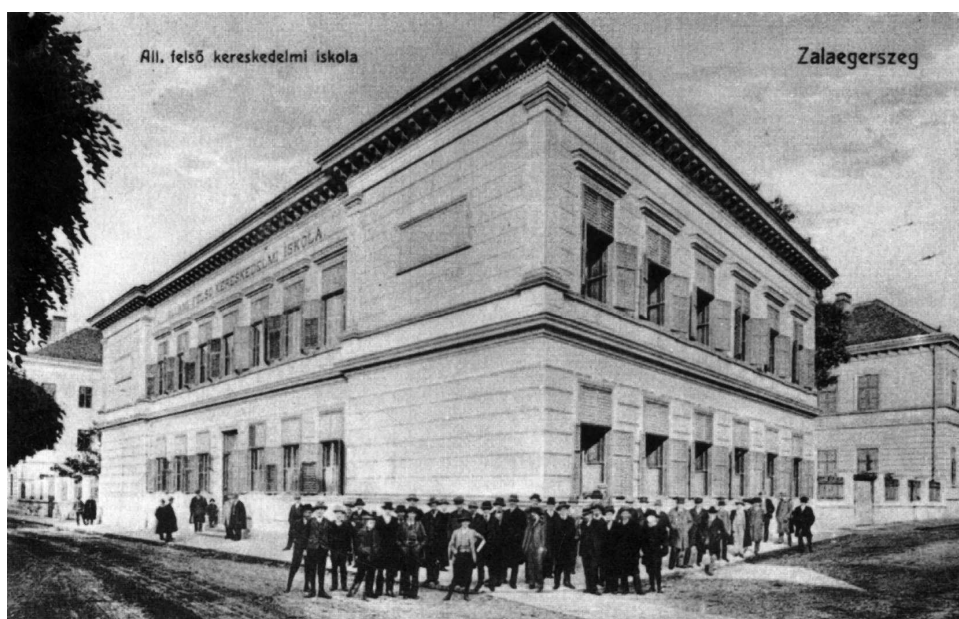


ISKOLA ÉS TÁRSADALOM



ZALAI GYŰJTEMÉNY 41.

ISKOLA ÉS TÁRSADALOM

ISKOLA ÉS TÁRSADALOM

A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia
előadásai

ZALAI GYŰJTEMÉNY 41.
ZALAEGERSZEG, 1997.

Szerkesztő:
SASFI CSABA

Számítógépes szedés és tördelés:
KRISKER ÉVA és DOMJÁN JÓZSEF

Címlapfotó:
A zalaegerszegi Állami Felső Kereskedelmi Iskola 1913.
Képeslap a Göcseji Múzeum gyűjteményéből.

ISBN 963 7226 24 9

A könyv megjelenését
a zalaegerszegi Megyei Pedagógiai Intézet támogatta.

Kiadja a Zala Megyei Levéltár
8900. Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Tel.: 92/312-794, 314-528.
Fax.: 92/316-554
Felelős kiadó: Bilkei Irén

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.....	7
KELEMEN ELEMÉR: Az iskola a magyar társadalom történetében.....	9
KARÁDY VIKTOR: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon.....	19
NÉMETH JÓZSEF: Egy dunántúli kisváros és gimnáziuma. A zalaegersze- gi gimnázium története, alapítástól az első világháborúig.....	35
MOLNÁR AMBRUS: A partikuláris iskolarendszer alakulása és fejlődése a hajdúvárosokban a XVII–XVIII. században.....	43
KOLTAI ANDRÁS: A magyar piaristák proszopográfiájának forrásairól.....	53
DOMINKOVITS PÉTER: Egy középfokú oktatási intézmény a vármegyei hivatalviselő elit képzésében. Adatok a soproni jezsuita gimnáziumnak a vármegyei tisztikar iskoláztatásában betöltött szerepéhez a XVIII. század első harmadából.....	65
POLGÁR MARIANNA: Katolikus főúr protestáns egyetemen. Festetics Pál lipcsei tanulmányai 1741–43.....	79
HOÓS ÉVA: Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társa- dalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa.....	89
CSOMA ZSIGMOND: Peter Jordan, az ausztriai és magyarországi agrár- szakoktatás és mezőgazdaság szürke eminenciása. Adatok az osztrák- magyar és az európai mezőgazdasági kapcsolatokhoz a XVIII–XIX. század fordulóján.....	115
SASFI CSABA: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között.....	131
DOBRI MÁRIA: A Szombathelyi Magyar Társaság a királyi bölcseleti líceumban 1823–1836.....	173
B. VIRÁGHALMY LEA: Értékválság — értékváltás: Egy múlt századi értelmiségi.....	187
MANN MIKLÓS: Oktatáspolitikusok és oktatáspolitikai koncepciók Magyarországon 1867–1944.....	195

SIRÓ BÉLA: Református középiskolák, református iskolapolitika a polgári Magyarországon.....	215
STIPKOVITS FERENC: Körmend oktatástörténete. A város- és iskolamonográfia írás kérdései	233
MÓNUS IMRE: A hajdúböszörményi református iskolaszék története	239
BARISKA ISTVÁN: Az Entwurf és a Kőszegi Bencés Algimnázium	255
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: Egy protestáns „Nagytanoda” a változó hazában. A hódmezővásárhelyi református gimnázium története 1849–1914.....	275
BÁNKI HORVÁTH MIHÁLY: A tanulók társadalmi rétegződése a kiskunfélegyházi gimnáziumban 1867–1918.....	295
RÉTFALVI GÁBOR: Adalékok a szombathelyi premontrei gimnázium történetéhez. A tanári könyvtár állománya a XIX. század végén.....	301
BÓDY ZSOMBOR – SZABÓ ZOLTÁN: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása	311
NÉMETH ILDIKÓ: Magántanintézetek a XIX. század második felében Sopronban.....	341
SÖPTEI IMRE: Alapítás – fenntartás – működtetés. Viták az Államilag Segélyezett Kőszegi Magyar Polgári Fi- és Leányiskola anyagi ügyei körül (1872-1948)	347
ANDOR ESZTER: Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény	367
HAUSEL SÁNDOR: A Balassagyarmati Állami Tanító- és Tanítónőképző Története (1951–1959).....	401

ELŐSZÓ

1996 az ezer éves magyarországi iskola ünnepi éve volt. A számos megemlékezés és szakmai tanácskozás egyike a Zalaegerszegen szeptember 5–6. között megtartott *Iskola és társadalom* című oktatástörténeti konferencia volt, aminek szervezőit az ezer éves évforduló méltó megünneplésén túl a millenium egy helyi vonatkozása, a zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnázium alapításának 100. évfordulójáról való megemlékezés is ösztönözte. A hely és az időpont alkalmas volt tehát arra, hogy az oktatástörténet elmúlt években született eredményei ezen a konferencián vegyünk számba, elsősorban az elmúlt kétszáz év és a — korabeli szóhasználattal — „felsőbb”, azaz a közép- és felsőfokú oktatásra koncentrálva. Azoknak a kutatásoknak az eredményeit szerettük volna bemutatni, amelyek ezen iskolák alapításának szándékait, kialakulásuk körülményeit az országos és helyi oktatáspolitikát, és működésük eredményeit, a magasabb műveltség társadalmi csoportok, rétegek közötti terjedését és szerepét vizsgálták, vizsgálják.

A konferencia gondolata több intézmény körében támogatásra talált, így a házigazda szerepét vállaló *Zala Megyei Levéltár* mellett a *Hajnal István Kör Társadalomtudományi Egyesület*, a *Pénzügyi és Számviteli Főiskola Zalaegerszegi Intézete*, a zalaegerszegi *Zrínyi Miklós Gimnázium* és a *Magyar Pedagógiai Társaság Zalai Tagozata* részvételével került megrendezésre a tanácskozás. A plenáris ülésen, és az Intézménytörténet, az Iskolai népszerűség és az Oktatáspolitikai — iskolapolitika — értelmiség című szekciókban csaknem harminc előadás hangzott el, amit kétségtelen szakmai sikernek tekinthetünk. A hagyományosan erős oktatáspolitikai–intézménytörténeti megközelítés mellett erőteljesen képviseltette magát a diákság társadalmi összetételét vizsgáló irányzat és hallhattunk előadásokat az iskolák által közvetített műveltség későbbi „használásáról”, a tanárok és diákok önművelődésének lehetőségeiről is.

Úgy gondoltuk, hogy a konferencián elhangzottak a szakmai tapasztalatcserén túl az oktatás múltbeli viszonyainak, jelenségeinek megismerése által rálátást, összevetési alapot és meditatív lehetőséget kínálhatnak a jelenben hivatásszerűen neveléssel, képzéssel foglalkozóknak, és az oktatás szerepét a mában is fontosnak tartó érdeklődőknek is, hiszen a jelen iskolája körül némi tanácsstalanság tapasztalható. Az előre figyelés mellett talán a visszafelé tekintés is eredményezhet olyan felismeréseket, amelyek segítenek az új formák és módszerek megtalálásában. Ebből a megfontolásból is adjuk most közre az elhangzott előadások megszerkesztett, írott változatát tartalmazó kötetet.

A kötet tanulmányai nem az elhangzott előadások sorrendjét követik, mert az összeállt írások lehetővé tették, hogy átfogó időrenden belüli kisebb tematikai egységekbe rendezzük őket. Ez — meggyőződésünk szerint — jobban olvashatóvá teszi a kötetet, és így az egyes témák, kérdések közötti összefüggések könnyebben felismerhetővé válnak, mintha eredeti, a szakmai diskurzust szolgáló szekcióbeosztás szerinti sorrendben közöltük volna őket. (Így például Mann Miklós eredetileg a plenáris ülésen elhangzó előadása a polgári korszak oktatásának történetét tárgyaló írásokat vezeti be, sorra véve az oktatásügy legfelső szintjén megfogalmazódó szándékokat és elképzeléseket.)

Köszönettel tartozunk azoknak, akik a konferencia megrendezését és e kötet megjelenését lehetővé tették, szakmailag és anyagilag támogatták. Elsősorban *Kapiller Imrének*, aki a konferencia gondolatát felvetette és a szervezés feladatának legnagyobb részét magára vállalta, *Benda Gyulának* és *Karády Viktornak* akik a konferencia tematikájának kialakításában nyújtottak segítséget, végül, de nem utolsósorban a konferencia-ülések elnökeinek *Kotnyek Istvánnak*, *Németh József*, *Karády Viktornak* és *Mann Miklósnak*. Köszönettel tartozunk továbbá azoknak az intézményeknek és szervezeteknek, akik a tanácskozás megrendezését és e könyv elkészítését anyagi támogatásukkal lehetővé tették: *Honfoglalás 1100. Évfordulója Emlékbizottság*, *Zala Megye Közgyűlése*, *Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Közgyűlése*, *OTP Zala Megyei Igazgatósága*, *Vásár Kft.*, *Zalakerámia Rt.*

Zalaegerszeg, 1997. július 22.

AZ ISKOLA A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETÉBEN

1996-ban ünnepeljük az első magyarországi iskola, a Szent Márton–hegyi bencés kolostor falai között létesített szerzetesiskola alapításának 1000. évfordulóját. A Géza nagyfejedelem hívására letelepedő olasz szerzetesek ezzel az intézménnyel megvetették a hazai iskolarendszer alapjait. Az esemény azonban túlmutat önmagán: fontos és meghatározó mozzanata volt a letelepedett magyarság életének. A honfoglalással hazánk földjét vették birtokukba őseink, az első iskolával, kétségtelenül jelképesen, a korabeli egyetemes — európai és keresztény — kultúrát. A millennium ezért nem egy szűk szakmai kör főhajtása az elődök tiszteletére, hanem — reményeink szerint — az egész magyar társadalom ünnepe — határainkon innen és túl egyaránt.

Bevezető tanulmányomban az ezeréves magyar iskola társadalmi funkciójának változásait és társadalmi hatásának alakulását tekintem át, szükségképpen vázlatosan, a történet fordulópontjaira összpontosítva figyelmünket.

1. Az első hazai iskola — és a nyomában felsorakozó más kolostori, székeskáptalani és plébániai iskolák — a korabeli európai iskolarendszer mintájára jöttek létre. Az általuk közvetített műveltség tartalmát és elrendezését, irányításukat, szervezetüket és működésüket a Nagy Károly idején lefektetett egységes elvek, illetve az egyes szerzetesrendek saját regulái szabályozták.

Az első magyarországi iskolák a mindennapi egyházi gyakorlat számára, valamint a kialakuló egyházi és államszervezet magasabb műveltséget igénylő posztjaira képezték a korabeli egyetemes normáknak megfelelő szakembereket. A kolostori és a plébániai iskolák elsősorban a szerzetesrendek és az alsópapság utánpótlását szolgálták a hittérítésekhez, a pasztorizációhoz, az alapvető egyházi szolgálatokhoz igazodó alpműveltség közvetítésével. Az előbbieket és a székesegyházi iskolákat pedig az egyházi és az állami adminisztráció magasabb szintjeire (püspökségek, királyi udvar) és differenciálódó feladataira (jogszolgáltatás, diplomáciai feladatok stb.) képezték új típusú szakembereket. A XIII. századtól jelenik meg Magyarországon is a hagyományos klerikus–szereptől elváló világi értelmiség képzésének gyakorlata. Az itt bemutatott társadalmi igény — bár századról századra növekvő tendenciát mutat — a társadalom viszonylag szűk rétegét érintette. A kezdeti mobilizációs lehetőségeket, így pl. a jobbágyok gyermekeinek iskoláztatását a feudális viszonyok megszilárdulásával mindinkább szigorodó hűbéri kötöttségek, földesúri tilalmak gátolták.

Sajátos igényeket elégítettek ki — s ezáltal az iskolarendszer demokratizálódását és kiterjedését készítették elő — a városi plébániai iskolákból kialakuló vagy az azoktól függetlenül szerveződő városi iskolák. Az iskolafenntartó városi polgárság fellépése mind az iskolák irányításában és működésében, mind pedig az iskolai tananyag tartalmában gyökeres változást hozott. Az árutermeléshez és pénzgazdálkodáshoz szükséges hasznos és gyakorlatias ismeretek mellett — a XIV. században — egy új ember- és műveltségismérvény, a humanizmus közvetítőjévé is váltak ezek az intézmények, a bekövetkező változások előkészítésének sajátos szellemi műhelyévé.

Ezekben a folyamatokban különösen nagy szerepet játszott a magasabb egyházi és világi műveltség elnyerését segítő külföldi egyetemjárás. A hazai iskolafejlődés egyik sajátos és sajnálatos vonása ugyanis, hogy — többszöri sikertelen vagy kérészerű próbálkozás (Pécs, Óbuda, Pozsony, Buda stb.) ellenére — Magyarországon a középkorban nem jött létre magasabb iskola, egyetem. Ezt a hiányt pótolta a magyarországi diákoknak a XII. század végétől kimutatható külföldi egyetemjárása Angliától Franciaországon át az itáliai egyetemekig, majd — a XIV. század derekától — a környező országok sorra alakuló egyetemein (Prága, Bécs, Krakkó). Ezek a kapcsolatok változatlanul erősítették a hazai és az egyetemes művelődésfejlődés kölcsönhatásait, a társadalmi és gazdasági, a politikai és a kulturális fejlődés európai összhangját. A külföldön tanuló magyarországi diákok létszámára és itthon betöltött társadalmi szerepükre következtethetünk egy érdekes és fontos művelődéstörténeti adatból: 1520-ig 2660 erdélyi diák fordult meg a különböző nyugat- és közép-európai egyetemeken. Műveltségük, szaktudásuk egyre nagyobb arányban hasznosult — az egyházi és az udvari szolgáltatások ellátásán túl az állami és a városi közigazgatás, a jogszolgáltatás, de a polgárosodó városi élet más területein, így például az iskolai oktatásban is.

2. A XIV–XV. századtól érlelődő változások a reformáció fellépésével és elterjedésével hoztak történelmi fordulatot, valóságos paradigmaváltást az európai és a magyarországi iskola történetében. A változás lényegét talán a Sárospatakon is tevékenykedő *Comenius* fogalmazta meg a legvilágosabban, amikor azt hirdette, hogy minden embert minden lehetséges módon hozzá kell segíteni minden szükséges ismerethez, hogy önmaga és a világ számára hasznos legyen, s megközelítse az isteni tökéletességet. Hasonló megfontolásból szorgalmazta nagy magyar kortársa, *Apáczai Csere János* is „az iskolák fölöttébb szükséges voltát”, népiskolák állítására ösztönözve „az álmos, mámoros, hályogos szemű magyar népet”. A reformáció, amelynek eszköztárában a templom mellett szinte azonos szerepet kapott az iskola és a könyv, megvetette a modern

tömegoktatás teológiai–filozófiai alapjait: az egyén jogát hirdette az isteni világossághoz vezető műveltségre és az egyházi közösségek jogát az iskolák feletti ellenőrzésre, azaz az autonómiát minden egyházi és világi felsőbbbséggel szemben.

A protestantizmus gyors hazai térhódítása az új hitet szolgáló iskolák számának rohamos gyarapodásán is lemérhető. A humanizmus szellemében működő városi és városi plébániai iskolák sora alakul át a XVI. század derekától református, evangélikus és unitárius kollégiummá — Sárospataktól Pápáig, Debrecentől Gyulafehérvárig, Pozsonytól Eperjesig, Kolozsvárott és még számtalan új szellemi központban — a három részre szakadt ország magyarnak maradt területein. Az új, demokratikus felfogás tükröződött a tanulóifjúság változó összetételében. Erdélyben — különösen *Bethlen* felszabadító rendelkezése nyomán — megnőtt a jobbágyszármazású diákok száma, a gyarapodó anyanyelvű népiskolákba egyre több leánytanuló is járt. A protestáns iskola új, gyümölcsöző szellemi kapcsolatokat teremtett: Svájc, Hollandia, Anglia egyetemei jelentették az új teológiai, tudományos, társadalmi és politikai nézetek forrásvidékét. A külföldi egyetemekről hazatérő diákok — a hazai kollégiumok tudós professzorai — révén és a kollégiumok köré kiépülő partikuláris iskolák közvetítésével a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeihez jutottak el a XVII–XVIII. század társadalom- és természettudományának új eredményei és szellemi irányzatai: a karteriánizmus, a puritanizmus, a newtoni fizikai világgép és a pietizmus erkölcsi felfogása.

A protestantizmus gyors térhódítása ellenlépésekre, s — a siker feltételeként — önmaga megújítására készítette, kényszerítette a pozícióit veszítő katolikus egyházat. Az ellenreformációként emlegetett vallásügyi reform iskolai eredményei is rendkívül jelentősek voltak. Magyarországon — *Oláh Miklós* esztergomi érseknek köszönhetően — a XVI. század közepétől állami támogatással és az egyes települések anyagi áldozatvállalása révén megindult a katolikus népoktatás, majd a középiskolai oktatás modern elvek alapján történő meg- és újjászervezése. A XVI. század utolsó harmadában a jezsuita, majd a XVII. század derekától a piarista rend sorra alakuló gimnáziumai jelezték az ellenreformáció sikereit. Megújultak a kapcsolatok a külföldi, főképp az itáliai egyetemekkel, majd kiépültek az új gráci jezsuita egyetemmel is. 1635-ben pedig *Pázmány Péter* korszakos iskolaszervező tevékenységének eredményeképpen megkezdte működését a nagyszombati jezsuita egyetem, a későbbi budai, pesti, illetve budapesti egyetem sikeres elődintézménye.

Paradoxonnak hat, de a széttagolt, belső és külső ellenségtől szorongatott, politikai pártviszályoktól és vallásháborúktól sújtott országban, az iszonyatos

pusztulás ellenére az iskola fennmaradt, és bár maga is szenvedő alanya volt mindezeknek tartalmában, szervezetében megújulva, társadalmi befolyását megsokszorozva, győztesen került ki történelmünk viszontagságos évszázadai-ból.

A XVIII. század derekán mintegy 4000 különböző nyelvű és felekezetű népiskola és csaknem száz középiskola — katolikus gimnázium és protestáns kollégium — működött Magyarországon. Ez az állapot a korabeli Európa mércéjével mérve is jelentős, tiszteletreméltó társadalmi teljesítmény volt. Az iskola egyre szélesebb társadalmi rétegeket vont befolyása alá, és mindinkább hozzájárult — a viszonylag nagy létszámú egyházi értelmiség mellett — egy mind jelentősebb társadalmi, művelődési és politikai szerepet játszó hazai világi értelmiség megteremtéséhez. Ennek a világi értelmiségnek a soraiban egyre gyakrabban találkozunk a nemesség alsóbb rétegeiből, sőt a jobbágyparasztság és a városi iparosok köréből származó különféle szakemberekkel (jogászok, közigazgatási tisztviselők, orvosok, földmérők, tanítók és tanárok, gazdatisztek stb.).

3. Az iskoláztatás fejlődése és növekvő társadalmi befolyása szükségképpen keltette fel a politikai élet különböző szereplőinek a figyelmét és érdeklődését az iskola, az oktatás iránt. A szórványos XVI. századi próbálkozásoktól kezdődően különösen a XVIII. század elejétől követhetjük nyomon mind az országgyűlés, mind az uralkodó, tehát az állam törekvését az iskola felügyeletére. *IV. Károly* királyi felségjognak tekintette és deklarálta — ekkor még elsősorban a protestáns egyházakkal szemben — a királyi főfelügyeletet.

Mária Terézia ezt az állami iskolapolitikát fejlesztette tovább, amikor is — az egységes birodalmi modernizáció jegyében és a felvilágosodás kelet-európai gyakorlatának megfelelően — politikummá, azaz közüggé nyilvánította az iskolát. Az 1777. évi *Ratio Educationis* ezt a szándékot összekapcsolta a hasznos állampolgárokat és a hűséges alattvalókat nevelő iskolarendszer korszerű elveket követő megújításának előremutató szándékával: a társadalom különböző rétegeit és a birodalom együttélő népeit eltérő társadalmi szerepükre felkészítő, differenciált iskolaszervezet kialakításával, a korszerű és hasznos ismereteket előtérbe helyező műveltségtartalmával, felkészült(ebb) pedagógusaival és az átfogó állami iskolafelügyelet megteremtésével.

Az iskolaügy terén is korlátlan uralomra törő állam mind erőteljesebb fellépése — különösen *II. József* szigorú intézkedései: pl. a közös községi iskolák létesítése, a német nyelv kötelező oktatásának a kiterjesztése, az iskolafenntartó szerzetesrendek feloszlata stb. — szükségképpen váltotta ki a hazai közélet iskolaügyben érintett szereplőinek ellenállását. A katolikus egyház korábbi

korlátlan befolyásának csorbítása, különösen a szerzetesrendeket sújtó intézkedések, a protestáns egyházak iskolai autonómiájuk ismételt és nyílt fenyegetése miatt tiltakoztak. A Habsburg-abszolutizmussal szembe forduló magyar nemesi politika először a vármegyékben, majd az országgyűlésen is fellépett a nemzeti szempontokat háttérbe szorító királyi intézkedések ellen.

Ennek a küzdelemnek az első eredményei — a protestáns autonómia és a nemzeti művelődés programjának alapvetése az országgyűlés Művelődési Bizottságának égisze alatt — az 1790–91-es országgyűlésen mutatkoztak meg. Ettől kezdve követhetjük nyomon — a XIX. század első felének vármegyei harcai és a reformországgyűlések vitái során is — a modernizáció szükségességének elfogadását, majd tudatos vállalását: a polgári haladás és a nemzeti önállóság, a „haza és haladás” gondolatának összeszőződését — a művelődés, az iskolaügy terén is.

Széchenyi és *Kossuth* egymással ütköző nézeteinek közös eleme, hogy korszerű műveltség, a „kiművelt emberfők sokasága” nélkül nincs gazdasági fejlődés, nincs társadalmi előrehaladás, a népnevelés megszervezése, kiterjesztése a tömegek politikai kultúrájának és felemelkedésének elengedhetetlen feltétele. A reformkor politikai vitáiban érlelődött ki az a nagyszabású művelődéspolitikai program, amelynek szintézise, majd — előbb sikertelen, később sikeres — megvalósítása *Eötvös József* nevéhez, tevékenységéhez fűződött.

A nemzeti művelődési program realitását és hitelességét a magyarországi iskolaügynek az abszolutista iskolapolitika, majd az 1806-os II. Ratio közvetlen és közvetett hatása nyomán bekövetkező gyors ütemű fejlődése támasztotta alá. A népiskolák száma az 1840-es években csaknem két és félszerese volt a száz évvel korábbinak, a középiskoláké mintegy másfélszerese. Az alfabetizáció elterjedése — különösen az árutermelés és a kereskedelem fejlődése nyomán felvirágzó országrészekben — az alapfokú oktatásban résztvevők növekvő számára vezethető vissza; az iskolaállítást és az iskolába járást egyre szigorodó egyházi és közigazgatási rendelkezések és intézkedések is szorgalmazták. A népoktatás színvonalának emelése érdekében létrejött az intézményesített tanítóképzés. A katolikus gimnáziumokban és a protestáns kollégiumokban egyaránt bekövetkező reformok nemcsak a tananyag, hanem a tanítási módszerek megújítására vezettek, mind inkább teret nyert — a hagyományos latinnal szemben — a magyar nyelvű oktatás. A középiskolák és a hozzájuk kapcsolódó akadémiák padjaiból — az önképzőkori vitákban is edződve — egyre műveltebb, az új tudományok és a korszerű világnézeti–politikai eszmék iránt egyaránt fogékony ifjak kerültek ki, közöttük egyre nagyobb volt a nemnemesi származású, ún. honoráciorok aránya. Ők képezték a derékhadát a reformkori küzdelmek-

kel megalapozott korszakos változásoknak: 1848–49 polgári forradalmának és nemzeti szabadságharcának, majd az elbukott forradalmat, az önkényuralmat és a kiegyezést követő „második reformkorszaknak”.

4. Az önkényuralom civilizatórikus intézkedései az iskolaügy terén is válaszut elé állították a magyarságot. A polgárosodó ország igényei a korábbinál egységesebb, korszerű tartalmú, az európai változásokhoz igazodó iskolarendszer kialakítását sürgették. A változásokat elutasító nemzeti konzervativizmus és a modernizációs kényszer konfliktusát a kiegyezés után *Eötvös* nagyszabású művelődéspolitikai programja oldotta fel — a XIX. század uralkodó eszméinek jegyébe.

Az 1868-ban elfogadott népoktatási törvény a magyar iskola értékes hagyományait és előremutató elemeit ötvözte vonzó európai mintákkal. A tankötelezettség sokak által vitatott kényszerét a tanszabadság és a tanítás szabadságának széleskörű garanciái ellensúlyozták. A tartalmilag is megújuló népoktatás egy alulról építkező, nyitott, demokratikus iskolarendszer megteremtésének esélyét kínálta. Az iskolarendszer sokszínűségét tükrözte a tanügyigazgatás kialakuló rendje. Az állami főfelügyelet korlátozott eszközökkel rendelkezett az iskolák felett; az iskolák irányítása feltételezte és megkövetelte az állampolgárok és az állampolgári közösségek cselekvő részvételét a modern közoktatás kialakuló rendjében.

A népiskolai törvény ezáltal válhatott a dualizmus évtizedeiben kiépülő polgári közoktatási rendszer szilárd alapjává. Pozitív hatása elsősorban az iskolák és a tanítók számának ütemes gyarapodásán, a tankötelezettség teljesítésének javuló arányán, s főképpen az alfabetizáció látványos eredményein mérhető le. De egyre nőtt a magasabb iskolafokokba lépők aránya is. Az iparos tanoncoktatás (1884) és a középiskola (1883) törvényi szabályozása, a szakoktatás — a tőkés gazdasági fejlődéshez igazodó — kiépülése, új egyetemek (Kolozsvár, Debrecen) és más felsőoktatási intézmények létesítése a felgyorsuló társadalmi mobilizáció meghatározó intézményévé emelte az iskolát. E néhány évtized alatt csaknem a kétszeresére nőtt a rendszeresen iskolába járó gyermekek és ifjak aránya; a tanulás, a műveltség társadalmilag is elismert tevékenységgé vált, a tudás presztízse megnőtt.

A gyors ütemű, látványos fejlődés ellenére jogos bírálatok érték a rendszer aránytalanságait, társadalmi és nemzetiségi igazságtalanságait, a tárgyi, a személyi, a művelődési feltételek állandósuló hiányát, illetve színvonalkülönbségeit. A századfordulón új iskolapolitikai koncepciók fogalmazódtak meg a fejlesztés irányát illetően. *Imre Sándor* a modern polgári nemzet megteremtésének szándékától és ennek pedagógiai megvalósulásától, a nemzetnevelés eszmé-

nyétől, *Nagy László* a gyermektanulmányozás eredményeire alapozott új didaktikai felfogástól vezérelve fogalmazták meg a 6–14 éves gyermekek egységes, általános és kötelező iskoláztatásának igényét, a nyolcosztályos népiskola megteremtésének szükségességét. A századforduló pedagógiai reformtörekvései szükségképpen találkoztak a századelő új politikai irányzataival: a polgári radikalizmus és a szociáldemokrata munkásmozgalom hasonló tartalmú iskolapolitikai és pedagógiai reformtörekvéseivel.

5. A huszadik század gazdasági–társadalmi fejlődése, világszerte új igényeket támasztott a rendszerre szerveződő közoktatással szemben, új irányokat jelölt ki a nemzeti iskolapolitikák, a közoktatás–fejlesztés számára. A fejlődés fő iránya az általános és kötelező alapoktatás tér- és időbeli kiterjedése, azaz a tankötelezettség időtartamának növelése, valamint a társadalmi és a regionális különbségek csökkentésére irányuló törekvés.

Jellemző továbbá az egységes alapozó képzés általános, komprehenzív jellege, a továbbtanulási és pályaválasztási kényszer „kitolása” a hagyományos négy évfolyam után az iskoláztatás későbbi szakaszaira.

A magyarországi progresszió hasonló tartalmú századeleji iskolapolitikai törekvései — a világháborút, a forradalmakat és Trianont követően, sajnálatos módon — nem jelenthettek, nem jelentettek alternatívát a hazai művelődéspolitikai és iskolafejlesztés számára. Az 1920-as évek konzervatív iskolareformja — minden elismerésre méltó részeredménye (*Klebsberg* népiskolai programja, a polgári iskolák megszilárdítása, a leányok középfokú iskolái stb.) ellenére — megőrizte a magyarországi iskolarendszer társadalmi szempontokhoz igazodó széttagoltságát és viszonylagos zártságát. Az 1930-as évek *Hóman* miniszterségéhez fűződő etatista iskolapolitikája pedig megerősítette ezt a kasztszerű iskolaszervezetet és az elemi iskola alsó négy osztályát követő iskolai továbbhaladás jórészt társadalmilag determinált hármas útját (a hat-, majd nyolcosztályos népiskola felső tagozata, a polgári iskola és az egységes gimnázium). Az iskolarendszer megmerevedése az iskoláztatásban való részvétel mérsékelten növekvő arányában és a társadalmi mobilizáció megtorpanásában egyaránt tükröződött. A magyar iskola fejlődése ezekben az évtizedekben mindinkább eltávolodott az európai iskolafejlődés fő irányaitól, elmaradt annak gyorsuló ütemétől. Európai léptékű és irányú fejlesztése éppen ezért a hazai társadalmi fejlődés elsőrendű kérdésévé vált.

Ennek az elodázhatatlan lépésváltásnak a lehetősége csillant fel 1945 után — néhány évre. Az általános iskola megteremtése valóban történelmi igazságszolgáltatás volt, korrigálta a hazai közoktatás zsákutcás fejlődését, és megteremtette a szervezeti kereteket egy korszerű pedagógiai–pszichológiai felfogáson alapuló,

differenciált iskolai tevékenység számára. A dolgozók iskolái az iskoláztatásból anyagi-társadalmi helyzetük okán kirekesztettek tömegei számára adták meg a demokratikus esélyegyenlőséget, az egyéni és a társadalmi boldoguláshoz szükséges műveltség megszerzésének lehetőségét.

Az iskolák 1948-as államosításában megmutatkozó művelődéspolitikai fordulat azonban ismételten eltérítette a magyarországi iskola útját az egyetemes fejlődés elfogadott irányaitól. Az iskolafejlődés irányait a hazai etatista hagyományokra építő szovjet típusú közoktatáspolitikai szempontja határozták meg: egy alternatívák nélküli, egységes ideológiai-politikai szempont szerint működő, monolit iskolarendszer, a „szocialista iskola” irányába.

Ennek a nyugati mintákat keleti módszerekkel követő iskolafejlesztésnek azonban voltak korszakos eredményei. A nyolcosztályos általános iskola — annak ellenére, hogy kellően meg nem alapozott politikai döntés nyomán és a szükséges feltételek nélkül született meg, s a feltételhiány napjainkig végigkíséri működését — fogyatékoságai és nagy eltéréseket mutató eredményei ellenére a magyar társadalom egységes iskolájává, a modern tömegoktatás stabil alapintézményévé vált. Mind általánosabb lett a középfokú képzés, bár az 1960-as évektől — meglehetősen, a korszak alapvetően értelmiségellenes ideológiájából következően — a szakirányú képzés (és annak is hároméves, redukált változata) élvezett elsőbbséget az érettségivel záruló, teljes és általános képzést nyújtó gimnáziummal szemben. Ez az európai összehasonlításokban napjainkig kimutatható minőségi különbséget eredményezett. Különösen súlyos következményeit tapasztalhatjuk a nagyüzemi ipari és mezőgazdasági termelésre épített szakképzés egyoldalúságainak. A középfokú oktatás szerkezeti torzulásai ugyanakkor szükségképpen lefékeztek a felsőoktatás évtizedeken át dinamikusnak mutakozó fejlődését. A létszámhatárokkal és szigorú felvételi szűrővel korlátozott felsőoktatás a rendszerváltás időszakára a magyar iskolarendszer másik kritikus pontjává vált.

6. A XX. század kegyes hozzánk: a századvég ismételten felkínálta számunkra a korrekció, az egyetemes fejlődéshez történő igazodás történelmi esélyét.

A helyzet drámaiságát jelzi, hogy bizonyos tekintetben nincs fejlesztési alternatívánk: az általános középfokú képzés kiterjesztése és a felsőoktatás megalapozott fejlesztése elháríthatatlan korparancs.

Ebből a szempontból különösen nyugtalanítóak az átmenet bizonyos jelenségei, így például az állam — harsány politikai vitáktól kísért — kivonulási kísérletei — úgymond — az iskola „piacáról”. A hazai iskolarendszer modernizációjának egyik kulcskérdése, kétségtelenül, az elmúlt évtizedekben államosított iskola „visszatársadalmosítása”. Ez az Eötvös óta modernnek számító

iskolapolitikai elv azonban csak fokozatosan, az állampolgárok és az állampolgári közösségek alkalmassága és befogadóképessége, azaz az iskolafenntartás helyi anyagi, erkölcsi-tudati, társadalmi feltételei, a kötelezettség- és felelősségvállalás polgári viszonyai újjászületésének, újratemtésének a folyamatában érvényesülhet maradéktalanul. Napjaink fenyegető veszélye az iskolarendszer katasztrofális mértékű divergálódása — a mélyülő társadalmi (és földrajzi) törésvonalak mentén, a hátrányos helyzetű térségek és társadalmi csoportok menthetetlen leszakadása, az iskolarendszer és a társadalom végzetes polarizálódása. A tömegoktatás szervezeti és tartalmi szétzilálódása meggátolhatja a növekvő társadalmi esélyegyenlőtlenség kívánatos csökkentését, végső fokon a tankötelezettség további kiterjesztését, a középfokú képzés általánossá tételét, a felsőoktatás létszamarányainak a „Közoktatási stratégiában” tervezett jelentős emelését, azaz az iskola társadalmi szerepének és hatásának — és természetesen az iskoláztatás feltételeinek — a modern polgári viszonyok követelményeihez igazodó, a gazdaság, a társadalom és az életkörülmények minőségi javulását ígérő erősítését, fejlesztését.

A magyar történelemnek azokat a fényes korszakait, amikor lépést tarthatunk az egyetemes — európai — fejlődéssel, vagy sikerrel kíséreltük meg a felzárkózást perifériális helyzetünkől, a magyar iskolaügy nagy és sikeres expanziói előzték és alapozták meg. A reformkort és 1848–49-et a Ratiok kora, a „boldog békeidők”, az előző századforduló nagy nemzeti fellendülését a magyar közoktatásnak a népoktatási törvénnyel megalapozott modernizációja, polgári átalakítása.

A modernizáció leckéje ma is adott; történelmünk példáiból, tanulságaiból pedig igazán ideje lenne tanulnunk.

A KÖZÉPISKOLAI PIAC TÁRSADALOMTÖRTÉNETI PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON

Kissé merészen általánosítva két megállapítással lehet az ipari társadalmak modernizációja által felszínre hozott társadalomtörténelmi problémákat megközelíteni. Egyrészt a modern (feudalizmus utáni) társadalmak mind fokozatosan és döntően kiszélesítették az *össztársadalmilag biztosított vagy felkínált szolgáltatások körét* például az egészségügy, a közbiztonság, a jogszolgáltatás, az öregek vagy árvák ellátása, a fiatalok képzése és morális szocializálása stb. területén, tehát mindazokban a szolgáltatási szférákban, melyeket azelőtt vagy nem is biztosítottak intézményesen — elkülönített társadalmi funkció gyanánt — vagy pedig részben vagy teljesen a kisebb közösségek, a család, a szomszédság, a falu, a helyi kegyúr, esetleg az egyházi hatóság látott el. Másrészt a modern társadalmak ilyen „össztársadalmiasított” szolgáltatásait legtöbbször egyre inkább a gazdasági magánszektor működési modelljét követő piaci mechanizmusok szerint osztották el, melyeket végső soron a kereslet és a kínálat viszonya szabályoz.

Tanulmányomban azoknak a kérdésköröknek a pusztá tematizálását (tematikus megfogalmazását) kísérem meg, melyeket konkrétan a magyarországi középiskolai hálózat 1867 utáni fejlődésének sajátos (iskolai) piacként való értelmezése vet fel. Mindenekelőtt megkísérlek utalni a régi rendszer magyar középiskoláinak legfontosabb *társadalmi szerepköreire* — elsősorban a *társadalmi reprodukció* szempontjából —, melyek ezeket a rokon rendeltetésű egyéb intézményektől megkülönböztetik. Ezután tárgyalom a *középiskolai kínálat mennyiségi*, majd *minőségi* együttthatóit, melyek a középiskolák működésének leglényegesebb hatástényezői. Végül megkísérlem a *középiskolai kereslet* néhány történelmi összetevőjének tárgyalását.

Mi az iskola? Néhány elméleti támpont

Tételesen és legáltalánosabban azt lehet mondani, hogy az iskolarendszer a modern társadalmak *önújratermelésének* (reprodukciójának) legfőbb intézményes szervei közé tartozik.

A *társadalmi reprodukció*, mint ismeretes, szociológiai fogalom, mely legtágabb értelmében arra utal, hogy minden meglévő társadalom állandó folyamat-

ként újratermelt biológiai állagát (népességét), hatalmi viszonyait, rétegzettségét, anyagi (pl. infrastrukturális) ellátottságát, gazdasági termelőképességét, s egyéb jellemzőit. Hozzá kell tenni, anélkül, hogy a reprodukció elméletébe itt belemennénk, hogy az újratermelés persze *sohasem tökéletes*, amennyiben a társadalmi viszonyok állandó módosulását is magába foglalja, ugyanakkor legtöbbször *bővített* jellegű is. Mindenfajta társadalmi reprodukciónak talán leglényesebb tárgyát egy sor a társadalom működéséhez elengedhetetlen *mentális készség* vagy az emberek tudatában inkorporált intellektuális kompetencia és morális beállítottsági tényező képezi. Az ezt biztosító *szocializáció* vagy a nevelés folyamata teszi társadalmi szereplővé a biológiai egyént s alkalmassá arra, hogy a reprodukció egyéb területein (pl. a gazdaságban) helyet tudjon foglalni, hogy a reprodukció eredményeként őt körülvevő társadalmi viszonyokat kezelni, s a rá nehezedő kényszereket uralni tudja, hogy — ahogy mondani szokás — „megállja a helyét az életben”, pontosabban a társadalomban.

A társadalmi reprodukció szempontjából három fajta szocializációs közeget vagy szervezet különböztethetünk meg: a családot, az informális (önszerveződő) csoportokat és az olyan intézményes szocializációs szerveket, mint az iskola.

Bár a társadalmak fejlődése állandó súlyeltolódást hoz a különböző szocializációs tényezőkre jutó szerepkörök szempontjából, a családok funkciója még a modernizáció korszakában (sőt utána) is döntő maradt, amennyiben szerepvállalása legalább négy területen érvényesült.

Először is, máig bezárólag a *család* a fizikai (demográfiai) újratermelés gyakorlatilag kizárólagos szerve. Ugyanakkor másodsorban, a családon keresztül történik (legtöbbször ugyan az össztársadalmilag szabályozott és ellenőrzött öröklési rendszer közvetítésével) az egyének helymeghatározása a legfőbb gazdasági és társadalmi hierarchiákban, elsősorban a vagyon, a rang és a „kapcsolattöke”, de legtöbbször a társadalmi helyzet egyéb ismérveinek — pl. a vallásnak, a nemzetiségnek, a „törzsökösségnek” (helyi társadalmi tekintély, családi ismertség) — átörökítése révén. Harmadsorban a családban ismerkedik meg mindenki a mindennapi életben és a személyes kapcsolatokban érvényesülő társadalmi renddel, itt tanulja meg a viselkedési normákat, az illendőséget, a hatalmi viszonyokat (melyeknek a rokoni, a felmenőkkel s lemenőkkel való kapcsolatok elismert részét képezik), az össztársadalomban való tájékozódás elemi szabályait. Végül a családon keresztül alakul ki a személyes leszármazás alapján mindenkinek *egyéni társadalmi identitása* is. Ezt nemcsak maga a név jelzi s az egyes szülőktől, felmenőktől való leszármazás jelöli ki, de a születési hely szerinti regionális „származás” és az egyén sajátos társadalmi begyökereztségének főbb elemei, meglévő vagy lehetséges kapcsolathálója, személyes

barátainak, szövetségeseinek, játészó vagy szerelmi partnereinek (esetleg ellenségeinek) köre, az általa frekventált helyek, intézmények (legyen az iskola, templom, táncház vagy akár kocsmá) is meghatározzák. Márpedig az ezekhez fűző viszonyt a lakókörnyezeten keresztül mind a család közvetíti.

Az *informális* vagy *önszervezéssel* létrejövő szocializációs közegek szerepe a családnál általában kisebb és szűkebb, anélkül azonban, hogy elhanyagolható lenne. Fiatalkorú baráti vagy külön célokra (játék, önművelés, sport, stb.) irányuló társulatokról, életkorspecifikus szövetkezésekről, szomszédsági körökről, fiatalkorúak bandáiról, sportkörökről, énekkarokról, legény- vagy lányegyletekről, tánciskolák egyívású közönségeiről, kirándulótársaságokról, klubokról, olvasókörökről stb. van szó, melyek gyakran igen fontos szerepet játszanak az érvényes rétegsajátos magatartási normák vagy ezek módosulásainak és helyi formáinak közvetítésében, éppúgy, mint a rétegidentitás egyéb összetevőinek (hiszen a fenti társas alakulatok legtöbbször kifejezetten a társadalmi rétegeken belül szerveződnek) továbbításában. Különösen megnőni látszott ez a szerep a modernkori városiasodás folyamán kialakuló nagyvárosi körülmények között.

Így jutunk el harmadsorban a társadalom egészét, vagy nagyobb részlegeit érintő, illetve magában integráló *intézményes* szocializációs szervezetekhez, mint az egyházak, a cserkészlet, az ifjúsági szervezetek, kulturális társaságok stb. Közöttük minden bizonnyal a legfontosabb az iskolarendszer, legalább két okból. Egyrészt az iskola szerepe nőtt meg legerősebben a többi reprodukációs tényező között a modernizáció során. Másrészt az iskola funkciói — bár részben egészen mások — éppoly sokrétűek és elengedhetetlenül fontosak, mint a családéi.

Kezdjük tehát avval, hogy az iskoláztatás fajlagos súlya az összes szocializációs hatás mérlegében a feudalizmus utáni társadalmakban mindenütt jelentősen megemelkedett az iskolakötelezettség bevezetésével, majd a kötelezettség korhatárának fokozatos növelésével (Magyarországon 1868-ban 12 év, 1940 után 15 év, 1961-től pedig 16 év a korhatár), illetve a felsőbb iskolázás fokozatos, bár lassú (és társadalmi rétegek szerint igen egyenlőtlen) térhódításával mindkét nembeli fiatalok körében. Míg a kiegyezés táján a 10–18 éves fiúk közül körülbelül minden huszadik járt csak középiskolába (s ennél sokkal kevesebb érettségizett), addig 1910-ben már mintegy 7–8 %-uk és 1930-ban (igaz, a trianoni megkisebbedett országban) már ennek majdnem duplája, 10–15 %-uk. Ez a fejlődés, mint ismeretes, az 1930-as évek gazdasági válságának vargabetűje után erőteljesen folytatódott, különösen a második világháború utáni időszakban. Ennek társadalomtörténeti következményeinek jelentőségét nem szabad alábecsülni. Röviden összefoglalva, a családcentrikus reprodukció

gyengülése és az iskolacentrikus „össztársadalmisított” reprodukció erősödése azt jelentette, hogy a reprodukcióban csökkent (bár persze csak viszonylag) a családtól örökölt, s mintegy a „születéshez” (azaz a család kollektív felhalmozásához) kötött társadalmi tőkefajta hatása a legalább részben közvetlenül egyénileg, az iskolában szerzett tőkefajta javára.

Ez az eltolódás bizonyos mértékig megnyitotta az elitcsoportok felé irányuló társadalmi mobilitás csatornáit, amennyiben a korábnál összehasonlíthatatlanul több teret engedett az egyéni érdemelv érvényesülésének a társadalmilag fontosnak ítélt és fontosságukban szavatolt vagy igazolt művelődési tőke (tehetséggel, jó tanulással vagy szorgalommal), sőt a „kapcsolattőke” (iskolai „nexusokon”, barátságokon keresztül történő) megszerzése terén. Az iskoláztatás mindig valamelyest lazító, merevségét oldó, „demokratizáló” hatást gyakorolt a reprodukcióra. Igaz, ez hosszú ideig (Magyarországon éppen a világháborúk közötti korszak végéig) nem volt számottevő, mivel az elemi iskolázás társadalmi mobilizációs hatása elenyésző maradt, és a középiskolák — szigorú osztályszelekciónak miatt — inkább a középosztály, illetve az „úri” rétegek önreprodukcióját szolgálták mintsem, hogy ezeket jelentősebben feltöltötték volna „alulról”. Mégis ettől függetlenül, a művelődési tőke össztársadalmi gyakoriságának emelkedése hozzájárult azoknak a készségeknek, szokásoknak, ismereteknek terjedéséhez, mely a mindenkori társadalmi modernizáció alapjait is képezték. Az alfabetizáció általánossá válása nélkül nincs népképviselői alapuló parlamenti demokrácia, szakmunkásképzés, gyorsított iparosítás, modern városi élet stb. Ennek megfelelően a népesség iskolázottsági szintje egy társadalom modernizációjának vagy általános értelemben vett „fejlettségének” is fontos (ha nem is kizárólagos) mutatóját nyújtja. Ennek a mutatóknak vannak mennyiségi és minőségi aspektusai, melyek mind az iskolai kínálat, mind a kereslet jellegében testet öltenek.

Az iskola jelentőségét a reprodukcióban mégis leginkább sokrétű társadalmi szerepköre bizonyítja, és éppen az, hogy szocializációs ráhatása az összes többi tényező között (a családéval versenyezve) a leghosszabb az életciklusban, hiszen a népesség középiskolát is látogató része számára egészen az önálló felnőttkor küszöbéig tart. Az iskola egyszerre közvetíti egy sor — a reprodukcióban elengedhetetlen — *szellemi javat* (ismereteket) és tölt be több, egyes csoportok számára nem kevésbé lényeges *reprodukciós funkciót*.

Így az elemi iskola (mint neve jelzi) közvetíti a modern korban társadalmilag megkívánt legtöbb elemi tudást (írás–olvasás–számolás, történelmi és anyanyelvi ismeretek stb.), míg a középiskola már bizonyos (értelmiségi) szaktudást (pl. idegen nyelvek) is ad, mely elég pontosan kijelöli a különböző társadalmi elit-

pozíciók elérési esélyeit. Emellett igen jelentőssé vált a feudalizmus utáni korban a gimnázium igazolta műveltség szerepe az *elit-tagság legitimációjánál* mind „lefelé”, mind „felfelé” vagy „oldalra” (társadalmi helyzet szerint). Az érettségi és a felső diplomák hova-tovább az úri osztály tagsági könyvének, valóságos kutyabőrének funkcióját vették fel. A régi Magyarország Európában egyedülállóan többvallású, soknemzetiségű (és többségében nem magyar ajkú) népességében megkülönböztetett jelentőségre jutott a magasabb iskolázás *akkulturációs szerepe* is. Igaz, míg az elemi iskolai hálózat — legalább az 1907-es Lex Apponyi-ig — csak mérsékelten vett részt az allogén csoportok gyermekeinek nyelvi asszimilációjában, addig a felsőoktatásban már eleve teljes, a gimnáziumokban és reáliskolákban majdnem teljes magyar nyelvi monopólium érvényesült. (1900 táján a 198 klasszikus középiskolából csak mintegy tízben volt nem magyar az oktatás nyelve.) Az egész magyarországi zsidóság és a (főképp városi) németiség kulturális asszimilációjában ez a funkció döntőnek bizonyult. Végül nem hanyagolható el az iskolák (elsősorban az elitképző intézmények) konkrét *társadalmi integrációs funkciója* a társadalmilag allogén, marginális, vagy a hagyományos nemesi elittől távol eső rétegek gyermekei számára. Ez az „úri” középosztályok felé közelítő minden csoport számára lényeges volt (lett légyenek ezek zsidók, németek, szlávok, parasztok, altisztek vagy kispolgári származékok). A padokban szövődő barátságok, az önképzőkörben való részvétel, az „összejárás”, az osztálytársak közös „zsúrozása”, cserkészcsapatba, sportegyesületbe vagy tánciskolába járása stb. mind ennek az integrációs funkciónak egy-egy megvalósulási lehetőségét képezte.

Az iskolai kínálat mennyiségi együtthatói

Az iskolai piac legegyszerűbb jellemzőit a kínált tanulmányi lehetőségek számszerű arányai szolgáltatják. Ezek vonatkozhatnak az intézményhálózat terjedelmére, befogadóképességére, szerkezetére és rekrutációs feltételeire, melyek együttesen határozzák meg az iskolai kínálat tulajdonképpeni lényegét: az iskolarendszer funkcionális hatékonyságát.

Az iskolák társadalomtörténetére vonatkozó legtöbb kutatás ténylegesen az ilyen értelemben vett mennyiségi fejlettségre vonatkozik Nyugat-Európában, s valószínűleg Magyarországon is. Erre a régi magyar statisztikai irodalom is kitűnő forrásnak bizonyul. Az intézmények és a hozzájuk tartozó osztálytermek, könyvtárak, szertárak, tornatermek, internátusok és tanerők, valamint az ezekre vonatkozó ráfordítások számszerű adatait egységnyi népességszámra (pl. az érintett korcsoportok számerejére) vonatkoztatva pontos és objektív képet lehet

rajzolni az iskolai kínálat *bőségéről*. Minden iskolai piacnak ez leglényegesebb elemét képezi, amennyiben enélkül az iskolai kereslet nem elégíthető ki.

Ennek tudatában azonban még nem kell feltételezni azt, hogy a kereslet ennek a bőségnek rendszeresen kiváltó oka is lenne. Ellenkezőleg. A modern iskolahálózatok fejlődésében gyakran játszik nagy szerepet a voluntarista fejlesztési politika, mely a jelentkező kereslettől függetlenül, ennek kiváltása érdekében vagy más (főképp „modernizációs” ideológiai) céloktól vezetettve bővíti a kínálatot. Magyarországon például a kiegyezés utáni kultuskormányzat mind a középiskolák, mind az egyetemek mennyiségi kínálatát számottevően növelte anélkül, hogy ez a keresletet az 1867 utáni két és fél évtizedben bármi képp erősítette volna. A francia Harmadik Köztársaság 1878 után hasonlóan intenzív iskolai fejlesztési politikát folytatott, szintén anélkül, hogy ez a század végéig a középiskolai vagy egyetemi népesség nagyobb növekedésével járt volna. A mennyiségi kínálat és kereslet eltérő fejlődése későbbi fejtegetéseim tükrében jobban lesz értelmezhető, melyben azt igyekszem tisztázni, hogy az iskolai kereslet és a kínálat jórészt mennyiben más és más igényeknek engedelmeskedik. Igaz, találkozási pontjukon, mint a gazdasági piacokon, egymást erősítik. Ha nő a kereslet, ez igazolásul szolgálhat az iskolafenntartók számára, hogy bővítsék a kínálatot. Ez a bővítés azonban távolról sem automatikus, s csak bizonyos mennyiségű kereslet-többlet jelentkezése esetén fejt ki nagyobb hatást. Viszont az iskolai kínálat növelése (különösen akkor, ha olyan helyen alapítanak iskolát, ahol addig nem volt) sokkal közvetlenebbül és szélesebb körben mozgósítja azoknak a rétegeknek a keresletét, akiknek a gyermekei egyébként nem jártak volna iskolába. A kínálat „szívóhatása” az iskolai piacon sokkal fontosabbnak tűnik, mint a kereslet „nyomása” (a piacbővítés érdekében).

A két tényező eltérő szerepköre könnyen magyarázható. Míg a kereslet alakulása az érdekelt csoportok anyagi és szellemi teherbíró képességétől s az iskoláztatás számukra csoportosajátos funkcióitól függött, s növekedés esetén a családokra és az érdekelt fiatalok életstratégiájára azonnal különös terheket és magatartás-módosítást rótt (pl. avval, hogy időmérlegük az iskolapadokban töltött órák száma szerint radikálisan megváltozott), amely csak sajátos motivációk, készségek, anyagi és erkölcsi feltételek fennállása esetén volt megvalósítható. A kínálat ezzel szemben az iskolafenntartók s végső soron az intézményes befektetők lehetőségeitől és politikájától függött. A kereslet fokozatosan alakult (nőtt vagy csökkent), míg a kínálat ugrásszerűen, egy-egy újabb intézmény alapításával vagy az osztályok és az ezeket ellátó tanárok számának növelésével. Ráadásul a meglévő kínálat általában rugalmasan tudott megfelelni a kereslet változásainak. Ugyanannyi iskola, sőt ugyanannyi osztályterem vagy tanár

sokkal több, vagy sokkal kevesebb diák beiskolázása esetén is működőképes volt. A régi rendszerben, konkrétan a gimnáziumok első osztályaiban rendre 50 diák is ült (néha ennél is több), míg az érettségiző osztályokban sokszor csak egy vagy legfeljebb két tucatnyi. Így a kereslet hatása közvetetten és gyakran csak igen lassan (esetleg évek vagy évtizedek után) érvényesült az iskolák fejlesztésében, míg a kínálat bővülése legtöbbször azonnal stimuláló hatást fejtett ki a kereslet irányában.

Az iskolai kínálat mennyiségi fejlődését messzemenően az egész iskolarendszer belső hierarchikus szerkezete, konkrétan a különböző intézménytípusok (tehát a kínálatfajták) fajlagos súlya határozta meg. Sommásan azt lehet mondani, hogy a nyugati típusú iskolafejlesztésben „alulról” és „felülről” egyszerre épült fel a rendszer a korán kialakuló elemi és egyetemi, illetve középiskolai hálózattal, míg a magyar típusúban az elitiskolák kínálata viszonylag sokkal korábban és nagyobb mértékben teremtődött meg, mint az alsóbb szintű kínálat. A múlt század második felére nézve például mindenféle összehasonlításból az derül ki, hogy a magyar gimnáziumok és reáliskolák (s ezen belül az erdélyiek) száma egységnyi népességre számítva messze a legmagasabb volt a Monarchia összes tartománya között (melyek némelyike más szempontból, pl. gazdaságilag, sokkal fejlettebbnek volt tekinthető). 1900 körül a magyarországi elitképző intézményrendszer befogadóképessége és társadalommorfológiai szerkezete (pl. földrajzi tagoltsága) a franciával vetekedett — ismét csak egységnyi népességhez viszonyítva. Ugyanakkor, a magyarországi elemi iskolázás, az analfabéták magas számarányát tekintetbe véve, messze elmaradt Európa nyugatibb régióival összehasonlítva.

A magyar elitképzés kínálata tehát az ország más szempontok szerinti fejlettségéhez képest sokkal szélesebb volt, de keskeny alapra épült. A kiegyezés után viszont megjelent egy, az elitoktatással párhuzamos, de „felfelé” (az egyetemek, a főiskolák és általában az „úri” pályák felé) *zsákutcás iskolai kínálat* a felsőbb népiskolák, a polgári és a felső kereskedelmi iskolák formájában. Ez a kínálat részben újfajta közönségnek szólt, részben azonban a klasszikus középiskolák rekrutációs bázisából vonta el publikumát. Bár a nem klasszikus középiskolázás kínálata sohasem érte el a gimnáziumokét (1910-ben a polgári és a kereskedelmi iskolák, valamint a tanítóképzők együtt sem foglalkoztatták az összes középiskolásnak több, mint 41 %-át), evvel az elemi iskolán túli oktatási kínálat a régi rendszer végéig kettévált. Az úri rétegek felé vivő (s lényegében a két elvont „elittárgy” — a latin és/vagy a matematika — elmélyült oktatásával fémjelzett) iskolai út szembekerült a „gyakorlati” vagy alsóbb középosztályi szakmákhoz

vezető úttal. A középiskolai piacot ezután tehát a különböző „szintű” intézmények közötti konkurrencia jellemezte.

Fontos mennyiségi eleme volt a magyar elitképző piacnak az intézményhálózat megoszlása a *fenntartók* szerint, mivel a különböző — felekezeti, állami, városi, magán — típusú intézményes kínálat sohasem teljesen ugyanannak a klientúrának szólt. Érthetően a különböző felekezeti iskolák alsó szinten majdnem kizárólag, középszinten preferenciálisan saját felekezeti közönségüknek voltak szánva, míg az iskolákkal nem vagy gyengén ellátott felekezetek (így elsősorban a zsidók) felé az intézmények eltérő „kínálati politikát” gyakoroltak. Gyakorlatilag azonban az egész iskolai piac szolgáltató egységeinek nyitottsága történelmileg hosszú távon is változott a közületi szektor kialakulásával 1867 után, majd konjunkturálisan is (így az 1895 körüli egyházpolitikai törvényhozás, majd a világháborúk közötti antiszemita kurzus a katolikus középiskolák azelőtt enyhén és igencsak egyenlőtlenül érvényesülő szegregációs gyakorlatát felerősítette) sőt helyileg is. A gyakran szelektívebb felvételi politikát folytató katolikus gimnáziumok például sokkal nyitottabbak maradtak a másvallásúak előtt akkor, amikor helyileg nem volt más gimnázium vagy reáliskola a piacon. A preferenciális iskolai kínálat és szegregáció a magyar oktatásügy egyik igen kevésbé kutatott, fontos kérdésköre. Tematizálható az iskolák felvételi politikáján a „belépési költségeken” (pl. esetleg felekezetenként eltérő tandíjon vagy a tandíjkezdvezmény esélyein), a diáktámogatások mértékén és jellegén stb. keresztül.

Az iskolai kínálat mértékének lényeges alkotóeleme a fenntartók jövedelme, az osztársadalmi tökefelhalmozás, a „nemzeti” jövedelem és az iskolai ráfordítások közötti összefüggés. Mint láttuk, Magyarországon viszonylagos iskolai „túlinvesztícióval” találkozhatunk az elitképzés területén, míg az elemi iskolai piacon minden bizonnyal „alulinvesztícióval”. Jól megvilágítaná ezeknek a trendeknek a mértékét és időbeni alakulását több szomszédos, hasonló szerkezetű társadalommal való módszeres összehasonlítás a politikai rendszerek eltérő jellegének, az egyéb infrastrukturális fejlettségnek, a nemzetállam építése alatt uralkodó ideológiai irányzatoknak számbavételével.

A mennyiségi kínálatnak mindezek a kérdéskörei igen érdekesek regionális vagy helyi metszetben is, hiszen a kínálatot a kereslettől elválasztó fizikai vagy inkább közlekedésbeli távolság a piacon érvényesülő legfontosabb költségtenyezőkhöz tartozik. Magyarországon a regionális egyenlőtlenségek rendszere — például a keleti végek, a középső Alföld, a szlovák régió és a Dunántúl közötti egyenlőtlenségeket illetően — e tekintetben különösen komplex, hiszen egyszerre viseli magán az igen hosszú távon (a reformáció és ellenreformáció óta)

helyileg megvalósított iskolafejlesztésnek (a kínálat történelmi „tehetetlenségnek”, merevségének), a különböző megcélzott felekezeti, nemzetiségi és réteg-klientúrák földrajzi elhelyezkedésének, az iskolafenntartók egymással való konkurenciális magatartásának, s a helyileg rendelkezésre álló erőforrások nagyságának bélyegét.

Az iskolai kínálat minőségi együttthatói

Az iskolák nyers számai és az iskolai kínálat egyéb mennyiségi jelzői egészen eltérő minőségi kínálatot takarhatnak. Innen — többek között — a nemzetközi (tehát iskolarendszerek közötti) összehasonlítások legfőbb technikai nehézsége is. A hasonló nevű vagy az egyes rendszereken belül hasonló pozíciójú intézmények által közvetített tudásanyag, szocializációs javak, társadalmi mobilizációs lehetőségek vagy egyéb funkciók igencsak különbözhetnek. Így a kínálat mennyiségi vizsgálata sohasem nélkülözheti a „minőségi” sajátosságokra vonatkozó reflexiót.

Ezeknek legképletesebb s legtöbbször az órarenden keresztül könnyen elérhető mutatóját a tananyag szolgáltatja. Ebből minden iskolatípusban kiugranak a magasabb óraszámokban oktatott tantárgyak, mely a rendszer jellegét elsősorban határozzák meg. Mind a hagyományos magyar, mind a nyugati, valamint közép-európai elitképzés a klasszikus nyelveken, a matematikán és természetesen a nemzeti nyelv és irodalom oktatásán nyugodott. A különbségek azonban egyes országok között nem elhanyagolhatók. Míg Magyarországon, Kelet- és Közép-Európában a nyugati nyelvek is nagy súllyal szerepeltek, Franciaországban vagy Angliában az idegen nyelvi oktatást sokáig elhanyagolták. Míg tőlünk nyugatabbra (már Ausztriában is) a filozófiai oktatásra nagy súlyt helyeztek a gimnázium legfelsőbb osztályában vagy osztályaiban, nálunk történelmileg változó, s általában gyenge intenzitással kezelték ezt a tárgyat. Egyes szekularizált országok (így Franciaország az államot az egyháztól elválasztó 1905-ös törvény után) nem adtak az iskolákban helyet a vallásoktatásnak, másutt (Magyarországon az 1948-as államosításokig) ez a tananyag kötelező része maradt. Az órarenden túl a tananyag részletei, t. i. hogy történelemből, vagy irodalomból, vagy akár matematikából mit nyújtott az iskola, az oktatási kínálat minőségének elsőrangú kritériumai. Magyarországon például a nemzeti irodalom mellett a gimnáziumi oktatás gyakran adott kitekintést az ún. „világirodalomra”. Ez valószínűleg a porosz és az osztrák, tehát tipikusan a „későn érkező” civilizációkra jellemző oktatáspolitikai sajátosságai közé sorolható, hiszen a korabeli (pl. XIX. század

végi) francia vagy angol középiskolákban sokkal kevésbé (ha egyáltalán) találkozni hasonló törekvéssel.

A tananyag változásai mellett fontos „minőségi” ismérve az iskolai kínálatnak a tantárgyaknak tulajdonított „nehézség”, mely közvetve a különböző tárgyakra eső átlagjegyek szórásával mérhető. Magyarországon az eddigi kutatások szerint elsősorban a latint és a matematikát, utánuk a németet, a magyart és a fizikát osztályozták a legkeményebben — így ezek tekinthetők a „legkomolyabb” tárgyaknak —, míg a vallástant és a testnevelést ugyanez a mérce egyértelműen melléktárgyként minősíti. Az ilyenfajta minősítés azonban mind történelmileg, mind intézménytípusok szerint változhatott. Érdekes lenne például tudni, hogy a későn kialakult közületi középiskolai hálózat vajon pontosan ugyanolyan „nehézségi” hierarchiával működött-e, mint a felekezeti gimnáziumok. Az a tény például, hogy 1924 után az akkor törvényesen kialakított reálgimnáziumok között feltűnően felül voltak képviselve az állami intézmények, míg felekezeti társaik leggyakrabban humán gimnáziumok maradtak, arra utal, hogy a közületi hálózat mintegy intézményesen a „modernebb” értékrendi opciót testesítette meg. Erre vonatkozólag is váratnak azonban magukra a részletesebb, oknyomozó vizsgálatok.

Egy másik alapvető minőségi jellemzője az iskolai kínálatnak az oktatás nyelve. A nyelviség mindig lényeges ideológiai–politikai funkciót töltött be a nemzetállami kulturális infrastruktúra megteremtésénél, s ennek megfelelően a kulturálisan megosztott elitekkel rendelkező országokban vagy régiókban — így például a Habsburg–birodalmon belül Cseh-Morvaországban, Sziléziában vagy Bukovinában is — súlyos konfliktusokat gerjesztett a régi és új elitcsoportok között. Nálunk, ellentétben a nyelvileg, kulturálisan vagy nemzetiségileg egységesebb államalakulatokkal (ez tulajdonképpen Európa összes többi részére vonatkozik) igen nagy jelentőségű volt az a tény, hogy a modernizáció első szakaszában, a „hosszú” XIX. században, a többségében nem magyar ajkú országban az elitképzés kínálata majdnem kizárólag magyarnyelvű volt. A legtöbb nemzeti kisebbségnek nem volt anyanyelvi középiskolázási lehetősége, hiszen az 1860-as években alakult három szlovák középiskolát 1874-ben rendeletileg bezárták, s az erdélyi szászok (régii jogon) hat, a románok három majd négy, s a szerbek mindössze egy középiskola működtetésére kaptak engedélyt. Így 1919 előtt csak a szászok anyanyelvi iskolai kínálata volt kielégítőnek mondható a magyarokén kívül. A magyar nyelvű elitképzés a nem magyar elitekre a megkövetelt akkultúráción át *kulturális erőszakot* gyakorolt, igaz, hogy ezt a domináns nemzeti elitcsoportba való társadalmi integrációval, s a képzés nyújtotta szakmai mobilitási lehetőségekkel kompenzálta. A kulturális

erőszak élménye, ennek feldolgozása vagy kivédése a nemzetiségi eredetű elit-várományosok számára (például külföldi tanulmányok folytatásával), az általa okozott esetleges iskolai hátrányok (melyek a görög rítusú keresztény diákok rendszeresen gyengébb tanulmányi eredményeiben is megnyilvánultak), mind olyan elemzési szempontok, melyek igencsak gazdagíthatnák a középiskoláinkra vonatkozó társadalomtörténeti irodalmat.

Hasonlóan fontos lenne az iskolai kínálat „minőségi szintjének” tanulmányozása. Ebbe a kérdéskörbe egyaránt beletartoznak a tanárok szakmai és pedagógiai képzettségi szintje (ami annál is komplikáltabb kérdés, mivel egyes katolikus tanítórendek a régi rendszer végéig fenntartották jogukat rendi tanáraiknak saját tanárképzőben való kiképzésére), a tanárok kinevezésénél alkalmazott formális és informális szempontok, az oktatás színvonalának ellenőrzése (pl. a szakfelületi rendszeren vagy indirekt módon az érettségi biztosokon keresztül), a tanároktól megkövetelt oktatási fegyelem stb. problémái. Mindezeknek érdekes lenne regionálisan és iskolatípusok (pl. közületi és felekezeti iskolák) szerint részletezett vizsgálata. Magának az oktatás nyújtotta igazolt műveltségnek és kompetenciáknak objektív hatékonyságát közvetetten ugyan, de jól lehetne mérni a különböző iskolák vizsgáztatói szigorúságával, tanulóik szereplésével a világháborúk között rendszeresített országos tanulmányi versenyeken, érettségizettjeik egyetemi szakválasztásával, főiskolai tanulmányi eredményeivel, későbbi szakmai sikereivel. Ilyen kutatások azonban, melyek empirikusan összevetnék az iskolai kínálatot ennek objektívált eredményeivel, tudtommal eddig nem születtek Magyarországon. Bár a tudományos zsurnalizmus sokszor felemlegeti a pesti evangélikus gimnáziumot, mint a „Nobel-díjasok képzőhelyét”, azt már nemigen kutatták, hogy a különböző elitgimnáziumnak számító intézmények valóban és mennyiben specializálódtak bizonyos „erősebben” oktatott szakképzési ágakra, tanáraikat milyen minőségi szelekció segítségével válogatták ki, s milyen szerepet játszott hírnevük elérésénél sajátos társadalmi rekrutációjuk (mint pl. a fasori gimnázium diákságában a művelt zsidó polgárság gyerekeinek 1919 előtt *többségi részvétele*).

Végül a kínálat minőségi kritériumai között döntő az oktatás és az iskolai élet „szelleme”. A régi rendszerre különösen jellemző volt az iskolatípusok (különösen a katolikus és a protestáns intézmények) közötti hallgatólágos ideológiai konkurencia, melynek legfőbb területéül talán éppen a tág értelemben vett „szellemiség” szolgált. Ennek a kérdéskörnek könnyű azonosítani tematikai fogódzkodóit. Ilyen az iskolákban érvényesülő fegyelmezési rend, a diákok magánéletének ellenőrzésére alkalmazott szabályok jellege, a valláserkölcsi nevelés fajlagos súlya (és esetenként a szaktárgyakban is érvényesülő formái), az

önképzőkörök működési elvei (szabadsága, választott témakészlete), a fegyelmi eljárások és a kizárások körülményei és indokai, a cserkészcsapat, a sportolás, a felekezeti egyletek, esetleg a tánciskola szerepe az iskolai életben stb. Az iskolatörténeti monográfiákban, az értesítőkben éppúgy, mint a volt diákok emlékezéseiben rengeteg utalást találni erre a témavilágra, de ezek a „belső” (s legtöbbször „belső használatra szánt”), szubjektív megfigyelések igen ritkán képezik — például módszeres összehasonlítások segítségével — objektív vizsgálódás tárgyát. Pedig az iskolák így megfogalmazott „szelleme” a régi iskolarendszer strukturáló mechanizmusainak lényeges aspektusait engedné tisztázni. Így minden bizonnyal erős összefüggéseket lehetne találni a „szellemiség” és az „intellektuális szelekció” színvonala (t. i. hogy a jobb vagy a gyengébb előképzettségű diákságot vonzza-e az iskola), vagy a fajlagos iskolai kínálat nyitottsága vagy zártága között (például másvallásúak, zsidók, nemzeti-ségi allogének vagy alsóbb néposztályokból jövő gyerekek felé).

Saját kutatásaim során a budapesti, szegedi és jászberényi középiskolák tanulóra vonatkozó vizsgálatban találkoztam a „szellemiség” témájával, nevezetesen ennek torzulásain keresztül. Ezek a vizsgálatok ugyanis, melyek többek között a tanulmányi kitűnőség történelmi alakulását vették célba a különböző tárgyakból, a zsidó diákok tornajegyjeinek igen gyors hanyatlását mutatták ki 1935 és 1943 között. Azelőtt a zsidók és nem zsidók megfelelő jegyei között a különbség (általában a zsidók hátrányára) történelmileg állandónak volt minősíthető és nem zsidó diákok átlagos tornajegyjei 1935 után sem jeleztek semmiféle változást. Minden úgy történt tehát, mintha sok tornatanár a „mindennapi fasizmus” eluralkodása idején kétségessé tette volna a zsidó diákok jó tornajegyének lehetőségét, s evvel az intézményes testnevelési gyakorlatok kínálatát és a teljesítmények evvel járó normális elismerését mintegy megvonta volna a zsidóktól. Egy ilyen eredmény arra is figyelmeztet, hogy az iskolai kínálatot ne csak általánosságban, de a tanári magatartások szórására, a tanárok jegyosztó hatalmára, s különleges, esetleg (mint itt) kívülről, a „nagy” történelem mellékhatásaként indukált s az iskolákban érvényesülő értékrendszerre is lebontva próbáljuk meg értelmezni.

Az iskolai kereslet kérdésköre

Az iskolai piacon fellépő kereslet és a kínálat egyenlőtlen kapcsolatát fentebb már érintettem. Ezek szerint legtöbbször és legközvetlenebbül a kínálat váltja ki a kereslet alakulását, semmint fordítva. Mégis a kutatás inkább a megnyilvánuló keresletre vonatkozott eddig külföldön is, itthon is, hiszen a rendelkezésre álló

történelmi dokumentáció — így a kitűnő magyar történelmi statisztikai adat-szolgáltatás is — elsősorban az *iskolába járó népességek* nagyságát, összetételét és iskolahasználati szokásait engedi meg legjobban tanulmányozni. Ennek a kérdéskörnek talán azért fejlődött ki jelentős nemzetközi irodalma, mert rajta keresztül lehet megközelíteni az iskolán át történő társadalmi reprodukcióra vonatkozó egyéni és kollektív (osztály-, réteg- vagy vallássajátos) stratégiák sajátosságait. Ez az irodalom, forrásai természeténél fogva, majdnem mindig a *kielégített keresletet* veszi számba. Evvel árnyékban marad az iskolázás társadalomtörténetének konjunkturálisán esetenként igen lényeges aspektusa, a *ki nem elégített kereslet kérdése*. A tandíj-fizető képességgel és az előírt előképzettséggel rendelkező népességet különböző módon lehet az iskoláktól távol tartani: általános vagy szelektív (csak bizonyos csoportokra vonatkozó) *numerus clausus*-szal, egyes iskolák diszkriminatív felvételi politikájával, az iskolák ritkaságával (mely a keresletet eltávolítja a kínálattól, illetve az átlagosan fizetőképes keresletre ez kizárólagos többletköltséget ró), az iskola nyelvétől és kultúrájától idegen diákság keresletének elbátortalanításával stb. A magyar iskolatörténet is ismeri ezt a problémát. Például a három szlovák gimnázium bezárásával (1874) ezek közönségének egy (bár csak töredéknyi) része nem részesülhetett Magyarországon középfokú képzésben. 1939 és 1945 között a magyar középiskolákba a zsidókra nézve 6 %-os *numerus clausus*t alkalmaztak (melyet igaz, nem mindenütt hajtottak szigorúan végre). A szellemileg felkészült diákság fizetéképtelenség folytán nem kielégíthető kereslete végig meghatározó jellemzője volt a régi gimnáziumi rendszernek. 1945 után egy ideig ún. politikai okokból zárták ki a volt középrétegek „osztályidegenként” megbélyegzett gyerekeit a felsőbb iskolázásból. A ki nem elégített kereslet tehát igencsak nagy horderejű kérdéseket takar, melyeket legalább utalásszerűen jelezni kellett ebben az összefüggésben.

Magára a kielégített kereslet globális alakulására nézve a legfontosabbak az időben folyamatosan alakuló vagy pedig a történelmileg kumulált keresletmutatók. Ezek tehát kétfélek lehetnek aszerint, hogy egy-egy időpontra (s általában a fiatalok népesség megfelelő évjárataira), vagy pedig visszamenőlegesen az egész népesség összesített iskolázottságára vonatkoznak. Mindenképp azt fejezik ki, hogy az adott társadalomban milyen mennyiségben (vagy milyen gyakorisággal) foglalkoznak vagy foglalkoztak bizonyos szintű és típusú műveltség megszerzésével. A globális mutatók a társadalom tagjaira eső átlagos kulturális tőkebefektetések nagyságrendjét engedik felbecsülni. A legjobb (szociológiailag „legtisztább”) mutatók arra a nemzedékre vagy életkor-csoportra vonatkoznak, amelynek tényleges esélye lehetett a megfelelő iskolázottsági szint elérésére.

Ilyen, egy–egy történelmi időpontra vonatkozó mutató például az iskolába járók százaléka az iskolakötelesek között, az írástudók (pl. nevüket aláírók) aránya a besorozott katonák között, a középiskolába járók százaléka a 10–18 évesek között, az érettségi vizsgát letevők százaléka a 18 vagy 19 évesek között, az egyetemre vagy főiskolára járók százaléka a 18–22 vagy a 18–23 évesek között. Hasonló adatokat érdemes visszamenőlegesen az érintett össznépeségre is alkalmazni. Ilyen mutatókat szolgáltat például az alfabetizáltak százaléka a 6 évnél idősebbek, a középiskolák 4, 6 vagy 8 osztályát elvégzettek aránya a 14, 16 vagy 18 évnél idősebbek, az egyetemi diplomával bírók százaléka a 23 éven felüliek között.

Magára az iskolarendszernek a keresettel való kapcsolatára is lehet globális mutatókat találni, mely a rendszer történelmileg változó keresettségét, „telítettségét” vagy sajátos felkészültségét fejezi ki a jelentkező kereslet kielégítésére. Ilyenek legdurvábban az egy iskolára, finomabban az egy tanárra, s még pontosabban az egy osztályra jutó diákszám jelzései, mely esetben érdemes megkülönböztetni az alsó (első, második) és a felsőbb (pl. nyolcadik) osztályokra eső diákszámokat. Az időben egymásnak megfelelő alsóbb és felsőbb osztályok népességeinek számszerű összevetése ugyanis a keresletcsökkenés kor-sajátos, illetve iskolai szint-specifikus jellemzőire, valamint az iskolán belüli „lemorzsolódás” mértékére vet fényt. Magyarországon történelmileg mindig igen magas maradt ez a „lemorzsolódási hányados”, hiszen az induló első osztályos gimnazistáknak általában alig harmada–negyede jutott el az érettségéhez. Ehhez a megállapításhoz legalább két lényeges társadalomtörténeti probléma kapcsolódik. Egyrészt a különböző (állami, katolikus, protestáns) iskolatípusokra magukra is jellemzően eltérő volt a „lemorzsolódás” mértéke, s ezt érdemes történelmileg megfigyelni és az iskolák működési feltételei (rekrutáció stb.) ismeretében értelmezni. Másrészt emlékezni kell arra, hogy a „lemorzsolódás” a félreérthetőségig kétértelmű fogalom. Közkeltű magyarázata arra utal, hogy az induló iskolások egy része valami külső (szülők fizetéseképtelensége) vagy „belső” (rossz tanulás) okból nem képes „feljebb”, a felsőbb osztályokba kerülni. Holott az is szerepet játszhatott itt, hogy a középiskolai kereslet egy része *már eleve csak bizonyos szintre korlátozódott*, például elég tipikusan — a kispolgárságban igen gyakran minden más meg gondolástól függetlenül — a gimnázium négy első osztályára. Ez ugyanis az 1883-as a köztisztviselők minősítését szabályozó törvény óta (de informálisan már azelőtt is) feljogosított bizonyos szerény, de már nyugdíjjal és állásbiztonsággal járó, s legfőképp „nadrágos (úri)emberre” avató közszolgálati vagy félig közületi (pl. vasutas) kishivatalok betöltésére.

A tényleges iskolai kereslet, mint ismeretes, mindig igen erősen függ a globálisan iskolázási esélyekkel bíró fiatalok népesség réteghelyzetétől, vagyis attól, hogy anyagilag és előképzettsége szerint képes-e a felsőbb iskolázattal járó terhek viselésére, hogy beleillik-e ez szakmai-társadalmi élettervébe, hogy a megszerzhető iskolai képesítéseket tudja-e és érdemes-e az életciklusban hasznosítani. Magyarországon is, külföldön is az iskolai kereslet rétegsajátos vagy miliók szerinti változásait elsősorban az általános társadalmi egyenlőtlenségek iskolai vetületeként értelmezték, nevezetesen a marxista vagy a legtöbb szociológiai ihletettséggű osztályelmélet keretében. Van azonban egy másik, az előbbit nem meghazudtoló, de ezt lényegesen kiegészítő értelmezési keret, mely a különböző „induló csoportok” stratégikus magatartásán alapul, s azon a felismerésen (vagy feltevésen), hogy hasonló „osztályhelyzetű” fiatalok történelmileg egészen eltérően viszonyultak az iskolához és az általa közvetített vagy igazolt műveltségi tőkéhez nemzetiségi hovatartozásuk, felekezeti kötöttségük, lakóhelyük (városi-falusi), demográfiai státusuk (családnagyság, nem, a testvérek közötti születési rang), a felmenők birtokolta kulturális tőke stb. szerint.

Empirikusan sajnos igen ritkán volt eddig mód a kétfajta információt kombinálni. Ezért a legtöbb kutatás vagy (s ez a leggyakoribb) a rétegsajátos beiskolázási egyenlőtlenségeket vizsgálta — általában a szülők társadalmi helyzete szerint —, vagy (ritkábban) a vallás- vagy nemzetiség-sajátos egyenlőtlenségeket, anélkül azonban, hogy ezeket egymással vagy más változókkal összefüggésbe hozták volna. A magyar középiskolákra nézve pedig az iskolai kereslet főbb tényezőire nézve egyedülállóan gazdag adatbankok állnak rendelkezésre, hiszen a diákok társadalmi beágyazottságának országos, s esetenként városi (pl. budapesti) mutatói mellett minden gimnázium vagy reáliskola éves értesítője legtöbbször osztályonként külön-külön közöl egységes elvek szerint tagolt információkat a diákok megoszlására szüleik „polgári állása”, anyanyelve, felekezete, születési helye, lakhelye, életkora szerint. Talán nem felesleges itt emlékeztetni arra, hogy az iskolai keresletnek ezekre a legfőbb társadalmi változóira vonatkozó nyers adatokat az osztálykönyvekben minden diákra nézve külön is meg lehet találni. Az adatok statisztikai kombinálásának tehát semmi akadálya nincs, ha a kutató visszanyúl az eredeti személyi adatokhoz. Ezekhez érdemes még a nemzetiségi eredet jelzésére a név jellegét is számba venni, s így részletesebben le lehet írni a felsőbb iskolai keresletnek egyes intézményekben megfigyelhető leglényegesebb társadalmi összetevőit.

Az ilyenfajta, újabb — részben saját kezdeményezésemre is — beinduló kutatások témavilága éppen a körül forog, hogy mi volt a *tényleges fajlagos súlya* a különböző rétegek, felekezetek, nemzetiségi csoportok között országo-

san, regionálisan vagy helyi szinten a beiskolázási esélyekben, a lemorzsolódási kockázatban, a tanulmányi eredményekben stb. megnyilvánuló eltéréseknek. Konkrétan például a mindenütt megfigyelt kirívó zsidó és nem jelentéktelen evangélikus „túliskolázási” trend mit köszönhet az érintett népeiségek általában a többinél „polgáribb” osztályszerkezetének, eltérő szintű (a zsidóknál feltűnően gyors) városiasodásának stb. — azaz réteghelyzetéhez kapcsolódó sajátosságainak —, és mit különös mobilitási stratégiáinak (mint például a századforduló óta egyre kisebb gyerekszám, a csoportosajátosan jobb lakásviszonyok, az asszimilációs elkötelezettség, az idegen kultúrnyelvek művelődési tőkeként való halmozása stb.), és megint mit „hozott” vagy történelmileg örökölt kultúrjavainak (mint a zsidóságban a vallásos intellektualizmus, a szintén vallási szükségletből kifejlődő magas szintű alfabetizáció, az életfegyelem stb.).

Az előbbiekhöz megjegyezhető, hogy hasonló adatok Európában csak a szomszédos országokban találhatók, főképp a Monarchiában és ennek utódállamaiban, ahol az 1849-es *Organisationsentwurf* alapján (amely Magyarországon is a modern nyolcosztályos középiskola alapító törvénye) ezeknek az információknak módszeres regisztrálását kötelezővé tették. Nyugat-Európában az iskolai kereslet ilyenfajta kutatása alig lehetséges, mivel hasonló adatokat a legtöbb helyen igen ritkán gyűjtöttek. Érdemes lenne kihasználni azt, hogy ezen a téren, kivételesen a hazai és kelet-középeurópai kutatási lehetőségek sokkal jobbakként, mint Nyugaton.

Bár tanulmányom szövegéhez nem szántam jegyzeteket, engedtessek meg, hogy itt jelezzem a fenti (s talán olvasóim számára is lényegesnek tűnő) témákra vonatkozó újabb magyarországi publikációimat: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon, 1867–1910. In: *Educatio*, 1995., A zsidó túliskolázás szociológiai kérdései Magyarországon., In: *A zsidó iskolázás*, Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság, Felekezeti és társadalmi egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákjai között (1911–1945). In: *Jászberény-évkönyv 1995.*, Social Mobility, Reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Old Regime Hungary. In: *History Department Yearbook 1994–1995*, Central European University, Budapest, 1996; Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Laczkó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945.*, Budapest, 1994; A numerus clausus és a zsidó értelmiség. In: *Vázsonyi Vilmos Emlékezete*, Konferencia Vázsonyi Vilmos életművéről 1994. március 25-én, AB Beszélő Kiadó, Budapest, 1995. 79–98. o. Ezek, s egyéb a magyar iskolázás modernkori társadalomtörténetére vonatkozó munkáim 1997 elején kötetbe gyűjtve jelennek meg a *Replika-könyvek* sorozatban Budapesten.

EGY DUNÁNTÚLI KISVÁROS ÉS GIMNÁZIUMA

A zalaegerszegi gimnázium története, alapításától az első világháborúig

Idén ünnepli százéves fennállását a zalaegerszegi Zrínyi Miklós Gimnázium. 1895-ben iratkoztak be első diákjai, 1897-ben készült el az évfordulóra szépen megújított épülete. Létrejöttét másfél századon át érlelt szándékok, tiszteletre méltó áldozatkészség készítette elő. Nem csoda, hogy munkáját is nagy várakozás kísérte.

Az intézmény hamarosan bebizonyította, hogy színvonalas, jó munkát végez. Példaként az 1904-ben érettségizett osztály három tagjának életútjára utalok: *Pais Dezső* (nyelvész, egyetemi tanár, akadémikus, Zalaegerszeg díszpolgára, ma iskola is viseli nevét), *Mező Ferenc* (tanár, sporttörténész, az 1928-as amszterdami olimpia irodalmi epikai bajnoka, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság tagja), *Simonffy Jenő* (tanár, fizikus, gimnáziumi igazgató, csornapi premontrei rendi prépost).

Írásomban annak a szellemi kisugárzó hatásnak néhány elemét szeretném felidézni, melyet a gimnázium a szűkebben vett nevelő-oktató munkán kívül a kisváros egész életére gyakorolt. Úgy gondolom, hogy tanulságai nemcsak Zalaegerszegre, hanem a kor legtöbb kisvárosi gimnáziumára érvényesek.

A kisváros

Ahogy *Keresztury Dezső* gyermekkori emlékeit felidézte, Zalaegerszeg „nem tartozott a nevezetes kisvárosok közé: idegenek számára nem is volt különösebben vonzó. Megyeszékhely, de csak vicinális vasútja volt”. Rangot, tekintélyt szinte kizárólag a megyei hivataloktól várhatott.

Noha 1247-ben már oklevél említette, némi szerephez csak a XVII. században jutott, amikor Kanizsa eleste után a török elleni védekezés dél-dunántúli központjává vált. 1725-től a vármegye székhelye. A reformkorban viharos megyegyűlések színhelye, ahova *Festetics György*, *Pálóczi Horváth Ádám*, *Plander Ferenc*, majd *Csány László*, *Deák Ferenc* sietett vitázni, a reformokért küszködni. Itt szavazták meg a balatonfüredi színház, a zalai nemzeti könyvtár létesítését, innét indították a pozsonyi diétára haladó szellemű követutasításokkal a vármegye képviselőit, másfél évtizeden át Deák Ferencet is.

Mégis, még századunk hajnalán is békés, csendes kisváros. 1890-ben 7811, 1900-ban 9586, 1910-ben 10637 ember otthona. A lakosságot alig osztotta meg a vallás vagy az anyanyelv különbsége. 98 százalékuk magyarul beszélt, mindössze másfél százalék vallotta magát német anyanyelvűnek, néhányan horvát, olasz famíliákkal tartottak rokonságot. 83 százalékuk római katolikus volt, háromszázan Kálvint, Luthert követték, utóbbiak 1907-ben a főutca déli végén építettek templomot, melyet 1942-ig közösen használtak a reformátusokkal. A városban 1300 zsidó élt, vallásukat buzgón gyakorolták, s már gyűjtötték a pénzt, hogy a szabadságharc évtizedében épített első, immár szűkössé vált zsinagógájukat szebbre, nagyobbra cseréljék. 1904-ben avatták, a nap az egész város ünnepének számított.

1885-ben Zalaegerszeg megszerezte a városi rangot, s a következő években fejlődése meglendült. A millénium évtizedében laktanyája, szállodája készült el. Két takarékpénztár is épült, nagy épületszárnyai toldották meg a bíróságot, emelettel a városházát.

1880-ban 624, 1900-ban 1313, 1910-ben 1385 házat írtak össze. A számok mutatta növekedésnél jóval több épült, hiszen jelentős volt a minőségi csere is. Mégis, 1900-ban még 167 fából és 268 vályogból épült ház volt. 10 évvel később 86 boronaházat és 172 vályogfalú otthont laktak az egerszegiek. A századfordulón az épületek csaknem felét a gyúlékony szalma, nád vagy faszindely fedte. 1904-ig az akkor még egyenletes megyeházat is faszindely takarta.

Vagyis néhány központi teret-utcát leszámítva falusias jellegű település volt. Sokan foglalkoztak mezőgazdasággal, az iparosok többsége egyedül, legfeljebb 1-2 inassal, segéddel dolgozott, mindössze két munkáltató foglalkoztatott húsznál több embert. A megyei tisztviselők többsége kívül élt a város keretein, igazi otthonának környékbeli kastélyát-kúriáját tartotta.

A század végén felépült a vasúti szárnyvonal, gazdasági egyesületek alakultak, új épületeket emeltek a kórház telkén, növekedett az orvosok, még jobban az ügyvédek száma. A környékbeli birtokosok közül többen is városi hajlékot építettek, s legalább a téli hónapokat itt töltötték.

A város szellemi életéről — az iskolákon kívül — e korból alig maradt fenn emlék. Nyomdája ugyan a reformkor óta működött, de főleg hivatali, üzleti nyomtatványokat, gyászjelentéseket készített, könyvet alig. Ha igen, jobbára nem egerszegi szerző művét. A vármegye milléneumi kötetét is Kanizsán nyomtatták, ott is szerkesztették, nagyobb részét ott is írták.

A század végén került a városba néhány olyan ügyvéd, tisztviselő, aki már hivatásának érezte a köz szolgálatát. A reformkor óta tekintélyt szerzett *Szigethy* család tagjain kívül a kisipar védelmével is foglalkozó *Kele Antal*, a kerékpár-

sportot és korcsolyázó egyletet szervező, korszerű kertkultúrát terjesztő, népszerűsítő *Keresztury József*, a zenei képzettségű *Sándor Zsigmond* mérnök, a később *Czobor Mátyásként* polgármesterré is választott *Kauffmann Mátyás* vármegyei tisztviselő kísérelték meg a kisváros társadalmának felrázását, szervezését.

Ebbe a némi lendülettel meginduló, hamarosan felpezsdülő társadalmi-művelődési életben lesz jó két évtizeden át rendkívül jelentős szerepe a gimnáziumnak, tanári karának.

A tekintélyt sugalló iskola

Az új intézmény szokatlanul jó feltételekkel kezdte meg működését. Épülete a történeti városnak kissé a szélén, akkor még szembetűnő kisebb emelkedésen állt. Kétemeletes, díszes tömbje kiemelkedett a környező házak közül: a templomot nem számítva a város legmagasabb építménye volt. Bejáratánál szolgálati lakások: balra az igazgatóé, jobbra a két hivatali szolgálóé. Nem érdektelen feljegyezni: száz esztendeje egy kisvárosi gimnázium középiskolai direktorát harmadfél száz négyzetméteres otthonnal becsülték meg. A pedellusnak csak fele járt: alig 120 négyzetméter. Az igazgatót a társadalmi ranglétrán is magas hely illette meg: *Keresztury Dezső* szerint „közvetlenül a polgármester után kapott helyet, együtt a törvényszéki elnökkel”.

A gimnáziumé volt az első egerszegi tornaterem, az első könyvtárszoba. Szertárak, természetrajzi előadók, rajzterem várták a tanulókat, a tervező a villany bevezetése előtt 10 évvel liftkamrát is álmodott, a külső homlokzatra szobrok befogadására fülkéket. Száz esztendő nem volt elegendő sem a szobrok, sem a felvonó elhelyezésére.

Ma már nem tudjuk bizonyítani, de joggal véljük: e díszes, tekintélyes épület a benne felnövő, kiteljesedő intézmény rangját is növelte. Büszkesége volt nemcsak a padjába ülő diáknak, a katedrájára álló tanárnak, hanem az arra sétáló városi polgárnak is.

Ez a nagyvonalú igényesség nemcsak Zalaegerszegre jellemző, hanem ez volt a korszak középiskolai gyakorlata. Bizonyításul számoljuk össze, hogy jelenleg hány magyar felsőoktatási intézmény szorong olyan épületben, mely évtizedekig középiskola volt. A skála rendkívül széles: a pesti bölcsészkartól a szegedi egyetemen, a pécsi univerzitáson át a szombathelyi főiskoláig tart.

A rangos testület

A tekintélyt sugalló iskolában rendkívül sokszínű, jól képzett, így hamarosan megbecsülést is szerzeni képes testület tanított.

Elsőként *Tuczy János* érkezett. 36 éves, latin-történelem szakos, korábban ciszterci, majd minorita novícius, az egyetemet már világitként fejezte be. Gyulafehérváron, Sátoraljaújhelyen, végül Szegeden szerzett gyakorlatot. Természetes, hogy igényeit a szegedi körülményekhez mérte.

Az első igazgató *Vidovich Bonaventura* volt. Közel járt már a hatvanhoz, matematika-fizika szakos, s Nagyvárad eleven, pezsgő légkörét hozta az akkor még csak éledező zalai kisvárosba. Alig két évig maradt itt, sok nyomot nem, de a nagyobb igényt, a nagyobb távlatok keresését örökösen hagyhatta.

Utóda *Medgyesi Lajos*, majdnem 23 esztendő telt az iskola élén. A Szepességben született, szülőhelyén jobbra csak német és szlovák szót hallott, 1883-ig őt is *Morgenbesser*nek szólították. Már új nevén érkezett Szabadkára, Kosztolányi Dezső apjának kollégája volt. Innét Váradra került, majd Kaposvárra helyezték, ahol iskolai kötetmei mellett rendbe tette a város könyvtárát. Latint és németet tanított.

Még 1895-ben érkezett *Fülep Imre* magyar-latin szakos tanár is. Ekkor 35 éves, hat esztendeig a Károlyi családnál volt nevelő, majd Debrecenben, Mezőtúron a református gimnázium tanára. A kor színvonalas folyóiratában, az Egyetemes Philológiai Közlönyben tanulmányt közölt Gyöngyösi Istvánról. Egy évtizedig maradt Zalában, innét Nagybányára pályázott.

Az egyik legszínesebb egyéniség *Borbély György* volt. Erdélyi unitárius, Aranyosrákost vallotta szülőhelyének. Jeles sportember, körbегyalogolta az akkor még jóval nagyobb Magyarországot. Kerékpáron jutott el Párizsba, haza Turin felé jött, hogy láthassa Kossuth Lajost. Több, mint negyedszázadot töltött a gimnáziumban, utána nyugdíjasként még egy évtizedig nagy szerepet játszott a város életében. Tanítványaiiban tán kevesebb, a megyeszékhely életében annál több nyomot hagyott.

Sebők Samu 41 évesen került Egerszegre. Árva megyében született, földrajz-természetrész szakos diplomája volt, de a műegyetemen is hallgatott előadásokat. Volt a budapesti zsidó hitközség hittanára, mire városunkba érkezett, már nem *Schlezingernek* hívták. Öt évig maradt itt, innét Fogarasra került, de mire 1908-ban Babits Mihályt is odahelyezték, ő már Borbély György hajdani tordai iskolájában tanított.

Mihálovits Béla korábban Perzsiában volt nevelő, magas perzsa kitüntetés tulajdonosa.

Bencsik János előbb tengerészeti akadémiát végzett, két évig tengerész, utána iratkozott az egyetemre. Több helyen tanított, hosszabb ideig Nagybányán, ahol tanártársa, Németh József naplójában részletes jellemzést írt róla, egyik tanítványa, Tersánszky Jenő le is rajzolta. A naplóíró kolléga fia ismertebb: Németh László író, a rajzoló tanítvány is inkább íróként vált híressé.

Bencsik Jánossal együtt helyezték Egerszegre *Haerter Ádámot*. Mindössze 26 éves, de már tanársegéd volt az egyetem növényteni tanszékén. 7 egerszegi év után Ceglédre került, ahol 1940-ig megbecsült pedagógus volt.

1900-tól 1924-ig, közte 7 évet Fiumében, tanított *Vida Sándor*. Szabályos mássalhangzó megfelelés a magyar és a vogul–osztják nyelvekben című diszsertációval kezdte tudományos pályáját, de a magyar kulturális élet inkább bölcselőként, filozófiai művek fordítójaként tartja számon.

Susztér Oszkár tanár úr 1901-ben 23 éves ifjúként kezdett tanítani. Nagyszébenben született, ott még *Schusztérnek* írta nevét. Egyetlen pozsonyi esztendő után leszámítva hűséges egerszegivé vált. 1936-ban ment nyugdíjba, a városba érkezésétől számítva pontosan 50 esztendőre halt meg, s tanítványai 30 évvel később róla elnevezett díjat alapítottak.

Erdős Tivadart 20 éves koráig *Tiringernek* hívták, Eötvös kollégista volt, a század első éveiben latint is tanított Zalában. Innét Lugosra, Besztercebányára, Bártfára helyezték. Figyelmet keltett városunkban is, későbbi sorsa sem érdektelen. Már 46 éves, amikor elvégzi a Zeneakadémiát. 72 zenemű, görög, olasz, latin, francia, német nyelvkönyvek szerzőjeként 1934-ben Gyöngyösön ment nyugdíjba.

A modern irodalom és művészetek elkötelezettje volt *Kulcsár Gyula*. 1907-14 között volt az iskola tanára. Regényt, fogalmazási kézikönyvet, pedagógiai, nyelvészeti tanulmányokat írt, előadásokat tartott a modern képzőművészetről. Az ő révén szólaltak meg először Egerszegen Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Oláh Gábor versei. 1914-ben behívták katonának, s már nem olvashatta a számára kedves Ady sorait: „Az iszonyúság a lelkekre / Kaján örömmel ráhajolt”, — mert 1915 elején ő is a háború áldozata lett.

Szerencsésen visszatért a harctérről *Marton Boldizsár*. Ez időben ő volt az egyetlen zalai a tanári karban: szülei kiskomáromi parasztemberek. Tollforgató ember maga is, ő veszi észre bérmafia, Keresztury Dezső tehetségét. 1925-ben belépett a karmelita rendbe, jámbor életű, legendás hírű szerzetes lett, kiváló hitszónok. Rendje 1975-ben megkezdte az előkészületeket boldoggá avatására.

Tapasztalatban, életútban, további pályáját tekintve is rendkívül sokszínű, vibrálóan érdekes testület alakult ki. A tanárban jól megfér egymás mellett a katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, a zsidó tanár. Nem nagyon

tartották számon, melyikük szepességi német, Árva megyei izraelita, aranyos-rákosi székely nemes, bajai sváb, pesti, győri vagy nagyszebeni polgár, dél-zalai földműves família gyermek. Az sem igen választotta el őket, hogy latint, fizikát vagy éppen hittant tanítanak. Ebben szerencsés, felvilágosultan gondolkodó évtizedben összekötötte őket a feladat: mindannyian a zalaegerszegi gimnázium tanárai.

A tanulók közt ugyan szép számmal voltak zsidók, előfordultak evangélikusok, reformátusok is, de a többség katolikus volt. Így aztán az ő heti két hittanórájukat az iskolában tartották, a 16 órára külön hittanárt alkalmaztak a plébánián, aki azonban gyakorlatilag a tantestület tagja volt. Velük is szerencséje volt a városnak is, az iskolának is. Két név kívánczik ide: *Géfin Gyuláé* (később a szombathelyi szeminárium rektora, kanonok, jeles egyháztörténész) és *Pehm Józsefé*. Ő *Mindszenty József* néven a XX. századi magyar történelem formálója és áldozata lett.

Ez a sokszínűség, magas szintű képzettség, nagyotakarás találkozott egy helyét, szerepét kereső kisváros feltörekvő szándékaival. Érthető, hogy a különböző, jórészt elevenebb kultúrájú városokból érkezett tanárok szerették volna új környezetüket is vonzóbbá, szellemiekben is gazdagabbá formálni. Nem csoda, hogy másfél-két évtizeden keresztül a gimnázium és tanári kara jelentette az erjesztő kovászt a megyeszékhely társadalmi, szellemi életében.

A tanári életforma

Ezt a korabeli tanári életforma is lehetővé tette. Aki álláshoz jutott, fizetéséből tisztességes módon el tudta tartani családját. Felesége általában nem dolgozott, később esetleg szerényebb bérű cselédnőt is fogadhattak. A nőtlenül érkezettek kapósak voltak férjnek is, s a jobb módú családokhoz benősülve nagyobb, dolgozószobás lakáshoz is jutottak. Heti 16-18 órájuk volt, s csak kevés értekezlettel terhelték őket. A házimunka, a bevásárlás nemcsak szükségtelen, hanem a korabeli felfogás szerint méltatlan foglalatosság lett volna számukra.

Érdemes ilyen szemmel is elolvasnunk a már említett nagybányai tanár, Németh József nemrég ki is adott naplóját. Megtudjuk, hogy fizetésén kívül költözési költség, fizetési osztálytól és városméretétől függő lakáspénz illette meg a tanárt, felesége (ha az nem dolgozott) után is családi pótlékot kapott, a fővárosiaknak közlekedési segély is járt. Németh József helyettes tanárként, 26 éves korában nősült, 3 szobás lakást bérelt (háló, író és ebédlő). 1902-től cselédnőt segített a kisgyermek (a későbbi író) körüli teendőiben. 1903-ban Szolnokon tanít, ekkor már rendes tanár, ötszobás lakást bérel harmincadik születésnapján.

Amikor a tudós tanárt, a pedagógusi tekintélyt, hivatástudatot emlegetve példaként a régiekre hivatkozunk, e körülményeket se feledjük. Azt sem, hogy az egerszegi gimnázium negyedszázaddal ezelőtt volt igazgatója tanárnő feleségével együtt egyetlen szobás, kis lakásból indulhatott munkahelyére. A ma is aktívokról e történeti áttekintésben még ne essék szó.

Az igényesebb munka egyéb feltételeiben azonban kedvezőlenebb helyzetben volt a századelő egerszegi tanára. A városban nem volt érdemi könyvtár, az iskoláé is kezdetben mindössze pár száz kötetből állt.

A szellemi emelkedés

A gimnázium tanári kara jelentette a városban az első rendszeresen publikáló közösséget. Mindenekelőtt az iskola évente megjelenő értesítője őrzött meg jó néhány, ma is haszonnal forgatható dolgozatot: Mihálovits Béláét, Kulcsár Gyuláét, Suszter Oszkárét, Sebők Samuét. Különösen figyelemre méltó utóbbi két dolgozata Zalaegerszeg történetéről és Göcsejről. Borbély György szerkesztette a Csány-émlékkönyv mindkét kiadását, több irodalmi tanulmányt is közzétett. Több fejezetet írt Malonyai Dezsőnek a Dunántúl népművészetét ismertető nagy kötetébe. *Steiner* (1934-től *Andaházi*) *Szilárd* neve is tankönyvek, a színes fényképezést ismertető kötet címlapján bukkan fel.

A század elején vált rendszeressé az ismeretterjesztő előadások sorozata. Az 1904-ben alakult Irodalmi és Művészeti Kör titkára egy ideig *Urbanek Károly*, majd *Fehér Miklós* tanárok, az irodalmi szakosztály elnöke Fülep Imre volt. Szabad líceum címen esztendőnként 10–20 előadást tartottak, főleg a gimnázium tornatermében, lehetőség szerint vetített képekkel. Nem volt ritka, hogy 150–300 hallgató is megjelent. Több év átlagában a rendkívül változatos témájú előadások kétharmad részét a gimnázium tanárai tartották. Rajtuk kívül többször szerepelt *Udvardy Ignác* felsőkereskedelmi iskolai igazgató, *Czobor Mátyás* vármegyei aljegyző, *Keresztury József* ügyvéd, *Sándor Zsigmond* mérnök is.

Egyértelműen a gimnáziumhoz kötődött egy másik sikeres ismeretterjesztő vállalkozás, a munkásgimnázium is. *Pásztor Imre* tanár szervezte, főleg iparos, kereskedő ifjak számára. Évenként 90–100, főleg gyakorlati ismereteket közlő előadás hangzott el. Mai néven közhasznú előadásorozatnak nevezhetnénk. A tanfolyam érdekessége, hogy nem az előadók részesültek díjazásban, hanem csak az iskolai szolgák és a szorgalmasabb hallgatók kaphattak jutalmat.

Az iskola tanárai ott voltak a legtöbb egyesület bölcsőjénél is. Különösen fáradhatatlan volt Borbély György. Egy időben az Önkéntes Tűzoltó Testület elnöke, neki köszönhető a kerékpársport meghonosítása, a korcsolyázó egyesület

életre hívása. Elindítója, makacs élesztője Csány László kultuszának, a vértanú szobrának felállítását célzó, 1931-ben azt el is érő mozgalomnak. Ő kezdeményezte a városi múzeum megalapítását, anyagának gyűjtését. Szervezte a hazai ipart pártoló egyesületet, több, mint másfél évtizeden át szerkesztette a kor színvonalas egerszegi újságját, a Magyar Paizst.

Alighanem még a nagyobb városokba is ritkán fordult elő, hogy a március 15-i ünnepélyen Ady-verset szavaltak volna. 1913-ban a programban Petőfi: Dalaim című költeménye szerepelt, elmondására Kulcsár Gyula tanár készült. Végül ugyanő mégis Ady Havasok és Riviéra című versét szavalta, a változtatást azzal indokolva, hogy „ez egy mai Petőfinek a költeménye, s igazabban fejezi ki a mai viszonyokat”.

Ugyancsak Kulcsár rendezte 1914 januárjában azt a nagysikerű, nyilvános előadást, amelyen az akkori modern magyar irodalmat mutatták be: Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Oláh Gábor versei hangzottak el, mindegyikről ismertetés is. A kiválasztott költők közül akkor a legfiatalabb 28, a legidősebb, Ady is csak 36 esztendő volt.

Az irodalmi est után fél évvel kitört az első világháború. Ekkor is, utána is új korszak kezdődött nemcsak az ország, hanem az iskola életében is. Változatlanul nagyon jó gimnáziumként tartották számon, kiváló tanárai számtalan sikeres diákot indítottak gyorsan felívelő pályára. De régebbi társadalmi hatóerejét, erjesztő hatását, kisugárzását már nem tudta visszaszerezni. Mint ahogy a hozzá hasonló kisvárosi gimnáziumok többsége sem.

Ennek a változásnak, rendkívül összetett okainak elemzése már egy másik tanulmányba kívánkozik.

A PARTIKULÁRIS ISKOLARENDSZER ALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A HAJDÚVÁROSOKBAN A XVII–XVIII. SZÁZADBAN

A partikuláris iskolarendszerről általában

A partikuláris iskolarendszer kérdésével több jeles iskolatörténész foglalkozott a század elején, a közelmúltban és napjainkban is. Legkorábban 1905-ben *Barcsa János* foglalta össze a Debreceni Kollégium partikuláinak történetét. *Dankó Imre* bölcsészdoktori értekezése elsőnek mutatta be a történetiség követelményeinek szem előtt tartásával a partikuláris iskolát, mint rendszert. Foglalkozott a kérdéssel több tanulmányában *Mészáros István* is. Egyes partikulák történetét bemutató tanulmányok is szép számmal vannak. A szoboszlói partikula utolsó szakaszát bemutató *Soltész László* után jó munkát végzett ugyanebben a témában *Rátkai Károly*. A nánási partikulát *Bodnár Lajos* mutatta be. Legújabbban *Bajkó Mátyás* foglalkozott a nánási partikula kialakulásával, és több kitűnő tanulmányában a témával általában is.¹

¹ A kérdés irodalmából az alábbiakat emeljük ki: Bajkó Mátyás: Iskolakultúránk története és a hajdúsági, hajdúszoboszlói intézményes nevelés múltja. In: Gazdag István (szerk.): *400 év Hajdúszoboszló neveléstörténetéből*. Hajdúszoboszló, 1989., Barcsa János: *A debreceni kollégium és partikulái*. Debrecen, 1905., Bodnár Lajos: *A Hajdú-Nánási evang. reform. gymnasium története*. Debrecen, 1891.; Bodnár Lajos: *A Hajdú-Nánási evang. reform. népiskola története I. Partikula*. Hajdúböszörmény, 1893., Dankó Imre: Hajdúsági partikulák Kalendarium az 1948 szökőévre. Debrecen, 1947.; Dankó Imre: *A hajdúszoboszlói partikuláris iskola*. In: Dankó Imre (szerk.): *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 1975., Mészáros István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1983*. Bp., 1984., Mészáros István: *Humanizmus és a reformáció–ellenreformáció nevelésügye a XV–XVI. században*. Budapest, 1985., Mészáros István: Egy megnevezés változásai: a partikuláris iskola. In *Magyar Pedagógia* 1988. 2. sz. 204–221. o., Molnár Ambrus: A hajdúházi református egyház története. In: Komoróczy György (szerk.): *Hajdúhadház múltja és jelene*. Gyula, 1972.; Molnár Ambrus: Adatok Bihar vármegye művelődéstörténetéhez. In: Matolcsi Lajos (szerk.): *Bihari Diéta I*. Berettyóújfalu, 1996. (Bihari dolgozatok 10.), Rátkai Károly: *A hajdúszoboszlói partikuláris iskola története*. Debrecen, 1918., Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. In: *Sárospataki Füzetek I–II*. 1869.

A következőkben néhány magyarázó megjegyzést kívánok tenni a partikula és a partikuláris iskola értelmezésére vonatkozóan.

A Pedagógiai Lexikon szerint „a magyar református kollégiumok, az úgynevezett anyaiskolák közelében található kisebb–nagyobb iskolák a XVII–XVIII. században”. A Magyar Történelmi Fogalomgyűjtemény hasonlóan fogalmaz: „A latin partikula rész, részcseke szóból származik. Ezen a néven nevezték a XVI–XVII. században a nagyobb református kollégiumok, ún. anyaiskolák vonzáskörébe tartozó kisebb–nagyobb iskolákat”. A partikuláris iskola fogalmának meghatározásánál — mind a két esetben — a felekezeti jelleg domborodik ki. Általában a közvéleményben, de szakmai körökben is református vagy protestáns iskolatípust értenek alatta. Ezzel szemben — amint azt egy nemrégiben megjelent iskolatörténeti tanulmány megállapította — Tapolcán római katolikus *schola particularis* működött 1550 körül. A tanulmány szerzője ebből a tényből azt a helyes következtetést vonja el, hogy a partikuláris elnevezés a XVI. század első felében nem felekezetiiségre utal, hanem egyféle iskolatípust jelölt az egész egységes katolikus iskolarendszer hierarchiájában. Ez az iskola tehát nem volt más, mint az a sajátos mezővárosi, faluhelyen falusi iskola a középkorban és az újkor elején, melyet plébániai iskolának szoktunk nevezni.²

Nem lehetetlen, hogy egy olyan elnevezéssel állunk szemben, amely a reformáció térhódítása előtti századokban a nem teljes tananyagot, esetleg csak az írást, olvasást és vallási ismereteket tanító, vidéki, városi vagy plébániai iskolát jelölt. A reformáció hívévé lett plébános vezetésével a falusi vagy mezővárosi közösség a templommal együtt megtartotta az iskolát is és csupán szellemében formálta át. Az új hitre tért lelkész lakását, illetve a templom melletti egyházi épületet továbbra is parochiának, az iskolát típusánál fogva továbbra is partikuláris iskolának nevezték.

Ezt a feltételezést erősíti egy másik kitűnő iskolatörténeti tanulmány megállapítása: „A reformáció a népoktatást a középkori alapokról indulva fejlesztette tovább. A középkori plébánia örökébe lépő, gyakran négy–öt faluból álló protestáns „egyházi megyék”-ben a prédikátorok mellett általában iskolamesterek is dolgoztak. Képzésük a vásárhelyi *schola particularis*ban folyhatott, amely a XVI. század második felében igen magas színvonalon állott.”³

² Töröcsik Zoltán: Adatok a népiskolai oktatás történetéhez I. (XII–XV. század) In: *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 17. Veszprém, 1985. 413–421. o.

³ Sipos Gábor: Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. In: Jakó Zsigmond – Sipos Gábor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. 1980, 107. o. A tanulmány megemlíti, hogy

Egy XVIII. századi pedagógiai író a magyarországi iskolákat három osztályba sorolja: 1. Alsó, vagy közönséges, 2. Gimnázium, mely schola trivialis, pedagogium, schola latina — particularis és classica, 3. Legfelsőbb iskola, melyet univerzitasnak, studium generalenak és academiának nevez.

Alistáli Farkas partikulárisnak már csak a középfokú iskolát nevezi és a latin iskolával azonosítja. Sajnos ez a felfogás később egyre általánosabbá vált. 1886-ban *Soltész László* a hajdúszoboszlói iskoláról szólva a következőket állapította meg: „És nem leendő talán érdektelen megemlékezni ezen felsőbb tanintézet szervezéséről, melyhez hasonló volt ezen vidéken Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson, Derecskén és a Kunság több városában, Túron, Szentesen, Békésen, Hódmezővásárhelyen fennállott és a nagyobb részben ma is fennálló ilyen középiskolák berendezése. Ezen iskolák a Schola Universalisnak nevezett Debreceni Főiskola mellett Schola Particularisnak, röviden, particulának részleges, vagy vidéki iskolának, innen a tanulók, különösen az intézetben lakó és annak jótéteményében részesülő tanulók particulistáknak nevezetnek. Az osztályok berendezése tekintetében még akkor nem volt olyan elkülönülés az elemi és a gimnáziumi osztályok között mint ma, úgy hogy a két osztályban az ilyen iskolákban eleintén az elemi osztályok is benne foglaltattanak”.⁴

Egyetérthetünk *Soltész* meghatározásai közül azzal, hogy a partikula a Debreceni Kollégium része, kihelyezett osztálya, részleges iskola volt. Elfogadjuk azt is, sőt még jobban kihangsúlyozhatjuk, hogy a partikuláris iskola osztálybeosztása egységes és nem választható szét — legalábbis a XVIII. század végéig — magyar iskolára és latin iskolára, hanem „két osztályban az elemi osztályok is benne foglaltattak” és az egész iskola latin iskola — még akkor is, ha először magyarul tanultak meg írni és olvasni — mindaddig, míg a művelődési nyelv a latin maradt. Ennek a felfogásnak szimbolikus jele lehet a kezdő osztálynak latin neve: *abecedarii*. *Soltész* írásában leszűkítette a partikuláris iskolák körét — és ezzel nem érthetünk egyet — amikor csak azokat az iskolákat sorolta közéjük, amelyekben kialakult mind a hét osztály, vagyis amelyekben tehát *partikulisták*, a Debreceni Kollégiumba menendő deákok is vannak. Ezzel szemben partikula volt a mai értelelem szerint az az egy-két, vagy három osztályos kis falusi iskola is, amelyik a debreceni, sárospataki, vagy más anyaiskolából hozatott rectorokat,

1549-ben Marosvásárhelyen Gernyezeky István személyében egyetemet végzett iskolamester tanított. Keze alól kerültek ki a környék falusi iskoláinak vezetői.

⁴ *Alistáli Farkas*, 1690., továbbá *Soltész László* hajdúszoboszlói lelkész töredékes kézirata a hajdúszoboszlói partikuláris iskoláról (1886.) (A Hajdúszoboszlói Református Egyház Irattárában)

növendéktanítókat. Része, kihelyezett osztálya volt az anyaiskolának, amelyben ugyanolyan szellemben, ugyanazt tanították azok a rektorok, akik maguk is a Kollégium tanulói voltak és két, vagy legfeljebb háromévi rektorkodás után visszatértek az anyaiskolába tanulmányaikat befejezni. Annak befejezése után pedig külföldre mentek és rendszerint lekipásztorok lettek. Nagyon sok esetben a növendéktanítóság úgynevezett *academica promotio* volt, vagyis arra való, hogy a partikuláris iskolába rektoriára kiment tógátus deák az ott nyert javadalmán és esetleg az ottani gyülekezett patrónusától kapott pénzen, külföldi akadémián folytathassa tanulmányait.

A növendéktanítóság, amely a partikuláris iskolarendszernek egyik jellemzője volt, nem igényelt erőfeletti áldozatot az iskolafenntartó közösségtől, mert a tanító nőtlen ember volt, Élelmezését rendszerint úgy oldották meg, hogy a gyülekezet tagjai, családjai *sorkosztot*, „Coquia”-át adtak a rektornak.⁵ Nem marasztalható el ez az iskolarendszer módszer tekintetében sem, mert azáltal, hogy minden iskolában ugyanazt a tankönyvet használták, ugyanazt az eljárást alkalmazták, lehetővé vált, hogy a két–három osztállyal rendelkező falusi partikulából minden nehézség nélkül folytathassa valaki tanulmányait egy nagyobb, mezővárosi partikulába, ahonnan azután, megint zökkenőmentesen mehetett feljebb az anyaiskolába.

A partikuláris iskolarendszer alkalmazkodott a gazdasági helyzetéhez. Egy–egy iskolafenntartó közösségben annyi osztály működött, amennyire a fenntartó egyházközség gazdasági ereje futotta.

Ez a rendszer demokratikus iskolázási forma volt. A rektor javadalmának jó részét közvetlenül azoktól a szülőktől kapta, akiknek a gyermekét tanította (*coquiya*, *didactrum*). Érdekelve volt abban, hogy minél több gyermeket tanítson és minél magasabb szinten. A *Canonica Visitatio* (az esperes által vezetett, a lekipásztorokat és a rektorokat évenként megvizsgáló bizottság) jegyzőkönyvei tanúskodnak arról, hogy egy–egy dicséretesen tanító rektor idejében kétszer annyian is „feljártak az oskolába”, mint egy–egy hanyag és rest tanító idejében.

Összegzésül két megállapítást idézek, az egyiket Dankó Imrétől általában a partikuláris iskolarendszerre, a másikat Bajkó Mátyástól kifejezetten a hajdúsági partikulákra vonatkozóan. Az első: A partikuláris iskola a feudalizmus monopó-

⁵ A *coquia* az ebéd és a vacsora előállítását jelentette. Az ételt a mendikánsok, a szolgálóiak hozták el a Deákok Házához és ott együtt fogyasztották el. A Consistorium, nevelési szándékkal, elrendelte minden rektornak a *coquiával* való élést, „... úgy hogy a Quinta Praeceptorokkal és a Partikulistákkal együtt egyen, hogy így tanítványait is tisztességes maguk viselésére szoktassa”.

lizáló művelődési irányai között olyan intézmény volt, amelyen keresztül a műveltség, a kulturális javak elterjedhettek, a nép széles rétegeihez eljuthattak. A második: A hajdúvárosok partikulái olyan intézménytípust alkotnak, amely a Debreceni Kollégium tartozékaként a hajdútelepítések kibontakozásával és megerősödésével együtt honosodott meg. Így alakított ki a Hajdúság közegének megfelelő követelményrendszert. Ennek az iskolarendszernek a hajdúvárosokban való kezdetét és fejlődését igyekszem a következőkben röviden vázolni.

A partikularis iskolázás kezdetei a Hajdúságban

A hajdúvárosok művelődéstörténeti és iskolai kérdéseivel leginkább a helytörténeti írásokban, városmonográfiák fejezeteiben találkozunk. Ezeknek a monográfiáknak egy része foglalkozik a hajdúsági egyházi művelődés kezdeteivel, amely a XVI. század utolsó és a XVII. század első harmadában bontakozott ki. A Debrecen környéki falvak és városok református gyülekezetei mintegy fél évszázaddal a Bocskai-féle hajdútelepítés előtt keletkeztek. Természetesen az akkori kis falvakban a középkori egyháztól átvett iskolák is lehettek. A hajdúknak ezekbe a falvakba való letelepítése, a hirtelen hajdúvárossá lévő települések egyházának és iskolájának kibontakozását, jelentőségük növekedését hathatósan elősegítette.⁶

A hajdúvárosok, melyek Hajdúdorog kivételével, döntően református települések voltak, előnyös helyzetbe kerültek, mert közelükben, Debrecenben 1538 óta akadémiai tagozattal rendelkező Kollégium működött. Nemcsak a hajdúvárosok, hanem a kisebb falusi gyülekezetek is egészen korán tartottak fenn iskolát és tartottak rektort. Püspökladányban például a XVI. század végén, 1592-ben *Kőrösi István* volt a rektor.⁷ Általában elfogadhatjuk Révész Imre megállapítását, mely szerint: „Az igen nagy terjedelmű debreceni egyházmegyében, amint az egykorú feljegyzések mutatják, már a XVII. század elején a legcsekélyebb faluban is, a lelkész mellett határozott fizetéssel ellátott iskolatanítót találunk”. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a szintén a Tiszántúli Református Egyházkerület kebelébe tartozó Bereg és Ugocsa megyében lévő református falvakban a XVI. század 60-as, 70-es éveiben már működtek rektorok.⁸

⁶ Molnár Ambrus: A partikularis és nemzeti iskola. In: Gazdag István (szerk.): i. m.

⁷ Tóth Sámuel: Adatok a Tiszántúli evangélikus reformált Egyházkerület történetéhez. Debrecen, 1894. 7. o.

⁸ Extractus Protocollorum Tractus Debrecensis 1615–1773. Barkóczi János jegyzetei (Kézirat a DK Egyházi Néprajzi Szekciója Adattárában Mátraházán) 1621-ben minden hajdúvárosban

A református hajdúk letelepedése hozta meg a Hajdúságban lévő kisebb–nagyobb falvak számára a hajdú kiváltságok megnyerése által az iskoláik fejlődésének lehetőségét. Nagy érdeme a református egyháznak, hogy az új, reformált vallási kultúra mellett, kialakította a Hajdúságban is az iskolai művelődés alapelemeit, kezdetben elemi, majd pedig középfokon is. Ezt a hajdúsági partikuláris iskolatípust, mint történeti képződményt azért hangsúlyozzuk, mert az itteni gazdasági–társadalmi berendezkedésnek megfelelően nemcsak az ország más részeinek hasonló típusú iskolakultúrájától különbözik, hanem eltéréseket mutat a Tiszántúli Egyházkerületben lévő, és a debreceni kollégium vonzáskörébe tartozó többi partikulától is. A hajdúvárosok — Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Hajdúhadház, Vámospércs és 1702-ig Polgár —, amelyeknek lakossága a XVII. században, de még a XVIII. század legelején is tiszta református volt, elismerték a debreceni kollégiumot anyaiskolájuknak, tiszteletben tartották és elfogadták tanulmányi struktúráját, de a városi hajdúkapitány, illetőleg a magisztrátus, később a konsisztórium rendszeresen beleszólt a partikula életébe. Intézte a rektorok és praeceptorok, leánytanítók marasztását, gondoskodott megfelelő iskolaépületekről, megállapította a tanítók javadalmazását és a *díjlevél*ben meghatározott fizetés behajtásáról is intézkedett. Vagyis a hajdúvárosok olyan kegyúri, patrónusi jogokat gyakoroltak iskoláik és azok alkalmazottai fölött, amelyhez hasonló az újkorban csak Erdélyben és ott is csak a székely székekben gyakoroltak.⁹

Ennek a patrónusi jognak a gyakorlása a hajdúvárosok esetében azt jelentette, hogy az iskola nem egyházi, hanem városi iskola volt, nem az egyház, hanem a város tartotta fenn. A hajdúvárosok egyházainak, de a többi reformált egyháznak is — ott ahol a lakosság egyöntetűen a reformációhoz, illetve annak kálvini irányához csatlakozott — a reformációt követő századokban, egészen szinte a XIX. századig — különálló egyházi szervezete nem volt. A városi tanács (senatus, magistratus), faluhelyen „Bírák Uraim”-ék, egyúttal az egyház előljárói is voltak. Kétségtelen, hogy a város patronusi jogainak gyakorlása inkább

külön díjlevéllel rendelkező rector volt. A Hajdúböszörményi „Rector Scholae: 40 forint, 15 köből búza, halott temetéstő 25 dénár, elegendő fa, mindennapi aztala a prédikátornál”. 1673-ban a rektor fizetése így alakult: „1. Kézpénz: 50 forint, 2. Búza 50 véka, 3. Egy verő disznó, ha ezt nem veszi 6 forint. 4. Kétszeri coquija (főzetés, sorkoszt) a városon elkerülve. 5. Generalae Funustul 36 dénár, Partiale Funustul 22 dénár. (az első prédikációs, a második az énekszós temetést jelentette). 7. Puerek didactruma: Abecedariusoktól 24, Rudimentistáktul 48, Donatistáktul 72, dénár, Grammatistáktól 1 forint. Ezen fellyül akármit tanullyn a gyermek, több fizetése az egy forintnál nem lehet”.

⁹ Molnár Ambrus: i. m. és Bajkó Mátyás: i. m.

hasznára volt az iskolának és az egyháznak, mint kárára. Különösen a XVII. században megismétlődő háborúkban érezte az egyház és az iskola ennek jó hatását. Ez a sajátos kegyúri viszony elsősorban a vallási egyöntetűségnek, másodsor pedig annak a következménye volt, hogy a hajdúk letelepedésekor itt talált egyházi közösségek a városokkal együtt szerveződtek újjá. A *Nánási Nemes és Szent Ecclesia*, vagy a *Szoboszlói Nemes és Szent Ecclesia* csupán elnevezés volt, minden külön szervezet nélkül. Az egyház és az iskola része volt a hajdúvárosok szervezetének. A városi hadnagy (kapitány vagy főhadnagynak is nevezték) a notárius, mint választott előljárók az iskola ügyeit is, mint városi teendőket végezték. A *Nemes Tanács* tagjaival és a *Nemes Communitas* (a lakosság köréből delegált képviselők) egyetértésével, illetve közreműködésével végezték és intézték az ügyeket. A lelkészek és a rektorok nem voltak tagjai a városi tanácsnak, hanem csupán szellemi vezetői az egyháznak és az iskolának, éppen olyan alkalmazottként, mint a többi városi alkalmazott. A hajdúvárosok előljárói igyekeztek azon, hogy az iskola felett gyakorolt évszázados patronusi joguk sérelmet ne szenvedjen, és hogy a lelkészek, rektorok, tanítókkal szemben tekintélyüket és hatalmukat mindenkor éreztessék.¹⁰

A tekintélynek és hatalomnak kimutatása mellett azonban éppen olyan igyekezettel segítettek a városok vezetői az egyházakat és az iskolákat a közerkölcsiség társadalmi szabályainak betartásában, az iskola anyagi terheinek és igazgatásának gondjaiban, a rektorok, tanítók, tógátus deákok ellátásnak biztosításában. Az iskolák épületeinek karbantartását új iskolaépületek építési költségeit, a tanítók javadalmát szinte teljes mértékben a városok biztosították. A városi tanács teljhatalmú intézkedési jogát Hajdúszoboszló városában az iskola felett az 1848-as szabadságharcig közvetlenül és zavartalanul gyakorolta. 1843-ban ugyan kísérlet történt a városi tanács kezdeményezésére az egyház és a város közötti viszony tisztázására. E kísérlet során az egyház kijelentette, hogy a várostól „...a kebelében működő helvét hitvallású szentegyház igazgatása minden ágaira nézve független”. A viszony tisztázására választott egyházi

¹⁰ Hajdúszoboszlón a városi tanács tagjai semmi fogatkozást nem találtak a rektor és a tanítók munkájában és magatartásában, mégis a marasztáskor 1791-ben, olyan határozatot hoztak, „hogy megrémülvén jobban iparkodjanak, most ne marasztassanak, hanem elmenvén hozzájuk Cserepes István és Kovács János Senatos Urak, adgyák tuttokra, hogy most csak azért küldettek, hogy hivatalok folytatására intsék és nógassák és ha látják ezután szorgalmatosságukat és igyekezeteket, akkor fognak megmarasztatni”. Hajdú–Bihar Megyei Levéltár V. A. 402/a 8–80 1791. év.

küldöttség lelkére kötötte, hogy ezt a fentebb említett szempontot a „...fennforgó kérdések elintézése körül szem elől ne tévessze”¹¹.

A hajdúvárosi partikulák tanulmányi struktúrája

Ezek az iskolák a Debreceni Kollégiumnak nemcsak egyház- és iskolaszervezeti tartozékai voltak, hanem a tanítási anyag terén is szerves részei annak ellenére, hogy a városok önkormányzata az iskolakultúra vonatkozásában is tett néha kisebb módosításokat. A partikulák tanulmányi rendjének felépítésére főleg az egyházmegyei Vizitációs jegyzőkönyvekben találunk adatokat. Ezek az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egész egyházmegye gyülekezeteiről — így a hajdúvárosi egyházakról és iskolákról, rektorairól, praeceptoraikról éppen úgy tartalmaznak adatokat, mint a deákok tanulmányi rendjéről, előmeneteléről, classisokba való tagozódásukról. Az iskolák tanulmányi rendjét a hajdúszoboszlói példán keresztül mutatom be. Az 1681. évi tandíjjegyzékből erre nézve a következőket állapíthatjuk meg: „1. Az Abécédáriusoktól, Synapszistáktul den 25 Esztendeigh. 3. Az kik Syllabizálnak és olvasnak a Donathbul den 72 Esztendeigh. 3. A Donatistáktul, akik betéve tanullyák, Rudimentistáktul, Grammatistáktul és többfellyebb valóktul. fl: 1-”. Így tehát az 1680-as évekre kialakult a partikulákban megvalósulható csaknem teljes osztályrendszer, a következő hét osztállyal:

1. *Abécédáriusok*. Mivel az osztályokat visszafelé számolták ez volt a *septima classis*, a hetedik osztály. *Incipistáknak*, kezdőknek is nevezték őket. Tananyaguk az írás és olvasás eleme, a betűk megtanulása volt. Előfordult velük kapcsolatban a *Synopsita* elnevezés is.

2. *Collectores* (sillabizáló, szótagoló, segítséggel olvasó) *Syllabizálók seu Collectoroknak* is nevezték őket. Ebbe az osztályba tartoztak még a *Lectores*, olvasók is, akik „syllabizálnak és olvasnak a Donathbul”. Később ezekből alakult ki a *sexta classis*, a hatodik osztály.

3. *Rudimentisták*, a schola latina kezdő osztálya, később *Declinistáknak* nevezték őket. A latin folyékony olvasását gyakorolták és declináltak. Ebből lett a *quinták* osztálya, az ötödik osztály. Ehhez a csoporthoz kell sorolnunk a *Donatistákat* is. Ezt a nevet azért kapták, mert Donatus Aelius római író latin nyelvtanából tanultak. „Donatisták, akik betéve tanullyák a Donathot.” Ezek lettek később a *conjugisták*, akik latin igeragozást tanultak.

¹¹ Molnár Ambrus: i. m. 53. o.

4. *Grammatisták*, akik latin nyelvtant tanultak. Ez volt a *quarta classis*, a negyedik osztály. Ebben az osztályban kezdték meg a hittan oktatását a Heidelbergi Káté tanulásával.

5. *Syntaxisták*. Nevüket azért kapták, mert latin nyelvű tanulmányaik során mondattant (syntaxist) tanultak. Ez volt a *tertia classis*, a harmadik osztály.

6. *Poéták* osztálya, vagy *secunda classis*, a második osztály. A nyelvtan befejezése után költészettant, latin és magyar verseket tanultak.

7. *Rhétorok*, illetve a *logicusok* osztálya, a *prima classis*, az első osztály.¹²

Az osztályoknak ez a XVII. század végére Hajdúszoboszlón, de ugyanígy a többi hajdúvárosban is kialakult rendszere maradt meg a XVIII. században is, természetesen továbbfejlesztett formában. Az úgynevezett *Tógátus Deakok* később *partikulisták* 1685-től kezdve voltak Hajdúszoboszlón és bizonyára akkortáiban jelentek meg a többi hajdúvárosban is. Azokat a végzős tanítványokat nevezték így, akik a Debreceni Kollégiumban készültek továbbtanulás végett és a parikulában mint segédtanítók a praeceptorok mellett működtek.

A hajdúvárosok közül elsőnek Hajdúszoboszlón értesültünk a leányok tanításáról. 1699-ben a *Tanító Asszony* tanította a leányokat. A leányok iskoláját a Canonica Visitatio legelőször 1734-ben említi. A *Schola Virginum* és a tanítónő a *Doctrix* működéséről megjegyvezve, hogy tanítása ingadozó és szűkös.

A XVIII. században új fejlődési irányok kerülnek felszínre. Mária Terézia tanügyi intézkedéseinek rossz hatását, közöttük azt a rendelkezést, amely megtiltotta, hogy a hajdúvárosok támogassák egyházukat és iskolájukat, a Nemes Tanácsok bölcsessége, hazaszeretete, a művelődés, a nemzet, az egyház és az iskola iránt érzett felelősségük, jó diplomáciai érzékkel igyekeztek a minimumra csökkenteni. Továbbra is megtalálták a módját az iskolák anyagi támogatására (consistoriumok). Így biztosítva az iskolák további töretlen fejlődését; jelentős szolgálatot téve hazánk és egyházunk művelődésügyének.

¹² Molnár Ambrus: i. m. 48. o.

A MAGYAR PIARISTÁK PROSZOPOGRÁFIÁJÁNAK FORRÁSAIRÓL

A jeles magyar piaristák életrajzi adatainak tudományos célú összegyűjtése a XVIII. század második felében kezdődött (bár rendi életrajzi gyűjtemények korábban is voltak¹). Ezek a munkák a barokk kori irodalomtörténetírás kedvelt műfajának, a *historia litteraria*-nak keretében születtek. Az első ilyen proszopográfiának tekinthető mű, Kácsor Keresztély privigyei novíciusmester *Virorum doctrina illustrium...* című, 1774-ben összeállított kézírata volt, amely az általa nevelt rendi növendékek számára ismertette közvetlen stílusban 52, nagyjából magyar piarista író életútját.² Kácsor nyomdokait követte Horányi Elek, aki 1808–1809 között, két kötetben megjelent *Scriptores Piarum Scholarum* című művében 37 életrajzot föl is használt rendtársa munkájából.³ Effajta piarista írói és tudományos lexikonok azután a későbbiekben is, egészen napjainkig születtek és születnek, de ezekben természetesen csak a kiválasztottak viszonylag szűk köre szerepel, szócikkeikben pedig nem annyira az életrajzi adatok, mint a tudományos munkásság ismertetése dominál.⁴

A XIX. század második felétől viszont már más alapokon is készültek piarista életrajzi gyűjtemények. Elsőként Csósz Imre nevét kell megemlítenünk, aki a nyitrai gimnázium történetéről szóló, 1879-ben megjelent könyvében közölte az iskola tanárainak jegyzékét, valamint az igazgatók rövid életrajzeit (köztük a sajátját is). Az életrajzok tanulságaként többek között azt állapította meg: „a mi szeréntünk legfőbb figyelmet érdemel, láthatni ebből: mily jó kutfők heverhet-

¹ Ezek közül az egyikről, az úgynevezett suffragiumokról még alább lesz szó, a másikkban, rendi szentek gyűjteményeiben viszont magyarok nemigen szerepelnek.

² A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest (a továbbiakban: MPRKL), V 172/34. Itt jegyezzük meg, hogy mivel a levéltár rendezés alatt áll, a továbbiakban a hivatkozásokban nem a levéltári jelzeteket, hanem a raktári számokat adjuk meg.

³ Horányi, Alexius: *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri I–II*. Budaë, 1808–1809. Vö. Ongrádi Jenő: *A piaristák irodalomtörténeti munkássága*. Budapest, 1935, 11–12. o. (Palaestra Calasanciana, 8).

⁴ A legfontosabbak: Viñas, Thomas: *Index bio-bibliographicus... Scholarum Piarum qui in universo ordine pietatem. litteras ac scientas scriptis suis foventes ornaverunt I–III*. Romae, 1908–1911. Picanyol, Leodegario: *Rerum latinarum scriptores ex Ordine Scholarum Piarum*. Romae, 1956. Vilá Palá, Claudio- és Claudio Bandrés Rey, Claudio (szerk.): *Diccionario Enciclopedia Escolapio, vol. II: Biografías de escolapios*. Salamanca, 1983.

nek használatlanul egy-egy intézet irattárában, melyeknek fölkinccselése a nemzeti műveltségtörténet megírására mulhatalanul szükséges...”⁵.

Mégis csak több mint ötven év múlva akadtak olyanok, akik proszopográfiai célokra is „fölkinccselték” a piarista levéltárak forrásait. Az 1930-as években jelentek meg először olyan tanulmányok két kiváló rendtörténetíró, Friedreich Endre (1878–1952) és Nyers Lajos (1906–1953) tollából, amelyek a pesti,⁶ illetve a kecskeméti és veszprémi piarista gimnáziumok első tanárainak⁷ életét és munkásságát dolgozták föl adatgazdag életrajzi vázlatokban. Sajnos kettőjük munkássága a világháború után sem kronológiailag, sem a többi piarista iskolára nézve nem folytatódott. Bár a fiatalon elhunyt Nyers Lajos hagyatékában sok efféle jegyzet található, földolgozásukra már nem maradt ideje.

Akadt viszont egy rendtársuk, Léh István (1890–1983), aki 35 éven át, 1931 és 1967 között a rendtartomány novíciusmestereként működött és bár végzettségét tekintve nem is történész, hanem teológus volt, szinte minden szabadidejét egy magyar piarista életrajzi adatgyűjtemény összeállítására szánta. Kötetről kötetre és csomóról csomóra átnézte a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának életrajzi adatokat tartalmazó iratait és az adatokat egy öt doboznyi, *Catalogus provincialis*-nak nevezett cédulakatalógusban rögzítette.⁸ Az egyes cédulák egy-egy piarista névváltozatait (szerzetesi nevek, különböző írásformák) és szerzetesi életének adatait tartalmazzák: születését, belépését a rendbe, fogadalmait, pappászentelését, működési helyeit és rendi beosztásait évről évre, halálát, végül a fölhasznált adatok levéltári leőhelyeit. Léh István néha — általában a suffragiumokból vett — rövid jellemzést is írt a cédulákra. A katalógus dobozai közül az első kettő a rendtartomány azon tagjainak adatait tartalmazza, akik szerzetesként hunytak el. A harmadik dobozban találhatóak a Magyarországon működő külföldi piaristák és a rendből felszentelt papként kilé-

⁵ Csösz Imre: *A kegyes-tanító-rendiek Nyitrán*. Nyitra, 1879, 903.

⁶ Friedreich Endre: A pesti piarista gimnázium első tanárai (1717–1727). In: *Értesítő*/Budapest 1933/34, 41–52. o., Uő: A pesti piarista gimnázium tanárai (1727–1740). In: *Értesítő*/Budapest 1936/37, 31–42. o.

⁷ Nyers Lajos: A kecskeméti piarista gimnázium első tanárai és tanítványai (1715–1730). In: *Értesítő*/Kecskemét 1935/36, 3–31. o., Uő: A kecskeméti piarista gimnázium tanárai (1731–1740). In: *Értesítő*/Kecskemét 1936/37, 3–15. o., Uő: A veszprémi piarista gimnázium tanárai (1711–1721). In: *Értesítő*/Veszprém 1939/40, 9–19. o., Uő: A veszprémi piarista gimnázium tanárai (1721–1730). In: *Értesítő*/Veszprém 1940/41, 11–27. o., Uő: A veszprémi piarista gimnázium tanárai (1730–1740). In: *Értesítő*/Veszprém 1941/42, 36–44. o., Uő: A veszprémi piarista gimnázium tanárai (1740–1750). In: *Értesítő*/Veszprém 1942/43, 13–28. o.

⁸ MPRKL, Kutatószoba.

pettek adatai, illetve az 1765 előtti rendtagok szerzetesi neveinek mutatója. (A XVII–XVIII. században a piaristák a családi név helyett gyakorta csak szerzetesi nevüket használták: Kácsor Keresztély például nem családi nevével, hanem mint „Christianus a S. Emerico” írta alá még a hivatalos iratokat is). A negyedik és ötödik dobozba kerültek a növendékként kilépett rendtagok be- és kilépésének adatait tartalmazó cédulák.

Léh István azonban valószínűleg sohasem gondolt az általa készített névtár kiadására. Sok cédulája őrzi későbbi kiegészítések, javítások, megjegyzések nyomait, amelyek az adatokat néha nehezen áttekinthetővé teszik. Nem egységsítette sem a rövidítésrendszert (a katalógushoz általa készített rövidítésjegyzék rövid és ahhoz sem ragaszkodott betű szerint), sem a nyelvet (nagyraoszt latin, de idővel egyre több magyar kiegészítést és megjegyzést fűzött hozzá), sem a névtárba kerülés alapelveit. Nevezetes piaristákról akkor is készített cédulákat, ha azok nem a magyar rendtartomány tagjai voltak (pl. Casani Boldog Péter, Pirotti Szt. Pompilius) vagy kiléptek a rendből (pl. Révai Miklós, Schusztér Konstantin, Kornis Gyula).

Mégis, a szerző halála után hamarosan fölmerült a névtár közzétételének terve, még hozzá számítógépes adatbázis formájában. Ezt, a *Piarista Névtár*nak nevezett adatbázist és a hozzákapcsolódó programot, amely a katalógus első két dobozában található cédulák adatait tartalmazta a Vixen–csoport készítette el 1990-ben.⁹ Az adatbázis és a program azonban — amely egyébként hatalmas, úttörő vállalkozás volt — némileg felemásra sikeredett, nem készítőinek hibája folytán, hanem annak következményeként, hogy a munkában történész nem működött közre. A legfőbb gond az volt, hogy a mai gyakorlatból kiindulva kategorizálni próbálták az egyes piaristák rendi beosztásait (pl. világi pasztorizáció, előmenetel, tanítás, stb.). Ez természetesen sok esetben nem sikerült, hiszen néhány funkció (pl. házi tanító, tábori lelkész) szinte akármelyik kategóriába kerülhet. Ráadásul — mivel egy-egy piarista egyszerre többféle funkciót is betöltött — a kategóriákra osztás inkább áttekinthetlenné tette az egyes életrajzi adatsorokat.

A számítógépes adatbázis elkészülte viszont lehetőséget teremtett a névtár könyvalakban való megjelentetésére is, noha ez csak az adatbázis szerkezetének jelentős átalakításával volt lehetséges. Ez az átalakítás 1995–96 folyamán történt meg. Eközben azonban fölmerült az is, hogy érdemes behatóbban megismernünk a *Catalogus* forrásait, hogy egyáltalán értékelni tudjuk megbízhatóságát és

⁹ *Piarista Névtár 1.2*, Vixen Software, Bp., 1990. A programnak azonban csak vezérlőrésze készült el teljesen, az adatbázisnak mintegy 10%-a, az A, B és J betűk hiányzanak.

forrásértékét. Az alábbiakban tehát azokat a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található forráscsoportokat szeretném ismertetni, amelyek alapján Léh István katalógusa is készült, illetve amelyek minden piarista proszopográfiai munkának alapját képezik.

Elöljáróban el kell mondanunk, hogy a levéltár jelenlegi elrendezésében ezek a forráscsoportok nem mindig alkotnak iratsorozatokot, de nem tükrözik a rendkormányzat írásbeliségének időről időre változó gyakorlatát sem. (Emiatt például Léh István munkamódszere sem az volt, hogy bizonyos típusú források összességét használta föl adatgyűjteményében, hanem az, hogy a levéltári jelzetek szerint haladva nézte végig a levéltárat.)

Familiák

A piarista életutak rekonstruálásra és az egyes rendházak, iskolák vizsgálatára a legfontosabb források a *familiák*, azaz azok az iratok, amelyekben a provinciális a rendházak szerzetes személyzetét határozta meg a következő iskolai évre. Nem véletlen, hogy összegyűjtésüket már Nyers Lajos is megkezdte.¹⁰ A proszopográfiai célra használható források közül ez a legelterjedtebb, mivel a familiákat a tartományfőnök egyrészt évente bemásoltatta a tartományi levéltár egyik kötetébe, másrészt megküldte a rendházaknak (ahol a rendház saját familiáit általában szintén kötetbe másolták), végül pedig Camillus Scassellati generális 1663-ban kiadott rendelete nyomán Rómába is meg kellett küldenie.¹¹ A német rendtartományban — ahová akkor Magyarország is tartozott — az 1711. évi tartományi káptalan külön elő is írta a provinciális számára, hogy a familiákat évente küldje meg az egyes rendházaknak.¹²

Az magyarországi rendházak első familiái közül levéltárunkban csupán a podoliniak maradtak meg teljesen.¹³ A Privigyén fönmaradt első familia-kötet adatai ugyanis 1686 előtről nem mindig megbízhatóak, mert az előző kötet a Thököly-féle harcok során elégett és Mösch Lukács házfőnök 1689-ben már sokszor tévesen rekonstruálta a familiákat.¹⁴ A breznóbányai rendház néhány XVII. századi familiája megtalálható ugyan a ház *historia domus*-ában,¹⁵ azon-

¹⁰ Hagyatékában található több rendház familiáinak legévelt sorozata. (MPRKL, N 716.)

¹¹ MPRKL, V 154/2, p. 68.

¹² MPRKL, V 169/12, pars II, p. 81, n° 100.

¹³ MPRKL, V 173/36.

¹⁴ MPRKL, V 174/42.

¹⁵ MPRKL, V 269/32.

ban a teljes sorozatokat feltehetőleg csak a varsói és római piarista levéltárak őrzik.

A magyar piaristák kutatása szempontjából azonban értékesebbek a tartományi levéltárban megőrzött familiák, amelyeket a rendtartomány és a levéltár létrehozója, Mösch Lukács kezdett el vezetni 1692-től,¹⁶ miután a magyar rendházak függetlenné váltak a lengyel rendtartománytól. Sajnos azonban ez a sorozat is hiányos¹⁷ — főként a XVIII. század első felére nézve — és ez a hiány szintén csak a római központi rendi levéltár anyagából pótolható.

1762-ben Tapolcsányi Gergely provinciális adta ki — valószínűleg a jezsuiták példájára — az első nyomtatott familiát, amelyet a Károlyiak nagykárolyi nyomdájában nyomtattak. Ennek azonban nem lett közvetlen folytatása. A familiákat még több mint harminc évig továbbra is kézzel másolták, s bár 1782-ben ismét megjelent egy nyomtatott familia, csak 1798-ban tértek át véglegesen a nyomtatott familiák rendszerére. Az eleinte folio-nagyságú nyomtatványok 1833-tól kisfor-mátumú füzetekben jelentek meg. 1846 és 1849 között a füzetek „névkönyv” néven magyarul készültek, majd 1850 és 1861 között ismét latinul. 1858-tól tartalmazták a rendtagok életének fontosabb adatait is (születés, belépés a rendbe, fogadalmak, pappá szentelés). Végül 1862-től újból magyar nyelven íródtak, 1870-től pedig „névtárnak” nevezték őket. Az utolsó ilyen részletes névtár 1943/1944-re jelent meg.

A névtárak mellett és megszűnésük után is tovább élt azonban a régi típusú familia, amelyet hivatalos iratként küldtek ki a rendházakba minden tanév elején, a XIX. század végétől 1947-ig nyomtatásban, majd pedig gépiratos formában.

Katalógusok és rullák

A Kalazanci Szt. József által 1621-ben készített piarista rendi Konstitúciók elrendelték, hogy a generális minden évben készítsen *katalógust* a rend összes rendházairól és a benne élő szerzetesekről, a fogadalmat tettekről és próbaidejüket töltőkről egyaránt, följegyezve nevüket és adataikat („nomina et qualitates”).¹⁸ Ezt a katalógust a generális a provinciálisoktól kapott katalógusok alapján állította össze. Emiatt már Joannes Pirroni generális (1677–1685) is

¹⁶ MPRKL, V 177/58, pars IV.

¹⁷ Lásd a MPRKL, V 190/12., V 82/3., V 188/5. és V 189/9. köteteket.

¹⁸ *Constitutiones S. Josephi Calasancii anno 1622*. Salamanca, 1979. pars 3, cap. 2, n° 6. (A továbbiakban CC.)

szorgalmazta a névsorok pontos beküldését, utódja, Alexius Armini pedig 1686. július 13-án külön körlevélben írta elő a tartományi katalógusok összeállításának módját, hogy annak adatait rendben bevezethessék a római rendi levéltár lajstromkönyveibe. Eszerint a katalógusnak a novíciusokról a következőket kellett tartalmaznia: keresztnév, szerzetesi név, születési hely („patria”), egyházmegye, születési idő, keresztelési idő, a rendbe való beöltözés ideje, helye, beöltöztetője, klerikusnak vagy laikus testvérnek készül. Ezeket az adatokat csak egyszer, a rendbe való belépéskor kellett elküldeni Rómába. A „Formula pro professis”, tehát az évente beküldendő adatok pedig a következők voltak:

Nomen et cognomen | Natio | Patria | Dioecesis | Aetas | Professio | Status + officium | Ordines | Scientia | Aptitudo | Valetudo | Mores |.¹⁹

Az első ilyen tartományi katalógusokat Magyarországon természetesen szintén Mösch Lukács készítette 1692-től. Amellett hogy ezeket Rómába is elküldte, bemásolta a tartomány levéltárának egyik kötetébe is, amelybe azután 1718-ig írták ezeket.²⁰ A katalógusok némileg különböztek az 1686-ben előírttól, például a „mores”-rovat sohasem szerepelt bennük, viszont a „natio” mellett minden alkalommal fölűntették a nyelvismeretet is („idioma”), mivel ez a kettő sokszor nem egyezett egymással (pl. „magyarok” szlávul, „morvák” németül beszéltek). Az 1720. és 1721. évi katalógus egy újabb kötetben található,²¹ az a kötet viszont, amelyben az 1722–1736 közti katalógusok és az 1727–1736 közti familiák találhatóak, egyelőre lappang.²² Sajnos a későbbiekben sem ép a sorozat, mivel az a kötet sem teljes, amelybe a XIX. század elején köthették egybe az 1742–1786 közötti időből fennmaradt katalógusokat,²³ amelyeket egyre gyakrabban *rullának* is neveztek, míg végül a XVIII. század végére ez az elnevezés lett az általános a magyar piaristák között. 1686 után több ilyen rullát nem ismerünk, valószínűleg azért, mert miután 1781-ben II. József nexus-rendelete nyomán megszakadt a Rómával való kapcsolat, többé nem készítettek ilyeneket.

¹⁹ MPRKL, V 145/46, p. 37, n° XVIII. Vö. Sántha, György: *El P. Alejo Armini, septimo general de las Escuelas Pias (1686–1692)*. Salamanca, 1984, 25–26, 59–60. o. (Historia de los Padres Generales 6).

²⁰ MPRKL, V 177/58, pars I, pp. 41–45, pars IV.

²¹ MPRKL, V 168/11, pp. 30–55.

²² Említi azonban a MPRKL, V 82/1. és ismerjük a levéltár 1759. évi leltárából is: „B. In folio theca chartateca in quo 1° nonnullae patentes pro superioribus, et ordinationes generalitiae ab anno 1721 usque ad annum 1751. 2° Rulla religiosorum ab anno 1722 ad annum 1736.” (MPRKL, Segédletek.)

²³ MPRKL, V 82/1.

Helyettük a rendtartomány tagjait a szintén rullának nevezett anyakönyvekben tartották nyilván, amelynek azonban szintén voltak előzményei. A rendi Konstitúciók ugyanis elrendelték, hogy a rendbe fölvevett novíciusokról egy kötetet vezessenek, amelyben egyrészt a belépők tanúsítják belépési szándékukat, másrészt az elöljárók azt, hogy a jelöltek megfelelnek a felvételi követelményeknek.²⁴ Ilyen anyakönyvszerű kötetek voltak például a Podolinban,²⁵ Privigyén²⁶ és természetesen minden további olyan rendházban, ahol noviciátus működött. Nem tudunk azonban arról, hogy a rendtartomány egészéről vezettek volna anyakönyvet egészen 1757-ig, amikor április 19-én keltezett körlevelében Cörver János provinciális minden házfőnöktől pontos információkat kért a rendházukban élő szerzetesekről.²⁷ Ez alapján készült el még ebben az évben a később *Rulla Cörvernek* nevezett első tartományi anyakönyv,²⁸ amely két részből állt. Első fele belépési sorrendben tartalmazta a piaristák alábbi adatait:

Annus induitionis | Nomina religiosa, conditio [nobilis, civis, libertinus etc.], nomina saecularia | nomina parentum, eorum patria, officium, seu dignitas | Regio, patria, baptismus, comitatus, dioecesis | Induitionis locus, dies, mensis | Collator vestis | Professionis locus, dies, mensis, annus | Exceptor professionis | Ordinatonis in presb., locus, dies, mensis, annus | Collator presbyteratus | Idiomatum perfectio [et] mediocritas.

A kötet második része — ugyancsak belépési sorrendben — afféle „személyi nyilvántartó lapokat” tartalmazott, amelyekre évről-évre rávezették az illető rendi beosztásait, majd végül halálát. A kötet első részét 1866-ig, második részét 1876-ig vezették. A XVIII. század végétől több, minden bizonnyal a tartományfőnökség számára készített és vezetett rullát is őriz a levéltár, de a *Rulla Cörver* részletességét egyik sem éri, noha van olyan is, amelybe egy időben, a XVIII–XIX. század fordulóján azt is följegyezték, hogy a novíciusok melyik gimnáziumban végeztek.²⁹

1780-tól ismeretesekek olyan kisebb rulla-kötetek is, amelyeket egy-egy rendház számára készítettek, általában előrenyomtatott táblázatos lapokra. Ilyen

²⁴ CC, pars I, cap. 2, n° 3.

²⁵ MPRKL, V 174/41 (a novíciusok aláírásai 1650–1717) és V 177/54 (az elöljárók följegyzései 1650–1719).

²⁶ MPRKL, V 176/48.

²⁷ Nyers Lajos: *A magyar piarista rendtörténet könyvészete*. Veszprém, 1943, 5–6. o. (kézirat, MPRKL, N 716).

²⁸ MPRKL, V 82/8.

²⁹ MPRKL, V 82/3.

nyomtatványok 1780-ban, 1804-ben, 1817 körül, 1838-ban, majd végül 1914-ben készültek. 1838-ban még olyan valóban noteszméretű rullákat is nyomtattak, amelyben egy–egy piarista tarthatta számon rendtársait. Az efféle rulláknak azonban forrásértéke csekély, mivel a benne szereplő adatokat — miután a novíciátusból megkapta rendbe fölvettek listáját³⁰ — a tartományfőnök küldte meg minden évben az egyes rendházaknak.³¹

Suffragiumok

A katolikus egyház az apostoli időktől fogva közbenjáró imákat és könyörgéseket, különösen pedig szentmiseáldozatot ajánlott föl azokért, akik Krisztusban hunytak el, de még nem tisztultak meg teljesen, mivel szent és jámbor gondolat a halottakért imádkozni, hogy megszabaduljanak bűneiktől (vö. 2Mak 12, 46). Ezt a közbenjárást nevezik latinul *suffragium*nak. A közösség elhunyt tagjaiért való közbenjárás természetesen a piarista renden belül is megtalálható már a kezdetekről fogva. Már az 1621-ben készült Konstitúciók előírták, hogy a rendtagok mennyi közbenjáró könyörgést, misét vagy imádságot ajánljanak föl az életből eltávozott rendtársakért. Emiatt volt szükség arra az előírásra is, hogy az előljáró, amint bizonyosságot szerez egy rendtárs haláláról, küldje el a generálisnak az elhunyt nevét és halálának napját.³² Ezt egészítette ki az 1659. évi egyetemes káptalan azzal, hogy a házfőnökök iparkodjanak értesíteni a tartományfőnököt is a rendházukban elhunytakról.³³ A generális ugyanis az elhunytak adatait a provinciálisokon keresztül elküldte az egyes rendházaknak, ahol azokat külön kötetekbe jegyezték föl. A német rendtartományban, ahová akkor Magyarország is tartozott 1697-től elő is írták minden rendház számára, hogy az elhunytak neveit egy könyvbe írják be, amelyet a sekrestyében őrizzenek, hogy az elhunytak halála napján külön megemlékezhessenek róluk a misékben.³⁴

A podolini házban például az első ilyen suffragium–jegyzéket 1676-ban kezdték el vezetni Frankovics Pál provinciális előírása nyomán annak a kötetnek a végén, amely a familiákat is tartalmazta.³⁵ A suffragium–bejegyzések kezdetben valóban csak az elhunyt nevét és halálának helyét tartalmazták, de a XVII.

³⁰ MPRKL, V 263/5.

³¹ MPRKL, V 263/6.

³² CC, pars 1, cap. 10, n° 1–4.

³³ *Acta Capituli Generalis anno 1659 celebrati*, in *Archivum Scholarum Piarum* 1(1936), 18.

³⁴ MPRKL, V 169/12. p. 67, n° 18.

³⁵ MPRKL, V 173/36, pp. 437–489.

század végére — különösen jelentősebb személyeknél — sokszor rövid méltatással, egy-két soros életrajzzal is kibővültek. 1676 körül azonban megkezdtek Podolinban egy másik kötetet is, amely a podolini rendházhoz tartozó elhunyt rendtársak jelleméről haláluk körülményeiről készítettek egy-két oldalra terjedő följegyzéseket (*obitus nostrorum*).³⁶ Ezek az bejegyzések azonban egyre rövidültek, így egyre inkább a suffragiumokhoz váltak hasonlatossá. 1713-tól azután ebben a kötetben vezették tovább a suffragiumok katalógusát is, amelyeket egyre inkább *consueta suffragiana* neveztek. Privigyén a kétféle jegyzéket — miután a rendház korábbi iratai elpusztultak — Mösch Lukács házfőnök 1688-ban már egy kötetben kezdte el vezetni, amint ez a rendház levéltárának 1688-ban és 1689-ben készített jegyzékéből kiderül.³⁷ Ennek a kötetnek azonban csak egyik része, a Privigyén elhunytaknak Mösch által írott életrajzai maradtak fenn egy XVIII. századi kéziratához kötve.³⁸

A harmadiknak alapított magyarországi rendházban, Breznóbányán viszont a legrégebbi ismert suffragium-könyveket (az elsőt 1712–1726 között, a másodikat 1752–1761 között) a misék följegyzésére szolgáló *liber sacrorum*ok mellékleteként vezették.³⁹

Amikor Mösch Lukács 1692-ben az önállóvá vált magyarországi rendházak előjárója lett, a tartományi levéltár számára új katalógusokat készített az elhunytakról: az egyik a rendtartomány halottainak rövid életrajzát, a másik pedig a Rómából küldött suffragiumokat tartalmazta. Az említett kétféle halotti jegyzéket — privigyei gyakorlatát folytatva — ugyancsak egy kötetben kezdte el vezetni, még hozzá abban, amely a provincia történetét is tartalmazta.⁴⁰ A tartományi levéltár eme katalógusait Mösch utódai több-kevesebb rendszerességgel 1715-ig vezették, majd — legalábbis a források hiánya miatt úgy látszik — mindkettőt abbahagyták.

A magyar tartományi levéltár következő ismert suffragium-könyvét csak mintegy tizenkét év múlva, 1727-ben kezdték el vezetni.⁴¹ Ez már nem tartalmazta a rendtartomány halottainak életrajzait, csak a Rómából folyamatosan, kis cédulákon küldött *consueta suffragia*kat, amelyek viszont minden elhunytól

³⁶ MPRKL, V 174/40.

³⁷ MPRKL, V 298/7, pp. 1–4.

³⁸ MPRKL, V 178/65.

³⁹ MPRKL, V 92/4, vol. I és V 25/3/12.

⁴⁰ MPRKL, V 170/ 14, pars III, pp. 1–6. és pars V, pp. 1–42.

⁴¹ MPRKL, V 433/6.

rövid (pár soros) életrajzot is közöltek.⁴² (Természetesen a magyar rendtagok életrajzai is köztük voltak.) A suffragiumokat a tartományfőnökségen eleinte évenként, majd 1738-tól tartományfőnökönként újra-újrakezdve, később általában kötetenként vagy generálisokként sorszámolták⁴³ és évente körlevél formájában megküldték a rendházaknak,⁴⁴ ahol bemásolták őket a helyi suffragium-kötetbe. A suffragiumok küldésének ez a szokása a XVIII. század során végig megmaradt, még azután is, hogy 1781-ben II. József rendeletére a magyar rendtartomány minden más hivatalos kapcsolatot megszakított Rómával. 1811. február 3-án kelt körlevelében azonban Bolla Márton tartományfőnök arról értesítette a rendházakat, hogy mivel Rómából az itáliai háborús helyzet miatt már két éve hiába kéri a suffragiumokat, ezentúl azokat a tartományfőnök fogja minden évben a rendházaknak küldeni.⁴⁵ Ettől kedve azonban természetesen már csak a magyar rendtartomány tagjai szerepeltek a suffragiumokban, amelyek viszont egyre hosszabbak lettek: fél folio-oldalnál ritkán volt kisebb a terjedelmük.

A Rómával való kapcsolat csak 1856-ban állt annyira helyre, hogy onnan ismét küldtek suffragiumokat. Nagy Péter provinciális 1856. augusztus 7-én ezeket is megküldte minden rendház számára és elrendelte, hogy vezessék be „in protocollo suffragiorum”, továbbá az elhunytakért a Konstitúciók szerint rendházanként egy-egy misét mondjanak.⁴⁶ Néhány évig tehát (1865-ig) — külön számozással — a külföldi piaristák rövid suffragiumait is bevezették a magyar rendtagok hosszabb életrajzai közé, ez sorozat azonban végképp megszakadt akkor, amikor utóbbiak 1867-ben magyar nyelvűvé váltak.

Már az 1848 szeptemberében tartott úgynevezett „forradalmi” tartományi káptalan kimondta, hogy „a szerzet igazgatási nyelve: magyar”⁴⁷, tehát ezután a suffragiumokat is magyarul kezdték vezetni. Egy sorozat (a 338–343. számúak) így küldetett ki a rendházakhoz⁴⁸, de ez a szokás a szabadságharc leverése után megszűnt. A tartományfőnökség suffragium-könyvébe például ezeket a suffragiumokat — utólag — már latinul írták be.⁴⁹ 1867-től azonban végleg magya-

⁴² MPRKL, V 432/3; V 134/4e.

⁴³ MPRKL, V 433/7; V 434/9; 144/34.

⁴⁴ MPRKL, V 432/1.

⁴⁵ MPRKL, V 434/9, p. 219.

⁴⁶ MPRKL, V 13/23.

⁴⁷ MPRKL, V 304/2, A magyarországi kegyes tanítórend Pesten 1848-iki szeptember 3–10. tartott közgyűlésének Jegyzőkönyve, 4.

⁴⁸ Lásd például a budai rendház suffragium-kötetében: MPRKL, V 434/10.

⁴⁹ MPRKL, V 434/9.

mul kezdtek vezetni suffragiumokat, amelyeket ettől kezdve „kegyeletes életrajzoknak” neveztek és amelyeknek szövegéből eltűntek a halotti misékre való utalások is. Hamarosan kéziratos másolásuk is megszűnt, mivel 1883-tól nyomtatásban jelentek meg minden ősszel. Egy-egy füzet az előző tanévben elhunytak életrajzát tartalmazta.

Az ilyen formán használaton kívülre került suffragium szónak eközben új jelentése támadt. Váry Gellért 1875-ben írott kéziratos piarista „szótárában” ugyan megtalálható a *liber suffragiorum* is, mint olyan „könyv ... a melyben az elhunyt rendtársak rövid életrajzai foglaltak helyet”, maga a suffragium viszont Váry szerint „azon irat, melybe valamely megholt rendtárs halálának körülményei voltak följegyezve, s tudomásul vétel végett egyik háztól a másikhoz küldődött”,⁵⁰ tehát az a gyászjelentés, amelyet az elhunyt házfőnöke szokott megküldeni a többi rendháznak és amely műfajilag a XVIII. század elején abbahagyott *obitus nostrorum*hoz hasonlított. Ezekben ugyanis a kegyeletes életrajzokkal szemben nem az elhunyt élete, hanem főként halálának körülményei olvashatók. Az első ilyen, még latin nyelvű, de már nyomtatással sokszorosított gyászjelentést 1860-ból ismerjük.

A kegyeletes életrajzok szerzőit a XIX. századból sajnos nem ismertek, talán a tartományi asszisztensek egyikét, vagy saját titkárát bízhatta meg ezzel a provinciális. A név szerint ismert első szerző mindenestre 1914-ben Német Károly tartományfőnöki titkár volt. A következő évtől azonban a munkát már nem ő, hanem a már említett Friedreich Endre folytatta. Ezzel az eredetileg liturgikus céllal készült följegyzésekből végképp történetírói műfaj lett. 1915-től a füzetek nem is évente, hanem 2–3, később 4–5 évet összefoglaló sorozatokban jelentek, aszerint, hogy szerzőjük hogyan készült el velük. Kinyomtatásuk 1921-ben szűnt meg, ezután csupán gépiratos sokszorosításban terjesztették őket. Friedreich Endre munkáját 1943-tól Bíró Imre, majd 1965-től Benkő Andor folytatta 1973-ig. Ezután némi szünet következett a kegyeletes életrajzok írásában, amelynek pótlását mostanában kezdték meg, tehát a sorozat ma is folytatódik.

Azt gondoljuk, hogy a fenti irattörténeti összeállítás módszertani és komparatív szempontból is hasznos lehet, hiszen más hazai és külföldi szerzetesi levéltárakban is hasonló forrástípusok találhatóak. Példaként a jezsuita rend forráskiadványából említhetünk: az osztrák jezsuita rendtartomány Lukács

⁵⁰ Váry Gellért: Kegyesrendi régiségek szótára. In: Uő: *A Magyarországi Kegyes-rend mauzoleuma*. Vác, 1875, 15–54. o. (kézirat, MPRKL, Váry Gellért hagyatéka).

László által kiadott katalógusait⁵¹ (amelyek a piarista familiáknak felelnek meg) vagy a trencsényi noviciátus Petruch Antal által közzétett anyakönyvét.⁵² Reméljük azonban, hogy hasonló kiadványok — akár korszerűbb, elektronikus formában is — hamarosan a piaristákról és más hazai egyházi testületekről is megjelenhetnek.

⁵¹ Lukács, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, I–VI. Romae, 1978–1989.

⁵² Petruch Antal: A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve 1655–1772. In: *Jezsuita Történeli Évkönyv* 3. (1942), 266–477. o.

**EGY KÖZÉPFOKÚ OKTATÁSI INTÉZMÉNY
A VÁRMEGYEI HIVATALVISELŐ ELIT KÉPZÉSÉBEN
Adatok a soproni jezsuita gimnáziumnak a vármegyei tisztikar
iskoláztatásában betöltött szerepéhez a XVIII. század első harmadából**

„...a tanulásban serények legyenek és a kevés jószágokat ne tékozolják...”
Többek között e szavakkal jelölte ki Zeke II. György végakarataiban fiai társadalmi felemelkedésének egyik lehetséges útját. A családtörténet ismeretében cseppet sem lehet jellegzetes szófordulatnak nyilvánítani, toposznak aposztrófálni ezt a gondolatot. Zeke II. György a harmadik generációjába tartozott annak a Pozsony megyéből elszármazott, ott csekély fekvőbirtokkal rendelkező nemesi családnak, mely a XVI. század derekán beházasodása révén Sopron megye birtokostársadal-mába emelkedett. A forrásfeltárás jelen szakaszában sajnos sem az ő, sem pedig apja, Zeke János, nagyapja, Zeke I. György iskoláztatásáról nincsenek információink, de a tőlük fennmaradt levelek iskolát látogatott, gyakorlott íráskészségű embereket mutatnak be. Az említett testamentumában Zeke II. György az árvák nagynevű tutorait, miképpen magukat az örökösöket is felszólította; őrizték meg katolikus hitüket. A következő generációk — Zeke II. György István nevű fiát is beszámítva még négy nemzedék — mintha mindenkor szemük előtt tartották volna e végrendeleti meghagyásokat; a megye katolikus nemességéhez tartozva fiaikat nemzedékről–nemzedékre gondosan taníttatták. Bár iskoláztatásuk az oktatás szintje, intézményi tagolódása és az oktatási helyek földrajzi elhelyezkedése tekintetében — az eddigi forrásfeltárások szerint — személyenként több, lényeges eltérést is mutatott, egy fölöttébb lényeges pontja azonban minden esetben megegyezett: a család fiai középfokú iskoláikat a soproni jezsuita gimnáziumban végezték.¹

¹ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban SL) a petőházi Zeke család levéltára (továbbiakban: Zeke cs. lt.) 1. d. fasc. 2. no. 38., Bán János: *Sopron újkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 359., 412. o., Dominkovits Péter: *Egy 16–18. századi Sopron megyei nemesi család történetének rekonstrukciója — A petőházi Zekék*. Kézirat, Sopron, 1996. 4. o.

A jezsuiták soproni gimnáziumáról

A soproni jezsuita gimnázium a győri püspök rekatolizációt segítő, illetve a katolikus hit megerősítését szolgáló egyházmegyén belüli iskolaalapításának egyik korai és fontos állomása volt. A közvetlen előzmény; Dallos Miklós győri püspök 1626-ban az egyházmegye központjában, a hadászati és kereskedelmi szempontból nagy fontosságú erődvárosban, Győrben megtelepítette a jezsuitákat és rájuk építve gimnáziumot alapított. A püspöki székhely utóda, trakostyáni Draskovich György egy évtizeddel később, 1636-ban — Esterházy Miklós nádor pártfogásával — a Nyugat-Dunántúl egyik evangélikus központjában, Sopronban a magisztrátussal folytatott hosszas egyeztető tárgyalások után a sz. kir. város egyik külvárosában, a Fövényverem térnél jezsuita szerzeteseket telepített le és ott nekik két épületet, templomot (Kirchhaus) és a Kollégium épületét megszerezte. A püspök a gimnáziumot 1650. október 28-án kelt végrendeletében — amelyben alapítványi formában 40000 Rft-ot hagyott a kollégium működésére — nemcsak stabilizálta, hanem az oktatás kiterjesztésére is kísérletet tett: végakaratóban nemesi konviktus felállítását is meghagyta.² (Itt kell megjegyezni: Sopronban a jezsuiták az iskolai oktatást már 1636 őszén megkezdték, a kollégiumi rangot azonban az intézmény csak 1650-ben nyerte el.)

A konviktus a Draskovich hagyatékra építő Lippay György esztergomi érsek adományával 1661-ben megvalósulást nyert. Bár Sopron városa a rend letelepedésével azonos időben igyekezett a jezsuiták birtokszerzési jogát korlátozni, azt az 1670-es évek ellenreformációs hullámában már nem tudta megakadályozni. Ebben az évtizedben a jezsuiták és gimnáziumuk az északnyugati külvárosból a sz. kir. város belvárosába, s annak is frekventált helyére kerültek. 1674-ben ugyanis Széchenyi György kalocsai érsek, a győri püspökség adminisztrátora a rendnek a korábban evangélikus kézen lévő Szent György templomot, továbbá a

² A soproni jezsuita gimnázium alapításának, illetve működésének történetére, a jezsuiták soproni épületeire, a jezsuiták és gimnáziumuk számára tett végrendeleti hagyományozásokra, s az ingatlanállomány gyarapodására: Horváth Kristóf: *A Soproni kath. Gymnasium története. In: A pannonthalmi Szent Benedek-rend soproni kath. Főgymnasiumának értesítője az 1894/95. iskolai évről.* Sopron, 1895. 1–35. o., Kuczogi Marcell: *A 300 éves gimnáziumunk története. In: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik Kat. Gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről.* Sopron, 1936. 117–131. o., Szabady Béla: *Draskovich György győri püspök élete és kora (1599–1650). In: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik Kat. Gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről.* Sopron, 1936. 53–68. o., Schwartz von Megyes, Robert: *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773.* Veszprém, 1935.

társág főnemessége híres prókátorának, a Wesselényi-összeesküvésbe keveredett Vitnyédy Istvánnak a szomszédos belvárosi házát adta át, az utóbbit az új kollégium megalapítására.³ Az épületállomány három év múlva a Türek és a Sowitsch házak megszerzésével tovább bővült. Ez az épületállomány 1702-től, az újjáépítéstől a rend 1773. évi feloszlatásáig fizikai alapját és intézményi kereteit jelentette a jezsuiták XVIII. századi tevékenységének.⁴

A gimnáziumi tanítás elméleti alapját az 1598-ban megjelent „Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu” adta. A soproni jezsuiták hat osztályos gimnáziumban tanítottak, amelyek a „parvistae”, „principistae”, „grammatistae”, „syntaxistae”, „poetae”, „rhetores”, osztályelnevezésekkel rendelkeztek. A „parvistae” osztályok további tagolódást mutattak. A „parvistae maior” és a „parvistae minor” mellett a fennmaradt matrikulák a latin nyelvtan legkorábbi képzési tanosztályaként a „declinistae” alosztályáról is információt adnak.⁵

A soproni jezsuita gimnázium az 1707-től folyamatosan fennmaradt anyakönyvek alapján a korabeli Nyugat-Magyarország egy kiemelkedően fontos katolikus oktatási központja volt, melynek diáksága elsősorban Sopron, Vas, továbbá Zala, Veszprém megyékből származott. A magyaróvári (Moson vm.) piarista gimnázium megalapításáig, az ottani oktatás beindulásáig több Moson megyei nemes ifjú, illetve egyes vármegyei hivatalviselők fiai is itt folytatták gimnáziumi tanulmányaikat. (A piarista gimnázium létrejötté e kérdésben új helyzetet teremtett. Annak diákjai — bár az évszázad során csökkenő tendenciát mutatva — jelentős részben [1745: 52 %, 1753: 45 %, 1760: 43 %] Moson megyei szülöttei, lakosai voltak.)⁶

³ A Sopron belvárosi Vitnyédy házról, jezsuita tulajdonba kerüléséről: Payr Sándor: *Muzsaji Vitnyédi István*. Bp. 1906.

⁴ A jezsuita rend feloszlásával — miképpen ez Győrben, vagy Kőszegen is történt — nem szűnt meg a gimnázium, az 1773/1774. évben még a volt jezsuita tanárok, majd a következő két esztendőben világi papok tanítottak. A gimnázium 1776–1802 között a domonkos rend, 1802-től a tanítórendként újjáalakult bencés rend kezelésébe került. A korábbi szakirodalmat is összefoglalja: Kuczogi Marcell: *A 300 éves...*

⁵ A tananyagot ismerteti: Kuczogi Marcell: *A 300 éves...* 127. o., de a 128–130. o. is sok vonatkozást tartalmaz. 1650–1654 során Batthyány Ádám két fia, Kristóf és Pál is a soproni jezsuita kollégiumban tanult. Az apa és a fiúk nevelői közötti folyamatos levelezésből kitűnik; az atyák tanításukban következetesen a Ratio szerint jártak el. Fazekas István: Batthyány Ádám és gyermekei. In: Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.”* Bp. 1996. 94–99. o.

⁶ Így pl. a nyulasi (Jois) Nunkovics családból 1707-ben Lajos syntaxista, Márton principista volt. Avagy az óvári gimnáziumot megalapozó Zsidanits István — aki polgár családból szár-

Valójában a soproni jezsuita gimnáziumnak a nyugat-magyarországi térség iskoláztatásában betöltött szerepe és jelentősége csak roppant alapos, kiterjedt történeti–szociológiai elemzések után lenne megmondható. E munkák nem csak az éves diáklétszámok számszerű alakulását — továbbá annak osztályonkénti differenciálódását — regisztrálhatnák, hanem a települések lehetőség szerinti lokalizálásával egyrészt bemutathatnák az oktatási intézmény vonzáskörzetét — megadva a domináns és periférikus területeket⁷ —, másrészt a forrásadottságok alapján a diákság jogi szempontú elkülönítésére, iskoláztatási, iskolalátogatási szokásainak vizsgálatára is lehetőség nyílna.⁸

A hivatalra jelöltek, és a megválasztottak iskoláztatásáról

Mint jeleztem, ennek az írásnak nem lehet célja az, hogy Sopron vármegye XVIII. századi hivatalviselő nemességének iskoláztatási viszonyairól — még ha egy rövid időszakon belül is — átfogó elemzésen alapuló képét nyújtsa. Mindennek megtételéhez jelenleg még hiányoznak az alapfeltételek, az alapkutató-sok. E munka csak a törvényhatóság közigazgatásában, hivatalszervezetében beállt változások bemutatása és ennek tartozékként egy minden szempontot figyelembe vevő, lehetőség szerint teljes archontológia elkészülése, továbbá az előbbi pandanjaként az egyes hivatalviselő családok leszármazási rendjének, felekezeti hovatartozásának teljeskörű tisztázása után képzelhető el. Még akkor

mazott, 1704-ben armálist nyert, majd őt, a kereskedőpolgárból nemességet nyerő személyt 1710-ben Moson megye rendjei a törvényhatóság adószedőjévé választották — gyermekei közül is többen tanultak itt. Zsidanitsról és a magyaróvári piarista gimnáziumról lásd még: Mihály Ferenc: A magyaróvári gimnázium első évtizedének történetéhez 1739–1767. In: Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Győr, 1978. 37–47. o.

⁷ Ez több funkciójú is lehet, egyrészt frekvenciátsági sorrendben az egyes vármegyék, másrészt településtípusok vonatkozásában is érdemes lenne egy ilyen vizsgálatot elvégezni.

⁸ Egyes szórványadatok kivételével a XVIII. század során az esetek többségében következetesen feltüntetették a diákok jogi státusát, így a nem nemesek esetében a civis, illetve plebejus kategóriákat használták, a főnemesek esetében a főnemesi rang megadására került sor (pl. liber baro), míg a nemeseknél a nobilis kategória megadása mellett a jómódú középbirtokos családok tagjait (pl. Niczkyek), vagy a kisebb fekvőbirtok ellenére is a korszakban nagy tekintéllyel bíró famíliák fiait (pl. Felsőbüki Nagy) a praenobilis kategóriával illették, megkülönböztetve az előzőbe soroltaktól. Ez utóbbi esetében azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a praenobilis kategória használata még ugyanazon család esetében sem következetes, olykor e gyakorlat mögött fölöttebb szubjektív szempontok, egyéni értelmezések is meghúzódhattak (pl. Czompó család esete).

is, ha csak többszörös szűkítéssel, az oktatási folyamat bármily meghatározó, de mégis csak egy intézménytípusára, s azon belül is egy helyileg, s felekezeti szempontból is konkrétan meghatározott gimnáziumára korlátozódik is ez a vizsgálat.⁹

Az alábbiakban két, a XVIII. század első harmadában Sopron vármegye akkori központjában, Nemeskér mezővárosban — amely artikuláris hely lévén, más tekintetben a törvényhatóság evangélikus nemességének is nagy fontosságú települése volt — lefolytatott tisztújítást tesztek vizsgálatom tárgyává. A gróf Esterházy János főispáni adminisztrátor előlülésével lefolytatott 1725. és 1730. évi restaurációkról felvett jegyzőkönyvek csak a főbb tisztségekre történő kandidálásokat s választásokat rögzítik. Így az alispáni, a jegyzői, a négy járási főszolgabírói, illetve a preceptor hivataltalra pályázókról, illetve az azokat elnyerőkről kaphatunk csak képet.¹⁰ Ha a két tisztújítás kandidálási jegyzékeit a jezsuita gimnázium 1707-től fennmaradt matrikuláinak névanyagával összevetjük, rögtön szembetűnik a kényszerű szűkítés: a forrás adta iskoláztatási adatok — eseti kivételtől eltekintve — valójában a főszolgabírói kandidálásokról adják a legteljesebb képet, mely így — minden járáshoz 4–4 jelöltet nominálva — 16 fő vizsgálatát jelenti.¹¹ Ők felerészben (8 fő) több–kevesebb ideig az alábbiakban

⁹ A régi történeti gyökerű soproni evangélikus oktatás mellett a megyében a XVIII. században Csornán, a premontrei rend oktatói tevékenysége eredményeként egy katolikus kisgimnázium is létezett. Drinóczy György történeti feljegyzései szerint 1733-ban nyílt meg a csornai konventben a grammatikai iskola, melynek 1774-ig (?) három osztálya volt. A roppant szerény tanulói létszám — 14–7–8 fő — valószínű kifejezetten helyi beiskolázású volt. Az iskolára testamentumában Niczky Lázár 300 ft-ot hagyott. Lásd.: Drinóczy György: *Böngészés Sopron megye ismeretéhez 1830–1847*. Kézirat, s. d., No. 235–236. Csorna, 510. o. (SL-ban) A forrásfeltárás jelen szakaszában a csornai premontrei kisgimnáziumról a fentiekén kívül az egyik legbiztosabb adat egy, az intézmény („in Scholis Praepositurae Csornensis”) által 1777. szeptember 1-jén Horváth Mihály volt diáknak kiadott bizonyítvány: Csornai Premontrei Konvent Magánlevéltára Archivum Vetus Fasc. II. 19. II. 9.

¹⁰ Itt kell a következő megjegyzést tenni: az 1725. évi tisztújításról felvett jegyzőkönyv nem tárgyalja a vármegyei jegyző személyét, akit — esetünkben Zeke II. Istvánt — hivatalában automatikusan megújítottak. Az 1730. évi restaurációkor e hivatal csak úgy jelent meg, hogy őt mint korábbi jegyzőt a vármegye alispánjává választották, s helyére a főispáni adminisztrátor az akkori aljegyzőt, Czompó Sándort javasolta, akit a rendek meg is választottak.

¹¹ A két tisztújításra lásd.: SL IV. A. 1. a. Sopron vármegye nemesi kis- és közgyűléseinek jegyzőkönyvei (továbbiakban: Prot.) Tom. VII. 481–483. p., Nemeskér, 1725. december 6., illetve ua. Tom. VIII. 535–540. p., Nemeskér, 1730. november 8. A szövegben felemlített későbbi tisztújítások időpontjára, lelőhelyére: Dominkovits: Nemesi birtoklás — közigazgatási határok. (Adatok a nyugat-magyarországi nemesség XVIII. századi társadalomtörténetéhez. In:

részletezhető középfokú tanulmányokat folytattak a soproni jezsuita gimnáziumban¹²:

- Bolla Zsigmond 1714–1720 során a parvista minor–rhetor osztályokat, azaz a gimnáziumi stúdiumait itt végezte,
- Czompó János 1710–1717 során a parvista minor–rhetor osztályokat, azaz a gimnáziumi stúdiumait itt végezte,
- Foky József 1712 során a poetai osztályt végezte Sopronban,
- Geszty István 1708–1710 során a poetai, illetve évet ismételve a rhetori osztályokat végezte Sopronban,
- Kecskés János 1708–1712 során a parvista minor–syntaxista osztályokat végezte a soproni jezsuita gimnáziumban,
- Korlatovics Imre 1707–1710 során a principista–poetai osztályokat végezte Sopronban
- Niczky Lázár 1707–1711 során a parvista minor–syntaxista osztályokat végezte Sopronban,
- Polányi Pál 1712 során parvista, 1718-ban itt végezte a gimnáziumi tanulmányokat lezáró rhetori osztályt,
- Zeke József 1707–1711 során a parvista–poetai osztályokat végezte a soproni jezsuita gimnáziumban.

A fenti 8 fő közül az 1725., 1730. évi tisztújításokon a vármegye rendjei az alábbi személyeket választották a hivatalviselők karába: 1725-ben a Rábán kívüli felsőbb kerület (superioris processus extra Rabam) főszolgabírájává Kecskés Jánost, majd a következő tisztújításon helyébe Miskey Jánost választották meg. Az ifjabb generációból a szombathelyi származású Geszty Istvánt 1725-ben a rábaközi alsóbb járás főszolgabírájává választották. A főszolgabírói hivatalokra kandidáltak közül Bogyay Lászlót, Niczky Lázárt, Zeke Józsefet a főispáni adminisztrátor táblabíráknak nevezte ki.¹³ Az 1730. évi restauráción

Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): *Házi Jenő Emlékkönyv*. Sopron, 1993. 341–342. o., 17. sz. jegyzet.

¹² A dolgozatban hivatkozott gimnáziumi matrikula: SL a Bencés Gimnázium iratai. 52. k., Nomina studiosorum Gymnasy Societatis Jesu Soproniensis.

¹³ SL Zeke cs. lt. 18. d. fasc. 24. no. 47. Rajtuk kívül ekkor még az alispáni hivatalra kandidált Rátky Dániel, továbbá Szabó János és Domitrovics László lett a vármegye táblabírájává kinevezve. Tallián Zsigmond esetében egyaránt szólnak adatok az 1825-ös és az 1837-es kinevezés (ez utóbbi a valószínűbb) mellett. Az 1730. évben — az egyébként soproni jezsuita gimnáziumban tanult — Felsőbüki Nagy Lajost és Poka Miklóst nevezték ki a vármegye táblabírájává. Lásd.: SL IV. A. 1. b. Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai (továbbiakban: Svm. kgy. ir.) 32. d., Jegyzőkönyvbe fel nem vett iratok.

Geszty magát nem jelöltette, helyébe a rendek jobaházi Bolla Zsigmondot választották. Korlatovics Imre már korábban is a szolgabírói kar tagja volt, a közbizalom őt hivatalában mindkét alkalommal megerősítette. 1730-ban pedig Niczky Lázárt és Polányi Pált választották meg szolgabírónak.¹⁴

Már az eddigi adatok is jelzik: Sopron megye szolgabírói, főszolgabírói karában a XVIII. század első harmadában meghatározóak voltak a gimnáziumi osztályokat járt, illetve gimnáziumot végzett személyek. (A kandidáltak körére tekintettel kijelenthető; ez a tudásanyag — gyakorlati tapasztalatokkal együtt! — a beválasztásnak is követelménye volt.) Az eddigi ismereteinket megerősítő, árnyaló, s teljesebb képet kapunk, ha más forrásokat bevonva a megyei tisztikar legfőbb vezetőiről is adatokat gyűjtünk. 1725-ben az alispáni hivatal egyhangú szavazattal elnyerő Felsőbüki Nagy István mellett az alispáni székre Zeke II.

¹⁴ A részletes ismertetés, jobb áttekintés miatt célszerű a főszolgabírói hivatalra kandidáltak és a megválasztottak jegyzékét közölni. (A hivatalra megválasztott, vagy abban megerősített főszolgabírák nevei aláhúzásra kerültek.)

a Rábán kívüli felsőbb járás	1725 <u>Kecskés János</u> Miskey János Zeke József Korlatovics Imre	1730 Kecskés János <u>Miskey János</u> Zeke József Korlatovics Imre
a Rábán kívüli alsóbb járás	1725 <u>Kéry László</u> Landor Péter Bogyay László Poka Miklós	1730 <u>Kéry László</u> Bogyay László Poka Miklós Czompó János
a rábaközi felsőbb járás	1725 Niczky Lázár <u>Hannibál Ferenc</u> Árpássy Mátyás Divéky Sándor	1730 <u>Hannibál Ferenc</u> Niczky Lázár Domitrovics László Divéky Sándor
a rábaközi alsóbb járás	1725 Pottyondy Zsigmond Domitrovics László <u>Geszty István</u> Foky József	1730 Polányi Pál <u>Bolla Zsigmond</u> Domitrovics László Varjú Pál

Istvánt, Rátky (Ráttky) Dánielt és Festetics Kristófot jelölték. Zeke 1679–1686 között diákoskodott a soproni jezsuita gimnáziumban, a többi jelölthöz képest fölöttébb fiatal Festetics Kristóf 1702–1712 között tanult ugyanott (parvista minor–poeta). A Rátky család iskoláztatási helyei a forrásfeltárás jelen szakaszában még nem pontosan meghatározhatók.¹⁵ Az immáron közel negyed százada a törvényhatóság élén álló Felsőbüki Nagy István iskoláztatása sem kellően ismert, ugyanakkor azt jelezni kell, hogy a család későbbi tagjai — a vármegyei tisztikarban, illetve onnan továbblépve az országos hivatalviselésben is jelentős szerepet játszott utódok — következetesen a soproni jezsuita gimnáziumban folytatták középfokú tanulmányaikat. Így Felsőbüki Nagy István — aki 1732–1738 között Sopron vármegye aljegyzője, majd (Czompó Sándort követve) 1745-ig a törvényhatóság jegyzője volt — 1717-ben a soproni jezsuita gimnázium rhetori osztályába járt.¹⁶

A jezsuita gimnázium vármegyei tisztségviselő elit oktatásában betöltött szerepét és a fekvőbirtoktól független hivatalviselői karrier lehetőségét a csekélybüki birtokkal rendelkező Czompó család sarjának, Sándornak az esete illusztrálja. Ő 1711–1712 során a soproni jezsuita gimnázium rhetori osztályába járt, és pályáiv a viszonylag magas poszton kezdő vármegyei hivatalviselők „törvényhatósági karrierje” volt; 1730–1738 során a jegyzői hivatalt viselte, majd az azévi tisztújításon — Zeke II. Istvánt követően — a vármegye alispánjává választották. Az ő hivatali pályája joggal veti fel azt a kérdést: az 1725., 1730. évi tisztújításon kandidált személyek milyen hivatali karriert futhattak be? Az eltérő személyes pályáiv, karriertípusok bemutatása, elemzése semmiképpen sem lehet célja e kis referátumnak, így a már említetteken kívül csak egy példát hoznék fel. Korlatovics Imre esete alacsonyabb hierarchiális szinten tükrözi az előzőt; őt 1738-ban a preceptori hivatalról leköszönt Zeke József helyébe választották. (Zeke II. István fia, József az 1738-as restauráció idején az alispáni hivatalra kandidált személyek között volt, s valószínűleg veresége okozta csalódottsága, sértődöttsége miatt mondott le a közhivatalokról, s vonult vissza birtokára.)¹⁷

¹⁵ Ugyanakkor azt jelezni illik, hogy Rátky Dániel fia, József végrendeletében az iskolázott, jó latin grammatikai alapképzettséggel rendelkező, művelt ember testamentumát hagyta hátra: SL Csonnai Premontrei Konvent Hiteleshelyi Levéltára Testamenta No. 23.

¹⁶ Lásd a 12. sz. jegyzetet.

¹⁷ Hasonló ívet futott be az ugyancsak a soproni jezsuita gimnáziumban diákoskodott jobaházi Bolla Zsigmond is. Ő az 1740-es évek elején a vármegye számvevője lett. Fiai életpályái egyaránt jelzik az egyazon családok ismétlődő középfokú iskoláztatási helyeit — melyet jelen eset-

A vármegyei hivatalviselők az eddigi forrásfeltárások alapján is látható széleskörű XVIII. századi iskolázottságának közvetlen gyökerei a megelőző, XVII. századra nyúlnak vissza.¹⁸ A XVII. századi hivatalviselő apparátus tanulási és gyakorlati tapasztalatszerzési útjának egyik — nem éppen egyedi — megvalósulása Zeke II. István esete. Az ő intézményes keretek között folytatott oktatása 1675-ben [Fertő]Szentmiklóson kezdődött el. 1679–1686 között a soproni jezsuita gimnáziumban folytatta tanulmányait. Még abban az évben Cziráky Mózes Sopron vármegyei alispán mellett patvaristáskodott. 1687. november 1-jétől a vármegye főispánja, az ország nádora, herceg Esterházy Pál kancelláriáján, Benyovszky Mátyás kancelláriai titkár vezetése alatt joggyakorlatot tanult. A forrásfeltárás jelen szakaszában megyei hivatali pályájáról az első meghatározó adat 1695-ből származik: ekkor ugyanis az egyik főszolgabírói hivatalra választották. Törvényhatósági karrierjét az 1730. évi tisztújításon koronázta

ben mind a felekezet, mind pedig a földrajzi közelség nem tesz eleve meghatározottá, hisz a család törzsbirtokaihoz hasonló távolságra az ugyancsak jezsuita kezelésben álló győri főgimnázium található —, illetve a tisztségviselői kar önrekrutációját. Ő és fiai életútjára lásd még: Dominkovits: Nemesi birtoklás... 324. o., illetve uo. 28. sz. lábjegyzet. Sopron vármegye hivatalviselőinek a helyi jezsuita gimnáziumban folytatott tanulmányainak adatolását még a meglévő jelenlegi szerény forrásfeltárások szintjén is hosszan lehetne folytatni. Pl. az 1740-es, 1750-es években aljegyzői, jegyzői, majd alispáni hivatalokat nyert Pászthory László — aki szintén egy csekély fekvőbirtokkal rendelkező tradicionális hivatalviselő família sarja, s az ő fiaival is gyakran találkozhatunk a matrikulákban — 1717-ben parvista minor-ként kezdte el a vizsgált gimnáziumban tanulmányait. Esete — ismételten — több (olykor egymás mellett létező) tényezőre is rámutat: az adott esetben a család életstratégiájában az iskoláztatás mint a társadalmi mobilizáció egyik lehetséges eszköze kap kiemelten fontos szerepet, másrészt az ennek révén felemelkedő fiak a XVII–XVIII. században folyamatosan jelzik egy csekély fekvőbirtokkal rendelkező család folyamatosan elérhető súlyát először az adott törvényhatóság keretében, később ebből is kilépve. A Pászthory családról — anyakönyvi adatokat is felhasználó — genealógiát ad: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. kötet Pest, 1862. 133–137. o.

¹⁸ A győri jezsuita gimnázium és a vármegyei hivatalviselés problémakörére: Gecsényi Lajos: Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: *Levéltári Szemle* XXXVIII. 1988. 3. sz. 14–34. o., Egy korabeli familiárisi szolgálatokat ellátó, hivatalviselő nemesi család esetében: Gecsényi Lajos: Egy köznemesi család a XVII. században. (A Falussyak) In: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): *Házi Jenő Emlékkönyv*. Sopron, 1993. 237–253. o.

meg, ahol is a közakarat ellenére visszavonuló Felsőbüki Nagy István utódjává, a vármegye alispánjává választották.¹⁹

Zeke II. István illetve József fia példája ismételten felhívja a figyelmet az egy családon belül egymást követő generációk megegyező iskoláztatására, illetve az adott eset a tisztségviselői kar önrekrutációját is példázza. Ugyanakkor itt kell azt is megjegyezni, hogy a megyei hivatalviselők egy jelentős része között különböző fokú, és eltérő okokból létrejött rokonsági kapcsolatok álltak fenn, amely tény esetlegesen a rokon családok életstratégiájának kialakításában, s ezen belül az iskoláztatásban, iskolaválasztásban is szerepet kaphatott. (A vizsgált időszakot tekintve ilyen rokonsági kapcsolat állt fenn pl. a Zeke és a Kecskés család, a Tholnay és a Miskey család között.)

Vagyon és iskoláztatás

A soproni jezsuita gimnázium anyakönyvei a társadalmi státust tekintve csak jogi kategóriákkal határolják el egymástól a diákokat. Így az 1710-es évben a 246 diák 36,2 %-a (89 fő) tartozott a nemesi jogállású személyek közé — mind a főnemesség, mind a praenobilisként megkülönböztetett „bene possessionatus”-ok —, illetve a „perillustris”-ként jelölt nagy tekintéllyel rendelkező nemesi családok sarjait, mind pedig a fölöttébb eltérő vagyoni állapotú megyei nemesség fiait ide számítva. A diákok 19,5 %-a (48 fő) polgári származású (cives) volt. 44,3 %-ot a nem nemesek (ignobiles) fölöttébb parttalan kategóriájába soroltak tették ki. A diákság 161,4 %-os létszámnövekedését mutató (397 fő) 1720. évi matrikula szerint a gimnázium tanulóinak 31 %-a (123 fő) tartozott a nemesség valamely vagyoni–pozicionális csoportjába, míg a létszámában szinte egyező polgári képviselő (47 fő) az abszolút arányokban 11,8 %-ra csökkent. Ekkor a jobbágy, szabados (libertinus) és különböző más, „nem nemes” — és nem polgári — sarjak a diákság 57,2 %-át adták.

A fenti jogi kategóriák természetesen nem alkalmasak vagyoni viszonyok felmérésére. A vizsgált területre szűkítve is nyugodtan kijelenthető: az objektív, adatolt válasz megadása még alap kutatások sorát kívánja, hisz a korabeli nemesi társadalom rétegződésének, átrétegződésének viszonylag pontos ismerete, illetve a konkrét családtörténeti kutatások nélkül az iskolába járó nemesség vagyoni

¹⁹ SL Zeke cs. lt. 17. d. fasc. 23. no. 73., Papp László: Herceg Esterházy Pál nádor kancelláriájának működése (1681–1713). In: *Levéltári Közlemények* 20/23. 1942/1945. 319–321. o., Zeke II. István életútjára: Dominkovits Péter: *Egy 16–18. századi Sopron megyei nemesi család...*

hátere nem válaszolható meg.²⁰ Így az alábbiakban — a további kutatások reményében — csak két, a nemesi társadalmon belül jelentkező szélsőség felvillantására kerül sor.²¹

A megyei nemesi társadalomba „homo novus”-ként bekerülő és magukat kitartó munkával, jó házassági-, céltudatos életstratégiákkal a megye, majd a nyugat-dunántúli régió középbirtokos nemességébe felküzdő petőházi Zekékkel szemben Niczky Lázár Vas és Sopron megye — sőt, nyugodtan mondható: az egész nyugat-magyarországi régió — egyik „törzsökös” nemesi famíliájának sarja volt. Magasabb hivatalviselői pályája csak 1730-ban indult el. Ekkor Sopron vármegye egyik alszolgabírájává választották. 1742–1746 között e törvényhatóság alispáni hivatalát viselte. Hivatali pályája iskoláztatásra épült, melyből — hic et nunc — bennünket a középfok érdekel. 1707-ben a kisebbik parva osztály tanulójaként (valójában declinistaként) tűnik fel a soproni jezsuita gimnázium anyakönyveiben. Iskoláztatása 1711-ig (syntaxista) e gimnáziumhoz kötődött. Már az iskolai anyakönyvek lakóhely bejegyzései is jelzik: esetünkben egy több településen családi birtokkal, illetve kisebb birtokközpontokkal rendelkező nemesi család sarjával (később fejével) állunk szemben. (A matrikulákban a Sopron megyei nemesi mezőváros, Mihályi mellett a nemzetség ősi birtoka, a Vas megyei Nick került bejegyzésre.) A megöregedett, a közhivataloktól már hosszabb ideje visszavonult férfiú 1764-es végrendeletében büszkén vallott életéről, más famíliák tagjaival szemben magáról mint az atyai tradíciókhoz, a nagy „aquisitor”-hoz, Niczky Györgyhöz hű utódról szól, aki az örökséget nem csak megőrizte, hanem gyarapította is. A régió bene possessionatus nemese ekkor Sopron megyében 589, a szomszédos Vas megyében pedig 195 hold úrbéres birtokállománnyal rendelkezett. Ez a vagyon jelentette 61 pontos végakarata kiemelkedő számú kegyes hagyományának és az oktatást finanszírozó törekvéseinek a gazdasági alapját.²²

²⁰ Az így szerzett ismereteket nagyban kiegészítené a XVIII. század utolsó negyedétől Sopron vármegye levéltárában fennmaradt, az iskoláztatás költségeit is érintő árvaszámadások elemzése is. (E vizsgálatba célszerű lenne nemcsak az Acta orphanalia familiarum állagban található árvaszámadásokat bevonása, hanem e munkát érdemes lenne az iratanyag folytatásának is tekinthető Sopron megye árvaszékének iratai 1790–1848 című fond korai, XIX. század eleji jegyzőkönyveivel, iratmellékleteivel is kiegészíteni.)

²¹ Itt is jelezni kell, hogy a standardizálás érdekében a birtoknagyságok viszonyítása a Mária Terézia-féle úrbéres birtokösszeírások alapján történt, azaz az csak az úrbéres birtokállományra vonatkozik.

²² Niczky Lázár végrendelete — a csornai premontrei konvent megerősítő záradékával lezárt, eredeti példánya: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P. 990. a Fiáth család levél-

A hivatalviselő nemesség vagyoni viszonyain belül a másik szélsőséget jobaházi Bolla Zsigmond Ignác fiának a helyzete is illusztrálhatja. Fivérével, a viszonylag fiatalon elhunyt ifjabb Zsigmonddal együtt került a megye tisztviselői karába. Míg Zsigmondot 1759-ben, őt 1766-ban választották alszolgabíróvá, s még az 1771-es restaurációkor is csak e hivatalában erősítették meg. Pályája az 1779-es tisztújításon váratlanul — eddig kellően nem ismert okokból — felívelt. Ekkor Niczky Zsigmonddal és Steffanits Jánossal szemben másodalispánnak választották. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szerint úrbéres birtokállománya roppant szerény volt; Vágon egy 20/32 jobbágytelket és tartozékait birtokolt.²³ Esete — miként a Czompó, a Lukinich, vagy a Pászthory családoké is — azon famíliákat példázza, akik nagyon szerény fekvőbirtokkal rendelkezve a társadalmi, vagyoni pozícióemelkedést a tanulás révén, megyei vagy uradalmi hivatalokba kerülve, esetleg dikaszteriumi kariert befutva — mint a családi, familiáris tradíciók alapján soproni jezsuita gimnáziumban is tanult Pászthory Sándor — próbálták, többnyire sikerrel elérni.

Kitekintés

Természetesen azt is jelezni kell; maga a téma kiválasztása még az egységes jogi, de szélsőségesen differenciált vagyoni állapotú csoporton belül más tekintetben is erős szűkítés, hisz a soproni jezsuita gimnázium nemcsak Sopron vármegye, hanem a tágabb vonzáskörzet legfontosabb törvényhatóságai (így Vas, Zala, Veszprém megyék) hivatalviselőinek, a megyei közigazgatásban, jogszolgáltatásban szerepet játszó helyi eliteknek is egyik fontos iskolázási helye, miképpen ugyanezen iskola falai között tanult több olyan nemes ifjú is, akinek pályája a megyei hivatalokon túlemelkedett, s később nevükkel valamelyik dikaszterium hivatalviselői karában találkozhatunk.

Az előbbi esetet a Vas megyei Szentivánfáról származó Szelestey Boldizsár — az észak-vasi térség egy tradicionális birtokos nemesi családjának sarja —

tára (cs. lt.), Évrendezett iratok, 2. cs. Mihályi, 1764. október 16., továbbá: SL Csornai Premontrai Konvent Hiteleshelyi Levéltára Testamenta No. 26. Niczky Lázárról és apjáról, Niczky Györgyről további adatokat és irodalmat ad: Dominkovits Péter: Nemesi birtoklás... 323. o., Vö.: az apa, Niczky György és hitvese Gaiger Mária örökösének vagyonsztása: MOL P. 990. a Fiáth cs. lt., Évrendezett iratok, 2. cs. Mihályi, 1742. május 18.

²³ Az 1779. december 2-i tisztújítás: SL Prot. Tom. XXVII. 742–756. o. A birtokra: Felhő Ibolya (szerk.): *Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet, Dunántúl.* Bp. 1970. 242–243. o. A Bolla család vagyoni viszonyairól sokkal árnyaltabb képet ad: SL Acta orphanalia familiarum, 1. cs. Bolla cs. ir.

példázza. Szelestey Ádám fia 1707-ben, majd az iskola szigorú gyakorlatát követve cseppet sem szokatlanul 1708 során évet ismételve a syntaxisba járt, majd ugyancsak megismételte a poetai osztályt is (1709–1710). 1711-ben a rhetorok között végzett. Osztálytársa volt a már fentebb említett Niczky Lázárnak, s közel azonos időben a szomszédos törvényhatóság, Vas vármegye alispáni hivatalát viselte.²⁴ A Szelestey–Niczky iskolatársi viszony egy, a reformkorból már többször hangsúlyozott jelenségre, illetve annak előzményeire hívja fel a figyelmet; ez pedig az együtt iskolázott, azonos gyökerű szellemi tapasztalatokkal rendelkező generációk további életpályájának kutatása. (Az adott eset parallel a törvényhatósági eliteh tartozást mutatja.²⁵)

A gyülevizi (gyülevészi), salamonfai birtokos, Rimanóczy István is a soproni jezsuita gimnáziumban iskoláztatta fiait. Közülük a legismertebbé Rimanóczy Antal kancelláriai tanácsos, udvari ágens vált, aki Boldizsár fivéréből az atyai törzsbirtokot megvette és presztízs szempontoktól vezettetve ott 1739-ben anyagi helyzetét teljességgel aláásó kastélyépítkezésbe kezdett.²⁶ Ő 1710-ben került a declinisták közé, s 1718-ban járta ki a rhetori osztályt.²⁷

²⁴ Szelestey Boldizsár 1747-ben hunyt el, de a halála utáni vagyonosztásra csak viszonylag későn került sor. Özvegye, vizeki Tallián Ádám leánya, Mária saját kezelésbe vette a több megyére kiterjedő birtokállományt és azt határozott kézzel kormányozta. Szelestey Boldizsár Vas, Sopron, Somogy megyei fekvőbirtokainak osztálya: Vas Megyei Levéltár Szelestey család levéltára 5. d. Alsószeleste, 1761. október 13. Özvegyére lásd még uo. 4. d. Alsószeleste, 1747. június 10., 1748. június 4. A birtokállomány összegzése: Dominkovits: Nemesi birtoklás... 332–333. o.

²⁵ Szelestey Boldizsár példája csak egy a sok lehetséges közül, hisz a XVIII. században Nyugat- és Dél-Dunántúl több vármegyéjében (pl. Sopron, Vas, Veszprém, Somogy) jelentős birtokossá vált vizeki Tallián család több generációjának több tagja tanult a soproni jezsuita gimnáziumban, ahogy mindez a vámoscsaládi Bezerédj, vagy a mezőszegedi Szegedy famíliák esetében is elmondható.

²⁶ Varga Ferenc: Adatok a zsirai kastély történetéhez. In: *Soproni Szemle* XLI. 1987. 260–264. o. Rimanóczy Antal birtokvásárlásaira: Dominkovits: Nemesi birtoklás... 337. o., ill. 83–87. sz. alatti jegyzetek.

²⁷ A Rimanóczy család több tagja is gimnáziumi tanulmányait Sopronban, a jezsuitáknál végezte. Rimanóczy József pl. 1707-ben syntaxista, 1708-ban poetai, 1709-ben a rhetori osztályt végezte. Vele párhuzamosan Rimanóczy Sándor pl. 1707-ben principistaként, 1708-ban grammatistaként került a matrikulákba. De ugyancsak itt tanult Rimanóczy Boldizsár is. Esetük fokozottan felhívja a figyelmet a közel egy időben, egy oktatási helyen iskoláztatott családtagok rokonok jelenlétére! (A Rimanóczyak esetében ez cseppet sem választható el a társadalmi mobilitás igényétől!)

E kis referátumnak nem lehetett a célja több, minthogy az oktatástörténeten keresztül, a diákság társadalomtörténeti vizsgálatának szemszögéből egy speciális kérdést adatoíjon és további kérdések feltételét indukálja. Ez pedig egy roppant fontos korprobléma; az iskoláztatás és a hivatali apparátus szakszerősödése a középszint, a megyei törvényhatóság tekintetében. Bár az elmondottakból kitűnik; a XVIII. század első harmadában Sopron vármegye hivatali apparátusában gimnáziumi tanulmányokat folytatott — sőt egyes esetekben azon túl is lépett²⁸ — személyek tevékenykedtek, a szerteágazó problémakör megnyugtató megválaszolásához még további kutatások szükségesek.

²⁸ Ilyen pl. Tholnay Dániel, aki 1689–1710 között Sopron vármegye jegyzői hivatalát töltötte be — s a XVIII. század elején párhuzamosan és folyamatosan ugyanezen hivatalt viselte több évig Veszprém vármegyében is. Majd 1710-tól 1712-ben bekövetkezett haláláig „magister director” címmel a királyi jogügyigazgató feladatkörét látta el. Az ő egyetemi tanulmányairól jelenleg a következő ismert: 1672-ben a logikai stúdiumot végezte a nagyszombati egyetemen. Egyetemi tanulmányaira: Zsoldos Attila: *Matricula universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Bp. 1990. 183. o. Megyei hivatalviselésére: SL Svm. kgy. ir., 16. d., Közgyűlési jegyzőkönyvbe fel nem vett iratok, herceg Esterházy Pál levele Felsőbüki Nagy Istvánhoz, Sopron vm. alispánjához, Vas vm. jegyzőjéhez, curiai ítélmesterhez, Pozsony, 1710. április 25. Központi hivatalviselésére: Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország föméltóságai*. Bp. 1988. 114., 141. o. A szerző itt szeretne köszönetet mondani Sasfi Csabának akinek a speciális témára történő felkérése, biztatása, türelme nélkül e dolgozat nem készülhetett volna el!

KATOLIKUS FŐÚR PROTESTÁNS EGYETEMEN
Festetics Pál lipcsei tanulmányai 1741–43.

A XVIII. századi német–magyar egyetemi kapcsolatok tanulmányozása közben figyeltem fel Festetics Pál személyére. Pontosabban Kosáry Domokos: hazánk XVIII. századi művelődéstörténetét rendszerező munkájában¹ említette példaként azon katolikus főurak között, akik megfordultak a protestáns lipcsei egyetemen. A kérdés, amire vizsgálódásom irányul: miért választotta — a maga korában szokatlan módon — jogi tanulmányai egyik helyszínéül éppen Lipschét?

A családtörténeti monográfia szerzője, Szabó Dezső² joggal állapította meg, hogy a Festeticsek történetét akkortól ismerjük jobban, amikor már jelentős közéleti szerephez jutottak. Így a tanulmányokra vonatkozóan nem ad választ a kérdésre. Néhány irodalomtörténeti, helytörténeti tanulmány ezzel kapcsolatban viszont utal erre. Bleyer Jakab irodalomtörténeti munkája³ mellékletében Festetics Pál lipcsei előmenetele felől tájékozódó pozsonyi líceumi tanárok leveleit tette közzé. Kiemelhető még a Festetics család és a lipcsei egyetem egyik nagyhatású tanárának Johann Christoph Gottschednek kapcsolatával foglalkozó Klempa Károly tanulmány⁴. Ezen munkákban a lipcsei egyetem választását elsősorban a nyelvtudós professzornak tulajdonítják, aki ismert volt a birodalomban, így Magyarországon is. Nyelvtanát nem csupán a protestáns, de a katolikus iskolákban is használták.

A rendelkezésemre álló levéltári források, s főleg német nyelvű, Lipschével kapcsolatos anyagok tették lehetővé a szélesebb körű vizsgálódást. A Festetics családi levéltár ismeretlen családtagokhoz címzett levelei között bukkantam rá Bél Károly András leveleire, aki Bél Mátyás fia, Festetics Pál nevelője, majd lipcsei éve alatt kísérelője, mentora volt. A családtörténet mellett kutatásaim másik iránya a lipcsei egyetem korabeli története, birodalmi, magyarországi hallgatói felé is kiterjedt.

Meg kell jegyeznem, hogy sem a korábbi, sem a mai kutatásban nem kapott hangsúlyt Lipsche magyarországi hatásának vizsgálata. Hiányzik például a

¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980.

² Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története*. Bp., 1928.

³ Bleyer Jakab: *Gottsched hazánkban*. Bp., 1909.

⁴ Klempa Károly: Gottsched és a Festetics család. In: *Dunántúli Szemle* 1944.

magyarországi hallgatók névsorának közzététele. Egyedül Lukinich Imre publikált összesített adatokat a XVIII. századot megelőző időszakra vonatkozóan⁵. Hozzáférhető viszont az egyetem anyakönyve⁶. A protestánsokra vonatkozóan újabban H. Balázs Éva a lipcseit a hallei és a jénai egyetemek mellett említette: „A protestáns fiatalok itt ismerkednek meg olyan történeti, jogi felfogással, új tudományokkal..., melyet a közéletben is, de magánemberként is magas szinten hasznosíthatnak.”⁷ A nem protestáns diákokra vonatkozóan szolgált fontos adalékkal a jeles osztrák felvilágosodáskutató Grete Klingenstein, a Kaunitz család történeti monográfiájának Wenzel Anton Kaunitz lipcsei tanulmányaira vonatkozó fejezeteiben⁸.

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a teljesebb körű vizsgáldást. Így Festetics Pál tanulmányainak körülményeire, későbbi pályája szempontjából fontos elemeire térek ki elsősorban.

Magyarországon a XVIII. század elején még alapvetően az egyházak feladatai közé tartozott az iskoláztatás. A különböző felekezetek erőviszonyaitól függött, hogy e funkciót milyen körben és szinten tudják betölteni. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a meglévő oktatási rendszer egyre kevésbé felelt meg a kor új igényeinek⁹. Fináczy Ernő fogalmazta meg a változások szükségességének lényegét: ekkor „megy végbe a nevelés feladatiról táplált felfogások nagy átalakulása, ekkor fogamzik meg csírája a modern iskolának, ekkor emelkedik a tanügy vezetése országos és egyetemes elvek színvonalára”¹⁰.

A hazai iskoláztatás reformjában, de a magasabb szintű képzésben is jelentős része volt a külföldi egyetemekkel való kapcsolatoknak. A XVIII. századra a külföldi egyetemjárásnak évszázados hagyományai alakultak ki. A tanulmányok általában több évig tartottak és nem köthetők egyetlen egyetemhez vagy országhoz. A diákok egy része a Habsburg birodalmon belül a bécsi és a prágai egyetemen tanult. A szerzetesek és a világi papság tagjai Itáliában fejezték be tanulmányaikat, a protestáns diákok hazai egyetem hiányában külföldi, főleg német egyetemeken szerezték meg a lelkészi, tanári, orvosi képesítést. A protestáns

⁵ Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. In: Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Bp., 1927. 50. o.

⁶ Erler, Georg (hg.): *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig*. Leipzig 1909-

⁷ H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Bp., 1987. 131. o.

⁸ Klingenstein, Grete: *Der Aufstieg des Hauses Kaunitz*. Göttingen, 1975.

⁹ Magyarország története 1686–1790. 4/1. Bp., 1989. 492. o.

¹⁰ Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. k. Bp., 1899. 3. o.

hallgatók külföldi tanulmányainak szabályozása, megszorítása a XVIII. század folyamán folytatódott. Például a kiutazóknak 1725-től útlevelet kellett kérniük, melyet az Udvari Kancellária jóváhagyásával a Helytartótanács adott ki.

A XVIII. század elején a német egyetemek közül a hallei egyetem a legnépszerűbb a magyarországi protestánsok körében. Itt működött a kor nagyhatású professzorai közül August Franke, a pietizmus atyja. Nálunk Bél Mátyás és tanítványai révén Besztercebánya, majd Pozsony vált a pietizmus korai központjává. Christian Wolf, a felvilágosult abszolutizmus elméleti alapjául is szolgáló közjogi filozófia kidolgozója is itt tevékenykedett. Tanításai a hazai református iskolákban is ismertté váltak (főleg Sárospatakon, Debrecenben).

A lipcsei egyetem

A lipcsei egyetem előtérbe kerülése, jelentőségének növekedése összefügg a hallei egyetemen, főleg a jogi karon, az 1720-as években bekövetkezett változásokkal. A nagyhírű tanárok halála után tanítványaik, követőik egy része Lipcsébe került.¹¹ A jogi és politikai tudományok tekintetében az 1730-as évektől a legjobb egyetemek között tartják számon. A hivatali pályára készülők közül 1731-ben Lipcsében találjuk Wenzel Anton Kaunitzot, aki a század második felében a Habsburg birodalmi politika meghatározó személyisége lett.

A XVIII. század ezen időszakától kezdődően a magyarországi ifjak száma is megnő. Az anyakönyv tanúsága szerint 217 hazai hallgató kereste fel e században¹², legnagyobb számban az 1740-es és az 1770-es években. A hallgatók között egyaránt találunk nemesi, főnemesi, polgári származásúakat, akik jogi, teológiai, orvosi tanulmányokat egyaránt folytattak itt.

A Festetics család

A Festetics család magyarországi történetét a XVII. századtól követhetjük nyomon. Szabó Dezső monográfiájából tudjuk, hogy Horvátországban fellelhető oklevelek alapján II. Ferdinánd 1625-ben Festetics Lukácsot és fiait, valamint akkor már elhunyt testvére Máté gyermekeit és még élő testvérét Istvánt a

¹¹ „A 20-as évek folyamán a hallei egyetemen személyi változások történtek a jogi karon, ami a képzésben nem sok jót ígért. Csökkent a hallgatók száma is.” Klingenstein, Grete: i. m. 178. o.

¹² Erlér, Georg (hg.): i. m.

nemesek sorába emelte és nekik címert adományozott. Az erről szóló armálist a horvát országgyűlés 1626 márciusában hirdette ki.¹³

Családjuk múltja iránt a Festeticsek a XVIII. század második felében kezdtek érdeklődni. Így szerzett tudomást a horvátországi kapcsolatról, rokonságról 1777-ben Festetics György.

A Festeticsek első magyarországi képviselője, Pál (1639–1720) 1634-ben Batthyány Ádám dunántúli főkapitány németújvári várának várnagya és ispánja. Ő alapozta meg a család vagyonát, s fiai közül került ki az első jogi tanulmányokat folytató tagja a családnak Festetics Ferenc személyében. „Miután a hazai iskolákat elvégezte [apja] külföldre küldte tanulni. Bolognába, majd onnét Német-országba ment, hazatérése után pedig itthon tanult jogot.”¹⁴

A Festetics család tagjainak történetét ezen időszakról kezdődően végigkíséri a jogi tanulmányok folytatása, a közhivatali méltóság vállalása ugyanúgy, mint a katonai pályán való működés. Vagyoni gyarapodásuk is jelentős. Házasságok és vásárlás révén XVII. század végére több megyében így Sopronban, Somogyban, Vasban és Zalaiban szereztek birtokot. A következő században jutottak a főúri családok közé.

Felemelkedésükben birtokszerzeményeivel is kiemelkedik Festetics Kristóf. A XVIII. század első felében jutott a birtokába Keszthely város egy része és környéke a Pethő családtól, 1745 után kezdődtek el a kastély építési munkálatai, s lett Keszthely¹⁵ a korábbi Balatonkeresztúr helyett a családi birtok központja.

Festetics Kristóf jogi tanulmányok és hivatali pálya tekintetében a családi hagyományokat folytatta. Somogy megye alispánjaként, többször is képviselte a megyét országgyűléseken. 1736-ban tanácsosi kinevezést kapott a Helytartótanácsnál, majd 1745-ben a Hétszemélyes tábla bírója lett.

Fia, Pál 1722-ben született. Valószínűleg apjához hasonlóan Sopronban, majd Nagyszombatban tanult. Nagyszombati tanulmányainak egyetlen mozzanata ismert, 1738-ban Szent Ivó napján tartott ünnepi beszéde.

A külföldi tanulmányok előzményei

Több tény is utal arra, hogy Festetics Kristóf fiát közhivatali, jogi pályára szánta. Helyzete szükségessé, s lehetővé is tette alapos tájékozódás alapján a megfelelő külföldi iskolák kiválasztását. Erre mutat a következő adat 1742-ből: „....már egy

¹³ Szabó Dezső: i. m. 18. o.

¹⁴ Uo. 53. o.

¹⁵ Uo. 148. o.

évvel ezelőtt ökegyelmességének a würzburgi egyetemet ajánlották.”¹⁶ Levelek sora utal arra a kapcsolatra is, ami az ismert lipcsei professzort, Gottschedet fűzte az udvarhoz és a magyarországi főúri családokhoz. Ezért emelte ki Szabó Dezső is azt, hogy Festetics Kristóf azért választotta fia külföldi tanulmányai helyszínéül a protestáns lipcsei egyetemet, mert ott „...éppen akkor tanított a nagyhírű irodalmi reformátor, Gottsched János Kristóf.”¹⁷

A választásban azonban szerepet játszott az a kapcsolat is, mely a Festetics családot a pozsonyi líceumhoz, annak tanáraihoz, elsősorban Bél Mátyáshoz fűzte. Festetics Kristóf közhivatali pályájának fontos állomása volt Pozsony. Az 1730-as évektől itt élt és tevékenykedett. Innen ered kapcsolata Bél Mátyással a pozsonyi líceum lektorával. Bél Mátyás (1684–1748) korának jeles polihisztorja, nevéhez fűződik a jelentős tudományos vállalkozás, a német államelméleti iskola módszereinek felhasználásával indult forrásgyűjtő munka. Ennek eredménye a *Notitia Hungariae*, melynek első köteteit 1735–1742 között adták ki. Festetics Kristóf és Bél Mátyás személyes kapcsolatának tényét erősíti meg a *Notitia Somogy megyére vonatkozó leírásának konkrét utalása*: „Mi magunk, mikor Festetics Kristóf uradalmában tartózkodunk, valahányszor kedvtelésből kimentünk vadászni, mindannyiszor özet vagy nyulat ejtettünk zsákmányul.”¹⁸ Szoros kapcsolatukat támasztja alá az a tény is, hogy Bél Mátyás fia, Bél Károly András, Festetics Pál nevelője volt.¹⁹ Nem csupán külföldi útján lett kísézője, ahogy azt Klempa Károly tanulmányában megjegyzi: „Festetics Kristóf felügyelőt keresett fia mellé és ajánlásra Bél Mátyás fiát, Andrást kapta kísézőül.”²⁰ Valószínűbb, hogy Bél Mátyás többszöri csurgói, illetve balatonkeresztúri tartózkodása után lett Bél András Festetics Pál nevelője, majd lipcsei tanulmányai alatt kísézője, mentora. Feltételezhető az is, hogy a lipcsei egyetemet Bél Mátyás ajánlotta. Személyes kapcsolatai révén jól ismerte a német egyetemek belső viszonyait, tanárait.

Lényeges szempont az is, hogy Festetics Kristóf azon katolikus főurak közé tartozott, akik támogatták a protestáns hallgatók külföldi tanulmányait. Erről

¹⁶ Beer Frigyes Vilmos pozsonyi líceumi rektor levele Gottschedhez, Pozsony, 1742. november 5. Közli Bleyer Jakab: i. m. 124. o.

¹⁷ Szabó Dezső: i. m. 143. o.

¹⁸ Lukács Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás: „*Notitia Comituum Veszprimiensis Simighensis et Szaladiensis*” című kéziratának fordítása és ismertetése. In: *Magyar Biológiai Kutatóintézet Közleménye* 1942. XIV. kötet 257. o.

¹⁹ Uo. 223. o.

²⁰ Klempa Károly: i. m. 50. o.

tájékoztató Beer líceumi lektor egyik levele is: „...bizonyára tudja, mily szomorú körülmények között van jelenleg evangélikus ügyünk és mily nagyra kell becsülnünk egy olyan ember, mint Festetics úr rokonszenvét.”²¹

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy Festetics Kristóf személyes ismeretségek, alapos tájékozódás alapján választotta fia jogi tanulmányai színhelyéül a protestáns lipcsei egyetemet. Mint a jogi pályán működő, jogtudományban jártas ember arról is meggyőződhetett, hogy aki közéleti pályán, hivatalokban akar előre jutni, hol kaphat ehhez megfelelő képzést. Festetics Kristóf választása ezen szempontok figyelembevételével megalapozott, még akkor is, ha a maga korában, kortársai egy részének szemében szokatlannak, egyedinek számított.

A lipcsei tanulmányok (1741–43)

Festetics Pál Bél Károly Andrással együtt 1741 decemberében érkezett Lipcsébe, ahol közel három szemesztert töltött.²² A választott tárgyakról, tanárokról Bél András és Festetics Pál leveleiből tájékozódhatunk.

Bél Lipcséből küldött beszámolóiban hangsúlyozottan szerepelt a külföldi államok történetének ismerete: „...annak, aki az államigazgatás bármely posztján becsülettel akarja megállni a helyét, feltétlenül ismernie kell a külföldi fejedelmek erejét és a fejedelemségek belső állapotát.”²³ Így ismerjük meg Christian Schön jogi tanár, Christian Gottlieb Jöcher az államtörténet tanára, Christian Johann Feustel jogi doktor a közjog tanára, továbbá Gottsched nevét, aki Festetics Pál nyelv és retorika tanára. A tantárgyak kiválasztásában Bél Károly András hangsúlyozta, hogy Festetics „felvette a német közjog és az európai államok történetét, mert ezek hiánya, nem tudása kárára van annak, aki nem ismeri őket”.²⁴

Indokoltnak és fontosnak tartotta még az új filozófia tanításainak megismerését, mert „az mostanára megszüntette a korábbi terminusokkal és a semmit sem jelentő szavakkal való bűvészkedést és a lényeghez kezdett közelíteni”.²⁵ Gottschedet, Bél Károly András is nagyra becsüli, azt írja róla: „...kiváló Gottschedünk oktatását hallgatja, akit az egész világ kiváló személyként tisztel

²¹ Beer F. V. levele Gottschedhez 1742. november 5. Bleyer Jakab: i. m. 126. o.

²² Az egyetem anyakönyve szerint 1741. december 29-én iratkozott be. Die jüngere Matrikel... i. m. 85. o.

²³ Uo. MOL Festetics Levéltár P 239 Bél Károly levele

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

és aki Festeticset származása és rátermettsége miatt megkülönböztető figyelemmel övezi: ő egyúttal a német nyelv szabályaira is oktatja, hiszen anélkül az ember be sem nagyon teheti a lábát az udvarba.”²⁶

Festetics Pál családjához írt leveleiben összehasonlítást is tesz a hazai és a lipcsei oktatás között, s néhány fontos változtatást itthon is szükségesnek tartana. „A feudális jog, ahogy én azt eddig képzeltem Magyarországon használatos módon nincs, de általában nem úgy oktatják, ahogy a királynő udvarában használják. Egyháztörténetet, nálunk nem tanítanak jelenleg, pedig nem lenne szükségtelen számunkra.”²⁷

A jogi és államtörténeti tárgyak mellett tájékozódhatunk még a pénzügyi ismeretek tanulmányozásáról. Festetics Pál említést tesz egy Linkius nevű professzoráról, aki kiválóan oktatja az állam pénzügyeit. Figyelemre méltó még az alábbi gondolata is: „Szemléletem szerint a gyakorlati és az elméleti tudományok kiegészítik egymást, mint a törvénykönyvet a joggyakorlat, ahogy a jogügyben jártas ember nem csak az ügyvéd szavára hallgat, hanem megismeri a rávonatkozó törvényeket is.”²⁸ Az elméleti tudás fontosságának hangsúlyozása azért is lényeges gondolat, mert a kor jogtudó nemességének jelentős része még elsősorban a gyakorlat útján szerezte jogi ismereteit s nem volt általános az elméleti tudományokban való jártasság.

A levelekből a tanulmányok mellett a költségekről is gyakran részletes képet kaphatunk. A beszámolókból a tanárok díjazása, étkezési és szállásköltségek kimutatása is szerepel. Festetics Kristófnak a pozsonyi líceum tanáraival folytatott levelezéséből megtudhatjuk, különösen a költségekről kért felvilágosítást közvetítésükkel, nyilván sokallta azokat. Először Tomka Szászky Jánost kérte meg, hogy Gottschedtől tájékozódjon. Erre a levélre nem érkezett válasz, ahogy azt Beer Vilmos leveléből kiderül: „E jó úr [F. K.] már intézett levelet Szászky conrektor urunkkal Tekintetes uraságodnak, hogy megnyerje nagyon kívánt segítségét fia tanulmányai miatt. Mivel azonban a mai napig nem érkezett válasz, s az elküldött elszámolások is némi kételyt okoznak egy gondos apának, felkerestek, hogy kérjem... elfogulatlan tájékoztatását.”²⁹

Beer leveléből azt is megtudjuk, hogy a kiadások nagysága mellett sokallja a fia által megírt napi 9–10 óra tanulást. A válasz ugyan 1743 márciusában

²⁶ Uo.

²⁷ MOL Festetics Levéltár P 243/2. Festetics Pál levele Festetics Kristófhhoz 1742. augusztus 13.

²⁸ Uo.

²⁹ Beer Frigyes Vilmos pozsonyi rektor levele Gottschedhez. Pozsony, 1742. november 5., Bleyer Jakab: i. m. 122. o.

megérkezett, de a tájékoztatás ellenére döntött Festetics Kristóf fia hazahívásáról. Ebben nem a tanulmányok vagy a költségek nagysága játszott elsősorban szerepet, hanem azok a támadások, melyek Festeticset fia tanulmányai miatt érték. „...a királyi parancs, mely szerint mindenki, aki idegen országokban van, térjen vissza vagy kérjen a Birodalmi Tanácstól útlevelet, körülményei túl aggasztóak voltak ökegyelmességének, ...nem ok nélkül vélte mindezt: egy ilyen parancs az ő fiatal urára irányulva, akinek lipcsei tartózkodása és különösképpen Bel magister úr felügyelete senkinek sem tetszett.”³⁰ Beer szerint Gottsched tájékoztatására azért is volt szükség, hogy indokolja a lipcsei tanulmányok hasznát, fontosságát: „Tekintetes uraságod levele segíthetett volna mindezen bajokon és az urat olyan helyzetbe hozta volna, hogy alapos okkal kimagyarázkodhat.”³¹ Ez a feltevés, hogy Festetics Kristóf kimagyarázkodhatott volna a fia tanulmányait illetően, igazolható Esterházy érsek hozzá írt levelével is: „Mivel Lipsiából jövő... fiával, Pál Eötsémmel... hosszassabban beszélgettem és mind jeles Tanulásában és szép magha viselésében mind pediglen más egyéb rendes Qualitasiban nagyon gyönyörködtem. Kár volna ha ollyas helyre nem találna menni, ahol ezen dicséretes Experienciáját nem continuálná.”³²

Festetics Pál 1743 tavaszán tért vissza Magyarországra, és hazatérése után levelben fejezi ki hálóját Gottschednek a tőle tanultakért: „A magnificenciád jóvoltából élvezett kegyek bőségének emlékezete arra figyelmeztet, hogy lerójam legalázatosabb köszönetemet minden velem való gondért és fáradságért.”³³ Lipcséből magával hozott könyvei 1745-ben Keszthelyre kerültek. Köztük szerepelnek Gottsched tankönyvei és az általa ajánlott munkák is. 1769-ből maradt ránk egy jegyzék kézikönyvtárából.³⁴

Bél Károly András Lipcsében maradt, ahogy egy korábbi levelében jelezte: „Ami engem illet, az a szándékom, hogy Lipcsében próbálok szerencsét”³⁵. A lipcsei egyetem tanára, több ízben rektora lett letelepedése után. Egyetemi működése mellett a szász választófejedelem tanácsosaként, tudományos akadémiai tagjaként működött, egészen 1782-ben bekövetkezett haláláig.³⁶

³⁰ Beer Frigyes Vilmos levele Gottschedhez. Pozsony, 1743. március 25., Bleyer Jakab: i. m. 122. o.

³¹ Uo.

³² Eszterházy Imre érsek levele Festetics Kristófhhoz. Pozsony, 1743. május 28. Bleyer Jakab: i. m. 127. o.

³³ Festetics Pál levele Gottschedhez. Sopron, 1743. szeptember 20. Bleyer Jakab: i. m. 127. o.

³⁴ OSZK Festetics Könyvtárkatalógus 18. sz. Fol. Gem. 1418.

³⁵ Bél Károly András levele Festetics Kristófhhoz MOL Festetics Levéltár P 239.

³⁶ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Bp., 1891. 777. o.

A tanulmányok későbbi haszna

Az elméleti tanulmányok mellett Festetics Kristóf fontos szerepet szánt a gyakorlatnak fia jogi pályára való felkészítésében. Kanicsár Pált, a kőszegi területi tábla ügyészét kérte meg a jogi gyakorlatba való bevezetésre: „Íme Palkó fiamat küldöm az kőszegi s földünknek törvényes táblájára, kit annyival inkább rekomendálók, mert hozzája való hajlandóságát már régtől... tapasztaltam, praeses uram megígérte, hogy felesketteti fiamat és az bejárást megengedi.”³⁷ Nem tudjuk pontosan mennyi időt töltött Festetics Pál Kőszegen, mivel 1745-ben Itáliában járt tanulmányúton, valószínűleg az azt megelőző időszakot.

Festetics Pál pályájának kezdete apjához hasonlóan alakult. 1748-ban először Sopron megye helyettes, majd a következő évben rendes alispánjává választották³⁸. Megyéje követeként részt vett az 1751-es országgyűlésen, melyről részletes beszámolót küldött apjának is.³⁹ Hivatali működésük későbbi időszaka is mutat hasonlóságot. Festetics Pál 1756-ban fordult a királynőhöz azzal a kéréssel, hogy átkerülhessen a Helytartótanácsba vagy más kormányzékba. 1758-ban lett udvari tanácsos és a magyar királyi kancellária tanácsosa. Az az időszak, amikor Bécsbe került, egybeesett azokkal a törekvésekkel, melyek Magyarországon is az állam korszerűsítésére irányultak. A felvilágosult abszolutisztikus kormányzásban olyan hivatalnokokra is szükség volt, akik a magyar jog mellett a külföldi viszonyokat is ismerték. Festetics Pál olyan módon haladt előre hivatali pályáján, hogy az államügyek különböző posztjain, annak szinte minden ágával megismerkedett.

A nagyszombati egyetemi tanulmányok alatt a magyar törvényeket sajátította el, a lipcsei egyetemen pedig a magyartól eltérő jogrendet ismerte meg.⁴⁰ Beadványaiban később is felhívta a figyelmet a hazai törvénykezés átalakításának szükségességére. Szekfü Gyula jegyzi meg: „Festetics szerint 1765-ben bebizonyosodott, hogy a törvényeket a király és a rendek közös megegyezése teszi törvénnyé, minélfogva Mária Terézia országgyűlés nélkül is megváltoztathatja azokat, csak arról kell gondoskodnia, hogy legalább utólag megnyerje a rendeknek akár »hallgatolagos consenzusát«.”⁴¹

³⁷ Szabó Dezső: i. m. 145. o.

³⁸ Szabó Dezső: i. m. 145. o.

³⁹ MOL Festetics Levéltár P 239 Festetics Kristófhhoz írt levelek.

⁴⁰ Erre már Szabó Dezső műve felhívta a figyelmemet, s megerősített a lipcsei tanulmányok fontosságában. Szabó Dezső: i. m. 157. o.

⁴¹ Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet* IV. kötet Bp., 1933. 561. o.

Kamarai működésében jól hasznosította a pénzügyi tanulmányokat. Javaslatára került sor 1774-ben a magyar királyi hitelpénztár felállítására. Már korábban, 1767-ben a kamarai levéltár revíziója kapcsán jelentette az uralkodónak, hogy mivel a levéltár vezetője nem jogász, nem felel meg ebben a tisztségben. A poszt betöltésére Kollár Ádámot javasolta. A Kollár személye körül kialakult viták miatt a kinevezésére mégsem került sor.⁴²

A lipcsei tanulmányok hasznosultak akkor is, amikor a királynő felkérésére elméleti közjogi munka összeállítását végezte el. A magyar közjog és a kamarai tudományok hazai egyetemen való bevezetésének szükségességéről készített emlékiratát is ismerjük.⁴³ A közjog tanítását az általános közjog, a holland és német filozófiai elvek alapján tervezte. Ez azt is mutatja, hogy nem csupán ismerte az új természetjogi tanításokat, de annak hazai bevezetését is szükségesnek vélte.

Befejezésképpen meg kell említenünk, hogy Festetics Pál az iskolákra, az oktatásra, mint birtokos is gondot fordított. 1772-ben Keszthelyen gimnáziumot alapított. Győrffi Endre szerint ebben Batthyány Lajost követte, aki 1765-ben Nagykanizsán alapított gimnáziumot.⁴⁴

⁴² Tibensky, Jan: *A királynő könyvtárosa*. Bp., 1985. 65. o.

⁴³ Fináczy Ernő: i. m. 423–425. o. Hivatalos kivonat Festetic Pál grófnak emlékiratából a magyar közjog és a kamarai tudományok egyetemi képviseltetése tárgyában.

⁴⁴ Győrffi Endre: *A keszthelyi kath. főgymnasium története*. Keszthely, 1896. 7. o.

LATIN ISKOLA VAGY PROFESSZIONÁLIS KÉPZÉS
Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén:
a keszthelyi példa

Ha iskoláról beszélünk Keszthellyel kapcsolatban rögtön a Georgikon jut eszünkbe. Pedig a Georgikon megalapítása előtt, s annak közvetlen előzményeként egy egész évtizeden át heves viták folytak egy másik keszthelyi iskoláról, a háromosztályos kisgimnáziumról.

Tézisünk, amit a források alapján bizonyítani tudunk az, hogy a Georgikon létrehozásának gondolata a keszthelyi kisgimnázium fenyegető áthelyezésének elkerülésére tett erőfeszítések közepette született meg. Ezzel tulajdonképpen azt állítjuk, hogy egy modern — a maga nemében a világon is első — iskolai intézmény megszületésénél az a hagyományos iskolatípus bábáskodott, amelyet ekkor már több mint fél évszázada a felvilágosodás legélesebb elméinek folyamatos támadása sújtott, és amelyet a XVIII. század 70-as és 80-as éveiben itthon is korszerűsíteni láttak szükségesnek egyes, a korral együtt haladó elmék.

A gymnasium, ahogy Magyarországon és német területeken nevezték, azaz collège, college, illetve collegio, ahogyan francia, angol, illetőleg olasz területeken ismerték több mint két évszázadon keresztül, a XVI. század végétől a XVIII. század végéig Európa uralkodó iskolatípusa volt. Az ismeretnek és tudásnak, az emberi természetnek és nevelésnek azokat a koncepcióit, amelyen ez az intézménytípus nyugodott, a humanizmus és a reneszánsz dolgozta ki. Humanista gondolkodók fejtették ki, mi az, ami az embert emberré teszi, és hogyan lehet a gyermeket az emberi életre alkalmassá tenni. Meghatározták az ehhez szükséges készségeket és képességeket, kijelölték a tudás kereteit és megszerzésének módszereit. Az ideál, amit kitűztek a jó keresztény, a társadalomban aktív szerepet vállaló autonóm ember lett, akinek legfőbb, és egyetlen igazán lényeges eszköze a helyes gondolkodás és az azzal elválaszthatatlanul összeforrott, vele gyakorlatilag azonos helyes beszéd lett.¹ Az ideál megvalósításához vezető egyetlen út az ókori Róma kultúrájának elsajátításán át vezetett, amelyhez az ókeresztény műveltség kiemelkedő alkotásait is hozzátartoztak. E kultúra az

¹ Eugenio Garin (ed.): *Il Pensiero Pedagogico dello Umanesimo*. Firenze, 1958., Marc Fumaroli: *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et 'res literaria' de la Renaissance au seuil de l'époque classique*. Geneve, 1980.

emberi intellektus olyan kiemelkedő teljesítményeit, az ismeretek olyan széles körét hordozta, hogy annak meghódítására csak ezer évvel később a reneszánsz mozgalmában vállalkozhatott újra az európai ember. Amit a reneszánsz a teória szintjén létrehozott, azt a reformáció és a katolikus megújulás a gyakorlat nyelvére fordította, miközben a tömegekhez való utat, s a társadalmi hatékonyság útjait kereste.² Így született meg a humán gimnázium, amelynek modelljét a reformátusoknál Sturm János strasbourgi, a katolikusoknál a jezsuiták római iskolája adta.³ A Jézus Társaság normatív szövegek sorozatán keresztül, iskolai intézményeinek számára alkotta meg tanszabályzatát, a Ratio Studiorumot. Ennek 1599-es végleges kiadása két évszázadra rögzítette az új iskolatípus szervezeti, tanmeneti és pedagógiai elveit, mintául szolgálva az összes többi tanításra vállalkozó szerzetesrend számára, vetélkedésre ösztönözve a protestáns világ hasonló intézményeit. Az alapvető közösséget az európai iskolázásban mégiscsak a közös gyökér, a humanista kultúra alkotta — továbbá az a társadalmi igény, ami ezt létrehozta, és amely az új elveken nyugvó iskolázás óriási sikerét biztosította.⁴ A XVI. és XVII. század a lázas iskolaalapítások korszaka. A jezsuita rend hihetetlen gyorsasággal gyarapodott, iskolarendszere a XVII. század közepére már sűrűn behálózta a katolikus Európát, de a nyomába lépő egyéb tanító rendek, az oratoriánusok, a piaristák, később a bencések stb. is némi késéssel ugyan, de közel hasonló sikereket könyvelhettek el maguknak. A társadalmi igényt annak a rétegnek kialakulása hordozta, amely már nem érte be a középkor szinte kizárólag teológiai jellegű kultúrájával, hanem a világi célok érdekében világi kultúrára tört, s a társadalomban kívánt aktív szerepet játszani, az abban felmerülő — politikai, technikai, tudományos — problémák megoldására keresett intellektuális eszközöket. A társadalomban, a helyi közösségekben való forgolódásra, az egyén önérvényesítésére és érdekeinek megvédésére, a

² Reformáció, katolikus megújulás terminusok újabb értelmezésére, és e mozgalmak egymásba fonódottságára lásd Péter Katalin: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, 1995.

³ Sturmra és a Jezsuitákra lásd Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században.* Budapest, 1881. 66–106. és 128–251. o., és G. Codina Mir: *Aux sources de la pédagogie des Jésuites.* Roma, 1968., A jezsuiták római mintaintézetére lásd Ricardo de Villoslada: *Storia del Collegio Romano.* Roma, 1954.

⁴ A végleges szöveg kialakulására lásd Julia, Dominique: *Généalogie de la Ratio Studiorum.* In: *Les Jésuites à l'âge baroque 1540–1640.* Grenoble, 1996., Ratio elemzésére tanulmányok Brizzi, Gian Paolo (ed.): *La „Ratio Studiorum”. Modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento.* Roma, 1981.

világban való aktív részvételre készítette fel a humanista pedagógián nyugvó új iskolatípus. Képes volt, s ennek köszönhető sikerét, a megszorodó városi polgárság, az új kultúra felé orientálódó nemesség, a feltörekvő kézműves, és gazdagodó paraszti rétegek igényeit kielégíteni, mindegyiket a maga szintjén és megfelelő módosulásokkal. A kulcskézség a helyes beszéd és helyes gondolkodás lett, amelyek tökéletes elsajátítására főleg a kialakuló modern államok növekvő adminisztrációjában helyet kapó rétegeknek volt szüksége. A helyes beszéd és helyes gondolkodás nemcsak az állami szervezet fokozatos differenciálódását tette lehetővé, de megalapozta a tudományok fejlődését is. Lehetővé tette, hogy az antik kultúráktól örökölt tudást rendszeresen feldolgozzák, és tovább fejlesszék. Az egyes ember számára pedig az egyéni érvényesülés, pozíciók szerzésének és megtartásának alapfeltételévé vált a kor szintjén álló kommunikációs eszközök elsajátítása; problémáinak, feladatainak megoldását elősegítő intellektuális eszközök tökéletes bírása. Az elit, ha elit kívánt maradni, vagy azzá kívánt válni már nem nélkülözhetette az új iskolatípust.

Magyarországon a török háborúk miatt kissé késve történt a gimnázium iskolatípusának meggyökeresedése. A jezsuiták a XVII. század második felében kezdik meg hódító útjukat, de még a XVIII. század elején is alapítanak új iskolákat.⁵ A rend 1773-ig a katolikus iskolák kétharmadát mondhatta magáénak Magyarországon, iskolaügyekben való meghatározó szerepét pedig lehetetlen volt kétségbe vonni. A XVIII. század elején építi ki igen jelentős iskolahálózatát a Kegyes Tanítórend; ők azok, akik 1773 után a jezsuiták helyére lépnek. A többi szerzetesrend szerepe a két nagy tanítórend mellett eltölpül: egy-két iskolát tartanak fenn a ferencesek, minoriták, pálosok, premontreiek, bencések. Ez utóbbiak csak 1802-es újraalapításuk után kapcsolódnak be igazán az ifjúság nevelésébe.

Magyarországon a nemesség hamar felismerte a gimnáziumok, azaz latin iskolák jelentőségét. Főleg a köznemesség, amely a megyei életben hangadó szerepet játszott, nem nélkülözhetette a biztos társadalmi fellépésre, szónoklás tudományára oktató iskolát. Ezért a gimnázium legfőbb funkciója a megyei étellel összefüggő (nemesi) közéletiségre való felkészítés lett. Emellett nem kevésbé fontos az állami adminisztráció és hivatalok különböző szintjein való elhelyezkedéshez szükséges minimális képzettség biztosítása, valamint további tudományos és felsőbb szakirányú tanulmányok folytatására való alkalmassá tétel. A gimnáziumokban nyert képzettség nélkül a nemesség képtelen lett volna

⁵ Molnár: i. m., Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában 1740–1780. I–II.* Budapest, 1899–1902.

egyik legfőbb társadalmi funkcióját betölteni, azaz állami és megyei tisztségeket vállalni. Ezért ez az iskolatípus Magyarországon szorosan összeforrott a nemességgel, amelynek mint köztisztviselői hivatásrendnek biztosította társadalmi pozíciója fönntartását.⁶ A latin iskola elvégzése volt egyúttal az elitbe emelkedésnek megszokásosabb útja, ezért ezen intézmény látogatása a feltörekvő rétegeknek is alapvető céljává vált. A nemességgel, honorácior réteggel való összefonódáson kívül a gimnáziumnak, mint iskolatípusnak a magyar társadalomba való mély beágyazódását mozdította elő a sajátos kései latinság, az ország közéletének, felsőbb oktatási intézményeinek, sőt magánéletének latin nyelvűsége. Amikor a XVIII. század végén fejlődésnek induló közjogi gondolkodás a latin nyelvet a magyar alkotmánnyal hozta kapcsolatba, a gimnáziumok társadalmi fontossága az elit számára még nyilvánvalóbbá vált.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a latin iskolát Magyarországon alig érte támadás: a nemesség szívósan ragaszkodott társadalmi pozíciója fönntartásának eme elsőrendű eszközéhez, s ha meg is fogalmazódott kritika, az a felvilágosult értelmiség egyes, korukban elszigetelt alakjaitól érkezett, amely szintén nem az iskolatípus megszüntetését, hanem csak korhoz igazítását igényelte.

A latin iskola és a jezsuita rend összefonódottsága magyarázza, hogy a rend eltörlését Magyarországon nem követte hangos éljenzés.⁷ 1790-ben pedig, amikor a köznemességnek ismét alkalma volt megyei közgyűléseken véleményét nyilvánítani, többször találkozni olyan megnyilvánulásokkal, amelyek a honi ifjúság helyes nevelésének, megfelelő felkészítésének érdekében a Jézus Társaság visszaállítását követelik.⁸

1773 korszakhatár: ekkortól létezik *állami* iskolaugy. Mária Terézia megragadva a kivételes alkalmat, királyi ellenőrzése és irányítása alá vonja az iskolá-

⁶ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei. I–II.* Budapest, 1927.

⁷ A rend Magyarországon felfelé menő ágban volt, ellentétben a Nyugat-Európában megfigyelhető társadalmi trendekkel lásd Szilas László: *Die Österreichische Jesuitenprovinz im J. 1773 I–II.* Archivum Historicum Societatis Jesu, 1978. (93–94.), A Jezsuita rend eltörléséről szóló „Dominus ac Redemptor” kezdetű pápai bréve 1773. július 21-én kelt, de csak augusztus 16-án lett tudatva Lorenzo Riccivel, a régi Kompánia utolsó generálisával: Brucker S. J. Josef.: *La Compagnie de Jesus. Esquisse de son Institut et de son histoire (1521–1773).* Paris, 1919. 795–832. o. A rend eltörlésével kapcsolatos pápai dokumentumokat, és Mária Teréziának azt Magyarországra hatályossá tévő rendeletét is (Decretum aulicum abolitionis Societatis Jesu, kelt: 1773. szeptember 20.), továbbá az egyes rendházak megszűnésének idejét Kovachich Márton György közölte a *Merkur von Ungarnban* (1787/1. 218–221. o.).

⁸ Lásd a megyék álláspontját, követeléseit az 1790/91-es országgyűlés 67. törvénycikke által kiküldött közművelődési bizottság iratai között: MOL Ar N 106 Lad 000 fasc. F

kat, megszervezi azok anyagi alapját, és utasítást ad az egész országban, sőt birodalomban egységesen érvényesülő, uniformizált intézményrendszer és tanmenet kidolgozására. Ekkor — a jezsuiták távozásával beálló újrakezdés hangulatában — jelennek meg az iskolahálózatot racionalizáló, az oktatási intézmények jobb területi elosztását célzó első lépések is. Az iskolamegszűntetés, -áthelyezés, -össze-vonás, -alapítás igazi korszaka azonban II. József idején jön el. A császár e területen sem mutatott nagy tapintatot a régi, bevett hagyományos állapotok és megoldások iránt, ehelyett a pusztá célszerűség és hasznosság szempontjai irányították terveit. Politikája minden esetre megfelelő alkalom volt arra, hogy azok a megyék és városok is felemeljék iskolát kérő szavukat, amelyek korábban latin iskolával nem rendelkeztek. Ennek fontossága a régióban jelenlévő nemesség számával arányosan nőtt, hisz a gyermekek megfelelő neveltetése biztosította egy-egy család pozíciójának megőrzését, illetve további emelését. Ez nyitotta meg az utat a megyei közéletbe való részvétel, illetve az állami hivatalok elnyerése felé. Mivel a nemesség nagy tömegeiben — az ország feudális alkotmányának köszönhetően — társadalmilag ugyan kedvező helyzetet élvezett, de gazdaságilag gyenge volt, a nemesi családok számára — ha gyermekét nagy költséggel távol neveltetni nem tudta — életbevágóan fontos volt, hogy helyben legyen gimnázium, latin iskola. II. József alatt megindult tehát a versengés iskolai intézményekért, amelyek nemcsak a társadalmi hierarchiák újratermelésében, de felvevő piacot teremtő képességükkel az adott régió gazdasági életében is fontos szerepet kaptak az amúgy piacokban szegény Magyarországon.

Iskolai intézményekért való versengés, az illetékes hatóságokhoz való kitartó kérvényezés, engedélyért, anyagi eszközökért való folyamodás jellemzi a magyar iskolatörténetet azóta, hogy az állami reformok bevezetésével az iskolák korábbi földrajzi megoszlását fölülbírálták; egyeseket a korábbinál előnyösebb, másokat a korábbinál hátrányosabb helyzetbe hozva. Ekképpen harcolt hosszú évtizedekig Nagyszombat azért, hogy a tőle 1777-ben elvett egyetemet, vagy legalább annak helyébe egy királyi akadémiát vissza-, illetve megkapjon. Ekképpen folyt a küzdelem Győr és Pécs között szintén egy királyi akadémiáért, hasonlóképpen kérvényezett Szeged filozófiai tanfolyamért, Eger pedig egyetemért.

E példák sorozatába illik a keszthelyi latin iskola esete is. A kisgimnáziumot 1772-ben Festetics Pál gróf, magyar királyi kamarai alelnök alapította két

tanárral és négy osztállyal.⁹ A tanítást a közeli ferences konvent tagjaira bízta, akik a rend magyarországi reformált Mária Tartományához tartoztak. A gróf ide telepítette azt az összeget is, amely az iskola fenntartására és a tanárok fizetésére kellett, de alapítványt nem tett. Évenként átutalta a pénzt a rendháznak, egy-egy tanárra 90 forint (összesen 180 ft-ot) tiszteletdíjat számolva. Ez az összeg 1788-ban, miután a Ratio Educationis bevezetése következtében az iskolát az új tanrendszer keretei közé illesztették, és további egy tanárral látták el, 240 ft-ra emelkedett.¹⁰

A rendház és a gróf megállapodása alapján a következő osztályok voltak a kisközművelésben¹¹: elemi ismereteket tanuló minimisták, akiket principistáknak, és minor parvistáknak is neveztek. Ők magyar, német, latin írást–olvasást, némi számtant, földrajzot, történelmet és hittant tanultak. A parvisták, vagy major parvisták alkották a második osztályt. Ezt nevezték infima grammatica classisnak is. Ugyanazon tantárgyaik vannak, mint a principistáknak, azzal a különbséggel, hogy ők már foglalkozni kezdenek a latin nyelvtan legalapvetőbb elemeivel (gyökök, főnevek, declinatio, conjugatio, comparatio, alapvető nyelvtani szabályok), és tovább haladnak az egyéb tárgyakból is, így földrajzból a földgömb tárgyalását befejezve Európa és Afrika viszonyainak tanulására tértek át. A grammatica, vagy media grammatica osztály alkotta a harmadik; a syntaxisták, azaz a suprema grammatica alkotta a negyedik osztályt. A növendékek folytatják a már elkezdett tantárgyakat, azaz a latinul, németül, magyarul való írást és olvasást, történelmet, földrajzot, számtant és hittant. Latinból elkezdik a tulajdonképpeni gimnáziumi tananyagot, azaz a most már aktívan is használandó latin grammatikát az erre rendszeresített, Magyarországon a katolikusoktól általánosan használt Emmanuel Alvarez-féle grammatikából.¹² A középső grammatikai osztály a nyolc mondatszerkesztési elemet tárgyaló első

⁹ Györffi Endre: *A keszthelyi kath. főgymnasium története*. Keszthely, 1896. (Györffi háromosztályos latin iskolaként határozza meg a gimnáziumot az alapítás évében; azonban 1777-ig, sőt tovább is, az „elemisek” is a gimnáziumhoz tartoztak. Elemi iskola és gimnázium szétválasztása csak 1777-ben történt meg — elméletben. A Ratio Educationis új besorolást, és módosított tantervet jelentett.

¹⁰ Györffi: i. m. 8–13. o.

¹¹ A gróf és a Ferences rendtartomány közötti megállapodás tartalmát Hruskovics Kajetán, akkori provinciálisnak Festetics Pálhoz intézett levele őrizz meg. A levél szövegét közli Györffi: i. m. 9–12. o.

¹² Alvarezre lásd Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. tome I–XII*. Bruxelles–Paris–Louvain, 1890–1960. I. köt. A Magyarországon használatos kiadásokra lásd Fináczy Ernő: i. m. I. köt. 111. o.

könyvet (*Principia et rudimenta*), a felső grammatikai osztály a syntaxist tárgyaló második könyvet veszi. A két felső osztály a kezdők olvasmányát alkotó Aesopus és Phaedrus szövegeket túllépve Cicerót, Q. C. Ruffust, továbbá szókincse bővítésére, és stílusérzéke fejlesztésére latin szemelvényeket olvas és értelmez. Elkezdik latin szövegek szerkesztését, az önálló fogalmazást. A két felső osztály további tananyagként sajátítják el a levélírási ismereteket Buchler János könyve alapján.¹³ Földrajzból a harmadikosok Ázsiát és Amerikát, a negyedikesek Magyarországot és kapcsolt részeit veszik. Hittant a felsősök a római katekizmust, az alsósok Canisius Péter könyvét követve tanulják.¹⁴

Az egyes osztályokra kiszabott tananyag egyébként nincs szigorúan elválasztva, legalábbis nem az alsó két és a felső két osztályban. Ezeket ugyanis egy-egy tanár tanítja egyszerre és egy helységben. Ezért a tehetségesebb első, vagy harmadik osztályos átpártolhat a másodikosok, illetve negyedikesek csoportjához, míg a lemaradóknak van alkalmuk arra, hogy még egyszer átvegyék azt az anyagot, ami elsőre nem ment a fejükbe.¹⁵ Mária Terézia alatt a középiskolák országos hálózata állami ellenőrzés alá került, és alapvetően két csoportjukat különböztették meg: az öt osztályos nagygymnáziumot és a három

¹³ Buchler, Johann: *Thesaurus conscribendum epistolarum ex variis optimisque authoribus desumptus...* (az Országos Széchényi Könyvtárban megőrzött példányok 1733, 1750, 1762-ből származó nagyszombati kiadások)

¹⁴ A magyarországi katolikus iskolákban használt katekizmusokra lásd Fináczy Ernő: i. m. II. köt. 108–109. o.

¹⁵ Az iskola belső állapotát, működését az 1774-es évi országos iskolai felmérés adatai alapján mutattak be. MOL C 67. Acta studiorum, 29–30 csomó ff^o107–114. (lásd Függelékben a teljes forrás magyar fordítását) E forráscsoportban a keszhelyi iskola osztályokra lebontott éves tanmenetének, órarendjének, tananyagának, tanítási módszereinek, tankönyveinek, diáklétszámának, anyagi forrásainak, alapítványainak, tanszemélyzetének részletes leírása mellett az összes magyarországi fő- és középiskola (helyenként nemzeti iskola) hasonló adatai megvannak. Ezen információk részét alkották azon országos felmérés eredményeinek, amelynek felvételét a Jezsuita rend feloszlata nyomán rendelte el Mária Terézia az ország új tanulmányi berendezkedésének tervét megalapozandó. A Helytartótanács 1773. december 23-án 5635. számú, és 1774. március 21-én 1168. számú intimátumában utasította előbb az egyházmegyét, majd a városokat a tíz pontból álló kérdőív megválaszolására. A beküldött válaszokat MOL Helytartótanácsi Levéltár C 67. 29–30. csomó (Acta studiorum) tartalmazza. E forráscsoportról Fináczy Ernő csak futólag emlékezik meg: Fináczy Ernő: i. m. II. köt. 88. o. A felmérés eredményeinek egy jelentős részét Kovachich Márton György folyóiratában, a *Merkur von Ungarn*ban közölte. Ennek 1787. évi első számában indítja meg az 1774-ben kezdődött Mária Terézia-féle iskolareformok történetét „Geschichte der neuen Schul-reformationen in Ungarn” címmel (lásd főleg az 1787/4. 5., 6. füzeteket).

osztályos kisgimnáziumot, amelyet grammatikai iskolának vagy paedagogikumnak is neveztek. Ha a gimnáziumhoz elemi ismereteket (írást, olvasást) oktató osztály is csatlakozott, akkor megkapjuk azokat a négy-, illetve hatosztályos iskolákat, amelyekkel a forrásokban legtöbbször találkozunk főleg a Ratio Educationis bevezetése előtt. A keszthelyi kisgimnázium minden megrázkódás nélkül átvészelte a Mária Terézia-féle reformok bevezetését.¹⁶ Hányattatása II. József 1785-től egyre aktívabb iskolapolitikájának nyomán kezdődött: a császár a háromosztályos latin iskolákat megszüntetni, illetve ötosztályos nagygimnáziummá emelni kívánta, majd elrendelte a német nyelv bevezetését is, amelynek tanítását kötelezővé tette minden iskolában. További változást hozott az 1785. januári leirat, amely a tandíj behozatalát rendelte el. Ez utóbbi rendelkezés következtében a tanuló ifjúság száma olyannyira megcsappant, hogy 1788-ban a helytartótanács a keszthelyi gimnáziumot fölöslegessé nyilvánította, egyúttal annak a véleményének adott hangot — már ekkor —, hogy Somogy megyében alkalmasabb helye lenne az intézménynek.¹⁷ A tanintézet azonban nem szűnt meg, sőt egy 1789 június 24-én kelt császári rendelet ötosztályúvá emelte. Ettől kezdve a Tanulmányi Alap fizette a tanárok bérét, ide kellett a Festetics családnak is átutalnia az eddigi 240 ft-os támogatást.¹⁸ A ferenceseknek tehát bővíteniük kellett az iskolát: poesis és retorika osztályokat nyitniuk, németet oktatni képes tanárt szerezniük. Új tanárok érkezéséről Vay István pécsi tankerületi igazgatósága alatt az 1787–88-as év folyamán van adatunk. Így érkezik meg előbb Márton Lipót, majd Raab Angelus atya. Ez utóbbi az iskola praefectus tisztségét vette át. Mindkettőt a Ferencesek Mária Rendtartományának provinciálisa nevezte ki a Helytartótanács, illetve a pécsi tankerület igazgatójának, Vay Istvánnak az egyetértésével.¹⁹ Míg az iskola latin osztályokkal való bővítésében a Ferencesek némi eredményt könyvelhettek el, sehogy sem sikerült német tanárt keríteniük. Feladatukat tovább nehezítette, hogy időközben keszthelyi konventjüket II. József egyházreformjai keretében eltörölték, embereiket

¹⁶ Györffi: i. m. 12–13. o.

¹⁷ Uo. 13–14. o.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Márton Lipót atyára lásd többek közt: „Aus dem Akthe (sic!) her 18. 8ber 1787. dem Kirchner Oberstudiendirektor” fejlécű iratot MOL C 67. Dep. Litt.-pol. 1787. Distr. Q. Ecclesiensis 11. 17.; Raab Angelus atyára Vay Istvánnak a Helytartótanácsához írt és 1788. március 21-én kelt levelét: MOL C 67. Dep. Litt.-Pol. 1787. Distr. Q. Ecclesiensis 11. 23., továbbá 1788. július 4-én és 24-én kelt leveleit C 67. 1788. 43. 12., 13/3.

máshol kellett elhelyezniük.²⁰ A központi iskolafelügyeleti szerveknek nyomása alatt, amikor magának a keszthelyi iskolának megmaradása is kétségesé vált, íródott a ferences provinciális levele, amelyben tájékoztatja a pécsi tankerület igazgatóhelyettesét, hogy — amiképpen azt már számtalanszor megmondta és az összes felső tanhatóságnak meg is írta — csak két embert tud javaslatba hozni a német nyelvtanári posztra, úgymint Mezei Elizeus és Müller Procopius atyákat. Az ügy aktáiból azonban az is kiderül, hogy az érintett hatóságok miért nem voltak megelégedve a provinciális jelöléseivel. Müller Procopius egy leveléből arról értesülünk, hogy az atya könyörög rendi előjárójához: egyszer és mindenkorra mentsék fel a tanítás nyúga alól, amelyre sem testének, sem értelmének gyengesége nem teszi alkalmassá, s amelyre eddig is csak azért volt képes, mert az iskola egy másik tanára minden órájára külön felkészítette őt.²¹ Egy másik levél Mezei Eliseustól a provinciálishoz intézve arról tájékoztat, hogy az atya miután konventjét feloszlatták Lengyelországba szeretne kivándorolni.²²

Ilyen körülmények között érthető, hogy a régióba tartozó, de iskolával nem rendelkező városok kérték a keszthelyi kisgimnázium áthelyezését, amelyre — mint mondták — nekik nagyobb szükségük van, s amelyet az új tanügyi előírásoknak megfelelő feltételek közé ígérnek helyezni. A gimnáziumra pályázók, Nagyatád és Kaposvár közül az utóbbi volt a kitartóbb. Már 1788-ból ismert a pécsi tankerülethez benyújtott kérvénye, amelyben kéri a keszthelyi latin iskola áthelyezését.²³ A Kaposvár érdekeit képviselő Somogy megye az 1790-es országgyűlésre beküldött gravamenjei és postulatumjai közé is felvette a gimnázium ügyét. Beadványuk 53. pontja szerint „e nagy terjedelmű megye nagy számú nemességgel bír, de mivel kebelén belül ifjúságának tanítására szolgáló gimnáziuma nincs, egy ilyen felállításának szükségességét pedig már úgy az udvari, mint a tankerületi hatóságok elismerték, s egyedül az ügy megvalósítása van hátra, ezért azt az alázatos kérést terjesztik elő, hogy — tekintetbe véve azt is, hogy néhány megyében két gimnázium is van, nevezetesen Zala megyében Kanizsán és Keszthelyen működnek [ilyen intézmények] —, a tanulmányi

²⁰ A ferencesek keszthelyi konventje 1788-ban lett megszüntetve, de lakóinak más rendházakba való átköltözése vontatottan haladt, az utolsó szerzetes 1796-ban távozott el: Györffi: i. m. 15. o.

²¹ MOL C. 67 1788. 43. 13/2. — a levél másolatban, dátum nélkül maradt fenn.

²² Uo. 1788 43. 13/4

²³ Lehet, hogy a helytartótanácsnak a keszthelyi gimnázium áthelyezésére vonatkozó, fentebb idézett állásfoglalását éppen a kaposváriak fellépése váltotta ki: Zala Megyei Levéltár VIII. 51. 3. doboz

alapból ennek a megyének is rendeltessék kebelbeli gimnázium és azt Kaposvárott állítsák fel”.²⁴

Ez az ügy is, mint az összes tanrendszert érintő kérdés az országgyűlésről az 1790–91:67 tc. által kiküldött közművelődési bizottsághoz került át. Időközben a Zala megyeiek is elkezdtek a keszthelyi gimnázium ügyében fellépni: ügyük hathatós támogatására Festetics György grófot, az iskola fenntartóját kérték fel. A gróf nem késlekedett: egy a nádorhoz címzett, és a közművelődési bizottsághoz továbbított levelében közbenjárást kért mezővárosának, Keszthelynek gimnáziuma érdekében. Kérése mellett számos érvet sorakoztatott fel. Közülük a legnyomósabbnak egy komplex iskolai intézményrendszer létrehozására irányuló tervet szánt, amelynek keretében az elemi iskolától a felsőbb tanfolyamokig kívánt képzési lehetőséget biztosítani. Saját költségén — mint mondta — az anyanyelvi-elemi iskolát elméleti–gyakorlati gazdasági képzést nyújtó osztályokkal egészítené ki, ha cserébe Keszthely latin iskoláját megtarthatja. Tudomásunk szerint a Georgikon megalapításának terve — dokumentummal is alátámaszthatóan — itt, a regnicoláris bizottsághoz benyújtott kérvényben bukkan fel először.²⁵ Festetics levelében először is azt kéri, hogy „...most, amikor a tudomány ügye is érdemben szóba került az ország boldogságának és előrehaladásának előmozdítása kapcsán, a nádor nyújtsa kegyes támogatását a mezővárosában, a Zala megyei Keszthelyen lévő gimnáziuma számára, ahol triviális iskola mellett egészen a humanitás osztályokig bezárólag folyik az oktatás”. Indoklásul felhossa, hogy a Somogy, és Veszprém megyei latin iskolával bíró helységek, ahová a keszthelyi iskola megszűnése után a fiataloknak mennie kellene, nagyon messze vannak. Azonkívül, habár az iskola alapvetően a tanulmányi alaptól függ, régebben szülei, újabban ő maga az uradalmi pénztárból jelentékeny támogatást nyújtottak, és nyújt a tanárok bérének fizetéséhez. További kevésbé szokványos érve, hogy gimnáziumának fejlesztése a köz számára igen hasznos lenne, mert szándékában áll gazdasági, elsősorban mezőgazdasági stúdiumot kapcsolni triviális iskolájához. Az oktatás gyakorlati

²⁴ „Tametsi comitatus hic longe lateque diffusus copiosa nobilitate abundaret, cum tamen in gremio sui pro docenda juventute sua nullum gymnasium habeat, hujus autem erigendi necessitatem jam etiam aulicum et provinciale dicasteria agnoverint: resque in effectuatione duntaxat adhaeserit, hinc humillimas preces nostras proponimus, ut sumto in reflexionem eo etiam, quod in non nullis comitatibus duo etiam gymnasia, signanter etiam in comitatu Szaladiensis Canisae et Keszthelyini exstarent, ex fundo studiorum destinetur et Kaposvarini erigatur.” A levél az 1790. május 19-i megyegyűlésből kelt.

²⁵ A Georgikon történetére lásd Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon (1797–1848)*. Budapest, 1967.

részének biztosítása végett, hogy az elméleti alapelvek nagyobb nyomatókat kapjanak, a gróf fölösleges allodiális földjeiből telket kíván kihalásítani, s azt minden szükséges tartozékkal ígéri felszerelni. Adna épületet a mezei gazdasági gyakorlatok végzéséhez, juttatna kertet, istállókat, állatszerszámokat és minden egyéb szükséges eszközöket is. Az iskolába olyan falusi parasztot, vagy más alkalmas embert helyezne, aki a gazdasági tanár elméleteit a gyakorlatban végre tudja hajtani. „Ezek után bizonyos számú árvát, és más ifjakat korukhoz és erejükhez illő minden évszakbeli munkákra megtaníttatni kívánom. Egy tanár felügyelete alatt gyakorolnák a szántást, a vetést, az aratást, a kaszálást, a széna összegyűjtését, az eperfákkal és a selyemhernyókkal kapcsolatos műveleteket; télen pedig mezőgazdasági eszközök készítésével, csépléssel, favágással, mindenféle ipari célú fonással foglalkoznának azok, akik egyébként a triviális iskolában a szokásos ismereteket, úgymint hittant, írást, olvasást, számtant, gazdasági naptárt és mezőgazdasági jelenségek megfigyelését tanulják.” Ami az iskola belső rendtartását illeti, annak részleteibe korai lenne belemenni addig, jelentette ki a gróf, amíg a keszthelyi gimnáziumot, és a vele összekapcsolt mezőgazdasági intézetet (agrarium institutum) megerősítő kegyes határozatot (resolutio) meg nem kapja. Annyit azonban előrebozsát, hogy kész magára vállalni az „agronómiai intézet” (agronomicum institutum) fenntartását, az azzal kapcsolatos költségeket, ha megkapja cserébe a gazdasági tanár jelölésének jogát. Ami a magasabb latin osztályokat illeti, tér vissza a gróf levelének voltaképpeni céljára, a ferencesek meglévő szerzetesházával kapcsolatban Zala megye már írt a helytartótanácsnak, amelyben a gróf javaslatait is feltárta pártoló véleményével együtt. Mivel az ott bemutatott kalkuláció szerint sem jelentenének [az iskolai intézmények anyagi] terhet [a Tanulmányi Alapnak], ezért *kérésének mindkét tárgyát, mint amelyek egymással szoros összeköttetésben állanak* (a szerző kiemelése) támogatásért esedezve a nádor elé terjeszti.²⁶ Sajnos a levélen nincs keltezés, ezért nem fűzhető pontos dátumhoz a mezőgazdasági iskola alapítására tett javaslat eme első felbukkanása. A dokumentum érdekessége az, hogy a gróf fő célja a keszthelyi latin iskola megmentése volt. Csak ehhez kapcsolódva, mintegy mellékesen, és a kérést alátámasztandó veti fel mezőgazdasági iskola tervét. Festetics nyilván elkötelezte magát Zala megye

²⁶ ad (b) Nr. 35 fasc. D. Az irat hátoldalán Keszthely kérvényének minősítette a korabeli iktató a levelet, s csak annyit írt rá: „rationes adducunt pro conservando gymnasio Keszthelyiensi”. Se Festetics György neve, aki pedig egyes szám első személyben tette meg javaslatát, és kérelmezte egyúttal mezővárosa gimnáziumának megerősítését, se a levél keltének helye és ideje nincs feltüntetve, amely tehát egy másolati példány lehet csak.

nemesi közössége előtt az iránt, hogy mint gondos patrónus közben jár a gimnázium megerősítése és biztosítása érdekében. Vállalkozása sikerét elősegítendő kapcsolta össze bizonyára már régóta fontolgatott tervét mezőgazdasági iskola létrehozására a gimnázium megerősítése érdekében benyújtott kérvényével. Abból a szakirodalom által is ismert leveléből, amelyet a gróf 1795. március 12-én a zalai megyegyűléshez írt, s amelyet eddig a Georgikon első dokumentumszerű említésének tartottak még az is bizonyos, hogy a közművelődési bizottság valamelyik tagja sugallta a későbbi Georgikon megalapítására tett hivatalos javaslat és a gimnázium iránti kérvény összekapcsolását: „...a tudományokra ügyelő országos deputatio a keszthelyi gimnáziumnak fenntartása iránt nékem privative olyan utasítást adott, hogy annak megmaradására szükséges valamely ipari és ökonomikális institutumot felállítani. Én erre már költséges készüléket is tettem, mert ama Tessedik úrnak szarvasi ipari iskolájába ifjakat neveltetem, a bécsi akadémiában in arte veterinariára egy ifjat tanítottam, költséges tapasztalású utazásokat vele végben vittem...”²⁷ Tudjuk, hogy az 1790–91:67 tc. által kiküldött közművelődési bizottság (deputatio regnicolaris in re literaria) egyes tagjai, mennyire szívükön hordozták a mezőgazdasági és ipari szakképzés fejlesztését. Költségkímélés végett ilyen professzionális képzést biztosító tanfolyamokat árvaházakhoz kívántak telepíteni; és az anyanyelvi iskolákkal összekapcsolt, kiemelt tanintézetekben folytatott szakképzés ötlete is felmerült.²⁸ A bizottsági tagok között főleg a kassai tankerület igazgatója, Török Lajos játszott a bizottság ez irányú terveiben nagy szerepet, de Prónay Gábor, Podmaniczky József és Brunszwik Antal is pártolólólag lépett fel, míg a bizottság Ürményi József vezette katolikus többsége inkább a hagyományos iskolatípusok fejlesztését tartotta szem előtt.

A deputatio aktái között nincs közvetlen bizonyítéka annak, hogy Festeticsnek súgott volna valaki: ígérjen praktikus–gazdasági iskolát, s megkapja a gimnáziumot. Azonban a kérés elbírálásának körülményeiből nyilvánvaló, hogy valaki a tagok közül pártolólólag lépett fel a keszthelyi gimnázium mellett, sőt az is bizonyos, hogy ez a valaki (esetleg többen is) a nemzeti iskolákkal és

²⁷ Idézi Süle: i. m. 20–26. o. A levelet teljes terjedelemben idézi Györffi: i. m. 17–20. o., ahol világosan kitűnik az is, hogy Festetics a mezőgazdasági iskola létrehozását a latin iskola megtartásának szükségessége mellett érvként hozta fel.

²⁸ Lásd erre kandidátusi értekezésemet: *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében*. Budapest, 1994. Kézirat. A Georgikonra és Festetics György „lobbizására” vonatkozó rész e dolgozatra épül.

ipari–mezőgazdasági oktatással foglalkozó, Brunswik Antal vezette albizottságból került ki. A kérvény referálása Török Lajos feladata lett; az ő általa készített kivonatban találjuk meg legkorábban Festetics beadványának nyomát.²⁹ A kérvény tárgyalására 1792. november 13-i albizottsági ülésen került sor: „Felolvasták Festetics gróf nyilatkozatát, amelyben kéri, hogy Keszthely mezővárosa számára biztosítsák a gimnáziumot, mert mellette szól, hogy Veszprémben és a többi helységeken lévő latin iskolák nagy távolságra vannak, hogy maga a földesúr a tanárok fizetéséhez nem csekély mértékben hozzájárul, és végül legfőképpen az, hogy ugyanott elméleti–gyakorlati gazdasági iskolát készül alapítani, amelyet mindenféle szükséges felszerelésekkel ellátni és az anyanyelvi iskolával összekapcsolni kíván”.³⁰ A Georgikon előtörténetét alkotó bizottsági válaszokat érdemes részletesen ismertetni. A subdeputatio először is leszögezi azokat az elveket, amelyeket a latin iskolák földrajzi helyének megállapításában követni kíván:

„1° ott, ahol gimnáziumot helyeznek el, nagy számú tanuló ifjúság legyen jelen, vagy legalábbis remélni lehessen ilyenek nagy számban való megjelenését a szomszédos helységekből. 2° az ilyen tanintézményeket ne sűrítsék össze egy csoportba, ami által az egyik intézmény a másiktól elvonja a diákokat. Ezen az alapon az egymással közeli szomszédságban lévő intézményeket inkább meg kell szüntetni, mert az államnak inkább az érdeke, hogy kevés ilyen tanintézet működjék megfelelő tanárokkal és a szükséges tanfelszerelésekkel jól ellátva, minthogy sok, de alkalmas tanárokkal nem rendelkező. 3° hogy minden egyes megye körzetében, amennyiben a helységek körülményei, a tanulmányi alap, vagy valamely magánalapítvány teherbíró képessége megengedi, legyen valamilyen gimnázium a megyebeli ifjúság számára, azaz a megyék számának megfelelően rögzítsék a tanintézményeket. Azokra a helységekre, illetve megyékre kell legfőképpen tekintettel lenni, amelyekben alapítványok vannak. 4° az alapítványtevők szándékának eleget fognak tenni, főleg ha a hazai ifjúság nevelésére

²⁹ „Festetics petit gymnasium in oppido Keszthely stabiliri” kezdetű Extractus jelzete: (b) ad Nr. 35 fasc. D. ff. 209–210. Török Lajos a beadványok számbavételére november 10-én kiküldött subdeputatio-beli ülésre, 1792. november 13-ára készítette el az extractust.

³⁰ „Lecta est declaratio comitis Festetics, in qua petit gymnasium in oppido Keszthely stabiliri e rationibus, quod id Weszprémio, aliisque locis, ubi scholae latinae existunt, longior distantia suadeat, ipsum terrestre dominium ad salarium professorum non leve subsidium conferat, atque dein ibidem scholam oeconomicam theoretico-practicam fundare, omnibusque necessariis accessoriis instruere et cum scholis vernaculis connectere intendat.” Nr. 35 fasc. D. Lad. 000. f°221. Protocolla sessionum Inclytae sub-deputationis literariae sub 13a, et 19a novembris 1792. Pestini celebratarum una cum adnexis

és oktatására tett alapítványt nem kötötték kizárólagosan egy helyhez, ha tudniillik azt a kívánt célnak megfelelően bárhol fel lehet használni”.

Az elvek után rátérnek a keszthelyi gimnázium konkrét esetére, s megállapítják, hogy ott túl kevés a tanulók száma (68), és ez nem elégséges egy nagy gimnázium fenntartásához. De mivel — fogadja el az albizottság Festetics érveit — a többi gimnázium tőle igen távol esik, s mert a földesuraság kötelezte magát, hogy évente 240 forinttal támogatja annak működtetését, ezért maradjon Keszthelyen a gimnázium, de csak „azzal a feltétellel, hogy a földesuraság köteles a lehető leghamarabb — a feltételek deklarálása mellett — átadni és benyújtani a helytartótanácsához az ünnepélyes alapító levelet az itt alapítandó elméleti-gyakorlati gazdasági iskoláról.” Magától értetődik — folytatja az albizottsági határozat —, hogy ez az iskola is a tankerületi főigazgatóság felügyelete alá tartozik.³¹ Ezt a jegyzőkönyvet a XXIII. ülésen tárgyalta meg a bizottság plénuma.³² Itt azonban a keszthelyi gimnázium ügye eltérő fordulatot vesz. A nagybizottság nem fogadja el Festetics egyetlen érvét sem, a gimnázium és ipari iskola összekapcsolásának szükségességét tagadja, és Keszthelyen csupán kismagánium fennmaradását engedélyezi, azt is csak ideiglenesen:

„Ami pedig a keszthelyi gimnáziumot illeti, itt főleg az az észrevétel adódik, hogy ezt az egész gimnáziumot — minthogy csak az a 240 forint jön be, amelyet Festetics fizet —, a tanulmányi alap nagy kiadásaival működtetik, míg ennek szomszédságában más alapítványos gimnáziumok vannak, amelyeket a tanulmányi alap jóval kisebb költségével lehet fenntartani. Ehhez járul még az is, hogy Keszthelyen igen alacsony a humanitás osztályokba járó tanuló ifjúság száma, szinte egyáltalán nincs a környéken nemesség, sem a népsűrűség nem olyan nagy, hogy e helyen másokat, közeliakat háttérbe szorítva a gimnáziumot a tanulmányi alap nagy költségével meg kéne tartani. Végül pedig ama ipari iskola, amit Festetics (nyilatkozata szerint) a közjó iránti igyekezetből alapítani

³¹ „spectata quidem in actuali gymnasio Keszthelyensi paucitate scholarium, hic et nunc nonnisi 68 consistentium, huncce numerum pro gymnasio majore non sufficere, quia tamen reliqua gymnasia ab hoc remota forent, in I. comitatu autem Sümeghiensis huic vicino nullum adhuc gymnasium existeret, ipsumque dominium terrestre data jam de se obligatione annue 240 flnos ad idem conferret, judicari; ut Keszthelyiense gymnasium majus tam ex adductis his, quam et superius recensitis momentis in sua integritate ea tamen lege confirmetur, ut dominium terrestre super fundanda isthic etiam oeconomica theoretico–practica schola sub declaratis conditionibus solennes literas fundationales de se quo-oc’us extradare, et Excelso Regio Consilio exhibere teneatur. Eo suapte intellecto, ut et haec theoretico-practica oeconomica schola districtuali scholarum directioni subesse debeat.” uo. f°222r

³² 1792. december 14.

fog, gimnázium nélkül is fenn tud állani. Mindezen okokból azt a határozatot hozták, hogy Keszthelyen csak kis gimnáziumot kell fenntartani.” De még efelől sem adnak végleges és megnyugtató választ a grófnak, mert a kisgimnáziumot csak addig hagyják meg Keszthelyen, amíg Kaposvárott — ahol sokkal indokoltabb a grammatikai osztályok fenntartása — nem áll rendelkezésre megfelelő iskolaépület. „Abban az esetben — folytatja a határozat —, ha Kaposvárott iskolaépületet emelnének, és még valami kiegészítő forrást is találnának, akkor a kisgimnáziumot Keszthelyről át kell tenni Kaposvárra.”³³

A regnicolaris deputatio határozata azonban — éppúgy, mint korábban a helytartótanács leirata (vagy még korábban a Ratio Educationis bevezetése) —, nem befolyásolta a keszthelyi gimnázium életét. A gimnázium tovább élt, sőt a Festetics család hathatós támogatásával fejlődött, és bővült. Festetics György a ferences konvent megüresedése után a gimnázium számára igényt nyújtott be a Helytartótanácsnál az épületre, amit 1798-ban meg is kapott. A konviktussal bővített iskola a felújított, átépített konventépületbe 1800 novemberében költözött át. 1806-ban a II. Ratio Educationis bevezetésekor hatosztályos gimnázium lett, majd filozófiai tanfolyamot is kapott. A patrónus bőkezű támogatásának köszönhetően és akaratának megfelelően a Georgikonban nyújtott képzés szorosan kapcsolódott a latin iskolához, egymást kiegészítő képzési fokozatokat kínálva az ott tanuló ifjúságnak. Habár az állami felügyeleti jog végig fennmaradt, a helyi földesúr anyagi és erkölcsi támogatása biztosította az intézmény fejlődését és gyarapodását. Azonban a regnicolaris deputatio fellépésének is

³³ „Jam vero quod ad gymnasium Keszthelyense adinet, occurrit hic ea imprimis consideratio, quod totum hoc gymnasium, accedente solum 240 fl. summa, quos C. Festetics dependit, magnis fundi studiorum impendiis providendum foret, huic vero vicina sint alia fundata gymnasia, quae longe minoribus aerarii literarii sumtibus conservari possunt. Accedit ad haec, quod Keszthelini exigua sit in humanioribus classibus scholastica juvenus, nulla fere in vicinia nobilitas, nec ea populi frequentia, ut hoc loco gymnasium prae aliis vicinis magnis aerarii literarii impendiis conservari oporteat. Denique industrialis illa schola, quam C. Festetics (uti declarat) ex studio boni publici fundaturus est, etiam sine gymnasio subsistere potest. Ex his igitur motivis conclusum est, Keszthelini gymnasium duntaxat minus retinendum esse. Verum cum ea etiam subversetur quaestio an non minus hoc gymnasium pro commodo comitatus Simeghiensis potius in Kaposvár collocandum sit? Nunc quidem judicat deputatio minus gymnasium tantisper in Keszthely retinendum esse eo, quod Keszthelini aedificia scholastica jam adsint, in Kaposvár vero nulla, interim in casum illum, si in Kaposvár aedificia scholastica ponerentur, et subsidia per quempiam conferrentur, censeret deputatio gymnasium minus Keszthelyense ad Kaposvár transferendum esse.” *Protocollum*, N^oIII fasc. A. pp. 116–7.

köszönhetően, a kitartóan kérvényező Kaposvár is kapott engedélyt gimnázium alapítására. A Helytartótanács engedélye 1795. január 23-án kelt, ebben azt a feltételt szabta a hatóság, hogy egyrészt az elemi iskolát hozza a város az érvényes rendelkezéseknek megfelelő állapotba, másrészt gondoskodjék megfelelő épületekről, és a diákok által igénybevehető szállásokról, valamint ellátásról. Kaposvár természetesen boldog örömmel, és a polgárok nagy összefogása mellett látott hozzá a feltételek teljesítéséhez. Azonban a gimnázium megalapítására csak 1812-ben került sor Kaposvárott: ekkora sikerült magánosok és a megye összeadott adományaiból a négyosztályos algimnáziumhoz szükséges forrásokat és feltételeket biztosítaniuk.

Konklúzióként elmondhatjuk, hogy a gimnázium, azaz a latin iskola és a klasszikus humanióra-program töretlenül megőrizte társadalmi jelentőségét Magyarországon a XVIII. század végén és XIX. század elején is. A felvilágosodás kritikája nem rendítette meg, legfeljebb kis mértékben átalakította, illetve más iskolatípusokkal kiegészítette azt a képzést, amely a korabeli Magyarországon akkor, és még sokáig a társadalom, elsősorban a nemesség vitális szükséglete, elitként való újraképződésének feltétele volt.

FÜGGELÉK

Iskolai élet a keszthelyi kisgimnáziumban 1774-ben

Acta studiorum

MOL Ht. C.67. 29–30 csomó ff° 107–109

1773-ban XIV. Kelemen pápa nemzetközi nyomásra eltörölte a jezsuita rendet. Mivel a Jézus Társaság a korabeli Magyarország legnagyobb iskolafenntartója volt a pápai bréve kihirdetése nyomán szükségessé vált a hazai oktatásügy teljes újjászervezése. Az alkalmat Mária Terézia kormányzata nemcsak szervezeti átalakításra, hanem korszerű tananyag, újszerű oktatási módszerek és célok bevezetésére, az állam felügyeleti, irányító jogkörének kitágítására is fel kívánta használni. A felvilágosodás jegyében előkészített nagyszabású reformok első lépését országos felmérés felvétele jelentette, amely a rend feloszlásakor iskolaiügyben uralkodó állapotokat kívánta megismerni a lehető legnagyobb teljességgel. Az adatok begyűjtésére a helytartótanács kapott megbízást, amely egyházmegyékhez intézett 5635. számú, 1773. december 23-án kelt, továbbá a szabad királyi városokhoz címzett 1168. számú, 1774. március 21-én kibocsátott intimátumában a következő kérdésekre kért válaszokat:

Milyen magasabb és alsóbb iskolák találhatók az egyházmegye, illetve város területén?

Mi az egyes osztályokban tanító tanárok neve és társadalmi állapota (szerzetes, világi pap, laikus)?

Mi a tanárok fizetése? Milyen alapítványokból tartják fenn az iskolát?

Miből fizetik a tanárokat?

Milyen oktatási módszert alkalmaznak?

Milyen időbeosztásban, milyen órarend szerint tanulnak? Mi a tananyag, és milyen tankönyveket használnak az egyes osztályokban?

Milyen osztály-, illetve tanulólétszámok vannak az egyes iskolákban?

A kérdésekre több kevesebb részletességgel minden püspök, minden város válaszolt beküldvén, helységekre és az egyes iskolákra lebontva, a kérdőívben megjelölt adatokat. A felmérésen kívül maradtak a protestánsok, mivel nem állottak a megkérdezett hatóságok felügyelete alatt, s rájuk a királyi felügyeleti jog is csak elméletileg, de nem gyakorlatban, terjedt ki. Egyéb, nem katolikus iskolai létesítmények is kívül estek az adatszolgáltatás körén. A beérkezett válaszok csak elvétve, főleg a nagyobb szabad királyi városok esetében számol-

nak be gimnáziumnál, kisgimnáziumnál alacsonyabb szintű iskolákról: azaz csak a ma közép-, illetve főiskolának nevezett intézményekre nézve hoznak adatokat, az elemi oktatásra már nem, vagy alig. Mindezen hiányok ellenére e forráscsoport, amely tehát a katolikus iskolázás teljes körét magába foglalja, igen jelentősnek mondható, elsősorban a tananyag, tankönyvek, metodika, idő- és órabeosztás egyes iskolákra vonatkozó, és sok esetben igen részletes leírása miatt. Ennek köszönhetően meglehetősen pontos, és gyakran igen életszerű leírást kapunk arról, hogy milyen volt a korabeli iskolák belső élete a XVIII. századi Magyarországon a Ratio Educationis bevezetése előtt. A pillanatképfelvétel tehát a hagyományos, a XVI. században kialakult, a XVII–XVIII. században Európában uralkodóvá vált humán–humanista iskola magyarországi variánsát rögzíti abban az utolsó percben, amikor a Felvilágosodás kíméletlen kritikájának súlya alatt összeomlik, hogy helyet adjon valami újnak, a hosszú vajúdsban majdan megszülető modern iskolának. Az egész forráscsoportból, amely az Országos Levéltárban található (C 67 Acta studiorum, 29–30. csomó), itt most csak a ferencesek irányította, a Festetics család által fenntartott keszthelyi kisgimnázium anyagát emeltük ki, amely lokális vonásait megőrizve ugyan, de a korabeli iskolázást jól reprezentáló intézményként mutatkozik be a kor iskolatörténetének bűvárlója előtt.

„A magas Magyar Királyi Helytartótanácsnak alulírott tisztségviselők fent nevezett Magas Tanács által javasolt, az iskolák tanításmódját és azoknak belső helyzetét illető pontokra nézve a következőképpen válaszolunk. Úgy mint javasoltatik első pontként:

1° Az egyházmegye egyes helységeiben milyen alsó és felső iskolákban tanítanak? Amely pontra a következő válasz adjuk; úgymint:

A Zala megyében, és a Veszprémi egyházmegyében kebelbeli Keszthely mezővárosban Magasságos és Nagyságos Festetics Pál gróf úr, a Magas Magyar Királyi Udvari Kamara Alelnökének kegyes bőkezűségéből van egy gimnázium, amelyben minimisták, azaz közönségesen legisták, declinisták, comparatisták, conjugisták, és major parvisták [vannak], kiknek gondja egyedül a parvistákat [tanító] tanár atyára hárul; a másik tanár atyának gondjára pedig a középső és felső grammatikai osztályok növendékeit bízták, amiből következik, hogy a mondott gimnáziumban csak a négy alsó humaniora osztályt tanítják, és ezek élén két professzor áll.

2° Melyek azok a szomszédos helységek és milyen távolságra van egyik a másiktól, ahol szintén ilyen, akár humanióra, akár magasabb iskolák vannak? Amelyre a következő válasz adjuk, tudniillik:

A mondott gimnázium négy olyan helységet számlál, amelyek vele szomszédosak, és amelyek kurzusokkal rendelkeznek; úgymint Kanizsát, amely legalább hat, Szombathelyet, amely nyolc, Pápát, amely hét, Veszprémet, amely nyolc magyar mérföldre (*milliaris*) van Keszthelytől.

3° A tanító professzorok neve osztályok szerint az egyes helységekben? Amelyre a következő válasz adjuk, úgymint:

Az illető gimnáziumban az elemi és alsó grammatikai osztály (*elementaris et infimae grammaticae classium*) tanára Morácz Antal; a középső és felső grammatikai osztályé (*media et suprema grammatices classes*) tanára pedig Balogh Bernáth.

4° Mi a tanárok helyzete és állapota? Ami iránt a következő válasz adatik, tudniillik:

A mondott gimnázium tanárai Szeráfi Szent Ferenc rendjének magyarországi reformált Mária rendtartományából való presbyterek. A parvisták tanára 26 éves, a syntaxis tanára 32 éves; mindkettő magyar, és az iskolai gyakorlatokat magyarul diktálják.

5° Fizetésüket egyenként említsék meg, és részletezzék. Amire a következő válasz adatik, úgymint:

Fizetéképpen a mondott gimnázium tanárai mindegyikének a fentebb említett Nagyméltóságú Úr 90 ft-ot állapított meg, amely [összeget] a Ferences Atyák keszthelyi konventusánál minden évben elhelyez.

6° Milyen forrásból fedezték eddig a tanárok fizetését? Van-e, és milyen alapítvány? Ki alapította ezen vagy azon az iskolai helyen? Milyen feltételekkel áll fenn iskola céljára? Vagy milyen intézmény, valamiféle szerzetesrend, vagy talán világi papok és világiak is biztosítják imitt vagy amott a tanítást? Amire a következő választ adjuk, úgymint:

Amiképpen a fentebb említett Nagyméltóságú Úr az iskolát emelte, akképpen Ő Maga a fentebbi összeget le is tette. Hogy pedig egyéb, a béreken kívül, vagy az iskola folytatásának biztosítása okából elhelyezett alapítvány van-e, arról nekünk nincs tudomásunk. A feltételekből pedig egyebek számunkra nem ismeretesek, minthogy (amiképpen abból az eredeti levélből is kitűnik, amelyet a

főtisztelendő rendtartományi miniszter a Nagyméltóságú Úrnak adott, és amely a Nagyméltóságú Úr levéltárában megvan), hogy, amint mondtam, mindent, ami az iskola és az iskolások szükségleteit illeti (azokat tehát amelyek vagy az iskola, vagy a professzorok részéről azoknak professzori minőségében merülnek fel), mindarról nem a konventusnak, hanem kizárólag a Nagyságos Úrnak kötelessége gondoskodni.

7° Mivel az országban püspökök alapította iskolák is vannak, ezek is milyen forrásból vannak fenntartva, kik tanítanak ott, mi az állapotuk? és milyenek körülményeik és társadalmi helyzetük? Ezen rubrikáknak valóban megfelelnek-e? Amire a következő választ adjuk, úgymint:

Mivel a szóban forgó gimnáziumot nem püspök alapította, ezért ez a pont minket nem érint.

8° Az egyes helységekben mi a tanulmányi metódus és norma? Továbbá milyen idő- és órarendet követnek? Továbbá ki látja el a felügyelet és az irányítást? Amire a következő feleletet adjuk, úgymint:

1) A módszer a fent nevezett gimnáziumban az, hogy mind a négy osztályban magyarul és németül diktálnak, és a magyar diktálás mellett a latint az egyes osztályok szabályai szerint tanítják.

2) A fent nevezett gimnázium mindegyik osztályában tanítanak olvasást (*lectio*), továbbá latin, német és magyar írást.

3) Mindegyik osztályban tanítják a történelmet egy [az osztály tananyaga szerint] felosztott könyvecskéből, és a földrajzot is. Földrajzból pedig az első osztályban tanítják a földgömböt, a második osztályban tanítják Európát és Afrikát, a harmadik osztályban Ázsiát és Amerikát, a negyedik osztályban pedig Magyarországot kapcsolt részeivel.

4) Ebben az iskolában az első osztályban a declinistáknak tanítják a *declinati*okat; a comparatistáknak a *comparati*okat; a conjugistáknak a *conjugati*okat, a major parvistáknak előadják a nyelvtani szabályokat, alapismereteket és kiegészítőket (*praecepta, rudimenta, supplementa*) és az év vége felé a grammatikát is.³⁴ A principistáknak a kiegészítőket, a grammatikát, gyökereket, összetett neveket, és az összetétel törvényeit; továbbá mindkét osztályban a hittant tanítják. A grammatistáknak magyarázzák a grammatikát, a gyökereket,

³⁴ Utalás Emmanuel Alvarez számtalan kiadást megért latin nyelvtanának az egyes osztályok szerint felosztott különböző részeire: *Principia seu Rudimenta Grammatices ex Institutionibus Emmanuelis Alvari*.

összetett szavakat, az egyszerűbb törvényeket; továbbá minden évben az év vége felé magyarázzák a syntaxist is, úgy az Emmanuel [Alvarez-féle] könyvből, mint a rendes syntaxisból vett alakzatok (*figura*) alapján. A *syntaxis*ban magyarázzák úgy a közönséges *syntaxist* (*syntaxis ordinaria*), mint évente kétszer a szónoki *syntaxist* (*syntaxis figurata*), és a költői *syntaxist* (*syntaxis ornata*), a prozodiát a strófákkal (*cum sectionibus*), mindenféle és fajta levélírást: ezeknek szabályait diktálják nekik. Mindkét felső osztályban tanítják továbbá a hittant is. Továbbá mind a négy osztályban magyarázzák a lentebb megjelölt auktorokat. Hittanban Kanisius (sic!) Pétert és a római katekizmust veszik.³⁵ Ezenkívül minden osztályban tanítják a számtant és mindazt, amit fentebb részleteztünk, együtt a latin irodalom válogatott szemelvényeivel (*flores latinitatis*). Az órákon is mindezt megtanulásra és a füzetekbe való leírásra (*schedatoribus recitanda*) kiosztják.

Az időbeosztás és az órarend pedig a következő: egész évben, hacsak nem valamely ünnep esik a hétre, amely pihenőnapnak számít, minden héten két egész nap van a pihenésre szánva, kivéve *Advent* és *Quadragesima* idejét: ilyenkor csak két fél nap, vagy egy egész nap szolgál pihenőül. Minden évben november 6-án, vagy ha ez a nap vasárnapra esik, a következő napon, kezdődik az iskola, és tart egészen szeptember 9-ig. November 6-tól az iskolába hívó első csöngetés reggel 7-kor van, a következő pedig 1/2 8-kor, amely a szokásos könyörgések bevégezése után a belépő tanárnak szól. A foglalkozás 10-ig tart, amelynek eljövetelekor kicsöngetnek, és mennek a templomba a szentmise meghallgatására. Ez az iskolamenet tart március 1-ig. Március 1-től viszont egészen az iskolaév végéig a reggeli első csöngetés fél hétkor van, a második pedig 7-kor, és az előzetes könyörgések bevégezése, majd a tanár belépése után az iskola egészen fél tízig tart: onnan a templomba mennek.

Délután viszont egész évben az első csöngetés 1 órakor van, a második pedig 1/2 2-kor, és miután a könyörgéseket bevégezték, a tanár a diákokkal egészen 4-ig a tananyagot tárgyalja meg mégpedig a következő módon:

1) átnézik a leckefüzeteket (*schaeda*), majd nyilvánosan, az összes hallgató előtt mindenkinek a feladatát, és az azokban elkövetett hibákat megtárgyalják, és kijavítják. Ezután pedig miközben az egyik rész a tanár által kijelölt gyakorlatot

³⁵ Catechismus ex decreto Concilii Tridenti ad parochos című vagy ismertebb nevén „római katekizmus” a katolikus egyház hivatalos katekizmus volt, amely a tridenti zsinat határozata nyomán, 1566-ban pápa személyes ajánlásával ellátva jelent meg. Canisius Péter (1524–1597), jezsuita katekizmusai (kis, nagy és közepes) voltak az iskolákban leginkább használt hittankönyvek német, osztrák és magyar területeken.

fogalmazza, az előzőleg elmondottak alapján a szabályok magyarázata folyik, majd pedig az auktorok értelmezése. Ha ezzel végeztek, az elmagyarázott [tananyagot] kikérdezik, az [óra] vége felé pedig — vagy közvetlenül a leckefüzetek ellenőrzése után (hogy a tanár az óra végéig annál biztosabban végigvehesse saját tananyagát) a korábban elhangzottakból kijelöli a leckét (*lectio*).

2) A parva és principista osztályokban egész évben úgy otthonra, mint az iskolában magyarul diktálnak az egyes osztályokban tanított szabályoknak megfelelően. Az auktorokból is adnak gyakorlatokat, amelyeket vagy latinból magyarra kell fordítani, vagy magyarul adják meg az ugyanabból a szerzőből vett gyakorlatot, hogy azok alapján a diákok megfelelő szerkezeteket alkossanak.

A grammatikai osztályban ugyanúgy folynak az egyrészt a grammatikai szabályok szerint kitalált, másrészt az auktorokból vett gyakorlatok, azzal az eltéréssel, hogy latin szemelvényekből is vesznek ebből magyarra [fordított] gyakorlatokat, amelyek alapján maguk a diákok saját kútfejükből a latin szemelvények alapján latin fordítást készítenek.

A *syntaxis* [osztályban] hasonlóképpen auktorokból és latin szemelvényekből adnak fel gyakorlatokat; egyéb gyakorlatok pedig a rendes iskolai szabályok szerint folynak úgy az iskolában, mint otthon egészen a *quadragesima* feléig: ez időtől fogva az egyik iskolai napon közönséges gyakorlatokat írnak, a másik napon pedig verseket (*carmina*). Otthon pedig az iskolában leírt gyakorlatot kell két-három-négyféle különböző módon, a mondatok variálásával elkészíteni, hogy ekképpen szókincset szerezzenek. Szintén másnapokon otthoni feladatként leveleket kell írniuk, amelyeknek vázlatát a tanárnak kell lediktálnia.

A syntaxisták emellett kötelesek egy szombati napon a saját szorgalmukból írt mondatokat tanáruknak bemutatni; és mind a négy osztály szinte minden szombaton a tanult szabályokból kölcsönösen bemutatót tart legalább három negyed órán keresztül. Továbbá szombatonként mind a négy osztálynak a hittant magyarázzák; emellett mind a négy osztály szerdánként számtant tanul, amiképpen ebből is kapnak egyéb gyakorlatokkal együtt otthon megoldandó példát, amelyet a gyakorlattal együtt kell a tanárnak bemutatni. Továbbá szerdánként, vasárnap és ünnepnap német, latin és magyar betűket kapnak leírásra az előbb említett gyakorlatokkal együtt, amelyeket a tanárnak be kell mutatniuk. Mind a négy osztályban tanítanak még földrajzot, tárgyalják a latin, német és magyar leckét. Továbbá mind a négy osztályban nyilvános vizsga (*tentamen*) szokott lenni történelemből, földrajzból és számtanból.

Vasárnaponként egész évben az első csöngetés reggel 1/2 9-kor, a második csöngetés 3/4 9-kor, a kicsöngetés pedig 9-kor van: ekkor rendezett sorokban

mindenki a templomba megy a szent mise meghallgatására. Ennek végeztével az iskolába visszamennek: a parvisták és a principisták Petrus Kanisius hittanát hallgatják magyarul a tanáruk előadásában; a grammatisták és a syntaxisták pedig az evangéliumi napnak megfelelő szentbeszédet hallgatnak, melyet tanáruk mond el.

A délutáni időszakban pedig november 9-től kezdődően egészen március 1-ig az első csöngetés 3/4 3-kor, a második 1/4 4-kor van, és ettől az időtől fogva egészen 1/4 5-ig a parvisták a principistákkal együtt a tanár jelenlétében Szűz Mária rózsafüzérét mondják. Az újoncok és a legények pedig a *Congregatio* elnökének jelenlétében, aki a syntaxisták tanára [szokott lenni], Szűz Mária illetve a halottak *officiumát* imádkozzák el, vagy a pártfogók szétosztása folyik. Ennek befejeztével kicsöngetnek és Lytaniára mennek a templomba. Május 1-től pedig egészen a tanév végéig vasárnap délutánonként az első becsöngetés 1/4 4-kor, a második csöngetés 3/4 4-kor van: ekkor minden osztály az előbb mondott gyakorlatokon vesz részt, majd azok végeztével kicsöngetés után Lytaniára mennek.

Ünnepnapokon pedig egész évben minden osztály számára reggel 1/2 9-kor van az első, 3/4 9-kor a második csöngetés; 9-kor pedig kicsöngetnek, és mindenki megy a templomba, hogy meghallgassa a szent misét (*pro audiendo cantato misae sacrificis*). Ennek végeztével a tanárokkal együtt visszatérnek az iskolába, akik mindegyike saját növendékeinek a római katekizmust magyarázza akár egy órán keresztül is.

Az ünnepnapok délutánjain pedig november 6-tól egészen május 1-ig az első csöngetés 3/4 4-kor van, a második pedig 4-kor van; majd 1/4 5-kor kicsöngetnek és Lytaniára mennek. Május 1-től egészen a tanév végéig az első csöngetés 1/4 5-kor, a második pedig 1/2 5-kor van; 1/4 5-kor kicsöngetés után mennek a Lytániára.

Szombatonként pedig délután az iskola bevégeztével (ha ugyanis kevés ember van, nem lehet tiszteletreméltóan előadni) a tanulók nem a templomba, hanem a Szent Háromság szoborhoz mennek, és ott koszorús Lytániát (*Lyttanias laurea-tas*) tartanak.

Az iskolának ezen kívül vannak választott patrónusai: az egész gimnáziumnak ünnepe Szent Pál megtérésének napja. A felső grammatikai osztálynak Szent István, a középső grammatikai osztálynak Padovai Szent Antal, a legalsó grammatikai osztálynak Szent Bonaventura, az elemisták osztályának pedig sienai Szent Bernáth (Divum Bernardinum Senensem) napja az ünnepe. Mindezen ünnepek alkalmából a tanuló ifjúság körmenetet tart, és elvégzi a szokások áhítatossági gyakorlatokat; ugyanilyen módon Szűz Mária Ünnepe az újoncok

és legények hasonló cselekedeteket, úgy körmeneteket, mind ájtatosságokat végeznek a tanárok jelenlétében. Újoncok felvétele a Szeplőtlen fogantatás, a legények közé való előléptetésük pedig a Szűz születésének ünnepén van.³⁶ Az iskola fölött a convent guardiánja látja el a felügyeletet a Nagyméltóságú Úr egyetértésével; és a rendtartományi miniszter jelöli ki a rektort és az iskola prefektusát.

9° Milyen tankönyveket és szerzőket használnak az egyes osztályokban?

Az elemi és a legelső grammatikai osztályban Emmanuel Alvarez S. J. „*Rudimenta*”-ját tanulják; szerzőként az elemi osztályban Aesopus és Phaedrus meséit veszik. Történelemből ugyanebben az osztályban a történelmi alapismeretek első kötetét, földrajzból pedig a földgömbhöz, illetve Európához és Afrikához mindkét osztályban a *Történelmi Alapismeretek* 5. füzetét („*opusculum 5tum Rhudimentorum Historicorum*”) használják.³⁷ A második grammatikai osztályban a már előbb említett szerzők mellett tanítják Miltiadest, Themistoclest és Alkibiadest, akiket a közönségesen parvisták könyvének nevezett kötet tartalmaz. A középső grammatikai osztályban tanítják Emmanuel Alvarez második könyvét, azaz a *syntaxis*t, amely a beszédszerkesztés nyolc részéről szól; történelemre ugyanezen osztályban a *Történelmi Alapismeretek* 3. füzetét, földrajzból pedig mind a középső, mind a legfelső grammatikai osztályban úgy Magyarországra és a kapcsolt részekre, mind Ázsiára és Amerikára a nagyszombati egyetem nyomdájából névtelenül kikerült művet használják. Ugyanezen osztály magyarázatra szánt szerzője M. T. Cicero, a „*Cato maior, de senectute*” és az „*Ad T. P. Atticum*” dialogus. A felső grammatikai osztály rendes tananyagául továbbra is az előbb említett Alvarez-féle *syntaxis* szolgál. Történelemből a *Történelmi Alapismeretek* 4. füzetét tanulják, auktorként pedig a „*Somnium Scipionis*”-t, M. T. Cicero nagyobb leveleit, Cicero „*Officiorum*” 1. könyvét, válogatott leveleit, továbbá Q. C. Ruffus könyvét az alexandriai háborúról

³⁶ t. i. a Mária kongregációba

³⁷ Valószínűleg Wagner Ferenc *Rudimenta Historica, sive brevis facilisque Methodus Juventem Orthodoxiam Notitia historia imbuendi* című művéről van szó, amelyet osztályok szerint hat kis kötetre osztva 1773-ig használtak elsősorban a jezsuita, de egyéb katolikus iskolákban is. Wagner tankönyvének első kiadása a nagyszombati nyomdából 1731-ből való. Ugyanezen a címen jelent meg Dufrene Miksa történelemkönyve, amely a német jezsuita provincia számára (ehhez tartozott Magyarország) a Wagnerével körülbelül egy időben készült, s használata szintén elterjedt volt magyarországi iskolákban. A két történelemkönyvet azonos címük és tartalmuk miatt, s mivel a szerző nevének feltüntetése nélkül jelentek meg, könnyű összekeverni: lásd Balassa Brúnó: *A történettanítás múltja hazánkban*. Pécs, 1929.

magyarázzák. Versekből veszik a verstant és a prozódíát, valamint az *Alvarez*be illesztett strófákat. Levélíráshoz a *Levélírás Kincsestárát* („*Thesaurus conscribendorum epistolarum*”) veszik gladbachi Bukler Jánostól.³⁸ A német olvasás tanítására pedig a német ABC szolgál.

10° Mi az egyes helyeken tanulók létszáma? Erre a következő választ adjuk:

A fent nevezett gimnázium négy osztályában 170 tanulót számlálunk.

A legalázatosabban és őszintén ezt válaszoljuk a Magas Királyi Helytartótanács által javasolt tíz pontra.

F. Morácz Antal, a parvisták és minimisták tanára

F. Balogh Bernát, a syntaxisták tanára

F. Poráczy Pál, iskola prefektus

³⁸ Buchler, Johann: *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque authoribus desumptus...* a Gladbach. (ed.) Josua Crepheld, Tyrnaviae 1733, 1750, 1762. (editio prima is Nagyszombatban jelent meg év nélkül)

**PETER JORDAN, AZ AUSZTRIAI ÉS MAGYARORSZÁGI
AGRÁRSZAKOKTATÁS ÉS MEZŐGAZDASÁG
SZÜRKE EMINENCIÁSA**

**Adatok az osztrák–magyar és az európai mezőgazdasági kapcsolatokhoz a
XVIII–XIX. század fordulóján**

A XVIII. század végi, XIX. század eleji magyarországi mezőgazdasági szakoktatás és a mezőgazdasági szakirodalom helyzetét, eredményeit és hiányosságait viszonylag jól ismerjük.¹ Ennek ellenére, a kapcsolatok és a hatások vizsgálata még számos érdekes elemmel bővítheti ismereteinket. Sokszor apró mozzanatokból, adatokból állítható csak össze egy–egy hatás, egy–egy jellemző momentum. Ilyen esettel találkozunk Peter Jordan, a korszak híres és jellegzetes szakembere portréjának megrajzolásakor is. A bibliográfiák igen szűkszavúan emlékeznek meg az egykor diákjai által körülrajongott professzorról, aki gyakorlati érzéke révén mintauradalmat is vezetett és mind az osztrák mind a magyar agrárszakoktatásban szerepet vállalt. Azonban Ausztriában és Magyarországon emlékét a feledés homálya fedi, ami a kevés fennmaradt értékelhető adat miatt, valamint publikációinak hiányával magyarázható. Meg nem írt könyvei, ma már alapvető agrártörténeti dokumentumok lehetnének, ha újszerű gondolatait, kísérleti eredményeit nemcsak a gyakorlati mezőgazdaság területén fejtette volna ki.

Ma már látható, hogy a legkiválóbb tanárszemélyiség, a legragyogóbb kísérletező–kutató elme emléke is elvész az évszázadok alatt, ha nem marad írott nyoma tanításának a „Gutenberg galaxis” lehetőségét kihasználva. Mit tudnánk Johann Beckmann, Albrecht Thaer európai mezőgazdaságot újrendező elveiről, ha nem vetették volna szorgosan papírra azokat? Hiába kísérleteztek volna, hiába figyeltek volna meg törvényszerűségeket, hiába oktatták volna az okszerű, a racionális mezőgazdaság tanait az érdeklődő fiatalok százainak, ha nem

¹ Bakács I.: Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. In: *Századok* 1947. 140–151. o., Süle S.: *A keszthelyi Georgikon*. Bp. 1967., ifj. Barta J.: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Bp. 1973., Kosáry D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980., Csoma Zs.: *Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a XVII. század végétől a XX. század elejéig*. Debrecen–Budapest, 1994–95.

örökítették volna meg gondolataikat? Nagyváthy és Pethe Georgikon körüli munkássága sokkal szegényesebben lenne megítélhető, ha csak pár visszaemlékezés elevenítené fel munkásságukat, áldozatkész szakmai tevékenységüket. Márpedig Peter Jordan esetében ez történt, így a korabeli szakirodalom említései után a feledés szürke pora borította be emlékét és a lexikonok, bibliográfiák is csak elvétve írtak róla szűk szócikkekben.²

De ki volt egyáltalán Peter Jordan? Mit tudunk életéről, szakmai tevékenységéről, hatásáról, arról az emberről, akit mezőgazdának, agrártudósnak neveznek azok az életrajzi lexikonok, ahol neve egyáltalán szerepel?

Peter Jordan Tirolban, Sellrainban született 1751. február 2-án szegény családban, ahol állatorzó fiúként élt, amíg a falusi lelkész fel nem ismerte képességeit és az egyetemi tanulmányokra elő nem készítette.³ Így került Göttingenbe, ahol orvosi és természettudományi tanulmányokba kezdett, amelyet 1780-tól már Bécsben folytatott. 1783-tól elnyerte a Bécsi Egyetem Természettörténeti, majd 1784-ben a Technológiai és Speciális Természettörténeti Tanszékét. Érdeklődése az észak-német területeken megfogalmazódó tudományos mezőgazdaság elmélete és gyakorlata irányába fordult. 1796 óta előadásokat tartott Bécsben az egyetemen, újszerűen a mezőgazdaság természettörténeti–tudományi, kémiai alapjairól. Ezzel megalapozta a felsőfokú mezőgazdasági oktatást Bécsben. Jordan 1803-ig ökonómiát és természettörténetet oktatott, különösen talaj–fizikát és élettant a Theresianumban. 1806-ban a császári Prattimonial birtokot, Vösendorf és Laxenburg uradalmát gondozta, és 1809-ig az előadásait is itt tartotta, kísérleteivel együtt a praktikus mezőgazdaság iránt érdeklődő diákjainak. Nagy szolgálatot tett az osztrák marhatenyésztésnek, a vérfrissítéssel, a svájci marhatörzsek, vérvonalak bevezetésével. De élenjárt a talajművelésben, a racionális művelés alkalmazásában, különösen pedig a saját maga által kitalált és kipróbált mezőgazdasági eszközök, kiségek kísérleti használatával, így a mezőgazdasági tapasztalat és a természettudományos alapok felhasználásával.

² Magyarországon teljesen ismeretlen a lexikonokban, életrajzgyűjteményekben. Ausztriában is a feledés homálya fedi személyét, Konstant von Wurzbach életrajzi lexikonja pár soros életrajzot ad: Wurzbach, K.: *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich...* Wien, 1863. 266. o., az új Osztrák Életrajzi Lexikon is másfélszer hosszabb, alapjában azonban rövid ismertetést ad Jordanról: Santifaller, Leo (hg.): *Österreichisches Biographisches Lexikon III. 1815–1950*. Graz–Köln, 1965. 132. o. Nevét nem említette Wilhelm Abel sem alapvető agrár-történeti könyvében: Abel, W.: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum XIX. Jahrhundert*. In: Franz, Günther (hg.): *Deutsche Agrargeschichte*. Stuttgart, 1962.

³ Az életrajz: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. III.* 1965. 132. oldaltól

Jordan ezzel az új mezőgazdaság ausztriai és magyarországi bevezetője lett. Jelentősége azért nagy a magyar mezőgazdaság szempontjából, mert az angliai, németországi mezőgazdasági fejlesztések közvetítőit kevésbé ismerték személyesen a magyar gazdák és szakemberek, míg az osztrákokat jobban. Sőt, mint láthatjuk Jordan esetében a Georgikon szakemberei, diákjai egyféle szakmai–szellemi kapcsolatban is voltak velük. Jordan a Királyi és Császári Mezőgazdasági Társaság megalapításában is részt vett. Korának ismert és elismert szakembere volt, aki 1796 óta a bécsi egyetemen mezőgazdasági előadásokat tartott, 1808-ban a mezőgazdaság professzora lett a klagenfurti líceumban, amelyet Johann Burger alapított, majd pedig 1809-ben mezőgazdasági tanszéki tanár a gráci líceumban, amelyet Karl Werner irányított.

Jordan volt az első, aki az osztrák birodalomban az elméletet és a gyakorlatot a korábbi évtizedekhez mérten magas szinten oktatta a mezőgazdaságban, a racionális mezőgazdaságot pedig az oktatással kapcsolta össze. Előadásai példaértékűek voltak a XVIII. század végén, a XIX. század legelején. 1796–1808-ig a bécsi egyetemen a mezőgazdaság–tudományi előadásaiban a természettörténeti–tudományi, fizikai, kémiai, élettani alapokat, eredményeket, összefüggéseket, ezek összességét és egymásra hatását tudta érzékeltetni hallgatóinak. Előadásai ezért teljesen újszerűnek tündek ekkor Bécsben és az osztrák birodalomban.⁴ Mindezt már tanítványai egyike, a tanszéken őt követő Leopold Trautmann írta le, visszaemlékezve professzorára. Meg kell azonban a történeti hűség kedvéért jegyezni, hogy a pesti egyetemen Mitterpacher Lajos a XVIII. század végén már hasonló színvonalú mezőgazdasági előadásokat tartott a mezőgazdasági tanszéken.

1802-ben jelent meg szintén Leopold Trautmann szerkesztésében az „Oekono-mischer Almanach auf das Jahr 1802” című kötete, amelynek előszavában 1801. novemberében Trautmann szintén megemlékezett Jordan professzor-ról, aki nézeteivel, előadásaival egy új iskolát teremtett. Előadásait nem csak a szakszerűség, széles látásmód és a társtudományok eredményeinek mezőgazdasági felhasználása jellemezte, hanem a szülőföld iránti szeretet, az a nagyfokú kulturális kötődés, amely a jólét záloga is lehetett. A tudós Jordan professzort ebben a kötetben köszöntötték barátai, hálás tanítványai. A címlap bal oldalát Jordan arcképének metszete díszítette. A képet David Weiss készítette 1802-ben Joseph Kapeller élet utáni festményéről. Egy nyílt, okos, figyelmes, kissé megtört tekintetű, nagy szemű, magas homlokú, érzéki ajkú, viszonylag nagy és

⁴ Trautmann, L.: *Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre*. Wien, 1810. IX., ugyanezt megismétli a nyomtaték kedvéért a 10. oldalon is.

jellegzetes orrú férfi tekint az olvasóra. A kötetnek felét Joseph Kindermann írta, mind növény, mind állattenyésztési cikkekkel, valamint talajtani, trágyázási témakörből. Főleg stájerországi és karintiai cikkeket tartalmaz a kötet, azonban vad fákról és az akácról is lehet tanulmányt olvasni benne. Jordan eszközkísérleteit kihangsúlyozva, egy karintiai, 1800-ban elkészített cséplőgépről is készült elemző leírás.

Jordanról és a vösendorfi kísérleteiről sok jót írtak a korabeli beszámolók, nevezetesebb tanítványai Michael Stecker, aki Lembergben és Bécsben dolgozott, Karl Werner, aki Grácban tanított és Leopold Trautmann, akiről később még sok szó esik.

Peter Jordan már Nagyváthy Jánosra is mély benyomást gyakorolt, amikor a XVIII. század végén a Bécs melletti Laxenburg és Vösendorf uradalmakban Nagyváthy nála gyakornokoskodott.⁵ Jordan valószínű ismerhette már Mitterpacher professzort is, a budai egyetem mezőgazdasági tanszékének vezetőjét. Így nem lehet véletlen, hogy tehetséges tanítványa, Nagyváthy is éppen Jordanhoz került szakmai gyakorlatra. Az sem lehetett véletlen, hogy Festetics György georgikoni ügyeinek tanácsadói között találkozunk nevével, Tessedik, Schönfeld és Nagyváthy mellett. Sőt, amikor a Georgikon első professzora, Bulla 1798 őszén távozott az intézményből, szintén Jordan az, aki tanácsadói szerepével befolyásolta Festeticset. Jordan ugyanis Pethe Ferencsel szemben a Georgikon vezető tanári posztjára az önmagát szerénytelenül dicsérő Vrecourth Sándort ajánlotta több levelében.⁶ A szürke eminenciás szerepkör ebben is megmutatkozott. Sajnos az ő véleménye is hozzájárult ahhoz, hogy Pethe ekkor még nem lehetett a Georgikon első tanára, pedig Vrecourth hamarosan szégyenteljesen megbukott. Peter Jordant 1798. november 20-án arról tájékoztatták, hogy gróf Festetics egy főiskolát is felállít, amely a gazdaságbeli iskolákhoz majd jó lépcsőt jelentene.⁷

Jordan nevével akkor is találkozunk, amikor a Pethe által kidolgozott vetésforgót ismertették vele 1798 végén. A Georgikon tananyagát, szervezését ugyan említették neki, de a földtáblák, ágyások felosztását még nem. Ezt Jordan kifogásolta is 1799 január elsejei levelében, amelyben Festeticstől Pethe „vízszívató malma” után érdeklődött, a bécsi orosz követ többszöri kérésére.

A Georgikon és Jordan kapcsolata a későbbiekben sem szakadt meg, 1816-ban meglátogatta az intézményt, ahol assessornak is kinevezték. Az iskolai

⁵ Nagyváthy K.: *Nagyváthy János élete*. Pozsony, 1891. 8. o.

⁶ Süle S.: *Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832)*. Bp. 1964. 87. o.

⁷ MOL. P. 279. Dir. Prot. 1798. No. 1216.

tangazdaság pedig többféle növényt rendelt a vösendorfi és laxenburgi uradalomból.⁸ Asbóth János 1816. május 20-án, majd 1817. május 20-án tartott szokásos georgikoni beszédében is hivatkozott Peter Jordanra, a laxenburgi és a vösendorfi uradalom irányítójára, mint az új gazdálkodás egyik jelentős képviselőjére. A beszédek Keszthelyen meg is jelentek még abban az évben.⁹ Valószínű, hogy Jordan hatására és tanácsaira rendelte meg Festetics a Georgikon részére Fellenbergtől Hofwyltből 1814-ben azt a vetőgépet, amelyből már 150 darab kelt el Európában.¹⁰ De Fellenberg vetésforgójával is kísérleteztek ekkor már a Georgikonban.¹¹ Az sem lehetett véletlen, hogy 1817. május 20-án a Georgikonban szénaforgató fogatosgép bemutatót tartottak, amelyet Burg bécsi eszközkészítő gyártott le, a János főherceg által Angliából hozatott modell alapján.¹²

A Gazdasági Tudósítások című lap, melyet a Magyarországon alakuló Gazdasági Egyesület adott ki Budán 1837-ben, megállapította, hogy a magyarországi mezőgazdaságra Thaer, Schwerz, Young elméleti, írásai nagy hatással voltak, „... s másoknak, mint legközelebb a derék Burgernek remek munkái, — miveltebb gazdáink jól tudják; (magyarban fájdalom: csak kevés eredetit olvashatni)...”¹³ Jordan neve ugyan nem szerepel a felsoroltak között, de a tanítványai köréhez közel álló Johann Burger karintiai mezőgazdasági szakíró — mint látjuk — már ekkor jól ismerték Magyarországon.

A Georgikonban — valószínű Jordan iránti tiszteletből és szakmai elismeréséből adódóan — már az Asbóth János által kidolgozott instrukciókba szakmai tananyagot vettek át tőle. 1813 őszétől már a Jordan szakmai elveit, módszereit követő hűséges tanítvány, Leopold Trautmann szakkönyvéből találhatóak részletek. Jordan bécsi egyetemi tanítványaival is megismertethette a Georgikont. Nem lehet véletlen, hogy Leopold Trautmannt, aki leghűségesebb tanítványa volt és egyben utódja a bécsi egyetemen, 1817 májusában a Georgikon assessorává választották, Tessedik Sámuellel, Rummy Károly Györggyel és Asbóth János prefektussal együtt, „...a kinek egyszersmind a Georgikon Emlék-

⁸ „...ama nagy hírű s érdemű StatusTanácsost Jordán Urat, a Laxenburgi és Vösendorfi Ösi-Uradalom Direktort.” „...különösen a Georgikon végtárgya előmozdítására tekintve...” *Nemzeti Gazda* 1816. I. 66., 68. o., Csoma Zs.: *Szőlészeti...* 72. o.

⁹ Asbóth János: *Oratio de Nobilitate ex Agricultura...* Keszthely, 1816. 14., o., 1817. május 20.

¹⁰ *Nemzeti Gazda* 1814. II. 41. o.

¹¹ *Nemzeti Gazda* 1814. II. 12. o.

¹² *Nemzeti Gazda* 1817. II. 404. o.

¹³ Csak az osztrák J. Burgert említették, hiszen ha még emlékeztek is Jordanra, ajánlható írását — nem lévén — nem ismerhették. *Gazdasági Tudósítások*. 1837. 90. o.

pénzét is a Mentekötővel (lántzal) együtt itélték”.¹⁴ Trautmann nagyhatású szakkönyve, amelyet Jordan korábbi évtizedekben elhangzott nyilvános egyetemi előadásából állított össze, németül már 1810-ben megjelent, 1829-ben pedig magyarul is. E kiadás azonban nem tartalmazza az egész szakkönyvfordítását, hanem főként azokat a részeket, amelyek a természet jelenségeinek magyarázatai — s csak nagyon keveset közöl a racionális mezőgazdasággal foglalkozó részekből. A georgikoni diákok szakmai ismereteinek gyarapítása érdekében Festetics László 1839-ben arra utasította Reischer Endre professzort, hogy fordítsa le Trautmann egész mezőgazdasági szakkönyvét, hogy a hallgatók azt ha nem is eredetiben, de a teljes terjedelmében tanulmányozhassák.¹⁵

Ez a könyvfordítás azonban tudásunk szerint nem készült el. A Széchenyi Könyvtár Kézirattára őriz egy példányt Trautmann könyvének fordításából 1842-ből.¹⁶ Lencsés J. Antal fordította le Trautmann szakkönyvének 4. változatlan kiadását, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg Magyarországon. Trautmann könyvében a kertészetet és a szőlészet-borászatot dolgozta ki alaposabban a mezőgazdaság más ágaihoz viszonyítva. Lencsés volt a Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esméreték Tárának a szerzője és kiadója, a Georgikonban pedig a gazdasági tudományok és mesterségek rendes oktatója, és uradalmi kormányzó is egy személyben. A könyvfordítást Lencsés, nem véletlenül, Fecstetics Lászlónak ajánlotta.

Lencsés J. Antalnak azonban fennmaradt egy másik kézírata is, amely a georgikoni szakmai oktatást jól tükrözte, és bizonyítja Trautmann, illetve Trautmann munkásságán keresztül Jordan hatását a keszthelyi Georgikonra. Ebben a kéziratban Lencsés, aki 4 évig tanult, majd újabb négy évig oktatott a Georgikonban, az agrártudományt három részre osztotta.

I. A mezei gazdaságot alapozó ismeretekre, amelyek közé sorolta a természetábrázolást, a mennyiségügyi–matematikai ismereteket, és a természettudományt, idesorolva a kémiát is, melynek fontosságára felhívta a gazdák figyelmét.

II. A mezei gazdálkodás ismereteit is hangsúlyozta, ezen belül a növénytermesztés és állattenyésztés technológiai, szakmai ismereteit. Felhívta a figyelmet a nyereséges növénytermesztés és állattenyésztés szempontjaira (ökonómia), melyet Lencsés a „gazdasági adásvevés, öszveszerkesztés, politika, és kormányzás” tudományának nevez.

¹⁴ *Nemzeti Gazda* 1817. 404. o.

¹⁵ Süle S.: *A keszthelyi Georgikon*. 113. o.

¹⁶ OSZK. Kézirattár Quart. Hung. 3698.

III. „Az előkelő tudományok... rendjébe tartozik a számadás mestersége is, mely a gazdaságot úgy körül övedzi, hogy mind a kettőt egy testvérnek kelleszen tekinteni. Ennek vezérlése által tudja meg a gazda, minő előmenetelt tett, vagy minő hátra maradást szenvedett a gazdálkodása így, vagy úgy fordított ennyi vagy amannyi erejével; és mellyik ága csalóka gazdaságának jelenlevő állapotban; mellyiket kell megszorítani, vagy megtágítani.” A „dupla számadás”-t, a kettős könyvvitelt említette itt, amit Keszthelyen már Nagyváthy János megkövetelt és bevezetett. Ennek segédtudománya a gazdasági műtudomány, a feldolgozóipar, ahol a legnagyobb nyereséget lehetett elérni. Másik segédtudománya a gazdasági építéstudomány. Az állatorvosi tudományokat is segédtudománynak vette, mint az olasz, francia és angol nyelvtudást és rajzoktatást is.

A Georgikonban az alap- és segédtudományok, elsajátítására két évet fordítottak a gazdahallgatók. Azok a belső hallgatók, akiket a grófi birtokokra képeztek ki két év alatt, mind kiválókat fiatalok voltak. A külső hallgatók három–négy évre szegődtek a Georgikonba. Az első évben a matematikát, kémiát, a törvényeket, nyelveket és rajzolást tanultak, a másodikban az értelmes mezei gazdaságot, számadást, műtudományt, állatorvoslást, gazdasági építészetet, nyelveket és rajzolást. Hat oktató tanított az archon (igazgató) irányítása alatt. A tanítás reggel 7–12-ig és délután 2–6 óráig tartott. A külső hallgatóknak kedveztek azzal, ha aki egy év alatt akarta elvégezni a Georgikont, az például a kémiai előadások miatt idegennyelvből felmentést kaphatott. A gazdasági gyakorlatot általában a Georgikon tangazdaságának vezetője tartotta. A hallgatók, a napi és a heti munka–eligazításokon kötelesek voltak résztvenni, hogy ezzel is tanulják a munkaszervezést, gazdasági irányítást. Az esti napi eligazítás („rendelés”) és a vasárnap reggeli heti eligazítás, a Georgikon Kancelláriájában történt, a „Georgikoni harangocskával”.¹⁷

Rumy Károly György a mezei gazdaság tantárgyat, Liebbald Julius pedig a kémiát és élettant tanította Trautmann könyvéből a Georgikonban¹⁸, s ezzel tulajdonképpen Jordan tanításait is továbbörökítették. Trautmann ugyanis, bár megadta szakkönyvében hallgatóinak, olvasóinak a szakirodalmat minden szakasz előtt, mint hűséges diák, megemlíti tudásának forrását is: „Csak a főforrást, mellynek legtöbbet köszönök, nem engedtettem meg fölhoznom, mivel az egyedül egy fölséges tanítónak szóvali átadásában áll, mellyet én, mint buzgó tanítvány épen olly híven megőrizni, mint tulajdonommá tenni, igyekeztem.

¹⁷ Lencsés J. A.: *Értekezés a keszthelyi Georgiconról*. Pest. 1823. OSZK. Kézirattár Quart. Hung. 757.

¹⁸ *Nemzeti Gazda* 1814. XXVII. 5., 6. o.

Tanító hivatalombani elődöm tudniillik ő, Jordan kormányzéki tanácsos úr, kinek én egész kiképzésemet, valamint jelen hivatalomat is köszönöm. Ha munkám a közönséges rövid előadás körén túl emelkedik, tehát őket, mint az itteni fővárosban a mezőgazdasági tanhoz első alkotóját s alapítóját, illeti a közönséges tetszés.”¹⁹

A Trautmann féle könyv korabeli sikerét jelzi, hogy Festetics László 1845. május 16-án Bécsben kelt utasításában szigorúan meghagyta Pfahler Károly tanárnak, hogy Trautmann könyvéből tanítsa a gazdaságtant, és ne másból, ahogy eddig tette.²⁰ A könyv ugyanis szintetizálta és közép-európai viszonyokra dolgozta át a nyugat-európai, angliai mezőgazdasági szakkönyvek ajánlásait. Thaer könyvei bár elterjedtek ebben a térségben, az újszerűségük miatt még kevésbé voltak ismertek. A Jordan-féle munkaeszköz, gépkísérletek és hiteles vizsgálatok, valamint Trautmann alapos leírásai miatt adhatta Festetics a fenti utasítást. Ezzel az utasítással pedig szintén Peter Jordan szellemiségét őrizték a Georgikon falai között, még az 1840-es években is.

Az ökonómia a XVIII. században emelkedett a tudomány szintjére. Ehhez a folyamathoz az államot szolgálva, a különböző gazdasági, mezőgazdasági társaságok is hozzájárultak. Munkásságuk révén a gazdálkodás színvonala emelkedett. Az első társaság Írországban, Dublinban alakult meg 1736 januárjában, 200 alapító taggal. 1747-ben Zürichben nyitotta meg kapuit a „Physikalische Gesell-schaft”, majd 1753-tól a londoni társaság, 1757-től Franciaországban a bretagne-i, Rennesben. Bernben 1758-ban alakult meg egy társaság, 1762-től Friaulban az Udinei Társaság, 1764-től a Hannoveri Mezőgazdasági Társaság kezdte meg működését Zellében. 1765-től Szent Pétervárott és Lipcsében alakult Gazdasági Társaság, 1767-től Karintiában, 1768-tól Bajorországban és Koppenhágában, 1769-ben Lauternben, Khurpfalzban, majd 1772-től Sziléziában és a svédországi Lundban nyílt hasonló társaság. Amszterdamban, majd 1779-ben Bündenben már ún. Mezőgazdaság Barátainak Társasága is megnyitotta kapuját.²¹

Ezzel nagyjából egyidőben a mezőgazdasági ismeretek magasabb szintű oktatása is megindult Európában a XVIII. század elején. Ekkorra értek meg azok a

¹⁹ Lencsés J. A.: *Mezőgazdaságtan...* Trautmann könyvének fordítása, kéziratban 1842. OSZK. Kézirattár Quart. Hung. 3698. 7–8/B.

²⁰ Kurucz Gy.: *A keszthelyi Georgikon*. Kézirat, 1996. Ezúton is köszönetet mondok a szerzőnek, hogy kéziratának elolvasását lehetővé tette.

²¹ Beckmann, J.: *Grundsätze...* 1783. 14–16. o., és *Grundsätze...* 1790. 17. o.

feltételek, amelyek a népességszám növekedéséből, a kis jégkorszak mezőgazdasági és kertészeti növénytermesztést befolyásoló hatásából, az Amerikából származó újvilági növények (az egykori ínségnövények), alapvető tömeg-élelmiszeripari növényekké való előlépéséből, az ipari és takarmánynövények szélesebbkörű termesztéséből, az istállózó, takarmányozó állattenyésztésből, a vetésforgók és az első mezőgazdasági eszközkísérletek sorozatából álltak. 1727-ben a porosz király Halléban és Frankfurt/O-ban alapított mezőgazdasági tanári állást, amelyet S. P. Tasser és J. C. Dithmar, majd G. J. P. von Ludwig, és C. F. Rlos töltött be. De az Uppsalai, majd a Göttingeni Egyetemen is tanítottak mezőgazdasági ismereteket. 1768-tól pedig gazdasági kert, udvar is rendelkezésére állt a göttingeni hallgatóknak. 1773-tól királyi rendeletre az itt tanulóknak, akik a gazdálkodást, természetismeretet sajátították el, matematikai ismeretek megszerzését is előírták.²²

A mezőgazdasági ismeretek oktatása Magyarországon, majd Ausztriában szintén egyetemi tanulmányi szak lett Mitterpacher Lajos és Peter Jordan jóvoltából. Mitterpacher 1762-től a bécsi Terézianumban a hitoktatás mellett mezőgazdasági tantárgyat is oktatott. Magyarországon is Mitterpachert bízták meg a Nagyszombatról Budára, majd Pestre átköltözött egyetemen az agrártudományok oktatásával. Így ő lett az első magyarországi agrártudományi tanszék, az „Oeconomica ruralis” első professzora. II. József azonban a tanszéket megszüntette. A Helytartótanács 1785. évi határozata kimondta, hogy a megszünt tanszék tananyagát az általános természetrajz és a technológiai oktatás kerete közé kellett állítani. A tanszéket 1806-ban azonban visszaállították. Így a bölcsészkaron is kötelezővé tették a mezőgazdaságtan hallgatását.²³ Jordan 1796-tól tartotta előadásait Bécsben, megelőzve ezzel Albrecht Thaer 1810-ben megkezdett berlini előadásait. Jordan előadásainak sikere hatására, és a nagy társadalmi elvárások eredményeként, az osztrák császár 1808-tól a Bécsi Egyetemen önálló tanszék nyitását engedélyezte.²⁴ Ugyancsak 1808 novemberében a Klagenfurti Főiskolán Johann Burger megalapította a mezőgazdasági tanszéket.²⁵ Azonban a mezőgazdaság-tudományi tanszékek, szakok nem elégíthették ki azt

²² Beckmann, J.: *Grundsätze...* 1783. 17–18. o.

²³ Für L.: Mitterpacher Lajos. In: Für L. – Pintér J. (szerk.): *Magyar Agrártörténeli Életrajzok*. Bp. 1988. 538–539. o.

²⁴ Trautmann, L.: *Versuch...* 1810. 11. o.

²⁵ Klein, E.: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter*. In: Franz, Günther (hg.): *Wissenschaftliche Paperbacks 1. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Wiesbaden, 1973. 64. o.

az óriási elvárást, amelyet az élelmiszertermelés kiegyensúlyozottsága iránt támasztottak az uralkodó házak. A nagy éhínségek miatt, a kártevők pusztítását, az alapélelmezésbe vonható új növényfajok elterjedésének biztosítását szinte társadalmi közakarat követelte ki. A természetéshez, az állattenyésztéshez értő, jó szervező képességű, az uradalmak vezetését, szervezését ellátó mezőgazdasági szakembereket nagyobb számban kívánta meg a korabeli Európa. Nem véletlen, hogy szinte robbanásszerűen egymás után alakultak meg a felsőfokú mezőgazdasági szakintézetek, ahol a mezőgazdasági szakoktatás már egyetemi, vagy főiskolai szinten folyt.

1797-ben Keszthelyen kiváló magyar szakemberekkel, többek közt Peter Jordan tanácsadása mellett nyitotta meg kapuit a Georgikon.²⁶ 1798-ban Hamburg mellett Groß-Flottbekben Lucas Andreas Staudinger irányításával nyitottak egy intézetet,²⁷ majd 1802-ben Zellében Thaer, 1803-ban Max Schönleutner a München melletti Weihenstephanban hozott létre mezőgazdasági iskolát.²⁸ 1804-ben Emanuel Fellenberg alapította meg tanintézetét Hofwylben. A Berntől északkeletre fekvő majorban, valamint az ettől negyed órányira Münchenbuchseben egy várban működő iskolában 1814-ben még csak 15 ember dolgozott. A gazdasági tudományokat pedig Fellenberg maga tanította. Ezeket az új intézeteket a Pethe Ferenc szerkesztette Nemzeti Gazda figyelemmel kísérte és rendszeresen beszámolt az ottani szakmai sikerekről. Sőt Fellenberg vetőgépét „...mert ennek haszna szembetűnő...” egy cikkíró el is küldte. Egy „NN” szignójú szerző részletes leírással látta el Pethét, a hofwyli iskoláról, ahol ő is megfordult és tanult is. Thaer iskoláját még csak hírből ismerte ez a szerző, de tervei szerint, — főleg a gazdasági kémia ismeretei miatt — oda is el szeretett volna menni, mert Berlinben Thaer iskolájának a díja majd a fele volt csak a svájci iskolai tandíjnak. Az egykori georgikoni diák Nyugat-Európát járva, nem fedte fel inkognitóját, csak annyit tudunk róla, hogy 1814-ben 26 éves volt²⁹, és 1813. augusztus 23. óta volt Svájcban, mint azt egy másik beszámoló cikkéből tudjuk³⁰. Csanády Gusztáv hallgatói névlistája alapján hat 1788. évben született hallgatója volt a Georgikonnak, ezek között kell a névtelenségbe vonult tudósítót

²⁶ Süle S.: *A keszthelyi Georgikon*.

²⁷ Klein, E.: *Geschichte...* 1973. 53–57. o.

²⁸ Klein, E.: *Geschichte...* 1973. 57. o.

²⁹ *Nemzeti Gazda* 1814. 331., 333. o.

³⁰ *Nemzeti Gazda* 1814. II. 38–43. o.

keresnünk³¹. A hofwyli iskoláról, az új gazdasági eszközökről még többször közölt híradást a Nemzeti Gazda.³² 1806-ban Möglinben Thaer a híres Thaeri Akadémiát alapította meg, amit a Nemzeti Gazda szintén többször ismertetett.³³ A praktikus, gyakorlati mezőgazdák képzésének köszönhetően mind az állami, mind a magániskolákban a gazdálkodáshoz, mind pedig a szervezéshez értő gazdákat, irányító szakembereket képeztek. Az 1816/17. évi rossz termés és az azt követő éhínség a német kormányokat arra ösztökélték, hogy a mezőgazdaságot különös figyelemmel kísérjék. Nem véletlen, hogy 1816-ban megalapították a Királyi Württembergi Mezőgazdasági Oktatási és Kísérleti Állomást Hohenheimben. Ez I. Vilmos támogatásával 1817. június 7-én már megnyitásra készen is állt,³⁴ majd Schwerz neve fémjelezte a szakmai munkát. 1818-ban Nyugat-Magyarországon, Magyaróvár, majd pedig 1826-ban Schulze jénai intézete nyitotta meg kapuit.

1837-ben, amikor a Gazdasági Tudósítások, a Magyar Gazdasági Egyesület lapja, az alapításakor körültekintett Európában, már számos mezőgazdasági intézetet említett. Így Franciaországban a grignomit, a rovilleit, a gradjouanit, a sigonneauit és a coetbosi magán-intézeteket, Oroszországban a zamzekit, Görögországban a korinthit, Németországban a möglinit, hohenheimit, schleizheimit, tharantit, greifswaldeit, braunschweigit, Svájcban Fellenberg hofwyli alapítványi iskoláját, Magyarországon a keszthelyi Georgikont és a magyaróvári Akadémiát.³⁵

A XIX. század elejétől gomba módra szaporodó gazdasági, mezőgazdasági társaságok nem csak népszerűsítették a mezőgazdálkodást, a szaporodó szakismereteket, hanem egyféle társadalmi igénynek is eleget tettek. A kísérletek, a megfigyelések, a mezőgazdaság-tani ismeretek terjesztését és egyben „polgárjog”-át is biztosították. A társaságok, egyletek, egyesületek számos rendezvényt, kiállítást szerveztek, amelyek az „okszerű”, a „racionális”, az új mezőgazdaság eszközeit, modelljeit mutatták be, a megfigyelések és kísérletezések eredményeit tükrözték. Ebben az időben terjedt el a mezőgazdasági gépek és eszközök modelljeinek készítése. A modellek bemutatása, szállítása, a mezőgazdasági

³¹ Csanády G.: *Emlékkönyv a Georgikon alapításának 100-ik évfordulójára és a Gazd. Tanint. új épülete felavatása ünnepélye alkalmára*. Keszthely, 1897. 43–82. o.

³² *Nemzeti Gazda* 1815. II. 278–285., 290–295., 1816. I. 122., 145., 165., 177., 193., 215., 225., 1817. I. 65., 150., 249., 253. o.

³³ *Nemzeti Gazda* 1814. 223–224., 1818. II. 407–410. o.

³⁴ Klein, E.: *Geschichte...* 1973. 57. o.

³⁵ *Gazdasági Tudósítások*. 1837. 93. o.

szakoktatásban való felhasználása ekkor válik általánossá. A híres hohenheimi modellgyűjteményt 1828-ban alapították, amikor már Bécsben két gyűjtemény is létezett. Az egyiket 1805-ben alapította az Anton Burg cég, a másikat pedig 1813-ban a Császári és Királyi Mezőgazdasági Társaság.³⁶

Anton Burg 1798-ban alapította az első osztrák mezőgazdasági gépgyárat Bécsben, majd 1805-ben modellgyűjteményt létesített. A modellekből 83 darabot 1835-ben Bécsben ki is állított. Példáját több oktatási intézmény követte, így a gráci Johanneum, a keszthelyi Georgikon, az olmützi Egyetem és a tarnopoli Lyceum.³⁷

A másik modellkészítő műhely Peter Jordan nevéhez kapcsolódik. 1806-ban amikor a vösendorfi uradalom igazgatását átvette, egy műhelyt szerelt fel, hogy ott mezőgazdasági eszközöket, gépeket készítsenek. A műhely vezetője Anton Hirt lett, aki Jordan számos eszközét, készítette el. A modellkészítés másik nagy ausztriai öregje Aloys Sibota Harder lelkész volt Vösendorfban, aki szorosan együttműködött Jordannal. 1813–1817-ig kiegészítő lelkész volt itt,³⁸ de 1812-ben elnyert egy modellkészítő állást a Bécsi Mezőgazdasági Társaságnál. Ő lett a társaság modellkészítője 1813–1855-ig, ezalatt az idő alatt több, mint 1000 modellt készített. Harder készítette el 1812-ben Jordan egyik Vösendorfban kifejlesztett kultivátorát is, ami Ausztriában és Magyarországon is a legismertebb eszköz lett a sorművelésű kapásnövényeknél. 1813-ban már ezt az eszközt ajánlotta a Sziléziai-Morvaországi Földművelési Társaság, bár alkalmazása csak a sorbatelepítésnél terjedt el.³⁹

A Pethe Ferenc szerkesztette Nemzeti Gazda című magyarországi mezőgazdasági szaklap 1817-ben a boronákkal foglalkozva, példaként emlegette Peter Jordan vösendorfi kettős boronáját.⁴⁰ A korabeli mezőgazdasági gépek elterjesztésében és vizsgálatában, oktatási szemléltetésében, a modellek óriási szerepet játszottak. Nem véletlen, hogy Hohenheimbe a Baltikumból, Lengyelországból

³⁶ Maresch, G.: Die Anfänge der Mechanisierung der Landwirtschaft in Österreich. In: *Blätter für Technikgeschichte* 46/47. Heft, Wien, 1984/85. 40–45. o.

³⁷ Maresch, G.: i. m. 42–43. o.

³⁸ Bockhorn, O.: Die Gründung der Modellsammlung der k. k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien im Jahre 1812. In: *Beiträge zur Volkskunde Österreichs und angrenzenden deutschen Sprachraumes*. Spittal/Drau, 1985. 153. o.

³⁹ *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*. 1816. Nr. 5. január. 35. o.

⁴⁰ *Nemzeti Gazda* 1817. I. 243. o.

és Magyarországból a hallgatókon kívül legtöbb látogató, többek közt a híres modellgyűjtemény megtekintésére érkezett.⁴¹

Jordan tevékenységéről a legtöbb adat az új mezőgazdasági eszközök kipróbálása, a velük folytatott kísérletek kapcsán maradt fenn. Ezekre ugyanúgy figyeltek a korabeli Magyarországon, mint Ausztriában. Ez nem lehet véletlen, hiszen a XVIII. század második fele és a XIX. század legeleje óriási mezőgazdasági, természettudományi ismeretbővülés, gyarapodás időszaka volt. Elég ha csak J. Tull lókapájára, az angliai ekék sorozatgyártására, Andrew Meikle működőképes cséplőgépre 1784-től, James Cooke 1785-ben szerkesztett vetőgépre gondolunk.⁴² A mezőgazdasági szakirodalom ezekről az eszközökről hol egyetértőleg, hol elítélőleg tett említést. De csupán csak könyvekből megismerni, főleg kipróbálni, a helyi sajátosságokkal összevetni az eszközöket, gyakorlati hasznukról megbizonyosodni a könyvlapokból nem lehetett.

Felmerül a kérdés, Jordan honnan vette, kitől tanulhatta el azt a komplex természettudományos szemléletet, ami a hallgatóit úgy lebilincselte, és 1796–1808-ig olyan forradalmian újnak tűnt a mezőgazdaság, mint tudomány vizsgálatában? A gyanú a göttingeni egyetemi éveire terelődik, ezek az évek lehetnek a meghatározók szemlélete kialakulásában. Ezen az egyetemen 1734–1816-ig 1005 diák végzett, 685 külföldi és 320 belföldi.⁴³

Johann Beckmann: „Grundsätze der deutschen Landwirtschaft” című nagyhatalású mezőgazdasági szakkönyve először 1769-ben jelent meg Göttingenben. Hogy mennyire népszerű tankönyv volt, bizonyítja, hogy 1806-ig öt kiadást ért meg, és a XVIII. századi Európa legnagyobb hatású, az új mezőgazdaság előfutárának tekinthető alapvető mű volt. Beckmannat olvasta, citálta, használta fel a XVIII. század végi, XIX. század eleji szakemberek mindegyike. Így Albert Thaer, Johann Nepomuk Schwerz, Johann Burger, Johann Gottlieb Koppe és Karl von Wulffen, mint a tudományos mezőgazdaság legjelesebb XIX. század eleji képviselői. Ebben a sorban említhetnénk Peter Jordan nevét is, ha előadásain elhangzott gondolatait kibontotta volna és papírra vetette volna. A forrás és alapkiindulás ugyanis a göttingeni egyetem nagyhírű tanítója és szakkönyvírója

⁴¹ A vendégkönyv bejegyzése szerint. Vö: Herrmann, K.: Aus Hohenheims Gästebuch um 1830 — Ein Stelldichein illustrer Namen. In: *Mitteilungsblatt des Universitätsbundes Hohenhei.* m. 17, Jhg. Heft 2-Okt. 1987. 3–15. o.

⁴² Vö: Orosz I.: Albrecht Thaer és a „racionális mezőgazdaság”. In: Orosz I. – Tokody Gy. (szerk.): *Egyetemes Történeti Tanulmányok XII.* Debrecen, 1978. 140–141. o.

⁴³ *Nemzeti Gazda.* 1816. I. 398. o.

Johann Beckmann volt, a XVIII. század második felének intézményesült professzora. Mezőgazdasági szakkönyve előtt 1767-ben jelentette meg a természettudományi, természettörténeti könyvét Göttingenben és Brémában.⁴⁴ Beckmann 1769 óta tanított természettant és könyve előtt a természeti tanításról tankönyv még nem jelent meg. A „Grundriß zu Vorlesungen über die Naturlehre” 1779-ben, majd pedig később is, az 1785-ben ismét megjelent könyvében az általános sajátosságokról, a test különös jellegzetességeiről, a földgolyóról és a világról értekezett, valamint az égitestekről. Ezek az előadások és tankönyvek Jordanra feltétlenül hathattak, aki a fiatalkori emlékek hatására a természet iránt alapvető kíváncsisággal rendelkezett. Beckmann természettudományi és mezőgazdasági ismerteknek, érdeklődésének kapcsolódását jelentette az 1777-ben, majd 1780-ban és 1787-ben harmadszorra is megjelent szakkönyve, az „Anleitung zur Technologie oder zur Kentniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen, vornehmlich derer, die mit der Landwirtschaft, Polizey und Kameralwissenschaft in nächster Verbindung stehn.” A szintén Göttingenben megjelent könyvében a különböző iparágakkal, termékekkel, a készítésükkel foglalkozott, így a cukorkészítéssel is. Felsorolta azokat a növényeket, amelyek cukortartalma magas és így a nádcukor és a méz kiváltására, a helyi termelésű cukornövényekkel fel lehetne használni.⁴⁵ Beckmann, aki 1790-ben már udvari tanácsos és a gazdaságtudomány rendes professzora, európai hírnévű és hatású mezőgazdasági szakkönyvének első kiadása előszavában 1769-ben azt írta: a gazdasági írások nagy tömegén belül csak kevés tankönyv jelent meg, amely az akadémiai előadásokat tükrözné. Az ökonómiának különböző segédtudományai vannak, így a természettörténet, természettudomány, a mineralógia, a kémia és a botanika. A természettan és a matematika szoros kapcsolatára hívta fel a figyelmet. Mint írta, ezekre a tanult gazdáknak szüksége van, még akkor is, ha csak a vidéki háztartásokkal foglalkoznak is. Ezek a nézetek, ez az alapszemlélet teljesen újszerűek voltak a korábbiakhoz képest, amikor a középkori babonákkal összefonódott csíziók, kalendáriumok uralták az ókori szerzőkön kívül a mezőgazdasági szakirodalmat.

Beckmann könyve második kiadásának előszavában az elmélet és a gyakorlat fontosságát hirdette, vagyis a gazdasági szakkönyvek és szakirodalom fontosságát.

⁴⁴ Beckmann, J.: *Anfangsgründe der Naturhistorie*. Göttingen, Bremen, 1767.

⁴⁵ Beckmann, J.: *Anleitung zur Technologie oder zur Kentniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen, vornehmlich derer, die mit der Landwirtschaft, Polizey und Kameralwissenschaft in nächster Verbindung stehn*. Göttingen, 1777. 425–426. o., és a mű későbbi kiadásai: 1780, valamint 1787.

gát. A harmadik és ismét javított, bővített kiadásban már feltüntette a korábbi kiadáshoz viszonyítva a bővítéseket, a paragrafusszámok után tett betűkkel. Így pl. a 143. paragrafus kertészeti eszközöket leíró része után, ahol az ábrázolások irodalmi hivatkozását is megadta, a 143. paragrafus (b) foglalkozik a korábbi kiadásokhoz képest az új szöveggel. Ebben az esetben a kert nagyságát és fontosságát megszabó tényezőket említi, hogy pl. a gabona–szántóföldnél négyszer, ötször nagyobb a kertek munkaerő és költségigénye, valamint háromszor több trágyát igényelt a kertművelés, mint egy hasonló nagyságú szántóföld.⁴⁶

Jordannak — mint hasonló érdeklődésű diáknak — feltétlen olvasnia kellett ennek a könyvnek valamelyik kiadását, hiszen nézeteiben és tanításaiban Bécsben, tanítványai visszaemlékezései szerint, teljesen ezt a beckmanni szemléletet, tudományfelfogást képviselte. Természetesen dúsíthatta, aktualizálhatta, és eszköz, talaj stb. kísérleteivel konkrétabbá tette a Beckmann féle alapszemléletet. Göttingeni évei végéig két kiadása jelent meg ennek a mezőgazdasági szakkönyvnek, amelyeket előadás formájában is hallgathatott.

Beckmann egyébként rendkívül alaposan írta le, hogy a szükséges gazdasági ismereteket tudományosan és körültekintően, hol lehet megszerezni. Ajánlatát csoportosította és konkrét címekkel — a korabeli olvasó, érdeklődő számára szinte elrettentő adatbőséggel — ajánlotta is. Így könyvtárakból, gazdasági újságokból, szisztémákból, tankönyvekből, gazdasági társaságokból, vegyes iratokból, különböző iratokból, gazdasági topográfiákból, gazdasági útleírásokból és utazások alkalmából, gazdasági szótárakból lehetett megszerezni a kívánt adatokat.⁴⁷

A fenti elemzés valószínűsíti, hogy Jordan göttingeni évei egy életre meghatározóak voltak számára, Beckmann előadási, szakkönyvei hathattak rá úgy, hogy Bécsben az egyetemen hasonló előadásokat tartott. Ez újdonságnak számított akkor Bécsben. Az 1810-ben megjelent Trautmann könyvben továbbéltek Jordan tanításai és kísérletei, amelyek Magyarországra is eljutottak, sőt a Georgikonban az 1840-es években is hatottak. De a könyv megjelenésének éve egyben Germershausen halálának éve is, akinek halálával befejeződött Európában egy nagy mezőgazdasági szakirodalmi korszak, amit a „Hausvater” szakiro-

⁴⁶ Beckmann, J.: *Grundsätze...*, az első kiadás 1767-ben, második kiadás 1775-ben, a harmadik kiadás 1783-ban, a negyedik kiadás 1790-ben jelent meg.

⁴⁷ Beckmann, J.: *Grundsätze...* 1783. 18–40. o.

dalomnak nevezünk. Bár az agrártörténet⁴⁸ ezt a fogalmat, és szakirodalmi formát a 13. századig vezeti vissza, közös jellegzetességének tartva, hogy a nép nyelvén szólaltak meg a szakkönyvek, és a latin nyelvhasználatot lassan kiszorították. Az utolsó nagy összegző, a „Hausvater” szerzője, Germershausen akkor halt meg, amikor egy új korszak, a racionális mezőgazdaság alapköveit lerakták és Thaer munkái, előadásai, tanai kezdtek megjelenni.

Thaerre hivatkozott már Trautmann is a negyedik kiadású könyvében, ami lassan azt is jelzi, hogy Jordan tanításai helyett már Thaeré kezdett előtérbe kerülni és Peter Jordan a leghűségesebb tanítványnál is kezdett kiszorulni, háttérbe kerülni. Ugyanis Jordan és Trautmann még 1810-ben korszerűnek mondható. Azonban az 1840-es években, a mezőgazdasági tudományok és segédtudományok újszerű ismeretei, összefüggései miatt már nem ők, hanem Thaer képviselte a korszerűséget, a mezőgazdaságot forradalmasító racionális nézeteket. Az idő elszállt Jordan és Trautmann munkássága felett, hiszen míg Jordan XVIII. századi újszerű nézeteket vallott, amit Trautmann a XIX. század elején még felhasználhatott, ezeket a tudomány gyors fejlődése miatt már az 1840-es évek közepén nem lehetett erőltetni. Festetics László georgikoni rendelkezései és ehhez a könyvhöz való ragaszkodása még 1839-ben is, majd Lencsés J. Antallal a Trautmann-féle könyv lefordíttatása⁴⁹, valóban már nem azt a haladást szolgálta, mint fél évszázaddal korábban.

Még arra a kérdésre kellene választ adni, miért nem írt könyveket, szakcikket Peter Jordan, ez a kiváló, szorgalmas, nagy tudású, jó szervező képességű, jó kapcsolatokkal rendelkező szakember? Választ sajnos nem adhatunk, talán a szegény gyermeksors, a neveltetési hiányosságok, a nyelvismeret hiánya, a fogalmazási kényszerű béklyók, amelyek napjainkban sem ismeretlen problémák.

⁴⁸ Hartschimmelhof, H. H.: *Die Literatur des Hausväter*. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. 1985. 131. o.

⁴⁹ Vö. a 15–20. sz. lábjegyzettel.

**A NAGYKANIZSAI ÉS A KESZTHELYI GIMNÁZIUM
VONZÁSKÖRZETE ÉS A DIÁKOK LAKÓHELYI KONCENTRÁCIÓJA
1808 ÉS 1848 KÖZÖTT**

Írásunkban a két legrégebbi Zala megyei gimnázium, a nagykanizsai és a keszthelyi vonzaskörzetének a XIX. század első felében fennálló jellemzőit mutatjuk be a két középiskola anyakönyveinek adatai alapján. Az alábbiakban ismertetett eredmények egy, a dunántúli középiskolai diákság társadalmi összetételét feltáró kutatás keretében jöttek létre.¹ Ezt a vizsgálatot azzal a céllal folytattuk, hogy megtudjuk, a gimnázium által „elosztott” tudás, amely tartalmában még nem igazán modern, de az „országos nézőpontot”, a közügyekben, azaz az országos politikai (és részben a gazdasági) életben való tájékozódási képességet, részvételt alapjaiban biztosítja, milyen területekre jut el, milyen térbeli csatornákon terjed. Másfelől nézve pedig választ kaphatunk így arra is, hogy milyen területekről, milyen településtípusokból indultak a kialakulófélben levő modern középosztály, értelmiség és hivatalnoki réteg későbbi tagjai.

A korszak, amelynek viszonyait kutatjuk, egyfelől a politikai és kulturális nemzetté válás, másfelől pedig a polgári társadalomfejlődés, a modern társadalmi csoportok, a nyilvánosság kialakulásának kezdeti, 1790-től 1848-ig tartó időszaka. Ugyanakkor a már viszonylag modern, de a maihoz csak bizonyos elemeiben hasonló középiskola időszaka is.

Ezt a középfokú oktatást nemcsak tartalmi vonatkozásban, az általa átadott műveltség és pedagógiai módszerei miatt látták egyre inkább avultnak a korszak haladni vágyó elméi, de még nem indult meg a középfokú oktatásnak a tartalom, képzési cél szerinti intézményi differenciálódása sem: középfokon lényegében csak egy iskolatípus létezett, a gimnázium. Ennek elvégzése biztosította a felsőfokon való továbbtanulást, de annak is el kellett végeznie a gimnázium több–kevesebb osztályát, aki az alapfokú iskolákban ebben a korban megszerezhető elemi ismereteknél többre vágyott. Vagyis a kor tulajdonképpen középis-

¹ A kutatás az OTKA és a Zala Megyei Levéltár támogatásával folyik. A négy katolikus gimnázium, amelyeknek 1808 és 1848 közötti anyakönyvei feldolgozásra kerültek: Keszthely, Nagykanizsa, Pest és Kőszeg.

kolája többféle képzési funkcióval² rendelkezett egy szervezeti formán, a nagygimnáziumon belül. A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a vizsgált időszakban létezett a kisgimnáziumi (paedagogium, grammatikai iskola) szervezeti forma is, amely felsőbb, humanista osztályokkal nem rendelkezett, azonban ezek száma csekély.³ Másrészt számos „városi iskola” (schola capitalis) oktathatott olyan gyakorlati ismereteket, alakíthatott ki olyan készségeket, amelyeket a gimnáziumok is tanítottak az alsóbb osztályaikban. Vagyis a gimnáziumok ilyen városi iskolai funkciót is elláthattak azokban a térségekben, ahol ebben hiány volt, illetve azokban a helységekből, ahol a városi iskola típusa valamilyen oknál fogva nem épült ki.⁴

Bár ebben a korszakban — de még a század vége felé is — a korosztályos népesség meglehetősen kis része tanul középfokon, a diákság rendi állás szerinti összetétele korántsem mondható zártnak: meglehetősen nagy számban vannak a diákok között közrendűek. Elmondhatjuk tehát, hogy a korszak középfokú oktatása elitoktatás ugyan, de társadalmi szempontból nyitott: egy II. József uralkodása alatti rövid időszakot leszámítva formálisan nem érvényesül benne

² Mészáros István a protestáns kollégiumok esetében fogalmazza meg ezt, mint kutatási problémát, de a katolikus nagygimnáziumokra ugyanez fennáll: „Mi a társadalmi jelentősége azok tanulmányainak, akik csak néhány évet töltöttek a kollégium falai között, és — ugyan sohasem kerültek a tógás diákok közé — de olvasni, írni, a világban gyakorlati módon tájékozódni nagyon jól megtanultak. (...) Jól tudjuk azonban, hogy a régi kollégiumok egyes tagozatainak viszonylag *önálló képzési funkciójuk* volt. Egy-egy tagozat viszonylag zárt, bizonyos szempontból befejezett művelődési anyagot nyújtott a növendékeknek; egy-egy tagozat végén kimaradni nem »kibukást« nem »lemorzsolódást« jelentett.” Mészáros István: Kollégiumtörténet-kutatási problémák. In: *Magyar Pedagógia* 1984. 2. sz. 8. o.

³ A Dunántúlon csak Pápán és Mohácson működött ilyen típusú középiskola.

⁴ Az iskolai szervezeti formák, illetve a konkrét iskolák képzési funkcióinak pontos meghatározása csak az oktatás tartalmi elemeinek (vizsgatételek, helyi tantervek, tanárok képesítése, tankönyvek stb.) és az iskola diákságának együttes elemzésével, a különböző iskolatípusok közötti átlépés arányainak ismeretében volna lehetséges. Különösen olyan helységekből lenne érdekes ilyen vizsgálat, ahol mindkét iskolatípus működött. A tartalmi vonatkozásban pedig a latin nyelv kérdése érdemel külön figyelmet: a két Ratio Educationis megfontolandó gyakorlati érveket is ad a latin tanítása mellett, egyes szerzők szerint pedig a latin nyelv ismerete a XVIII. század végén, de még a reformkorban is nem pusztán a nemesség, az egyházi személyek és a honoráciorok esetében jelenthetett szellemi *tőkét*. V. ö. Tóth István György: *Mivelhogya magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Bp. 1996. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17./ 148–154. o. és Degré Alajos: Középiskolai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyezésig. In: *A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867*. PAB–VEAB évkönyv 1978. 204. o.

rendi előjogokon alapuló szelekció⁵, így viszonylag széles körben biztosítja az iskolai érdemen alapuló mobilitás lehetőségét. A középiskolai diákság egésze rendi állás, foglalkozás és területi származás szerinti összetételének vizsgálata pontos képet adhat arról, hogy a különböző társadalmi csoportok gyermekei milyen arányban kerültek be a gimnáziumba és ott milyen szintig jutottak el tanulmányaikban, milyen műveltséget szereztek, és ez a későbbiekben milyen társadalmi pozíciót biztosíthatott számukra. A megválaszolandó kérdés tehát az, hogy a magyarországi késő rendi társadalom utolsó szakaszában a gimnázium hatása milyen tényleges társadalmi csoportokra terjedt ki, ezek társadalmi pozícióinak megőrzésében, vagy új pozíciók kialakításában a középiskolai tanulmányoknak milyen szerepük volt. Általánosságban fogalmazva a középiskolának mi volt a szerepe a rendiből polgárivá vagy modernné alakuló társadalmi szerkezet „kitermelésében”, vagyis az új társadalmi csoportok bővülő reprodukciójában. Az előbbi kérdéskörnek a területi vonatkozását szeretnénk az alábbiakban körbejárni.

Oktatástörténeti szakirodalmunk a múlt század végétől kezdve igen alaposan feltárta e korszak eszme- és intézménytörténeti hátterét. Az iskolatörténeti monográfiák pedig ezeket az ismereteket kiszélesítették, a helyi szintre is kiterjesztették. Ezek bár sok esetben a diákság összetételéről is adnak nagyon is megbecsülendő képet, a diáknépeség — különösen területi szempontú — részletes vizsgálatának nincsen különösebb hagyománya oktatástörténeti szakirodalmunkban.⁶ A területi vonatkozás – legalábbis véleményünk szerint – két szempontból is fontos: egyrészt feltehető, hogy a gimnáziumba jutás esélyeit a

⁵ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei* I. kötet. Bp. 1927. 65., 258., 270. o.

⁶ Mályusz Elemér a millenniumi monográfiák kapcsán állapítja meg: „...az általam átlapozott monográfiák közül egyetlenegy sem próbálta megállapítani, hogy az iskola tanulói milyen környékről valók, közülük mennyien helyben lakók gyermekei, mennyien vidékiek s mekkora ennek a vidéknek a rádiusza. Egy évről-évre haladó pontos statisztikai feldolgozás, megfelelő térképekkel illusztrálva, áttekinthetően rögzítené meg, mekkora volt az iskola vonzó és kisu-gárgzó ereje s így le lehetne mérni szerepének jelentőségét is. Ez persze fáradságos, türelmet próbára tevő munka. Eredménye elsősorban az illető hely szempontjából fontos (...), de azután a monográfiákat egymás mellé helyezve bizonyára a XVI–XIX. sz.-i kultúrfejlődéssel foglalkozó historikusoknak is igen jelentős segítséget nyújtanának.” Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás problémái. In: *Századok* 1932. 106–107. o. Néhány a munka a kivételek közül: Benda Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: *A sárospataki református kollégium története*. Bp. 1981., Kapiller Imre: A nagykanizsai piarista gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. In: *Zalai Gyűjtemény* 18. Zalaegerszeg, 1984., üö: Zalai diákok Kőszegen a XVIII. század utolsó évtizedeiben. In: *Zalai Gyűjtemény* 31. Zalaegerszeg, 1990.

lakóhely igen erősen meghatározta, másrészt az iskolai anyakönyvekben a diákok szülőjénél, gondviselőjénél lakhelyként bejegyzett település jellemzői (jogállás, központi funkció, forgalmi helyzet, népességszám, társadalmi szerkezet stb.) alapján pontosabban meghatározhatjuk a szülők *tényleges* társadalmi helyzetét az adott település társadalomszerkezetét figyelembe véve, mintha csak a túl általános rendi állás, illetve a foglalkozás — amúgy meglehetősen nagy arányban meg nem adott — megnevezéseit vennénk alapul. Vagyis így módunk nyílik arra, hogy a korabeli társadalmi csoportok térbeli elhelyezkedésének egyenetlenségeit, a társadalom területi szerveződés-rendjét a középiskolai tanulmányok esélyeinek meghatározóiként vizsgáljuk. E megközelítést a vonzaskörzet általános fogalmának⁷ alkalmazásával szándékozunk érvényre juttatni, jóllehet fontos hangsúlyozni, hogy esetünkben a két mezőváros középfokú iskolájának beiskolázási körzetéről van szó, amely csak az egyik a többi központi funkció (piac-vásár, uradalmi központ stb.) által kialakított körzetek közül, amelyekkel azonban nyilvánvalóan kisebb–nagyobb kölcsönhatásban áll. Ezt követően pedig azoknak a településeknek a csoportosítására, tipizálására teszünk kísérletet, amelyek nagyobb számú diákot küldenek a két gimnáziumba. Ez az eljárás elképzelésünk szerint megvilágíthatja a gimnáziumba jutás esélyeinek területi–társadalmi különbségeit és a tanulmányi eredményesség sajátosságait.

A forrás és az adatok

Zala megye mindkét, katolikus gimnáziuma a XVIII. század utolsó harmadában létesült: a kanizsai 1765-ben, míg a keszthelyi 1772-ben. (Fontos tudni, hogy Zala megye népessége 1828-ban több, mint 90 százalékban katolikus, amely arány kiemelkedően magas volt az összes dunántúli megyét figyelembe véve.) A kanizsai alapításától fogva piarista rendi nagygimnázium. A keszthelyi ferences rendi alapítású kisgimnázium, 1789-től nagygimnázium, majd 1808-tól a visszaállított csornai központú premontrei rend veszi át az iskolát.

Az elemzésre kerülő adatokat a két gimnázium 1808 és 1848 közötti anyakönyveinek bejegyzéseiből készült számítógépes adatbázis tartalmazza.⁸ Az

⁷ „Valamely város központi funkciójú intézményei által városi szolgáltatásokkal rendszeresen és szükségyszerűen ellátott területet nevezzük a város (szűkebb értelemben vett) vonzaskörzetnek.” Beluszky Pál (összeáll.): *A városi vonzaskörzetek (városkörnyékiség) vizsgálatának kérdései*. Bp. 1981. 10. o.

⁸ A feldolgozott gimnáziumi anyakönyvek a Zala megyei Levéltárban találhatóak: ZML VIII. 51 A keszthelyi gimnázium iratai 1772–1948 és ZML VIII. 52 A nagykanizsai gimnázium iratai

anyakönyvek 1808-tól többnyire már folyamatosan⁹ tartalmazzák a diákok szüleinek (gondviselőinek) lakóhely–adatait is (település–megye), a vonzáskörzet megállapításánál alapvetően ezeket vettük számításba.¹⁰ A XIX. század során nem képződtek a középfokú iskolai végzettséget kimutató dokumentumok. (Az első ilyen országos érvényű adatot az 1910-es népszámlálás tartalmazza. Korábban, a múlt század második felében a katonai sorozási iratokban található erre vonatkozó információ.) Ezért a népesség középfokú iskolázottságáról csak az iskolai anyakönyvek és a viszonylag korán megjelenő iskolai értesítők feldolgozásával kaphatunk képet. Ezek a források ugyan nem olyan következetesek, mint a polgári korszak anyakönyvezési, statisztikai gyakorlata során létrejöttek, de az adatmennyiség (közel 5000 diák átlagosan 3 évi adata) lehetővé teszi bizonyos következtetések megfogalmazását. A településnevek azonosítását a szokásos kézikönyvek alapján végeztük el, a hiányos településneveknél (pl. Szentgyörgy) a bejegyzett megyét vettük figyelembe, ha ez nem segített, az iskolaszékhelyhez közelebb levő települést vettük számításba.

A két gimnázium helybeli és vidéki diákjai

Mielőtt a vonzáskörzet jellemzőit tárgyalnánk a helyi és „vidéki” diákok kérdéskörét kell érintenünk. (Vidékinek a nem iskolaszékhelyen lakó diákokat nevezük a továbbiakban.)

A kétféle diáknépesség az alábbi tanulmányi jellegzetességeket mutatja (lásd a Függelékben 1. és 2. grafikont):

– Egyrészt a helyiek aránya sokszorososan meghaladja más, nem iskolaszékhely települések (pl. a megyeszékhely Zalaegerszeg) diák–arányát. De ez az

1765–1948 jelzetek alatt. Itt köszönjük meg Balázs Anettnak és Csomor Erzsébetnek az anyakönyvi adatok rögzítésének gondos munkáját.

⁹ Helytől, időszaktól függően vannak ilyen bejegyzések már korábban, az előző évszázadban is, de ezek többnyire nem folyamatosak. A Helytartótanács ismételt utasításai következtében az 1810-es évek elejétől azonban már mindenhol folyamatosan és egységesen vezetik az anyakönyveket.

¹⁰ Nagykanizsa esetében a szülő lakhelye csak 1823 után van feltüntetve, addig csak születési hely van bejegyezve (illetve 1808 és 1811 között az sincs): ahol nem volt lakhely, de volt születési hely — jobb megoldást nem találván — a születési helyet vettük származási helynek. Az adatbázis az anyakönyvben szereplő diákok adatait minden esetben az iskolába való belépéstől az iskola végleges elhagyásának idejéig tartalmazza az egyes diákok személyi azonosító száma szerint rendezve, vagyis egy-egy diák minden, félévenként vagy évenként felvett adatát tartalmazza.

arány is igen alacsony volt a mai viszonyokhoz képest: Keszthelyen 1818-ban 7,9 %, 1821-ben 7,4 %, Nagykanizsán 1828-ban 6,4 %-a járt a helyi gimnáziumba az 1–17 éves nem nemes fiúgyerekeknek¹¹ — akkoriban tehát a belépési arányokat tekintve a középfokú oktatás a társadalom meglehetősen szűk körére terjedt ki.

– Másrészt Keszthely esetében a helyi diákok számaránya meglehetősen stabil, kisebb ingadozást mutat, mint az oda járó vidéki gyerekéké, Nagykanizsán viszont nagyjából a vidékiek számarányával együtt mozog a helyiek aránya is.

– Harmadrészt a helyiek kisebb arányban jutottak el a felsőbb osztályokba, mai szóval nagyobb volt a lemorzsolódásuk. Körükben nagyobb szelekció látszik érvényesülni, ami magyarázható azzal, hogy a viszonylag kedvező feltételek miatt többen éltek a lehetőséggel annál, mint akiknek reális lehetőségük volt a gimnázium befejezésére. De értelmezhető ez a jelenség úgy is, hogy ők a gimnáziumot lényegében „városi iskola”-ként vették igénybe és nem a teljes gimnáziumi végzettségre tartottak igényt. Erre utal az, hogy a helyiek között igen magas azok aránya, akik csak az első–második osztályt végzik el, de ezeket esetleg többször is.

A vidéki diáknépeség statisztikai sajátossága, hogy nagy arányban vannak olyanok akik:

– Egyrészt nem az első osztálytól kezdik járni az iskolát, mint a helybeliek túlnyomó többsége, hanem a második, harmadik stb. osztállyal kezdik tanulmányaikat.

– Másrészt csak egy–kettő–három évet végeznek, és igen nagy azok száma, akik csak a felsőbb, humanista osztályokba járnak. Ennek a jelenségnek pontos magyarázatát még nem tudjuk, de a következő — további adatgyűjtést igénylő — feltevéseink vannak:

– A magántanítás jelentősége nagy, vagyis az alsóbb gimnáziumi osztályok tananyagát magántanító segítségével vagy egyénileg, vagy a városi-falusi elemi (nemzeti) iskolák keretében sajátítják el¹², és csak a helyben már nem megoldható képzési szinten iratkoznak be a gimnáziumba.

¹¹ A nagykanizsai korosztályos adatok forrása: Zala megye nem nemes népességének összeírása ZML IV. 1. H. A keszthelyi adatoké: Benda Gyula: *Keszthely népessége 1699–1851*. Kézirat. Ezúton is köszönetemet fejezem ki Benda Gyulának, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, és a kutatást tanácsaival kezdettől fogva támogatta.

¹² Egy református többségű Veszprém megyei nemesi község esetében mutatja ki ezt a múlt század óta élő gyakorlatot Hudi József. V. ö. Hudi József: *Nemesvámos a késő feudalizmus*

– A nem iskolaszékhelyen lakó ifjúságnak magas az *iskolai mobilitása*, azaz több iskolát látogatva végzik el gimnáziumi tanulmányaikat.¹³ Ez bizonyos társadalmi, főleg foglalkozási csoportok (pl. uradalmi tisztek, értelmiségiek, katonatisztek, kereskedők stb.) esetében összefügghet a szülők területi mobilitásával is. De összefügghet a nyelvtanulás vagy a felsőfokú továbbtanulás igényével is, továbbá lehetnek e mögött sajátos, családi–rokoni kapcsolatokon alapuló iskoláztatási stratégiák is. E fenti jelenség jelentősen rontja a statisztikai számbavétel hatékonyságát ennél a diáknépességnél, és óvatosságra int a következtetések levonásakor.

Összefoglalva a kétféle diáknépesség jellemzőit megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált esetben az iskolaszékhelyeken lakó diákoknak nagyságrendekkel nagyobb az esélyük a gimnáziumba kerülésre, mint vidéki társaiknak. Ennek egyik oka lehetett az, hogy mivel a korszakban a gimnáziumokban nem volt tandíj, az iskolaszékhely ifjúsága igen jelentős előnyt élvezhetett amiatt, hogy nem kellett a szállás és étkezés nem jelentéktelen¹⁴ költségeit viselnie, mint a vidéki diákságnak. Ugyanakkor a néhány osztály elvégzésével megszerzett tudásnak is nagyobb hasznosítási teret nyújtottak az iskoláknak helyet adó városok. Jóllehet a helyi diákok aránya iskolánként, illetve városonként jelentős eltéréseket mutathat¹⁵, ezzel együtt megkockáztatható az a kijelentés, hogy a korabeli középiskolai diákság többsége az iskolaszékhelyek társadalmából került ki, de ez a többlet az elvégzett osztályok szerint jóval differenciáltabb volt a vidéki diákságénál, azaz több volt a csak alsóbb osztályokat végzett gyerekek. Ebben az esetben feltételezhetjük a helyi, tehát döntően csak az iskolaszékhely népességére korlátozódó iskolai alapfunkciót, a „városi iskola” képzési funkcióját.

korában és a polgári átalakulás kezdetén (1711–1849). In: Veress D. Csaba (szerk.): *Nemesvámos története*. Veszprém, 1994. 141. o.

¹³ Az előző évszázad utolsó negyedében is megfigyelhető a jelenség. V. ö. Kapiller Imre: *Zalai diákok Kőszegen...* 58–59. o.

¹⁴ Több, különböző időszakból származó és különböző jellegű forrás említi a szobakiadásból, élelmezésből származó bevételek jelentőségét.

¹⁵ A kutatás során eddig feldolgozott három, 1808 és 1848 közötti gimnáziumi anyakönyvvel a következő arányokat lehetett megállapítani: a pesti piarista gimnáziumban a legmagasabb, 54 % a helyi diákok aránya, Keszthelyen 41 %, Kanizsán 35 %. Pontos összehasonlítást azonban csak a helybeli korosztályos népességből a gimnáziumba tanulók számának ismeretében tehetünk.

Megyei arányok

Először a vonzáskörzetet fogalmát a hagyományosnak mondható, megyei szintű statisztikai megoszlás értelmében alkalmazzuk, ahol az egyes megyékből származók arányait állapítjuk meg az egyes iskoláknál. Ez az eljárás nagy léptékben, a megyei területi beosztásra vetítve mutathatja a gimnáziumok hatóköre közötti különbségeket – amit persze az adott régió középiskolai hálózata, egyes területek iskolasűrűsége és a vizsgált iskola megyén belüli földrajzi helyzete befolyásol –, de nem rajzol ki konkrét térbeli irányokat és területeket. Az iskolák hatóköre közötti különbségeket persze sok más, a vidéki tanulók iskolai mobilitásánál már részben említett tényező és egyes régebben fennálló iskolák működése során kialakult tradíció magyarázhatja.¹⁶

1. táblázat

A vidéki diákok származása megyék szerint a nagykanizsai és a keszthelyi gimnáziumban

Megye	Nagykanizsa diák (%)	Keszthely diák (%)
Zala	53	57
Somogy	18	28
Dráván túli terület*	21	3
Veszprém	1	5
Vas	3	3
Egyéb és adathiány	4	4
Összesen	100 (N=1889)	100 (N=1072)

* Horvátország, Határőrvidék, Krajna

¹⁶ Nem térünk itt ki a felekezeti tényezőkre, egyrészt mert a korszakban a katolikus (királyi, azaz állami) és a nem katolikus középfokú iskolarendszer egymástól meglehetősen elszigeteltnek látszik, nincs nagymérvű átjárás egymás iskoláiba: Kanizsán a vizsgált negyven év alatt négy (egy református, három evangélikus), Keszthelyen már több, 32 (10 református, a többi evangélikus) protestáns diák járt, ebből 24 keszthelyi, 4 Zala megyei lakhelyű volt. Másrészt a két zalai gimnázium esetében meglehetősen homogén (91 %-os) katolikus megyei népességről van szó. Igaz ugyan, hogy Somogy megye esetében ez az arány nem éri el a kétharmadot sem (62 %), azonban az érintett nyugat-somogyi térségben Csurgón 1792-től működik a reformátusok nagygimnáziuma.

Mindkét középiskola esetében a diákság több mint fele Zala megyei településről kerül ki, és jelentős még a somogyi diákok aránya — ez a két megye adja a vidéki diákok túlnyomó többségét mindkét iskola esetében. Keszthelyre a negyven év alatt az összes zalai település kb. fele, Kanizsára kb. kétharmada adott legalább egy diákot a gimnáziumba.

Keszthelyen Veszprém és Vas, Kanizsán Vas megye szerepel még kisebb aránnyal, amit a két iskola földrajzi helyzete magyaráz. Mindenképpen kiemelendő Kanizsa esetében, hogy a Dráván túlról szinte ugyanolyan arányban érkeznek diákok, mint Somogyból, és még a távolabbi keszthelyi gimnáziumban is a Vas megyei diákokéval azonos a számarányuk.

Ha a *nemesek*¹⁷ részarányát is vizsgáljuk, az tűnik fel, hogy Kanizsán a somogyi diákok között valamivel nagyobb a nemesek aránya (41 %), mint a zalaiak között (36 %). Keszthelyen ez a helyzet fordított, de a különbség nagyobb (zalaiak 43 %, somogyiak 32 %). A *humanista osztályba is járók* számarányait nézve Zala és Somogy között nincs különbség, Kanizsán a Dráván túli területekről jötteknél igen magas a humanista osztályokba eljutók aránya, azonkívül a kisszámú vasi diáknál is magas ez az arány. Keszthelyen is a kevés Vas megyei diák többsége tanul a felsőbb osztályokban, ugyanezt láthatjuk a valamivel több Veszprém megyeinél¹⁸ is.

A megyei arányok Kanizsa esetében ismeretesek korábbról, az 1766–1801 közötti időszakból is.¹⁹ Ebben az időben a Zala megyeiek aránya az összes diák között 49 %, a somogyiaké 15 %, és a Somogy megyeieknek 54 %-a nemes. Ezek szerint a megyei arányok Nagykanizsa esetében nem sokat változtak, Somogy megye nehezen létrejött gimnáziuma, a kaposvári — a fenti adatok alapján úgy tűnik — nem változtatta meg lényegesen a két zalai gimnázium somogyi vonzását. A részletesebb, évtizedenkénti adatok szerint is a vizsgált időszak utolsó évtizedére mindkét zalai iskolában nőtt a somogyi diákok aránya az előző két évtizedhez képest, míg a kaposvári gimnáziumban 1830-ban tetőzött a tanulólétszám, innentől kezdve lassú csökkenést mutat. További kutatási

¹⁷ A gimnáziumi anyakönyvekben szereplő nemes jogállás nem minden esetben felel meg a nemesi összeírások adatainak. V. ö. Kapiller Imre: Zalai diákok Kőszegen... 59. o.

¹⁸ Ez utóbbit elsősorban az magyarázhatja, hogy a Veszprém megyeiek egy jelentős része Pápáról jött, és az ott működő katolikus gimnázium kisgimnázium, amelynek nincsenek humanista osztályai, így a Pápán tanuló diákok egy része valószínűleg a környező nagygimnáziumokban fejezi be középfokú tanulmányait.

¹⁹ Kapiller Imre: Somogy megyei diákok Nagykanizsán a XVIII. század utolsó harmadában. In: *Somogyi honismereti híradó* 1987. 2. sz. 8–13. o.

feladat lehet a három iskola között elterülő somogyi területen levő helységek középiskola-választásának feltárása a két somogyi gimnázium, a kaposvári és a csurgói anyakönyvi adatainak figyelembevételével.

A másik figyelemre méltó tény a Dráván túli területekről érkező tanulók magas részaránya. A jelenség azért érdekes, mert ezen a területen, Kanizsához viszonylag közel Varasdon is van nagygimnázium.²⁰ Egyelőre nem tudni pontosan, milyen indokai lehettek a meglepően erős, nyelvhatáron túli vonzásnak. Felmerül, hogy a horvát főnemesség körében elterjedt magyar orientációt a középbirtokos nemesség és a kisenemesség is követte²¹, és a közös szocializáció, a magyar nyelv tanulása miatt keresték fel a kanizsai gimnáziumot. Azonban a nemesek aránya ezek között a diákok közt alacsony, ezzel az iskoláztatási stratégiával tehát nem magyarázható a jelenség. Ugyanakkor magas a humanista osztályba járók aránya, ami azt jelzi, hogy nem elsősorban a „polgári” iskolai szint iránt volt kereslet. A részletek elemzése²² mutathatja meg, hogy a magyar nyelv elsajátítása, illetve a magyarországi politikai közélet vonzása, a kanizsai gimnázium „jó híre”, vagy a sajátosan mobil társadalmi csoportok igényei magyarázzák ennek az iskolának az országhatáron mélyen túlnyúló hatását.

Lehetőség van a két zalai gimnázium és a szomszédos Vas megyei kőszegi gimnázium arányainak 1808 és 1824 közötti mérlegszerű összevetésére. Ennek során az derül ki, hogy ebben az időszakban a kőszegi diákok 22 százaléka Zala

²⁰ A jelenség Degré Alajosnak már feltűnt, ő a Dráván túli diákok arányát némileg magasabbra teszi : Degré Alajos: i. m. 204. o.

²¹ Karman, Igor: A diákok szociális és vallási hovatartozása a zágrábi főiskolákon az első világháborúig. In: *Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion „Mogersdorf” 1976. Kőszegen.* Szombathely, 1978. 321. o. Karman Kresimir Nemeth művét idézi, ami a zágrábi királyi akadémia 1791 és 1830 közötti történetét dolgozta fel.

²² Öt Dráván túli város, Varasd (26 diák), Zágráb (23), Kapronca (22), Verőce (17) és Daruvár (12) diákjait részletesebben is megnéztük. Az összesen 100 diák közül 8 esetben volt bejegyezve magyar nemzetiség, 7-nek volt egyértelműen magyar neve (Halász, Farkas, Somogyi stb.), de ezek közül csak egynek (Lentulay) volt magyar a nemzetisége az anyakönyv szerint, ugyanakkor a valószínűsíthető testvérének horvát volt a bejegyzett nemzetisége. A diákok között 10-nek volt nemes szülője, 22-nek polgár, 34-nél pedig se rendi állás, se foglalkozás nem volt megadva. A humanista osztályokat is látogatók száma 52, csak humanista osztályba járók száma 40 volt. A diákok időbeli eloszlása meglepő: kétharmaduk 1827 után kezdte tanulmányait, városonként nézve csak a kaproncai gimnazistákra jellemző, hogy a vizsgált első két évtizedben koncentrálnak a nagyobb részük (64 %), a daruváriaknak pedig nagyjából egyenletes az eloszlásuk (50 %). Utóbbi adatok a felvetett indokok közül inkább a magyar nyelvű tanulmányokra utalnak.

megyei, míg Kanizsán 1,4 %, Keszthelyen 6 % a vasi diákok aránya. A korábbi, 1777 és 1800 közötti időszakban ez az arány 13 százalék körüli volt.²³ Az iskolahálózat ebben a régióban 1777 és 1848 között nem változott, tehát új középiskola nem létesült. A fenti összevetés alapján megállapítható, hogy a kőszegi iskola vonzása jelentősebb mértékben terjedt ki Zalára, mint a két zalai gimnázium vonzása Vas megyére. A XVII. századi alapítású jezsuita, később piarista kőszegi nagygyimnázium Zala megyének a két zalai középiskola által kevésbé lefedett északi–nyugati és nyugati területéről vonzotta a diákokat. A megye észak–keleti területén pedig közös beiskolázási körzetet alakított ki főleg a keszthelyi iskolával. Hasonló, sőt még nagyobb vonzás feltételezhető a későbbi alapítású (1771), de a szóban forgó területhez közelebb fekvő Szombathely gimnáziumáról is, amely város 1793-tól a nagygyimnázium után következő filozófiai osztályokban oktató líceummal is rendelkezett. A zalai gimnáziumok vonzása délen, Somogy megye és a Dráván túli területek felé lépi át a megye-, illetve országhatárt.

A két vonzáskörzet és a közös körzet

A megyei arányok után azokat a településeket vehetjük figyelembe, ahonnan *viszonylag* sok, jelen esetben 5, vagy annál több²⁴ diák érkezett hosszabb–rövidebb tanulmányokra a két gimnáziumba. (Az így meghatározott településhalmaz Nagykanizsa esetében 65 településről összesen kikerülő 774 diák adatait tartalmazza, ami az összes kanizsai vidéki tanuló 42 %-a. Keszthely vonatkozásában ugyanez 45 településről 525 diák, 47 %. Lásd a Függelékben a 6.1. és 6.2. táblázatot²⁵.) Ez az eljárás kijelöli a településeknek azt a körét, amit a tulajdonképpeni vonzáskörzetnek tekintünk. A vonzáskörzet településeit járások szerint csoportosítva a következő kép rajzolódik ki:

²³ Kapiller Imre: Zalai diákok Kőszegen... 57. o. A két adat nem azonos módon lett kiszámolva, ezért nem tudjuk megállapítani, hogy ténylegesen nőtt-e a részarány.

²⁴ Ennyi diák 40 év alatt egy településről valójában igen kevés, sokszor teljesen esetleges lehet, nem is beszélve arról az esetről, ahol az öt gyerek egy családból kerül ki. Mégis valahol meg kellett húznunk a határt, amit — úgy véljük — a diákságnak ezeken a településeken való koncentrálódása igazolhat.

²⁵ A települések listájáról lehangyunk azokat a távolabbi nagyobb városokat (Veszprém, Kaposvár, Pápa, Győr, Szombathely stb.), ahol szintén volt gimnázium, mert ezekben az esetekben nem a vizsgált két gimnázium vonzásáról, hanem egyes társadalmi csoportok térbeli mobilitásáról van szó.

2.1. táblázat

A nagykanizsai gimnáziumi vonzáskörzet településeinek és diákságának járási megoszlása

Járás (Megye)	Település	Összes diák	Átlag diák (diák/település)	Diákok részaránya (%)
Lövői (Zala)	2	31	16	4
Egerszegi (Zala)	8	110	14	14
Kapornaki (Zala)	24	200	8	26
Szántói (Zala)	3	41	14	5
Tapolcai (Zala)	1	5	5	1
Muraközi (Zala)	11	233	21	30
Marcali (Somogy)	13	132	10	17
Kaposi (Somogy)	1	9	9	1
Babócsai (Somogy)	2	13	7	2
Összesen	65	774	12	100

2.2. táblázat

A keszthelyi gimnáziumi vonzáskörzet településeinek és diákságának járási megoszlása

Járás (Megye)	Település	Összes diák	Átlag diák (diák/település)	Diákok részaránya (%)
Lövői (Zala)	0	0	0	0
Egerszegi (Zala)	1	19	19	4
Kapornaki (Zala)	6	58	10	11
Szántói (Zala)	19	204	11	39
Tapolcai (Zala)	8	126	16	24
Muraközi (Zala)	0	0	0	0
Marcali (Somogy)	8	91	11	17
Kaposi (Somogy)	3	27	9	5
Babócsai (Somogy)	0	0	0	0
Összesen	45	525	12	100

A vonzáskörzet arányai finomítják a megyei adatok által mutatott arányokat: a megye nyugati részén fekvő Lövői járás mindössze négy százalékban részese-

dik a nagykanizsai vonzási terület településeiből, a keszthelyiéből pedig egyáltalán nem. Az Egerszegi járás a keszthelyi körzetből részesedik hasonlóan alacsony mértékben. Nagykanizsán a Muraköz és a Kapornaki járás, Keszthelyen elsősorban a Szántói, másodsorban a Tapolcai járás jelenti a tulajdonképpeni városkörnyéket. Az egy településre jutó diákok magas átlaga pedig mutatja a magukat nagy számú diákkal képviseltető mezővárosok járási elhelyezkedését a kanizsai körzetben a Muraközben. A keszthelyi körzetben pedig Sümeg és Tapolca nagyszámú diákja emeli meg a Tapolcai járás átlagát. A Marcali járás mindkét gimnázium esetében azonos arányban részesedik a vonzáskörzetből. A Kaposvári járás adatait is ideszámítva a két iskola vonzása Somogy megye nyugati részére szám szerint közel azonos. Ezek a viszonyok lényegesen eltérnek a két város piackörzeteinek viszonyaitól, amennyiben ez a somogyi rész Nagykanizsa tiszta piackörzete.²⁶ Látható tehát, hogy a különböző központi funkciók által kialakított körzetek jelentősen eltérhetnek egymástól. Úgy látszik a két gimnázium között nincs olyan nagy különbség (megközelíthetőség, presztízs stb.), mint a két város gazdasági súlya között.²⁷

A vidéki diákok koncentrációja

Az eddigiek során azt vizsgáltuk, hogy a két gimnázium hatása milyen irányokban és milyen távolságra terjedt ki. Ez az eljárás az iskolaszékhelyhez, mint központhoz kapcsolódó területeket jelöl ki, de a vonzási területen levő összes település között nagy különbségek lehetnek a középiskolai tanulmányokat végző gyerekek száma tekintetében. Ugyanazon a szűkebb területen bizonyos helységek nagyobb, mások kisebb számban küldenek gyerekeket középiskolába. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megállapítsuk, melyek azok a települési sajátosságok, amelyek bizonyos helységekben nagyobb számú gyerek középiskolába kerülését eredményezik. Vagyis azt kutatjuk, hogy milyen típusú helységekre *koncentrálódik* a vidéki diákság, és mi ennek a sűrűsödésnek a magyarázata, milyen területi, települési sajátosságok növelik a gimnáziumba jutás esélyét.

A fenti cél érdekében egyrészt a vonzáskörzet fogalmát az eddigitől eltérő értelemben alkalmazzuk. Ugyanis a vonzáskörzet vizsgálatának logikája kettős: nemcsak azt vizsgálhatja, hogy egy középiskolába honnan, milyen irányból és

²⁶ Bácskai Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: *Zalai Gyűjtemény* 34. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1993. 213–249. o.

²⁷ Uo.

milyen nagy területről érkeznek a tanulók, hanem azt is feltárhatja, hogy egyes területekről, illetve egyes helységekből mennyien és hova jártak középiskolába.²⁸ Ilyen módon meghatározható egyfelől az, hogy egy-egy területre a középiskolai hálózat egyes iskolái milyen erős vonzást gyakoroltak, másfelől azok a területek és települések, amelyek erőteljesen kapcsolódtak a különböző középiskolák működéséhez, azaz környezetükhöz képest viszonylag nagy számú gyereket küldtek viszonylag folyamatosan gimnáziumba.

Másrészt feltételezzük, hogy a diákok települési koncentrációjának *egyik* — kézenfekvő — oka a fiaikat középfokú oktatásban részesítő társadalmi csoportok lakóhelyi koncentrálódása volt. Ezt a feltevésünket szeretnénk az alábbiakban ellenőrizni a diákok rendi összetételének elemzésével.

Az előbbi szempontok szerint kiválasztott helységek társadalmának és az onnan jövő diákok családi-társadalmi körülményeinek későbbi, esettanulmány-jellegű, mikroszerkezeti vizsgálata²⁹ kedvező forrásadottságok esetén fényt deríthet a tanulmányokkal kapcsolatos egyéni-családi döntésekre, szokásokra és az iskolaválasztásnál érvényesülő tradíciókra. Ebben a megközelítésben a vonzáskörzet vizsgálata az egyes vizsgálandó települések kiválasztásának, mintegy előtanulmánynak tekinthető.

Ezt a gondolatmenetet követve választottuk ki azt a 46 települést, amelyek a négy évtized alatt *legalább 10 tanuló*t küldtek a kettő közül valamelyik, vagy mindkét gimnáziumba. (Lásd ezeket részletesen a Függelékben, a 8. táblázatban.) Vagyis azoknak a településeknek az együttes vizsgálatáról lesz szó, amelyek a két iskolába viszonylag nagy számban és viszonylag rendszeresen adtak diákokat, tehát közbülső helyzetben vannak az iskolaszékhelyek és a diákot nem vagy csak egyet-egyet küldő települések között. Ezeknek a településeknek egy részéről az előzőekben mondtak értelmében nemcsak a két vizsgált gimnáziumba járhatott diák: mint a megyei és járási adatok ismertetésénél

²⁸ Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Bp. 1963. 433., 436. o., Beluszky Pál: I. m. 45. o. Az oktatástörténet vonatkozásában ezt az igényt fogalmazza meg Tóth István György is: „Ezt a kérdést a magyar és külföldi szakirodalom eddig általában úgy vizsgálta, hogy egy iskola diákjait származási helyük szerint csoportosította, bemutatva az adott iskola vonzáskörzetét. Egy vidék iskolázási, művelődési viszonyairól azonban csak az adhat valós képet, ha éppen fordítva, azt nézzük meg, hogy az ott élő gyerekek közül hányan tanultak tovább, és milyen iskolákba jutottak el.” Tóth István György: i. m. 39. o.

²⁹ Ennek során az iskolai anyakönyvi névszerinti adatokat más típusú forrásokból, családi levéltárakból, naplókából, árvaügyi iratokból stb. származó információkkal lehetne összekapcsolni, és például az iskoláztatás költségeit, az iskoláztatás szándékait, céljait, a további iskolai és foglalkozási életutat is fel lehetne tárni.

kiderült, a Vas megyei gimnáziumok, de feltehetően a Veszprém megyeiek is, erőteljes vonzást gyakoroltak Zala északi és nyugati részeire, a somogyi területen pedig Kaposvár gimnáziumának hatása érvényesülhetett. A szomszédos megyékben működő gimnáziumokhoz való közelebbi fekvés és az ezekbe a városokban irányuló forgalom erőssége minden bizonnyal növeli a diákok számát azokban a helységeken, amelyek a két vonzáskörzet szélén helyezkednek el. Így az egyes vizsgált településekről kikerülő diákok számát az esetek többségében olyan minimumnak tekintjük, amely további adatgyűjtéssel növelhető.

Ha módszertani okból feltételezzük, hogy ebben a korszakban a társadalom különböző csoportjai minden településen egyforma arányban vannak jelen, az egyes településekről gimnáziumba járó gyerekek számát alapvetően az adott település népességszáma és az iskolától való távolsága határozza meg. Azonban a középiskolai tanulmányok nagyrészt bizonyos társadalmi csoportok fiaira jellemzőek ekkor. Ezeknek a csoportoknak a területi elhelyezkedése, illetve koncentrálódása jelöli ki — a távolságtól persze nem egészen függetlenül — azokat a helységeket, ahol magas lesz a gimnazisták száma. Vagyis adatainkon ellenőrizni lehet, hogy az egyes társadalmi csoportoknak mi a kapcsolata a középiskolával, a korabeli irodalom és a szakirodalom megállapításai esetünkben mennyire helytállóak, illetve hogy mik a döntő tényezői a gimnáziumba kerülésnek és az ottani eredményességnek. Pontosabban fogalmazva a lakóhely területi pozíciója, forgalmi helyzete, a területi munkamegosztásban betöltött szerepe, jogállása, népességszáma, a helyi társadalom szerkezete stb. a többi olyan „egyéni” tényezőhöz (változóhoz), mint rendi állás, foglalkozás, vallás, nemzetiség stb. képest milyen súllyal határozza meg a tanulók iskolába kerülését és ottani pályáját.

Ha a gimnáziumi tanulmányok, taníttatás szempontjából fontos csoportokat általában akarjuk meghatározni, elsősorban a rendi állást és a foglalkozást kell figyelembe vennünk, majd azt, hogy milyen az egyes csoportok területi elhelyezkedése, milyen településtípusokban koncentrálódnak. A korabeli források és a szakirodalom alapján erről a következőket mondhatjuk:

A *nemesség* az a csoport, amelynek művelődési igényeit a gimnázium legteljesebb mértékben elégítette ki, azt is lehet mondani, hogy a nemesség iskolája a korabeli gimnázium.³⁰ Ez a kijelentés azonban csak a köznemesség felső, jómódú birtokos rétegére nézve igazán helytálló. E réteg fiaira nézve idősza-

³⁰ Nagykanizsán a vizsgált időszakban a második humanista osztályban a nemesek aránya 27 %, Keszthelyen ugyanez 33 %.

kunkban szinte kötelező, rendi norma a gimnáziumi végzettség. Ennek az „iskolahasználó” csoportnak a létszáma azonban általában is alacsony volt a nemességén belül³¹ is és a többi, előbbieken említett réteghez képest is, szám-
szerű súlyuk a gimnazisták között is kicsi. Lakóhelye többnyire a birtokon lévő
kastély vagy udvarház volt, ennek következtében területi koncentrációjuk
nagyobb mértékben nem jöhetett létre, így iskoláztatásuk elemzésének kerete
nem elsősorban a települési, hanem inkább a családi dimenzió. — Ezt a csoport-
tot egyértelműen a teljes gimnázium elvégzése jellemezte.

A felsőbb hivatalviselés nemesi privilégiuma a romló egzisztenciális helyzet-
ben levő kisebb birtokos nemesi, vagy kismemesi rétegeket gyerekeik magasabb
iskoláztatására készítette, mivel számukra kiemelt fontosságúak voltak a tanulás
révén elérhető hivatalok (uradalmi tiszti, megyei alsóbb tisztségek stb.).³²
Míután a nemesség számszerűleg legnagyobb részét ezek a nemesi rétegek tették
ki, és területi koncentrációjuk³³ is megfigyelhető a kuriális, kismemesi, közbir-
tokossági falvakban³⁴, ez a csoport kiemelt fontosságú lehet elemzésünkben. —
Ebben a csoportban is valószínűleg a teljes gimnáziumi végzettség volt az
elsődleges cél.

A korabeli gimnázium másik fő — a nemesi nevelésnél régebbi, több évszáz-
adra visszanyúló intézményi tradíción alapuló — funkciója az egyházi szemé-
lyek, az *egyházi értelmiség* képzése volt. Az egyes tankerületek adatai szerint
meglehetősen nagy volt azok száma, akik az utolsó gimnáziumi osztály végezté-
vel papi vagy szerzetesi pályára kívántak menni (ami persze nem jelenti, hogy

³¹ Az 1819. évi Zala megyei nemesi összeírás szerint a megye nemességének közel 80 %-át teszik
ki a kismemesek. A középirtokos nemesek legtöbben a kapornaki, ez után pedig az egerszegi
járásban vannak. V. ö. Degré Alajos: Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás. In:
Zalai Gyűjtemény 2. Zalaegerszeg, 1974. 43–69. o., és Felhő Ibolya (szerk.): *Az úrbéres bir-
tokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. I. kötet Dunántúl. Bp. 1970. 370–
371. o.

³² V. ö. Degré Alajos: Zala megye vezetőségének kiválasztása a feudalizmus végén. In: *Jogtörté-
neti tanulmányok* 5. Bp., 1983. 47–57. o. Ez az aspiráció a reformátusok körében is jelen van:
Hudi József: i. m. 143. o.

³³ A bocskoros nemesség legnagyobb számú a tapolcai járásban, szintén nagy számú az
egerszegiben, de a Muraközben alig volt kismemes. V. ö. Degré Alajos: Pálóczi Horváth
Ádám... 48. o.

³⁴ A kismemesség által lakott falvak, a nemesi (curialista) községek, illetve a közbirtokosság
kérdésköre meglehetősen összetett, elsősorban jog- és intézménytörténeti kérdéskör, amivel
kapcsolatban elsősorban Degré Alajos, Dominkovits Péter, Hudi József és Ódor Imre munkái-
ra utalunk.

tényleg oda is mentek vagy ott is maradtak).³⁵ Számolnunk kell tehát egy viszonylag nagy mértékű, az egyházi értelmiségbe irányuló mobilitási szándékkal, és felvethető a kérdés, hogy ennek van-e település-specifikus vonása. Ennek kapcsán felmerül az is, hogy a túlnépesedő falvakból általában egyfajta kényszermobilitás indul-e meg az értelmiség és az alsóbb hivatalok irányában, amihez a középiskolán keresztül vezet az út. — Az egyházi utánpótlás esetében a legegységesebb a teljes gimnáziumi végzettség igénye, de a grammatikai osztályok elvégzése is kínált nem túl jól fizetett, de kétségtelen presztízzsel bíró alsóbb hivatalnok-értelmiségi állásokat.

A következő csoportként a *mezővárosi polgárság*, mezővárosi lakosság jön szóba a gimnáziumi oktatással összefüggésben, amely csoport meglehetősen összetett rendi állásbeli és foglalkozási szerkezetet jelenthet a specializálódott agrártermelőtől a kézműveseken és kereskedőkön, hivatalnokokon át az értelmiségig. Ide tartozik az a vagyonos jobbágy vagy parasztgazda is, aki ugyan jobbágyfaluban birtokos, de piacra termel és ebben a minőségében a mezővárosi településhálózat³⁶ része: értékesítés-beszerzés céljából sűrűn látogatja a környező piacközpontokat, és gazdasági ügyleteihez az írás-olvasás-számolás készségén túl a gazdasági-jogi-politikai tájékozódás képességével³⁷ is kell rendelkeznie. — Az ő, illetve fiaik esetében a grammatikai osztályok elvégzése a legnagyobb arányban képezheti az iskoláztatás célját.

Végül meg kell említenünk az *értelmiségi önreprodukció* lehetőségét: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő gyermekét ezzel a tőkefajttal tudja leginkább ellátni. Ezekkel az esetekkel ott kell számolnunk, ahol az iskolázottabb hivatalnok-értelmiségi réteg koncentrálódik: vizsgálatunkban elsősorban az *uradalmi központokban, alközpontokban*. — Valószínűleg ebben az esetben is a teljes gimnáziumi végzettség lehet a kitűzött cél.

³⁵ MOL Helytartótanácsi levéltár, Közoktatási ügyosztály iratai

³⁶ V. ö. Tóth Tibor: Településhálózat és munkamegosztás. In: *Tér és társadalom* 1988. 1. sz. 68–78. o. és Csicsvari András: *Zalaszentgyörgyi gazdasága és társadalma 1790–1850*. Egyetemi doktori értekezés 1996. „Figyelembe veendő, hogy a tőkefelhalmozás bármily szerény mértékű is volt, sokszor nem a hagyományosan polgárinak ítélt foglalkozásuk körében ment végbe, valamint azt, hogy számos hagyományos foglalkozási ágban néhány kézművesipari, kereskedői vagy östermelői foglalkozás nagyobb tőkés ipari, mezőgazdasági vagy kereskedelmi vállalkozást vagy annak kezdeti formáit takarta.” Bácskai Vera – Nagy Lajos: i. m. 309. o.

³⁷ „Az adómegettadó mozgalom vezetői ugyancsak jómódú parasztlak. Vezetőjük, Blaskovits Pesten iskoláztatja a fiát,...” Vörös Károly: *Paraszttörténetek Zala megyében a XIX. század első felében*. Zalaegerszeg, 1969. 59. o.

Mindehhez figyelembe kell vennünk azt is, hogy ebben a korszakban a középiskolai „oktatási piac” valószínűleg inkább kínálati, mint keresleti jellegű volt.³⁸ Azaz például az iskolák — a tanító szerzetesrendek — érdekeltek lehettek a tanulólétszám növelésében, a diákok megnyerésében a központi kormányzat azon folyamatos megszorítási törekvésével szemben, amely az értelmiségi túltermeléstől és az értelmiségi nyomortól való félelemből táplálkozott.³⁹ Ebben az esetben az iskolaválasztásban, az iskoláztatási döntésekben sok esetleges, nem kalkulált elem lehetett. Így a vizsgált időszakban óvatosan kell bánnunk az oktatással kapcsolatban a *stratégia* kifejezéssel, ami célracionális, kalkulatív magatartást sugall. Ebben a korban a nem racionális magatartás típusoknak, a szokásnak, a tradíciónak, a véletlenszerű, érzelmi motívumoknak valószínűleg jelentős szerepük volt, tehát ezekkel — legalábbis bizonyos csoportok esetében — a középfokú oktatás társadalomtörténeti vizsgálatánál is legalább annyira számolnunk kell, mint a modern, racionális mentalitás megjelenésével és terjedésével. Ezt erősítik meg például a nagy iskolai mobilitásról korábban mondtak is. A fent tárgyalt társadalmi csoportoknál az iskoláztatás többé-kevésbé racionális motívumait próbáltuk összegyűjteni. De kérdés, hogy ezek az utólag racionálisnak tekintett döntések milyen konkrét helyi körülmények és feltételek között születtek meg. A továbbiakban azokra a tényezőkre vagyunk kíváncsiak, amelyek a középfokú iskoláztatás szempontjából adottságnak, és nem egyéni döntéseknek tekinthetők.

Még egy szempontot fel lehet vetni az előbbieken meghatározott csoport szintű iskoláztatási magatartásokkal kapcsolatban. Fontos kérdés, hogy a középiskolában szerzett tudás (műveltség, készség, ismeret) „hasznosítható”-e helyben, avagy a társadalmi mobilitás térbeli mobilitással is együtt jár-e: tehát nemcsak egy új társadalmi csoportba vagy rétegbe való belépést jelent, hanem egyben elvándorlást is. Erre a kérdésselvetésre persze csak az életpályák iskola utáni szakaszainak vizsgálatával lehet pontos választ adni, de előzetesen feltehetjük, hogy a birtokos nemesség és a mezővárosi polgárság esetében lehet leginkább helyi érvénye a középiskolai végzettségnek. Az első esetben a megyei politikai–közigazgatási elittről van szó, tehát aki nem a lakóhelyén, de „helyben”, a megyén belül alkalmazza tudását. A második esetben pedig a korlátozott számú, központi funkciókkal rendelkező, vagy ilyenekhez erősen kapcsolódó helységek jönnek szóba, amelyek ennek a csoportnak lakóhelyét, illetve mozgásterét jelentik. Nyitott kérdés, hogy a nemesi községek igazgatása, illetve a

³⁸ Archer, Margaret: *Az oktatási rendszerek expanziója*. Bp. 1988. 16–17. o.

³⁹ Kornis Gyula: i. m. 258., 261–270. o.

közbirtokosság intézménye igényelt-e olyan mértékű iskolázottságot, hogy az ezekkel az intézményekkel rendelkező falvakat is a helyi képzettség-igényű esetek közé soroljuk.

A rendi norma-szerű és az esetleges, például rokoni vagy egyéb kapcsolatokon alapuló iskoláztatás szempontjából a település jellege aligha lehet érdekes. De az iskoláztatási szándék feltételei-lehetőségei lehetnek helyi, települési meghatározottságúak ha a fiaikat jellemzően gimnáziumba küldő (vagy küldeni szándékozó) társadalmi csoportok számbeli aránya, társadalmi súlya nagy az adott településen. Érdemes talán felvetni azokat a lehetséges eseteket is, amikor a „hely szelleme”, azaz a fenti csoportok és bizonyos intézmények (kolostorok, rendházak, királyi hivatalok) jelenléte az, ami olyanok figyelmét is felhívja a gimnáziumi tanulmányok lehetőségére, vagyis mintát közvetít, akik jellemzően és nagyobb arányban korábban nem iskoláztatták gyerekeiket.

A fenti tényezők aligha lehetnek függetlenek a helységeknek a környező központokkal való egyéb kapcsolatától, azok intenzitásától, sokoldalúságától, a megközelítés idő- és költségigényétől. Feltételezhető tehát, hogy ott, ahol ezek a kapcsolatok amúgy is erősek és összetettek, a középiskola vonzása is nagy lesz: viszonylag nagyobb számban és viszonylag folyamatosan kerülnek ezekről a településekről gyerekek a középiskolába.⁴⁰

Végül figyelembe kell vennünk a gimnáziumi diákság számának országos alakulását a vizsgált időszakon belül. Az ország összes katolikus középiskolájának a Helytartótanács által félévenként készített létszámösszesítései⁴¹ alapján a gimnazisták összlétszámának változása tekintetében a szóbanforgó idősakra a következő tendenciát lehet megállapítani: 1810 és 1827 között a létszám folyamatosan, mintegy 50 százalékkal növekszik, majd némi visszaesés után 1831 és 1846 között lényegében stagnál (lásd a Függelékben a 3. grafikont). A fenti jelenség mélyebb elemzést igényel, de felvethető, hogy az összlétszám alakulása mögött nemcsak a képzési funkciók arányainak változása áll, hanem ezzel összefüggésben a diákok társadalmi összetétele is átalakul. E feltevést szem előtt tartva bontottuk adatainkat is két, nagyjából egyenlő időszakra.

A 46 legtöbb diákot adó település csoportosítását tehát az előbbieken megfogalmazott szempontok szerint kell elvégeznünk, hogy összefüggést találjunk a

⁴⁰ Degré Alajos Nagykanizsa esetében az ellenkező hatásra is felhívja a figyelmet, feltételezve: a gimnázium vonzása — a vidéki diákok és őket látogató szülei piaci kereslete révén — a város piacközponti szerepkörét erősítette. Degré Alajos: *A nagykanizsai gimnázium története 1765–1948*. In: *A nagykanizsai Landrer Jenő Gimnázium évkönyve*. Nagykanizsa, 1966. 50. o.

⁴¹ MOL Helytartótanácsi levéltár, Közoktatási ügyosztály iratai

diákok szüleinek lakóhelye és a középiskolai tanulmányok esélye között. A lehetséges településtípusok meghatározásánál figyelembe vettük, hogy a térségben nincs szabad királyi város, tehát egyfelől a mezővárosi fejlődés során kialakult településszerkezetet, településhierarchiát kellett szem előtt tartanunk, másfelől az agrártársadalom területi szerveződésére vonatkozó megfontolások jelentettek segítséget.⁴² A települések és az onnan kikerülő diáknépesség összetetésének a lehetőségét az egyes helységekre vonatkozó egységesen meghatározott, illetve felvett adatok összegyűjtése tette lehetővé.⁴³

A két zalai gimnázium vonzáskörzetébe tartozó, legalább 10 diákot adó 46 településről 24 a kanizsai, 11 a keszthelyi és ugyancsak 11 a közös kanizsai–keszthelyi vonzáskörzetbe tartozik. Az ezekről a településekről kikerülő diáknépesség⁴⁴ nagyobb részben (61 %) a nagykanizsai iskolába, kisebb részben (39 %) a keszthelyi gimnáziumba járt, minimális (4 %) azok száma akik mindkét iskolát látogatták. A két gimnázium összes vidéki diákjának 31 százalékát teszik ki, és időbeli eloszlásuk is nagyjából egyenletes: a vizsgált időszak első felében, az 1808–1827 közötti első húsz évben 14 százalékkal többen vannak, mint az 1828–1847 közötti másodikban (az összes vidéki esetében ez a különbség

⁴² Csak a legfontosabb munkákat említve: Bácskai Vera – Nagy Lajos, Bácskai Vera, Felhő Ibolya és Tóth Tibor idézett munkája, továbbá Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.) In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. Bp., 1984. 5–34. o., Szili Ferenc: Vásárok Somogy megyében (1700–1848.). In: *Somogy megye múltjából* 18. 1987. 187–220. o., Vörös Károly – Orbán Sándor – Sándor Pál: Az új- és legújabb kori társadalomtörténeti kutatásokhoz. (Tervezet) In: *Történelmi Szemle* 1976. 73–60. o.

⁴³ A települések esetében lényegében az alábbi ötféle adatot gyűjtöttünk össze (ezeket és forrásaikat részletesen lásd a Függelékben): 1. az egyes települések népességszámának és ennek változása 1787 és 1850 között három időpontban, 2. a települések jogállása, 3. a települések központi funkcióinak szintjét, a településen található (nem helyi funkciót ellátó) intézményeket, útvíviszonyokat, 4. a települések birtokosainak és 5. a települések népességének rendi állás és jogállapot szerinti összetételének mutatóit. Az elemzésünknek ebben az első szakaszában nem vehettük mindegyiket figyelembe, ezért azokra, amelyeket érdemben használtunk a szövegben is hivatkozunk.

⁴⁴ Ez a népesség úgy állt össze, hogy a két gimnáziumba szűkebb vonzáskörzetéből (10 vagy annál több diákot küldő települések) jött diákok adatait egybevontuk, majd azok anyakönyvi adatait, akik mindkét gimnáziumban folytattak tanulmányokat, egyesítettük. Így ez a sokaság kevesebb, mint a két szűkebb vonzáskörzet diáksága.

kisebb, 8 %).⁴⁵ E települések diákjai rendi állás tekintetében összességében az alábbi összevont⁴⁶ csoportokba tagolódnak:

3. táblázat

A nagykanizsai és/vagy a keszthelyi gimnáziumba legalább 10 diákot adó településekről kikerülő diákság társadalmi helyzet szerinti megoszlása

Rendi csoport	Részarány (%)	Humanista osztályba járók aránya a csoportban (%)	A foglalkozás nincs feltüntetve a csoportban (%)	Az összes feltüntetett foglalkozás csoportra eső része (%)
Nemes	33	49	70	25
Civis	12	41	72	8
Közrendű	28	40	100	0
Foglalkozást űző	27	34	0	66 ⁴⁷
Összesen (N=904)	100	42 (átl.)	59 (átl.)	100

⁴⁵ Az időbeli megoszlás számainál figyelembe kell venni, hogy a kanizsai gimnázium esetében az 1808–11 közötti évek hiányoznak. Ezt a hiányt nem korrigáltuk, így a különbség valójában nagyobb.

⁴⁶ Az összevonas során a „nemes” csoportba a nemes rendi állásúakat (nobilis-nemes), a „civis” csoportba a mezővárosi polgárokat (civis-polgár), a „közrendű” csoportba soroltuk az ignobilis-plebeius rendi állásúakat, továbbá azokat, akiknél nem volt ide beírva semmi és egyik esetben sem volt foglalkozás feltüntetve, a „foglalkozást űző” csoportba pedig azokat, akiknél csak foglalkozás volt beírva, rendi állás nem. Foglalkozás ezen a sokaságon belül 41 %-ban van feltüntetve, ami lényegében nem tér el az összes vidékinél levő 40 %-tól. Ez az arány olyan alacsony, hogy csak olyan települések diáknépességénél vehetjük figyelembe, ahol ez az arány lényegesen magasabb. Foglalkozási csoportok szerint legnagyobb részarányt a kézművesek–kereskedők–szolgáltató ipar képvisel (30 %), az uradalmi alkalmazottak és az „értelmiség” (többségükben tanítók) egyforma aránnyal (24–24 %) követik őket. A két utóbbi csoport időben egymás váltja: a „közrendű” szülők gyerekeinek 82 százaléka az első két évtizedben folytatta tanulmányait, míg a „foglalkozást űző” szülők gyerekeinek kétharmada a 1827 után járt gimnáziumba.

⁴⁷ Ebben a részsokaságban a kézművesek–kereskedők–szolgáltató iparosok, illetve őket követve az uradalmi alkalmazottak vannak felülreprezentálva az összes — tehát a rendi állást is megadó — ismert foglalkozású szülőhöz képest, és itt szinte teljesen hiányoznak a megyei tisztségviselők. A megyei tisztségek viselői egyébként 9 %-os arányt képviselnek, az összes ismert foglalkozású között.

A két gimnázium összes vidéki diáknépességének rendi tagolódásával (lásd a Függelékben a 7. táblázatot) összehasonlítva a fenti adatokat nincs lényegi eltérés, ami azt jelenti, hogy a diákok koncentrációja egy-egy településen nem jelenti az onnan kikerülő diákok rendi összetételének polarizálódását. Az a tény tehát, hogy bizonyos helységekből viszonylag nagyobb számban kerülnek középiskolába gyerekek, nem jelenti azt, hogy ez a diákság sajátos rendi összetételű lenne.⁴⁸ Másrészt viszont azt is jelenti, hogy a több diákot adó településekről kikerülő diáknépességben lényegében ugyanolyan súllyal van jelen mindegyik rendi csoport, mint az összes vidéki tanuló között.

A lélekszám adatok alapján ez a település-állomány a következő jellemzőkkel írható le: Ludovicus Nagy 1827-es adatai szerinti népességszámuk átlaga 1247, meglehetősen nagy szórással. A legnagyobb, 3116 lakosú Zalaegerszeg mellett három 500 lakos alatti népességszámú település található a csoportban: a muraközi Stridó mezőváros (279 lakos), Gétye (313 lakos) és Balatonszentgyörgy (402). A lélekszám-nagyságcsoporthoz szerinti megoszlást az alábbi táblázat mutatja:

4. táblázat
A legalább 10 diákot adó települések lélekszám-nagyságcsoporthoz szerinti megoszlása

Lélekszám-nagyságcsoporthoz	Település	Résarány az összes diákból (%)	Átlag diák (diák/telep.)	Humanista osztályba járók aránya (%)
–999	23	36	14	46
1000–1999	13	27	19	45
2000–2999	9	28	28	32
3000–	1	9	78	42
Összesen	46	100	20 (átl.)	42 (átl.)

A táblázat adataiból látszik az egyes településekről kikerülő nagyobb számú diáknépesség és a települések nagyobb lélekszáma közötti összefüggés. Említésre méltó, hogy az egy településre jutó diákok átlagát tekintve jóval átlag feletti

⁴⁸ Lehet persze, hogy ha az összes maximum 2 diákot küldő település adatait vetnénk össze az összes 20 vagy annál több diákot küldővel, akkor nagyobb arányú eltérést kapnánk, különösen a mezővárosi polgárok (civis) esetében és azoknál, akiknél csak foglalkozást adnak meg.

harmadik nagyságcsoportban, a 2000–2999 lakosú településeken a többi csoporthoz képest alacsony a humanista osztályba járók aránya. Az ebben a csoportban levő kilenc településből hat mezőváros, három falu.

A települések közül 18 mezőváros, és 21 rendelkezik valamilyen szintű központi szerepkörrel. A központi szerepkörrel rendelkező helységek több, mint fele (57 %) a 4. hierarchikus csoportba tartozik, azaz „központi funkciót betöltő falusi települések” között a „vásártartó helyek egyéb központi funkcióval” kategóriába kerültek.⁴⁹ 13 helységben található uradalmi központ.⁵⁰ Végül a települések közül 9 esetben viszonylagosan magas arányú nemes lakosságot találunk: ezekben a helységekben az állomány átlagánál legalább kétszer nagyobb ez a szám.⁵¹

A vidéki diákok koncentrációjának településtípusai

A települések fenti jellemzői alapján kialakítottunk négy településtípust, amelyek az eddigi elemi szintű számítások alapján összhangban állnak a korábban meghatározott, fiaikat jellemzően iskolázató társadalmi csoportok területi elhelyezkedésének, illetve feltételezett koncentrálódásuk sajátosságaival. (A település népességének nagyságát itt már külön tényezőként nem vettük figyelembe.) Várakozásaink szerint a településeknek ez a csoportosítása megmutatja és részben magyarázza, hogy miért nagyobb egyes településeken a középiskolába jutás valószínűsége. Zalaegerszeget több oknál fogva is egyedi esetként kezeltük, ezért itt nem vettük számításba, a negyedik csoport pedig a figyelembe vett települési mutatók tekintetében „maradék elven” állt össze, és egy következő szakaszban tovább bontható. Ezek a típusok a következők:

- 1 – mezőváros központi szerepkörrel és uradalmi központtal,
- 2 – mezőváros központi szerepkörrel,
- 3 – falu nagy arányú nemes lakossággal,
- 4 – falu.

⁴⁹ A 4. hierarchikus csoport a vizsgált dél–dunántúli régióban is a legnagyobb számú, de aránya az összes központi funkcióval rendelkező település között csak valamivel több, mint egyharmad. Bácskai Vera: i. m. 213–249. o.

⁵⁰ Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1841. és Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847.

⁵¹ Ennél a mutatónál az 1787-es népszámlálás községsoros adatai közül a 'nemes férfiak' számát a 'jogi népesség' férfi adatához viszonyítottuk. E népszámlálás szerint Zala megyében 78, Somogy megyében 36 olyan település van, amelynél ez a mutató 20 % feletti.

A diákok összevont rendi csoportjainak koncentrációját ezekben a típusokban a következőképpen feltételeztük (nagyságrendi sorrendben):

- nemesekét a 3, 1, 2 típusban,
- mezővárosi polgárokét az 1,2 típusban,
- közrendűekét az 4, 2, 1 típusban,
- foglalkozást űzőkét az 1, 2 típusban.

5.1. táblázat

A legalább 10 diákot adó településekről kikerülő diákság településtípusok közötti megoszlása (Zalaegerszeg nélkül)

Típus	1	2	3	4	Összesen
Települések száma	10	7	9	19	45
Egy településre eső diák	24	26	14	15	18
Diákok aránya %	28	22	15	35	100
Diákok között hum. osztályos %	26	19	20	35	100
Diákok között 1827 után kezd %	30	22	14	34	100

5.2. táblázat

A legalább 10 diákot adó településekről kikerülő diákság rendi állás szerinti megoszlása településtípusokon belül (Zalaegerszeg nélkül)

Típus	1	2	3	4	Összes diák között
Nemesek aránya %	21	25	72	28	32
Mezővárosi polgárok aránya %	16	20	2	3	10
Közrendűek aránya %	26	29	18	38	30
Foglalkozást űzők aránya %	37	26	8	31	28
Összesen %	100	100	100	100	100
Diákok között hum. osztályos %	39	36	54	42	42 (átl.)
Diákok között 1827 után kezd %	44	44	40	41	42 (átl.)

5.3. táblázat

A legalább 10 diákot adó településekről kikerülő diákság rendi állás szerinti megoszlása a településtípusok között (Zalaegerszeg nélkül)

Típus	1	2	3	4	Összesen
Nemesek aránya %	19	17	34	30	100
Mezővárosi polgárok aránya %	45	43	2	10	100
Közrendűek aránya %	25	21	9	45	100
Foglalkozást űzők aránya %	38	20	4	38	100
Humanista osztályosok aránya %	26	19	20	35	100
1827 után kezdők aránya %	30	22	14	34	100

5.4. táblázat

A legalább 10 diákot adó települések típusainak egyes települési jellemzői (Zalaegerszeg nélkül)

Típus	1	2	3	4	Teljes állomány átlaga
Lélekszám átlaga 1827 (L.Nagy)	1412	1836	736	1086	1205
Népességnövekedés 1787–1850 (%)	147*	117*	108	122*	124*
Népességnövekedés 1827–1850 (%)	136*	104*	114	121*	122*
Adózó népesség aránya 1828 (%)	30	30	16	26	25
Nemes férfi lakosság aránya 1787 (%)	2	2	24	2	6

* A muraközi települések adatai nélkül.

A táblázatok eredményei szerint a *nemesek* arányai nagyrészt a várakozásnak megfelelően alakultak: a kiválasztásra került települések összes nemes diákjának valamivel több, mint a fele az 3–4-es típusba tartozó településekről, tehát falvakból került ki. A humanista osztályra vonatkozó adataik azt jelzik, hogy a teljes gimnáziumi végzettségre való törekvés a *kisnemesség* belül is gyakori volt. A *mezővárosi polgárok* érthetően szinte kivétel nélkül a mezővárosokból kerültek ki, ezeknek az adatoknak a szerepeltetése formális. A *közrendűek* típusonkénti megoszlása sem okozott meglepetést, az ő csoportjuknak a fele kerül ki a mezővárosokból, azonban a falvakból jövő közrendűek esetében érzékelhetően nagyobb (15 %) a humanista osztályokba is tanulók aránya, ami

az egyházi pályára történő törekvést⁵² vagy a „kényszermobilitás” feltevést is alátámaszthatja. A *foglalkozást űzők*, (vagyis a csak foglalkozásuk alapján azonosítható szülők) esetében némileg meglepő a 2-es típusban kapott átlag alatti, és az 4-es típusban szereplő valamivel az átlag feletti arányuk. E csoport egészének is valamivel több, mint fele a mezővárosok társadalmából küldi fiait a középiskolába, és meglepő, hogy a felsőbb osztályba is járók aránya ebben a rendi csoportban a legalacsonyabb a településtípuson belül. De ha tudjuk, hogy a bejegyzett foglalkozások legnagyobb együttes hányada a kézművesek, kereskedők és a szolgáltató iparosok csoportjára esik, akkor a fenti arányszám a polgári-városi iskola képzési funkciója felé mutat.

A humanista osztályokban tanulók és tanulmányaikat a vizsgált időszak második felében kezdők számarányai pedig megintcsak arra utalnak, hogy a korszak második felében ez a polgári vagy városi iskolai jelleg némileg erősödik, főként a nagyobb lélekszámú több központi funkcióval bíró településeken (A korábban már jelzett⁵³ adathiány miatt a tanulmányaikat 1827 után kezdőkre vonatkozó számok ebben az esetben kevésbé megbízhatók.)

A fenti táblázatok megoszlásai a középiskolai tanulmányokban „érdekelt” társadalmi csoportok területi és településtípus szerinti elhelyezkedésével összhangban vannak, óvatosabban szólva azokat nem cáfolják. (Különösen a nemesi falvak látszanak valóban tipikusnak.) Más szóval az ebből a településállományból kikerülő diáknépeség rendi állás szerinti összetétele reprezentálja az őket küldő települések társadalomszerkezetét.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az elemzésre került adatbázis nem teszi lehetővé erős statisztikai állítások megfogalmazását, de kutatásunk jelenlegi szakaszában nem is ez volt a célunk. Az általunk alkalmazott eljárás módszertani alternatívája az, hogy egy nagyobb régió (pl. egy tankerület) diákságának területi származását vizsgáljuk egyes időpontokban vett minták alapján. Ennek a módszernek kétségtelen előnyei vannak (általánosíthatóbb és statisztikailag szignifikáns következtetések), de a mintavételből eredően az egyes helységek iskoláz-

⁵² A keszthelyi gimnázium iratai között megvan azoknak a diákoknak a részletes kimutatása, akik az utolsó osztály után papok vagy szerzetesek kívántak lenni, 1808 és 1848 között 119 ilyen diák nevét ismerjük. A szülő lakhelyének megoszlása az ő esetükben a következő: 45 %-uk keszthelyi, négyen Pápáról, hárman Zalakoppányból jöttek az iskolába, öt más helységből két-két diák jött, a többiek egyenként mind különböző településről származtak. Ezek az adatok tehát nem mutatják az egyházi pályán mozgók utánpótlásának bizonyos helységekre való koncentrálódását, rendszerességét. Egyébként e diákok egynegyedének szülője nemes, 8 százalékuké civis.

⁵³ Lásd a 10-es és 45-es jegyzetet.

tatásának rendszerességét nem tudja kimutatni. Az eddigi eredmények ahhoz elegendők, hogy kijelöljük a további vizsgálati lehetőségeket, és részletesebb elemzéssel fejtsük ki és támasszuk alá mostani megállapításainkat. Ennek során növelnünk kell a vizsgálható esetek számát, mind a szóbajövő településeket, mind a diákokét a most vizsgált települések azon részének esetében, amelyekről területi helyzetüknél fogva reálisan feltehető, hogy a környező gimnáziumok valamelyikébe is küldtek diákokat⁵⁴, illetve egyes tanulók ott folytatták vagy kezdték tanulmányaikat.⁵⁵ Ha ilyen módon növelni tudjuk az adatokat, érdemes lehet pontosabb elemzési módszereket kidolgozni, és ezeknél már jobban figyelembe lehet venni az iskolaközponttól való távolságot továbbá a lélekszám és népességnövekedés stb. *területi átlagait*⁵⁶. Másfelől az egyes helységekből kikerülő diákok közötti családi–rokoni kapcsolatok felderítése is szükséges, hiszen negyven év alatt egy családból is járhattak akár tízen gimnáziumba. Ezekben az esetekben is — akárcsak a birtokos nemesség fiai esetében — a családi–rokoni viszonyok vizsgálata jelenti a kutatás nézőpontját, amihez képest a települési jellemzők másodlagosak.⁵⁷ A települések tipizálását tehát elsősorban további céljaink szempontjából tartjuk eredményesnek.

A vidéki diákság koncentrációjának egyes települései

Az egyes települések között külön említést érdemel elsősorban *Zalaegerszeg*, a megyeszékhely. A két gimnáziumba innen kerül a legtöbb diák, és nyugodtan feltételezhetjük, hogy a szombathelyi és kőszegi gimnáziumban is hasonló

⁵⁴ Például Kőszegen 1808 és 1824 között Alsólendváról 18, Sümegről 8 és Zalaszentgrótról 7 diák folytatott gimnáziumi tanulmányokat.

⁵⁵ Ebből a szempontból Kőszeg, Szombathely, Pápa, Veszprém, Kaposvár, Csurgó és Varasd gimnáziumának anyakönyvei érdekesek, illetve Szombathely esetében az egyik legközelebbi gimnázium utáni továbbtanulási lehetőség, a Líceum hallgatóinak névjegyzéke.

⁵⁶ Sok esetben az egyes településekre fellelhető adatok megyei-járási összesítése sincs meg, pedig ezek jelentősen segíthetnék a vizsgálódást abban, hogy az „ellenpróbát” elvégezhessük, vagyis megnézzük, hogy a most egymást közt összehasonlított helységekével azonos települési mutatókkal rendelkeznek-e a körzetben még más települések is, és ha igen, azokból miért nem mentek többen gimnáziumba.

⁵⁷ Jó példa erre esetünkben a Somogy megyei Cegléd község, ahonnan 8 diák járt a kanizsai gimnáziumba és mind a nyolcan a birtokos Szily családból valók voltak. A keszthelyi iskola esetében hasonló Zalahaláp, ahonnan szintén 8 gyerek járt iskolába, ezek közül öt a birtokos Bogyai családból. De Bogyai nevű gimnazistákkal máshol is találkozunk: Rendekről három, Keszthelyről kettő testvér, Sármellékről és Pusztakovácsiból egy-egy fiú járt gimnáziumba.

számú egerszegi gimnazista járt.⁵⁸ Azonban mégis nagyságrendekkel elmarad a számuk a kanizsai 1000, vagy a keszthelyi közel 800 helyi diák mögött. Sajátos esettel van dolgunk, mert a Dunántúlon a kis Tolna megyét leszámítva ebben az időben minden megyeszékhelyen van gimnázium. Azt is tudhatjuk, hogy a XVIII. század végétől Egerszegen működött olyan nemzeti iskola, amiben a latin nyelv alapjait is oktatták, lehetővé téve a városi, vagy város környéki gyerekek gimnáziumba kerülését az alsóbb osztályok kihagyásával.⁵⁹ A város nemcsak a megye igazgatási központja, hanem uradalmi központ és postahivatal, kórház és két patika is működött itt, továbbá kézműipara jelentős, forgalmi helyzete is jó volt, minek következtében közepes piackörzettel rendelkezve a megye mezővárosai közül kiemelkedett.⁶⁰ A városból gimnáziumba kerülő diákság származási összetétele összességében átlagos, csak néhány vonatkozásban tér el a többi, diákot nagyobb számban adó helység összes diákjának átlagaitól: a diákok kétharmada 1827 után kezdte tanulmányait, valamivel több a nemes szülők gyermeke közöttük. A szülők egyharmadánál van feltüntetve a foglalkozás, ami szerint az átlagnál nagyobb a kézművesek és lényegesen nagyobb a kereskedelemmel, szolgáltató iparral foglalkozók fiainak aránya.

Érdeemes a másik végletre példaként megemlíteni, hogy *Stridó* muraközi mezővárosból — aminek az itt tárgyalt települések között legalacsonyabb a lélekszáma (1827-ben 259 lakos) és Nagykanizsától való távolsága is a legnagyobb — 17 diák tanult a nagykanizsai gimnáziumban. A szintén muraközi mezőváros *Perlakról* — Zalaegerszeg után — a legtöbb, 58 diák érkezik Nagykanizsára, hárommal több, mint *Sümegről* Keszthelyre.

Hasonló párhuzamot lehet felállítani a nagy népességű falvak esetében *Alsódomború* és *Goricsány*, illetve – az ezeknél kevésbé népes, de ezer lakos feletti – *Zsid* és *Zalaszántó* vonatkozásában is, amelyekben egyformán átlag feletti 1828-ban az adózó népesség aránya és főleg átlag alatti a humanista osztályba is járók mértéke, és — talán nem mellékesen — mind Festetics-uradalomhoz tartozó helységek. A 4-es típusba sorolt falvak egyébként meglehetősen sokféle településfajtát foglalnak egybe, elmosva ezzel lényegi különbségeket. A legtöbb jobbágy, paraszt szülő a somogyi *Szentmiklóson* lakott,

⁵⁸ 1778–1800 között például 37 egerszegi gyerek tanult a kőszegi gimnáziumban: v. ö. Kapiller Imre: *Zalai diákok Kőszegen...* 59. O. 1808–1824 között pedig 29 egerszegi tanult Kőszegen.

⁵⁹ Uo. továbbá Degré Alajos – Simonffy Emil: *A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története (1690–1949)*. Zalaegerszeg, 1975. és Bencze Géza (közreadó): *Zala megye leírása a reformkorban – két korabeli forrás alapján*. In: *Zalai Gyűjtemény* 23. Zalaegerszeg, 1986. 121. o.

⁶⁰ Bácskai Vera: i. m. 230–232. o. és Bencze Géza (közreadó): i. m. 121–122. o.

de magas volt ezek aránya *Sormáson, Szepetneken és Balatonszentgyörgyön* is, amelyek mind az urbáriumok, mind az 1828-as adóösszeírás alapján nagy arányú jobbágysággal rendelkező falvak voltak. (Legmagasabb a jobbágy szülők aránya a fentebb említett Zsiden volt, 31 %.) Ezek közül Szentmiklós és Balatonszentgyörgy, továbbá *Tapsony* uradalmi központ volt és az uradalmi tisztek fiai is kiemelkedő számban kerültek ezekből a helységekből gimnáziumba.⁶¹ A falvak esetében húzható egy határvonal: ennek egyik oldalán vannak az árutermelésbe és áruforgalomba bekapcsolódó, ennek következtében mentalitásukban és társadalmi szerkezetükben modernizálódó–polgárosodó, nyitott (vagy bomló) közösségeket alkotó települések, másik oldalán pedig a még zárt, hagyományos keretek között élők és gazdálkodók. Az előbbi községek esetében az uradalmakba való erős integráltság⁶² az uradalmi adminisztráció által közvetített minták, az ebbe a bürokráciába való bekerülés lehetősége, bizonyos intézményei⁶³ alighanem nagyban segítették a modern gondolkodás terjedését. Ez a viszonyrendszer a gondolkodásmód és műveltség modern elemeinek⁶⁴ terjedése és ennek legfőbb közvetítője, az alap- és középfokú oktatás szempontjából is meghatározó lehet. A másik meghatározó szerkezetnek az áruforgalom hálózata látszik. Ennek mind az uradalmakhoz, mind a többségében mezővárosok alkotta piacközponti térszerkezethez kapcsolódó, ezek hátszágát alkotó településeiről is feltehető társadalmuk nagyfokú nyitottsága. Alsódomborúról, Szepetnekről és *Kottoriról* például tudható, hogy lakói nagymértékben foglalkoztak *fuvarozással*⁶⁵, amelyhez bizonyos, a középiskolák alsóbb osztályai által átadott műveltség (földrajzi ismeretek, nyelvtudás, az írás–olvasásnak, számolásnak az elemi iskolákban elsajátíthatónál jobban begyakorlott készségei) megtérülő befektetések lehettek, ugyanakkor az ezzel a tevékenységgel foglalkozók tájékozottsága és ismeretei minden bizonnyal túllépték az őket magukba foglaló uradalom határait. Az

⁶¹ A legtöbb diákot küldő helységek összes, uradalmi tisztviselő szülőtől származó diákjának 72 %-a 1827 után kezdte tanulmányait.

⁶² Faragó Tamás: i. m. 8. o.

⁶³ Egyebek mellett az árvapénztárakra gondolunk. Lásd Kaposi Zoltán: Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2. Gyula, 1989. 347–354. o. és uő: Az árvaügy egy dél–dunántúli nagybirtokon a 19. század közepén. In: *Baranya* 1989. 1–2. szám 56–67. o.

⁶⁴ A szóbeliség helyett írásbeliség, tapasztalati tudás helyett az írás által közvetített, elvont–racionális tudás, szokásjog helyett konvenció stb. V. ö. Kaschuba, Wolfgang: Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Bp., 1990. 58–79. o.

⁶⁵ Bencze Géza (közreadó): i. m. 152, 158. o.

előbbi vonatkozásban talán annak is lehet eseti jelentősége, hogy például a nagy arányú nemesi lakossággal rendelkező falvak közül Karmacson három vendégfogadó is működött.

Már a vonzaskörzetek kirajzolódásánál is feltűnt a *Muraköz* egyes településeinek kimagasló részesedési aránya a nagykanizsai középiskola diákjai között, ami tehát a terület fejlett árutermelésével és főleg forgalmi helyzetével, illetve az azzal összefüggő tevékenységekkel hozható összefüggésbe.⁶⁶ Ehhez hasonló terület a *Marcali járás*, melynek helységeiből mindkét gimnáziumba bőven jut diák, és feltehetően itt is a területet több irányból is átszelő, egyre élénkebb forgalom (és a Zalába irányuló gabona és kézműáru kivétel)⁶⁷ az egyik legfőbb tényezője az iskoláztatás magas szintjének. Ez az a két összefüggő terület amely a két zalai iskolaszékhely város–környékén túlnyúlik.

Összegzés

Az eddigi eredmények alapján elmondható az, hogy a XIX. század első felében a tanulók legnagyobb eséllyel az iskolaszékhelyek társadalmából jutottak gimnáziumba. A vidék, a többi település esetében a nagyobb lélekszám és az iskola székhelyéhez közeli fekvés általában meghatározónak tűnik, de az is meglehetősen valószínűnek látszik, hogy — legalábbis a viszonylag nagyszámú diákot adó települések esetén — a helységek lakosságának társadalmi összetétele is ilyen alapvető meghatározó, különösen azoknak a csoportoknak az esetében, ahol az iskoláztatás szándéka vagy mintája megvan. Kutatásunk jelenlegi szakaszában azt mondhatjuk, hogy a mezővárosi jogálláshoz kapcsolódó központi funkciók, térségi szerepkörök azok a tényezők, amelyek egymást erősítve „teret nyitottak” ezeknek a szándékoknak, főleg azáltal, hogy magukba gyűjtötték ezeket a társadalmi csoportokat, melyeknek következő generációja a lassan kialakuló középosztály tagjává vált. Kimutatható az is, hogy ebben a társadalmi közegben a korabeli gimnázium alsóbb, grammatikai osztályainak elvégzése önálló képzési célt jelentett, amely inkább helyi érvénnyel bírt, és az alsó középosztály vagy kispolgárság műveltségét közvetítette az 1820-as évek végétől növekvő súllyal. Ettől különbözik azoknak az aránylag kispénességű, nagyarányú nemesi lakossággal bíró falvaknak az esete, amelyek vélhetően elértéktelenedő kiváltságait a tudás és műveltség által elérhető pozíciókra szándékoztak felcserélni: minden bizonnyal ezekben a falvakban találjuk azt a többnyire kispénemesi

⁶⁶ Felhő Ibolya (szerk.): i. m. 363. o., Bácskai Vera: i. m. 227. o.

⁶⁷ Szili Ferenc: i. m. 189. o., Bácskai Vera: i. m. 224. o.

népességet, amelyik az iskoláztatás révén tudta nagyobb számban hivatali, gazdatiszti, értelmiségi pályára küldeni fiait. Egyes — viszonylag kevés — település esetében pedig úgy tűnik, hogy a módos parasztság bizonyos rétegeiből is rendszeresen kerültek ki középfokú tanulmányokat folytató fiúk. Amire nem kaptunk választ eddigi vizsgálódásainkban az az, hogy a fentiekben elemzett településeket az iskoláztatás szempontjából mi különbözteti meg az adott terület többi, hasonló jellegű, de diákokat a gimnáziumba nem vagy alig adó településétől.

A két zalai gimnázium beiskolázási körzetének vizsgálata megmutatja tehát, hogy egy olyan térségben, mint a dél-nyugat dunántúli, ahol amúgy hiányoztak a polgári fejlődés vezető szerepére hivatott szabad királyi városok, milyen településtípusokról és milyen területekről kerültek ki nagyobb számban azok a gimnazisták, akik a polgárosuló magyar társadalom középosztályát és értelmiségét gyarapították a reformkorral kezdődően.

FÜGGELÉK

A települések adatai (települési jellemzők) és ezek forrásai

- az egyes települések lélekszáma
 - 1787-es népszámlálás (tényleges népesség)
 - 1827 Ludovicus Nagy
 - 1850-es népszámlálás
- népességszám változása az előbbi adatok alapján
 - 1787 és 1850 között
 - 1827 és 1850 között
- a települések mezővárosi jogállását alapvetően L. Nagy munkája alapján⁶⁸ vettük fel, de kigyűjtöttük az 1787-es népszámlálás, a Lipszky-féle térkép, és az 1863-as helységnévtár ide vonatkozó adatait is,
- a települések központi funkcióinak hierarchikus szintje (Bácskai⁶⁹)
- a településen található (nem helyi funkciót ellátó) intézmények (Fényes⁷⁰)
 - rendház, kolostor, apátság
 - postaállomás, harmincadhivatal, vámhivatal
 - uradalmi központ
- útviszonyok (Lipszky-féle térkép, Tenczer⁷¹)
- a települések birtokosai (Felhő⁷², Rummy⁷³, Fényes)
- a települések népessége rendi állás és jogállapot szerinti összetételének mutatói
 - telekátlag az urbáriumok szerint (Felhő)
 - az úrbéres népesség megoszlása (jobbágy–zsellér–házas zsellér) az urbáriumok szerint (Felhő)
 - nemes lakosság aránya az 1787-es népszámlálás alapján – nemes az összes (jogi) férfi százalékában

⁶⁸ Zalavár, Zalabér és Szigliget csak itt vannak mezővárosként feltüntetve, ezért ezeket a településeket nem vettük „igazolt” mezővárosoknak, Zalaapáti viszont a később is szerepel ilyen minőségben ezért mezővárosnak tekintettük.

⁶⁹ Bácskai Vera: i. m., Felhő Ibolya (szerk.): i. m.

⁷⁰ Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja...* és Fényes Elek: *Magyarország leírása...*

⁷¹ Tenczer Károly: Útkönyv. MOL D. 26. Egyveleges iratok

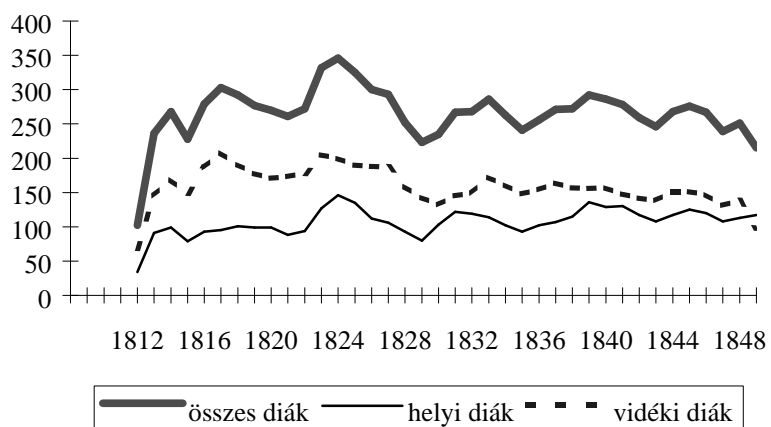
⁷² Felhő Ibolya (szerk.): i. m.

⁷³ Rummy Károly: Nemes Somogy Vármegye földrajzi, statisztikai és helyrajzi leírása. 1812. In: *Somogy megye múltjából* 19. 1988. 41–91. o.

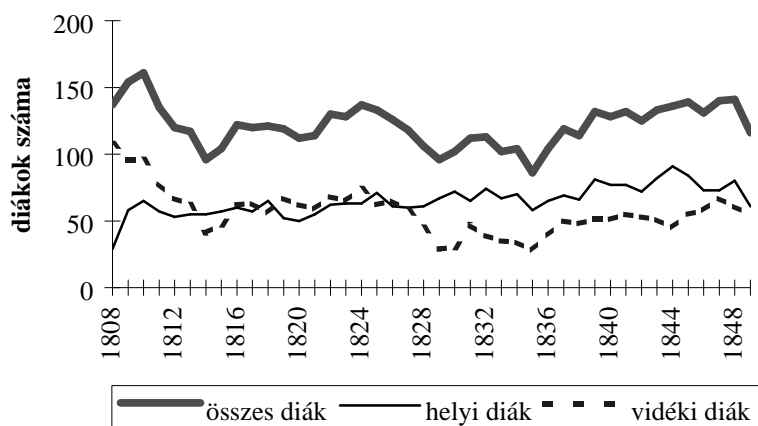
- az adózó népesség aránya: az 1828-as összeírás⁷⁴ 2. rovata L. Nagy települési lélekszáma százalékában
- egy adózó háztartásfőre eső adózó az 1828-as összeírás szerint
- az adózó népesség megoszlása (jobbágy–zsellér–házas zsellér–kézműves) az 1828-as összeírás 3-as rovata szerint

⁷⁴ Bottló Béla: Az 1828. évi országos összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Bp. 1957. 242–272. o.

1. grafikon
A helybeli és vidéki diákok száma 1812 és 1848 között a nagykanizsai gimnáziumban



2. grafikon
A helybeli és vidéki diákok száma 1808 és 1848 között a keszthelyi gimnáziumban



6.1. táblázat

A nagykanizsai gimnáziumba 1812 és 1848 között legalább 5 diákot adó települések a diákok száma szerint csökkenő sorrendben

Település	Megye	Járás	Lélekszám 1827 (L. Nagy)	Település jogállása	Diák
Egerszeg	Zala	Egerszegi	3116	mezőváros	63
Perlak	Zala	Muraközi	2311	mezőváros	58
Csáktornya	Zala	Muraközi	1459	mezőváros	36
Domború (Alsó)	Zala	Muraközi	2026		35
Kis Komárom	Zala	Szántói	1357	mezőváros	30
Légrád	Zala	Muraközi	2337	mezőváros	26
Alsó Lendva	Zala	Lövői	888	mezőváros	23
Kotori	Zala	Muraközi	1971	mezőváros	19
Gelse	Zala	Kapornaki	920		17
Stridó	Zala	Muraközi	259	mezőváros	16
Hahót (Alsó–Felső)	Zala	Kapornaki	1076		16
Berzence	Somogy	Marcali	2095	mezőváros	15
Szent Miklós	Somogy	Marcali	723		15
Söjtör	Zala	Kapornaki	1167		14
Sormás	Zala	Kapornaki	650		14
Nemes Vid	Somogy	Marcali	1029		13
Goricsán	Zala	Muraközi	2048		13
Tapsony	Somogy	Marcali	877		13
Szent Balás	Zala	Kapornaki	701		12
Hetés	Zala	Kapornaki	603		11
Belezná	Somogy	Marcali	688		11
Szakácsi	Somogy	Marcali	903		11
Tárnok	Zala	Egerszegi	664		11
Segesd (Felső)	Somogy	Marcali	903	mezőváros	10
Iharos Berény	Somogy	Marcali	887	mezőváros	10
Szeptnek	Zala	Kapornaki	1401		10
Orosztony (Alsó–Felső)	Zala	Kapornaki	666		10
Novakovec	Zala	Muraközi	775		9
Csurgó	Somogy	Marcali	1209	mezőváros	9

Település	Megye	Járás	Lélekszám 1827 (L. Nagy)	Település jogállása	Diák
Hodosán	Zala	Muraközi	899		9
Szabás	Somogy	Kaposi	683		9
Nagy Bakónak	Zala	Kapornaki	678		8
Galambok	Zala	Kapornaki	895		8
Kéthely	Somogy	Marcali	1160	mezőváros	8
Merenye	Zala	Kapornaki	418		8
Cegléd (Merenye–)	Somogy	Babócsai			8
Lenti	Zala	Lövői	633	mezőváros	8
Letenye	Zala	Egerszegi	658		8
Bánok Szent György	Zala	Egerszegi	833		7
Csákány	Somogy	Marcali	710		7
Szent Márton	Zala	Kapornaki	186		7
Komárváros	Zala	Szántói	1001		6
Alibánfa	Zala	Kapornaki	209		6
Felső Kralovec	Zala	Muraközi	914		6
Andráshida	Zala	Egerszegi	345		6
Dióskál	Zala	Kapornaki	548		6
Mura Szerdahely	Zala	Muraközi	671	mezőváros	6
Szent Péter Úr	Zala	Kapornaki	971		6
Nagy Récse	Zala	Kapornaki	481		6
Sárszeg	Zala	Kapornaki	122		6
Pölöske	Zala	Kapornaki	471		5
Böhönye	Somogy	Marcali	721	mezőváros	5
Szent György	Zala	Egerszegi	209		5
Szent Lisló	Zala	Egerszegi	226		5
Rigyác	Zala	Egerszegi	566		5
Kacorlak	Zala	Kapornaki	432		5
Szent László	Zala	Szántói	510		5
Gétye	Zala	Kapornaki	343		5
Sümeg	Zala	Tapolcai	2622	mezőváros	5
Bükkösd	Somogy	Marcali	272	mezőváros	5

Település	Megye	Járás	Lélekszám 1827 (L. Nagy)	Település jogállása	Diák
Szent Mihály	Zala	Kapornaki	617		5
Koppán	Zala	Kapornaki	888		5
Új Udvar	Zala	Kapornaki	210		5
Újfalu	Zala	Kapornaki	282		5
Ötvös	Somogy	Babócsai	254		5

6.2. táblázat

A keszthelyi gimnáziumba 1808 és 1848 között legalább 5 diákot adó települések a diákok száma szerint csökkenő sorrendben

Település	Megye	Járás	Lélekszám 1827 (L. Nagy)	Település jogállása	Diák
Sümege	Zala	Tapolcai	2622	mezőváros	53
Tapolca	Zala	Tapolcai	2612	mezőváros	30
Karmacs	Zala	Szántói	654		24
Koppán	Zala	Kapornaki	888		20
Kéthely	Somogy	Marcali	1160	mezőváros	20
Egerszeg	Zala	Egerszegi	3116	mezőváros	19
Szent Grót	Zala	Szántói	2233	mezőváros	18
Alsó Páhok	Zala	Szántói	236		17
Szántó	Zala	Szántói	1081		16
Türje	Zala	Szántói	1268	mezőváros	16
Balaton Szent György	Somogy	Marcali	402		15
Sámson	Somogy	Marcali	614		13
Zsid (Alsó– Felső)	Zala	Szántói	1334		13
Mihályfa	Zala	Szántói	728		12
Nikla	Somogy	Kaposi	740		12
Gétye	Zala	Kapornaki	313		11
Marcali	Somogy	Marcali	1399	mezőváros	11
Rendek	Zala	Tapolcai	2636		10
Szent Péter Úr	Zala	Kapornaki	971		10
Tapsony	Somogy	Marcali	877		10

Település	Megye	Járás	Lélekszám 1827 (L. Nagy)	Település jogállása	Diák
Vita	Zala	Szántói	761		10
Diszel	Zala	Tapolcai	1001		9
Lesence Tomaj	Zala	Szántói	597		9
Zalavár	Zala	Szántói	649		9
Óhíd	Zala	Szántói	611		9
Gógánfa	Zala	Szántói	626		8
Haláp	Zala	Tapolcai	557		8
Köveskút	Zala	Szántói	152		8
Lengyel Tóti	Somogy	Kaposi	1068		8
Nagy Gomba	Somogy	Marcali	479		8
Nagy Görbő	Zala	Szántói	493		7
Nemes Vid	Somogy	Marcali	1029		7
Pusztá Kovácsi	Somogy	Kaposvári	923		7
Szakácsi	Somogy	Marcali	903		7
Vindornya Fok	Zala	Szántói	223		7
Gulács	Zala	Tapolcai	530		6
Istvánd	Zala	Kapornaki	955		6
Kis Komárom	Zala	Szántói	1357	mezőváros	6
Szala Apáti	Zala	Kapornaki	687	mezőváros	6
Felső Páhok	Zala	Szántói	469		5
Kustán (Alsó-Felső)	Zala	Szántói	202		5
Szalabér	Zala	Kapornaki	707		5
Szigliget	Zala	Tapolcai	501		5
Sármellék	Zala	Szántói	645		5
Tördemic	Zala	Tapolcai	402		5

3. grafikon
 Magyarország katolikus gimnáziumaiban tanuló diákok létszáma
 1808 és 1846 között



7. táblázat
 A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vidéki diákjainak társadalmi helyzet
 szerinti megoszlása

Rendi csoport	Rész- arány (%)	Humanista osztályba járók aránya a csoportban (%)	A foglalko- zás nincs feltüntetve a csoportban (%)	Az összes feltüntetett foglalkozás csoportra eső része (%)
Nemes	35	49	73	24
Civis	9	43	76	6
Közrendű	28	41	100	0
Foglalkozást űző	28	31	0	71
Összesen (N=2919)	100	44 (átl.)	60 (átl.)	100

8. táblázat

A nagykanizsai és/vagy a keszthelyi gimnáziumba 1808 és 1848 között legalább 10 diákot adó települések a diákok száma szerint csökkenő sorrendben

A számozott hasábokban levő adatok (részletesen lásd feljebb):

- 1 település típusa (lásd a 151. oldalon)
- 2 a településről a két gimnáziumba került diákok száma összesen
- 3 az összes diák közül 1827 után kezdte gimnáziumi tanulmányait (%)
- 4 lélekszám 1827-ben L. Nagy adatai szerint
- 5 népességnövekedés 1787 és 1850 között (%)
- 6 népességnövekedés 1827 és 1850 között (%)
- 7 a település jogállása mezőváros: +
- 8 központi szerekör hierarchikus csoportjának szintje
- 9 uradalmi központ van a településen: +
- 10 az adózó népesség aránya 1828-ban
- 11 nemes férfi lakosság aránya az 1787-es népszámlálás alapján

Település	Megye	Járás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Egerszeg	Zala	Egerszegi	0	78	65	3116	135	124	+	2	+	32	4
Perlak	Zala	Muraközi	2	58	38	2311			+	4		29	3
Sümeg	Zala	Tapolcai	1	55	45	2622	142	123	+	4	+	33	8
Csáktornya	Zala	Muraközi	1	35	37	1459			+	3	+	32	3
Kis Komárom	Zala	Szántói	1	33	30	1357	186	118	+	4	+	24	1
Domború (Alsó)	Zala	Muraközi	4	31	19	2026						34	2
Tapolca	Zala	Tapolcai	2	28	39	2612	125	115	+	4		36	5
Kéthely	Somogy	Marcali	1	25	28	1160	189	177	+	4	+	25	4
Karmacs	Zala	Szántói	3	23	52	654	127	163				23	16
Lendva (Alsó)	Zala	Lövői	1	23	65	888	103		+	4	+	26	2
Légrád	Zala	Muraközi	2	23	43	2337			+	4		33	3
Koppán	Zala	Kapornaki	4	22	18	888	97	102				35	4
Kotori	Zala	Muraközi	2	19	42	1971			+	5		30	0
Szántó	Zala	Szántói	4	19	53	1081	125	122		6		32	0
Hahót (A+F)	Zala	Kapornaki	4	18	33	1076	114	133				31	3
Nemes Vid	Somogy	Marcali	3	18	44	1029	103	102		6		19	23
Szent Grót	Zala	Szántói	1	18	39	2233	123	121	+	4	+	25	1

Település	Megye	Járás	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Berzence	Somogy	Marcali	2	17	71	2095	116	92	+	4		26	0
Stridó	Zala	Muraközi	2	17	47	259			+	5		24	2
Sz. Miklós	Somogy	Marcali	4	17	59	723	145	152			+	31	1
Tapsony	Somogy	Marcali	4	17	65	877	141	124		6	+	22	0
Türje	Zala	Szántói	2	17	41	1268	109	105	+	4		34	0
Gelse	Zala	Kapornaki	4	15	53	920	139	140				27	2
Balat. Sz. György	Somogy	Marcali	4	14	71	402	127	124			+	22	0
Marczali	Somogy	Marcali	1	14	71	1399	172	164	+	3	+	38	0
Szakácsi	Somogy	Marcali	3	14	21	903	129	128				17	32
Söjtör	Zala	Kapornaki	4	14	50	1167	83	103				28	3
Sámson	Somogy	Marcali	4	14	14	614	113	111				25	0
Gétye	Zala	Kapornaki	3	13	23	313	128	108				8	20
Nikla	Somogy	Kaposvári	4	13	46	740	109	117				14	6
Sormás	Zala	Kapornaki	4	13	38	650	145	129				21	0
Zsid (A+F)	Zala	Szántói	4	13	46	1334	118	118				35	0
Goricsán	Zala	Muraközi	4	12	42	2048						28	0
Hetés (Nemes)	Zala	Kapornaki	3	12	33	603	79	90				13	28
Mihályfa	Zala	Szántói	3	12	33	728	97	109				14	17
Orosztony (A+F)	Zala	Kapornaki	4	12	50	666	116	103				17	3
Segesd (Felső)	Somogy	Marcali	1	12	25	903	118	140	+	5	+	29	2
Sz. Balás	Zala	Kapornaki	4	12	17	701	101	129				31	1
Szent Péterúr	Zala	Kapornaki	3	12	17	971	80	111				11	34
Belezna	Somogy	Marcali	4	11	36	688	111	122				23	0
Tárnok	Zala	Egerszegi	3	11	73	664	107	88				11	26
Csurgó	Somogy	Marcali	1	10	60	1209	180	180	+	4	+	35	0
Iharos Berény	Somogy	Marcali	1	10	70	887	107	105	+	4	+	28	1
Rendek (Csab-)	Zala	Tapolcai	4	10	20	2636	138	105				21	8
Szepetnek	Zala	Kapornaki	4	10	80	1401	153	118				21	0
Vita (Nemes)	Zala	Szántói	3	10	60	761	123	127				26	23

**A SZOMBATHELYI MAGYAR TÁRSASÁG
A KIRÁLYI BÖLCSELETI LÍCEUMBAN
1823–1836.**

A szombathelyi királyi bölcseleti líceumot 1793-ban alapította Vas vármegye Szily János püspök hathatós támogatásával. Az alapítást az tette szükségessé, hogy a győri akadémiát 1785-ben II. József Pécsre helyezte, így az ország nyugati része felsőbb iskola nélkül maradt. A líceum alapítását a szomszédos megyék — Sopron, Veszprém, Zala — is támogatták, anyagilag segítették.¹

Az akadémia — amelynek csak az első két (filozófiai) évfolyamát sikerült Szombathelyen megindítani — tanulói létszáma az első évtizedekben 170 körül volt, néhány évben elérte a 200 főt. Ebben az időszakban csak katolikusok látogatták, nemesek, nem nemesek, polgári származásúak egyaránt. A legkülönbözőbb megyékből, gimnáziumokból jöttek, Vas és a szomszédos megyéken kívül, Somogy, Varasd, Trencsén, Sáros megyéből is. A líceum magántanulója volt Széchenyi István az 1806/07 és az 1807/08-as iskolai évben,² a kikerült tanulókból később tizennégyen nyerték el a Magyar Tudományos Akadémia tagságát, négyen egyetemi tanári katedrát, és sok kiváló közéleti személyiség is a líceum diákja volt.

A korabeli tantestületekről írja Kornis Gyula: „...bár a tanárság tudományos és pedagógiai színvonala alacsony volt, ...akadt egy–egy kiváló tanári egyéniség, aki tudásával s személyes varázssával mélyebben hatott tanítványaira”.³ A líceum tantestületének ilyen kiváló egyénisége volt *Kresznerics Ferenc*, aki tantárgya, a „mathesis” mellett érdeklődött a kor tudományos és irodalmi kérdései iránt is, magyar nyelvkönyvet írt, és a Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal című

¹ A líceum megalakulására, első évtizedeire, tanáira, tanítási rendjére lásd bővebben Vecsey Lajos: *A szombathelyi királyi líceum alapítása és első évei 1793–1808*. Szombathely, 1934. Uő. In: *Vasi Szemle* 1934/3. sz. 209–225. o., 1934/4. sz. 320–342. o., 1935/1–2. sz. 85–97. o., 1935/5–6. sz. 394–405. o., 1936/1–2. sz. 86–98. o.

² Széchenyi István szombathelyi iskolai éveivel foglalkozik Vízota Gyula: Gróf Széchenyi István a gymnasiumban. In: *Századok*, 1907. 917–918. o. és Varsányi Péter: Adalékok Széchenyi és a Széchenyiek Vas megyei kapcsolatához. In: *Vasi Szemle*, 1992/3. sz. 341–354. o.

³ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei I. köt.* 542. o.

munkájáért a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.⁴ Az ő tanítványa és a katedrán utóda, a nem kevésbé neves, a matematikában és nyelvtudományban országos hírnévű tudós, *Bitnitz Lajos*.⁵ Amikor 1819-ben lehetővé válik a magyar nyelv és irodalom oktatása, ő vállalja el minden díjazás nélkül ennek a tanítását is, s az ő javaslatára hozták létre diákjai a Szombathelyi Magyar Társaságot.⁶

A Szombathelyi Magyar Társaság megalakulása

A XVIII. század végén, a XIX. század elején mindinkább előtérbe került a magyar nyelv ügye. Egyre sürgetőbbé vált, hogy létrejöjjön egy tudós magyar társaság, amelyik szervezi és irányítja az irodalmi életet. A megvalósulás azonban váratott magára. Hiányát kisebb irodalmi társaskörökkel, társaságokkal próbálták pótolni.

Először a diákság körében jöttek létre alapszabállyal, rendszeres munkatervvel működő magyar társaságok, amelyek a nyelvművelésen túl a reformkor új eszméit, a nemzeti haladással összefüggő gondolatokat is magukévá tették.⁷

A királyi bölcséleti líceum tizenhét éves filozófia hallgatója 1823. január 16-án, „...Hazájokat kedvellő Férfiak nyomdokait követni kívánván, ‘s honni nyelvünkhöz való szeretettől ösztönöztetvén... Nagy Tiszteletű ‘s Tudós

⁴ Kresznerics Ferenc (1766–1832) életéről, munkásságáról lásd bővebben Dobri Mária: Kresznerics Ferenc. In: *Vasi Szemle*, 1992/4. sz. 511–553. o., Tóth Péter: A szótáríró Kresznerics. uo. Heigl István: Kresznerics a matematikatanár. uo.

⁵ Bitnitz Lajos (1790–1871) életéről, munkásságáról lásd bővebben Kőbölkúti Katalin (összeáll.): *Vasi Életrajzi Bibliográfiák XXXI*. Szombathely, 1993.

⁶ A Magyar Társaságra vonatkozó források és irodalom: Szombathelyi Philosophiai Lyceum iratai. Magyar Társaság iratai 1823–1831., Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1897., Géfin Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története III. Történelmi névtár*. Szombathely, 1935., Vecsey Lajos: A Szombathelyi Magyar Társaság másfél évtizedes fennállása és reformmunkássága. I. *Dunántúli Szemle* 1944/5–6. sz. 175–181. o., II. rész (Kézirat. Egyházmegyei Könyvtár), In: Kövári Ferenc (szerk.): *A Szombathelyi Nagy Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve ... 1971–1972*. Szombathely, 1972., Pungor Zoltán: Magyar Társaság a Szombathelyi Lyceumban (1823–1826) In: *Vasi Honismereti Közlemények* 1988/1. sz. 38–46. o., Dobri Mária: A Szombathelyi Magyar Társaság 1823–1836. In: Pusztay János (szerk.): *A Societas Scientiarum Savariensis (Szombathelyi Tudományos Társaság) és előzményei*. Szombathely, 1994. 31–53. o.

⁷ A diáktársaságokra lásd Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp., 1963. Munkája azonban a Szombathelyi Magyar Társaságnak csak a létezéséről tud, működéséről nem közöl adatot.

Bitnitz Lajos Urnak, a Szombathelyi Királyi Lyceumban Mathesis és Magyar Nyelv Tanítójának a ' szép mesterségek és Bölcselkedés Doctorának javallásából...' megalakította a Magyar Társaságot, azért „...hogya, így azon nehézségeken, mellyek minden kezdetnek elein nagyobb csomóval éreztetnek, özszevetett vállal át törhessünk, ...egyszer' smind derekasabb talpkövet vethessünk, mellyre a' később időkben kevesebb munkával is, mind a' Haza javára, mind pediglen tulajdon hasznunknak előmozdítására dícséretesen építhessünk. Indító okunk ezen társaságra Hazánk buzgó szeretete; tárgyunk honni nyelvünk, foglalatosságunk ennek helyes leírása, és általa gondolatinknak módos, de egyenes kifejezések, célunk a' Nyelvben való tökéletesedés...”⁸ — határozzák meg az okot és a célt amelyért a Társaságot létrehozták.

A Társaság — a korabeliekhez hasonlóan — *Törvények* szerint működött, amelyeknek szükségességét így indokolják, „...nyilvánvaló hogy felvett irányunk boldog elérésére köz egyetértés által szükség törekednünk. ...mivel a' törvény a' köz egyetértést, a' társaság legbizonyosabb alapját fenntartja a' kijegyzett munka folytatására bizonyos utat nyít, sikeresnek véltük magunkat a' következő törvények megtartására önkényt lekötelezni.” A továbbiakban kilenc pontban foglalják össze a Társaság működését szabályozó *Törvényeket*, amelyek közül az első négy a tagok jogait és kötelességeit sorolja fel,

„1-ör:/ ...a' tagok maguk közül köz megegyezéssel... tiszteket választanak, ...Elölülöt, Titoknokot, Jegyzőt és Kincstartót ...

2-ör:/ A Tagok, valamint a' tisztségekben helyezett Tagokhoz: úgy egymáshoz is illő móddal viseltessenek; Ha valaki ezen illendő viselet ellen, mely egyik legszebb díszje a' társaságbéli tagnak, vakmerően cselekednék... érdeme szerint büntetessék.

3-ör:/ ...köteleztetik minden Tag okvetlenül a' meghatározott órában tartandó gyűlésre megjelenni; ha... elmaradásának... fontos okát nem adhatná, először... érdemes büntetés szabassék neki, azután pedig, mint a' Társaságnak szükségtelen Tagja, abból zárattassék ki.

4-er:/ Ha ki a' Társaság által már tökéletesen elvégzett dolognak vakmerően bátorkodnék ellent állani; először... olvastassék fel néki ezen Törvény, másodszor büntetés által szenvedjen... harmadszor pedig mint a Társaságbéli köz békességnek zavarója, a' Társaságból töröltessék ki.”⁹

A fenti négy *Törvény* szövegéből ki kell emelnünk, hogy mindenben közmegegyezésre, közakaratra törekedtek, tudva azt, hogy csak így lehet eredményt

⁸ *Évkönyve a Szombathelyi Magyar Társaságnak 1823–1826.* 4. o.

⁹ Uo. 5–6. o.

elérni. A tisztségviselőket a tagok maguk közül választották, demokratikus módon. Ez azért is fontos tény, mert nem volt általános a társaságokban a választásnak ez a módja. Több diáktársaságnál találkozunk azzal, hogy a tanárok jelölték ki a tisztségviselőket, vagy egy tanár viselte az előljárói tiszteket.¹⁰ A szövegből kiderül, hogy a Társaság tagjának lenni annak munkájában részt venni megtiszteltetésnek számított, ezért mindenkinek ennek megfelelően kellett viselkednie. A kitűzött célt, a Társaság munkáját nagyon komolyan vették, mindenki köteles volt azt a legjobb tudása, tehetsége szerint segíteni, akár az összejövetelek látogatásával, akár munkák kidolgozásával. Ezért az 1824. november 20-i gyűlésen a titkár, „...az olyanokat, kiket nem az Anyai Nyelvek iránt viseltető szeretet 's előmozdításának óhajta, hanem valamely képtelen, magát mutogatni kívánó hév birt ezen szent igyekezet helyére, mintsem hogy, vagy a' Társaságban zűrzavarokat okozzanak, vagy azt tetszések szerint elhagyják, a' jókori elmaradásra intette.”¹¹

A *Törvények* további pontjai a tisztségviselők feladatát tartalmazzák,

„5-ör:/ Az Elölülő kötelessége az elől forduló Tárgyakat előadni azokat... a' Tagokra... a' Tisztekre is, kiosztani... Itt pedig az légyen mind annyinak szeme előtt, hogy... valamely igazságnak felfedezésére célozzon...

6-ör:/ A' Titoknok kötelessége: A' szükségesséket a' Társaság számára megszerezni... a' hibázott Tagokat a' Társaság előtt bevádolnni; s a' törvényt, melly ellen az vétkezett, előadni; ...a' Foglalatoskodók lajstromát feljegyezni.

7-er:/ A' Jegyző kötelessége a' gyülekezet végzeteit... rendbe szerkesztetni azután... az Évkönyvbe iktattatni.

8-ör:/ A' Kincstartónak kötelessége a' Tagoktól bevett pénzről számadozni, az elköltött pénzről... nyugtatvánnyal bizonyosságot tenni.

9-er:/ Ha egy a' Tisztekek közül valamely fontos okból... jelen nem lehetne, a' Helytartó végezze... annak hivatalát.”¹²

Később a tisztségviselők köre kibővült, 1823. november 20-i ülésen az elnökök és a titkárnak helyett, valamint könyvtárost is választottak. Még később szerepel az „ellenügyelő”, mint tisztség, akinek valószínűleg ellenőri szerepe volt.

Eleinte nagyon gyakran, havonta választották újra a tisztikart, később kialakult az a gyakorlat, hogy félévenként tartottak választásokat.

¹⁰ Bodolay: i. m. 144., 154. o.

¹¹ *Évkönyve...* 1823–1826. 35. o.

¹² Uo. 6. o.

A Társaság alapítása után meghozott Törvényeket alapjaiban nem változtatták, néhány kisebb változtatástól (az összejövetelek ideje, gyakorisága, a taglétszámra, tagfelvételre, könyvtárra vonatkozó rendelkezések) eltekintve végigkísérték a tizennégy évig tartó működést.

A megalakult Társaságot Kis János, a soproni diáktársaság létrehozója¹³ örömmel üdvözölte a Tudományos Gyűjteményben: „...örömmel és gyönyörűséggel tudósítom... az olvasó Magyar Közönséget nagy tiszteletű és Tudós Bitnitz Lajos Szombathelyi Professzor Urnak... egy még eddig kevésé ismert érdeméről. Ez a fundamentumos tudományú 's nem fényleni: hanem körében valósággal használni akaró és sokat használó tanító... a' Magyar nyelvet is minden külső ösztönöztetés nélkül, már öt esztendőktől fogva buzgón tanítja, 's hogy munkája annál fogatosabb legyen, a' tanulók között egy magát Magyar kidolgozásokban gyakorló társaságot állított föl... Ezen társaság a' végre szabott bölts törvények szerint igazgattatik. ...'s a Hazai Literaturának az ilyen tsekélynek látszó, de valóban fontos igyekezetből örvendetes jövendőt ígér; kivált, ha meggondolja, hogy hasonló magános társaságból a' mult század közepe táján a' Német szép Literaturának egynehány első rangú Jelesei származtak.”¹⁴

A Társaság könyvtára

A könyvtárról a második munkaévből van az első adatunk. Ekkor választottak könyvtárost *Horváth Ferenc* személyében. Az állomány nagyságáról, összetételéről pontos adatunk nincs, mert a könyvtár katalógusa nem maradt fenn. De hogy volt katalógus, abból a bejegyzésből kiderül, hogy a könyvtáros, védve a könyvek épségét, csak a „könyvek neveinek foglalatját” adhatta a kölcsönözni óhajtok kezébe. Ismerve a többi társaság könyvtárát¹⁵ néhány száz kötet könyve a Szombathelyi Magyar Társaságnak is lehetett, hiszen *Imrovics László* könyvtárnok a szépen gyarapodó állomány részére saját költségén könyvespolcot készíttetett¹⁶, és a segédkönyvtáros megválasztására is sor került. Nagyon vigyáztak a könyvek épségére, ezért a könyvtáros kötelességévé tették, „...Ha valaki a tagok közül a könyvet elrontaná, ugyanazon rongyos könyv adassék neki vissza, ő pedig a Társaság számára új könyvet venni kéntelenítették, mely

¹³ Kiss János (1770–1846) szuperintendens, költő, műfordító, az MTA tagja.

¹⁴ Nemes tselekedet. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1824/II. köt. 127. o.

¹⁵ Bodolay i. m. 390–394. o.

¹⁶ *Évkönyve...* 1823–1826. 34. o.

okból tartozik a Könyvtár őrző Úr minden könyvet midőn... kiadja, és midőn vissza adatik... által nézni... és ha valamit észre veendő tartozik azonnal Titoknok Urnak bejelenteni, ha pedig ezt nem teszi meg... megtörténhetik, hogy Könyvtár őrző Urat annak megtérítésére kénteleníteni fogja”.¹⁷

A könyvespolcon bizonyára megtalálható volt azoknak a szerzőknek a munkája — Révai Miklós, Faludi Ferenc, Virág Benedek, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel — akikre munkáikban olyan sokszor hivatkoztak. A líceummal akár tanárként, akár diákként kapcsolatban lévő szerzők — Bitnitz Lajos, Kresznerics Ferenc, Szilasy János, Szép János, Horváth József Elek — is megajándékozták talán műveikkel a Társaság könyvtárát. Maguk a tagok is gyarapították ajándék könyvekkel a könyvtárt. „Nem lehet elhalgatnunk itt ama nagylelkűséget, mellyel viseltettek némely Érdemes Tagok Társaságunk eránt, kik hogy Tudós szerzőink igyekezetét segítenék, csekély Bibliothekánkat szives ajándékjaikkal gyarapították, mellyért hálás köszönettel tartozik nekik a’ később maradék is.”¹⁸ Egy *Zsohár János* nevű úr 16 forintot adott könyvek vásárlására.¹⁹ Néhány könyvről és folyóiratról pontos tudomásunk van. Ott találjuk a líceumbeli ifjúságot a Tudományos Gyűjtemény előfizetői között. Horváth Ferenc az *Auróra* II. évfolyamát ajándékozta a Társaságnak.²⁰ *Csondor János* saját művének 6 példányát,²¹ *Schwaiger András* „itt léte alkalmával: A Házi Secretarius című könyvet vette meg a Társaságnak” azért, hogy egyik tagja ebből megtanulva az egyeség–levél formáját, azt jobban be tudja mutatni.²² A legnevesebb könyvajándékozó, akiről a feljegyzésekből tudunk, *Batsányi János* volt, aki Linzből küldte meg az általa kiadott Faludi Ferenc–verseskötet két példányát azzal, hogy azokat a két legérdemesebb tagnak adják. Hogy ki érdemes az ajándékra, mivel Bitnitz Lajos „hetet itélt ezekre méltónak”, kockával döntötték el. A szerencse Chernel Ignácnak és Markovits Mátyásnak kedvezett.²³

A könyvtárt csak a tagok használhatták, azért is büntetés járt, ha kiderült, hogy a kikölcsönzött könyvet kölcsönadták. Kölcsönzési idő eleinte az órák

¹⁷ *Évkönyve...* 1827–1832. 20., 27. o.

¹⁸ *Évkönyve ...* 1823–1826. 42. o.

¹⁹ Uo. 29. o.

²⁰ Uo. 18. o.

²¹ Uo. 42. o. Csondor János jószágigazgató gróf Festetics Györgynél, utóbb Lászlónál Keszthelyen. Több vármegye táblabírája, jó barátságban volt Kisfaludy Sándorral. Munkája: *Gazdaságbéli számadó és számvevő tiszti utasítások*. Keszthely, 1819.

²² Schwaiger András pozsonyi könyvkereskedő. Több könyvjegyzéke jelent meg a nála kapható könyvekről.

²³ *Évkönyve...* 1823–1826. 38. o.

után, „iskola után” volt, később kedden és csütörtökön, vasárnap pedig a „Társaság után”.

A Társaság működése

Munkálkodásuknak célját az 1823. november 18-án tartott összejövetelen ismételten megfogalmazták, „Egyedül az olyan Nemzet méltó a’ nemzet névvel való megtiszteltetésre, melly a Honni Literatúrának tulajdon hazájában mozgásba jövéséért tisztán ég; ...Köteles tehát minden nemzet Honni nyelvét előmozdítani annyira, amennyire tehetségei az idők különböző környülállási engedik”. Példaként a külföldi — francia, német, angol — társaságokat említik, mint „a tanultság és világosság” terjesztésének segédeszközét. De példaképüknek tartják a Kassai Magyar Társaságot, „A Sopronyi már harmincznégy évtől fogva virágzó Magyar Társaság”-ot, „és közelebb múlt időben Posonyban felállított egyesület”-et. Végül Kisfaludy Sándor gondolatával fejezik be a Társaság működésének célját megfogalmazó *Előszót*, „...nem folyók, hanem a’ nyelv teszi a Nemzetet, ...a’ melly nemzetnek nyelve nincs, hazája sincs, mert nincs hazafiúsága, csak szállása...”²⁴

Az itt megfogalmazott gondolatok jól összecsengenek a reformkor programjával, amely a nemzeti nyelv kérdését politikai ügynek tekintette.

A Társaság munkájában a legkiválóbb tanulók vettek részt. Az alapító 18 diák közül, 10 eminens tanuló volt.²⁵ A tagok tagdíjat fizettek, évi 20 garast, ezt könyvek vásárlására fordították. A *Törvényekben* meghatározott vétségekért (tisztelen viselkedés, indokolatlan távolmaradás, a kiadott munka el nem készítése, vagy ha késve készítették el) kirótt pénzbírságokon szintén könyvet vásároltak. A büntetés mértéke a vétek nagyságától függött, általában 15 krajcárt, néha 30-t is kitett. A büntetés okát, mértékét feljegyezték az *Évkönyvbe*, s azt is, hogy a büntetés kiszabásában közakarattal egyeztek meg. Néhány példa:

1823. november 18-án „...Farkas Endre, Kováts János és Szeidl Ferencz Physicus Urak... magokat védő írásaikban semmi fontos okot nem találván a’ Tagok őket a’ fenn álló törvények szerént büntették...” Mivel egyikük azzal védekezett, hogy még nem hallotta a törvényt, azt határozták, „...hogy senkinek kifogása ezentúl ne lehessen a’ Titoknok által újonnan felolvastattak a’ Törvé-

²⁴ Uo. 12. o.

²⁵ *Classes philosophiae auditorum lycei regii Sabariensis ... 1822–1823.*

nyek...” Arról is határoztak, hogy „...ezentúl minden ok a’ betegségen kívül kemény ítélet alá vettessék”.²⁶

1828. július 18-án, „Bereczffy Antal mivel ok nélkül vádolta légyen az Elölülő úr ellenfelkelt Tagokat az összeesküvésről, közakarattal 15 krajczárra büntetett”.

1830. június 20-án, „Káncz György úr, mivel munkáját isleg el nem hozta köz egyetértéssel 15 krajczárra büntetődött.

1830. június 20-án, „Grosz István logicus, mivel mind kirendelt jobbitandó munkáját el nem készíté, mind pedig a Critikus kezére nem szolgáltatá, és már egyszer a’ büntetéstől hosszas vetekedés után megmenekedett légyen, most harmincz krajczár fizetésre ítéltetett”.

1830. június 27-én „Az előbbi Gyűlésből elmaradásának elegendő okát adni nem tudván Botka Pál Phisicus Úr köz megegyezéssel 30 krajczárra büntetődött”. A felsorolt példák azokat az eseteket szemléltetik, amelyekért büntetés járt.

A Magyar Társaság nagyon hamar népszerű lett a diákság körében, sokan kérték felvételüket, ezért „...meg egyezett a ’Társaság a’ tagok számának megállapításán, ’s ezért egy akarattal végeztetett, hogy mivel a tagok száma már 33-ra felment, csak ezentúl hárman vétessenek fel, és ezek is a’ Társaságnak nyújtott irásocskával tartozzanak jelenteni a’ Társasághoz vonzó indulatjokat”.²⁷

A taglétszámra vonatkozó határozatot azonban nem nagyon tartották be, volt olyan év, hogy 50–53 fő volt a tagok létszáma, 1830-ban 63 tagja volt a Társaságnak, amely a tanulók negyedét jelentette.

1826-tól többször találkozunk a „rendes tag” megjelöléssel. A megkülönböztetés talán azért vált szükségessé, mert a Társaság munkáját támogatták olyanok is mintegy tiszteletbeli tagként, akik a líceum magántanulói voltak. Az 1829. novemberi összejövetelről készített feljegyzésben olvashatjuk, „Nem csekély örömünkre szolgált nekünk ezen nap, minthogy két munkálkodó Tag, vagy is inkább Maecenas tisztelte meg kisdéd társaságunkat béiktatásával, ugymint két ifjú gróf Festetits úrfiak György és Thassilo, kik közül az egyiknek hozzánk méltatott darabjait Elölülő-úr felolvasta...”²⁸ Ebből az alkalomból a Társaság is verssel köszöntötte az új tagokat.²⁹

²⁶ *Évkönyve...* 1823–1826. 16. o.

²⁷ Uo. 14. o.

²⁸ *Évkönyve...* 1827–1832. 48. o.

²⁹ A Szombathelyi Magyar Társaság által kidolgozott munkák könyvének 2. része. 1829. 11–12. o.

Eleinte nagyon gyakran, hetente tartottak összejöveteleket, csütörtökön, mert az iskolai szünnap volt. Később, hogy a tanulás rovására ne menjen a társasági munkálkodás, vasárnap jöttek össze. Az iskolai szünidőben — szeptember-október, később augusztus–szeptember — a Társaság működése is szünetelt.

Az első és utolsó ülésén általában megjelent Bitnitz Lajos is, aki csak akkor szólt bele a Társaság munkájába, ha erre kifejezetten megkérték, vagy valamilyen viszálykodást kellett elsimítania. Ezeken az összejövetelken beszédet intézett a tagokhoz, „...egymás eránt való tiszteletre, álhatalos szorgalomra...” buzdítva őket. Ilyenkor az elnök, vagy más tisztségviselők is programbeszédet mondtak a Társaság feladatáról, s a magyar nyelv szeretetére, szorgalmas munkálkodásra intették társaikat.³⁰ Ezek a beszédek bekerültek a kidolgozott munkák könyvébe.

Az üléseknek megszabott rendje volt. Először a Törvények elleni vétségeket vitatták meg, és kiszabták a büntetést, vagy elfogadták a mentséget. Utána az előző alkalommal kiosztott munkákat hallgatták meg. Vagy elfogadták, vagy visszaadták „jobbításra”. A bírálatok lényegét bevezették a Jegyzőkönyvbe. (Például egy Seneca fordítás „helytelennek találtatott”, másik tagnak a nézetei a nyelvtudomány és a helyes írásmódról Bessenyei György munkájában „helyben nem hagytak”.) A következő alkalommal a megjobbított munkát újra felolvashatta készítője. Az 1827. december 30-i ülésén — Bitnitz Lajos javaslatára — „criticosokat” választottak, kettőt a tagok közül. Az ő kötelességük volt, hogy a kidolgozott munkákat a beadás előtt átnézzék, s észrevételeiket a Társaság elé terjesszék. A szerzőnek joga volt a felolvasás alkalmával ezekre válaszolni.³¹ Ezután a határozat után a munkát addig nem fogadták el, míg azt a bírálók át nem nézték, de ők is büntetést kaptak, ha a bírálatot időben el nem készítették. Fontosnak tartották a nyelvtani hibák kiküszöbölését, ezért ezen az ülésen azt is elhatározták, hogy „...minden hónapnak utolsó gyűlésében egyebet ne tegyen a Társaság, hanem a két Jobbító terjessze az ortographiai hibákat, kik erre nézve szükségképpen fundamentumos tudománnyal bírjanak.³² A legjobbnak ítélt munkákat bevezették a kidolgozott munkák könyvébe. Végül az elnök kiosztotta a következő alkalomra elkészítendő munkákat, s ezzel a „Társaság eloszlott”.

³⁰ Ilyen programbeszédet mondott pl. Frankenburg Adolf titkári, vagy Ney Ferenc jegyzői minőségben.

³¹ *Évkönyve...* 1827–1831. 39. o.

³² Uo. 12. o.

Az év utolsó ülése nyilvános volt, ilyenkor „szokásként szabad bemenetel engedtetett mindenkinek, ki nem volt is a Társaság tagjai közé iktatva”.³³

Az iskolai év végén „örömnünet” tartottak, amelyen a nyilvánosság elé álltak ki munkáikkal. Ezt az eseményt sokszor a nyilvános vizsgálóval (tentamen publicum) kötötték össze. Az első „örömnünet” 1823. augusztus 18-án tartották, amelyen hét másodéves filozófus — a Társaság alapító tagjai — védték meg az állításokat a magyar nyelvtudományból, majd „önnerejüleg kidolgozott ’s nyilván felolvasott” munkáik következtek. „Végre Keöszeghy Antal az örömnünet berekesztette búcsúzó versével...”³⁴ Horváth József Elek a líceum hajdani diákja versben köszöntötte a Társaságot, „melly a’ Nemzeti csinosodást igaz lélekkel elő mozdítván, annak ditséretes próbáit adta... sok fényes Uri Vendégek jelenlétében”.³⁵

Kultsár István az 1825. augusztus 17-én tartott ünnepről tudósít lapjában „...délután 4 és 7 óra közben ismét nagy hazafiúi örömben vettünk részt, midőn a’ már 3 esztendő óta... virágzásban lévő kis Magyar Társaság ünnepjét üllötte... erre Tekintetes Vas Vármegyének tudományokat kedvelő ... Magyar Rendei közül is... számosan öszvegyültek.” A vendége között volt *Bóle András* püspök, *Festetics Imre* gróf, *Niczky János* alispán. Érkezésük közben, s később is „...néhányan az itt Philosphiat tanuló ifjak közül válogatott Magyar nótákat zengedeztettek kellemetes hangú hegedűjiken”. Ezután következtek az értekezések, majd „...Bertha Antal a’ Nagyrédmű gyülekezettől rövid, de érzékeny beszéddel búcsút vett. Melyek után... tisztelt Bitnitz Lajos Úr által készítettett, ’s a’ Hazához intézett Dal fujó ’s más alkalmas musika eszközök mellett elénekeltetvén, az öszve gyült Nemes sokaság tellyes meglelégedéssel... tért haza”.³⁶

Németh János „Szombathelyi Nevendék Pap”, a Társaság egykori tagja, három év (1823, 1824, 1825) ünnepeiről tudósította az olvasóközönséget a Tudományos Gyűjteményben. Leírta az előadások témáját, az elhangzott verseket, majd közleményét ezzel fejezi be, „...Az Öröm Ünnepe mindenkor számos egyházi világi férjfiak jelenlétében történik meg. A jelesebb Hallgatók között különös figyelmet érdemel Mélt. Skerlecz Jó’sef Úr, ...ki nem csak jelenlétével,

³³ Uo. 67. o.

³⁴ Válogatott állítások a’ Magyar Nyelvtudományból... Bitnitz Lajosnak... Útmutatása szerint a’ Szombathelyi Királyi Lyceumban Augustus 18 dikán 1823. Szombathelyen, Perger Ferencz Betüivel.

³⁵ A szombathelyi bölcselkedést halgató két osztálybeli Nemes Ifjúságnak... Horvát József Elek. Szombathelyen, Perger Ferencz Betüivel.

³⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1825/16. sz. 123–124. o.

és az érdemeseknek osztogatott dicsérettel ösztönzi az ifjúságot, hanem a Philosophiának érdemes Tanítóit, és a nyelv ügyében különös szorgalommal fáradozó ifjakat igazi magyar szivességgel és nyájassággal meg is szokja vendégszolgálni...³⁷

A Társaság tagjai által kidolgozott munkák témái

Bár a Társaság többször hangoztatott célja a magyar nyelv kiművelése volt, a kidolgozott munkák tárgykörének sokrétűsége túllép az egyszerű nyelvgyakorló feladatokon, a kor szinte valamennyi fontos nyelvészeti, természettudományos, történelmi, gazdasági kérdését érintik.³⁸

Az első évfolyam hallgatóitól nem követelték meg az önálló munkát. Ők inkább nyelvgyakorló, stilisztikai feladatként „kerék beszédet” vagy „változtatást” készítettek egy megadott mondásból, vagy híres szerzők munkáiból, folyóiratok cikkeiből „kivonást”, azaz tartalmi kivonatokat írtak. Ezeknél a feladatoknál a hangsúly a helyesíráson, a helyes mondatszerkesztésen volt.

„Kerék beszéd”-en azt értették, hogy egy egyszerű állító mondatot („talp mondást”) egy, két, három, négytagúra kerekítették ki. Például: „kerék beszéd ezen talp mondásból: Szegényektől jobbod meg ne vond.” „Felforgat mindent a Századok érczkeze.” „Szép meghalni a Hazáért.”

A „változtatás” a szinonimák használatát jelentette. Egy fogalmat egyszerűbb mondatokban többféleképpen fejeztek ki. Például: „Az emberség mindenkit ékesít”. Ennek egyik változtatása, „Azon ország boldog, mellynek tudós és bölts a fejedelme”.

A nyelvgyakorlásnak fontos módja volt a fordítás. Egy-két kivételtől eltekintve csak latin szerzőktől — Cicero, Seneca, Cornelius Nepos, Livius — fordítottak. Ennek oka az lehetett, hogy latinul minden diáknak tudnia kellett.

A másodéves filozófusok önálló értekezést adtak be arról a témáról, amelyet számukra az elnök kijelölt. Ezek tárgya is rendkívüli változatosságot mutat:

– nyelvtudományi kérdésekkel foglalkozó munkák („Értekezés az igék, a főnevek, a melléknevek származtatásáról”, „A szószármaztatásról”, „Az írásmód törvényeiről” stb.)

³⁷ *Tudományos Gyűjtemény*, 1826/IV. köt. 111–120. o.

³⁸ A Társaság tagjai által kidolgozott munkákból 4 kötet maradt meg, az 1826, 1828/1829, 1829. 2. rész és az 1830-as iskolai év második része, ezért a kidolgozott témákról csak az *Évkönyvek*-be bevezetett címekből értesülünk.

– a szűkebb haza, a Dunántúl megismertetését szolgáló leírások, akár versben, akár prózában. (Szombathely, Németújvár, Körmend, Keszthely, Kismarton, Sopron, Somogy vármegye, Badacsony és Csobánc tájéka stb.)

– természettudományi munkák („Értekezés az ásványokról”, „Mi az Élet?”, „Az állatok természeti melegségéről”, „A Melancholicus” stb.)

– a reformkor kedvelt témája a dicső nemzeti múlt („A kenyérmezei diadal”, „A várnai veszedelem”, „Dugovics Titusz hazafisága”, a Hunyadiakról, Mátyás királyról, Zrínyiről írt értekezések stb.), amely a Társaság kidolgozott munkáinak nagyobb részében is szerepel,

– a közélet és a gazdasági ismeretek iránti érdeklődés mutatkozik meg a kérények, egyesség–levelek fogalmazásában s néhány címben, „A mezei gazdaságról” (Kivonat), „A szorgalmatos földművelés mint tenyészteti a nép gazdaságát”,

– ugyancsak a fejlődő közélet hozza magával, hogy a szóbeli közlés színvonalasabb legyen. Ezt a követelményt szolgálják a munkákban fellelhető *chria*-k szónoki gyakorlatok, amelyet egy–egy mondatból, tételből dolgoztak ki („Chria ezen mondás felett: A Nemességnek első czimje az Erkölc.” stb.)

– találunk néhány filozófiai és művelődéstörténeti dolgozatra utaló címet („Mit értünk ezen szó alatt: Hős?”, „Értekezés a betűk feltalálásáról, és abból az emberi nemre áradott haszonról”).

A szépirodalmi versek, ódák, elégiák (alagyák) képviselik, közülük kiemelkednek *Frankenburg Adolf* és *Ney Ferenc* művei. A többiek munkái romantikus versek utánzatai. Prózai kísérletekkel alig találkozunk, Frankenburg Adolfnak találjuk egy elbeszélését „Ilamér és Ilka” címmel a „kidolgozott munkák könyvében”. Egy drámai próbálkozásnak pedig csak a címét ismerjük. 1830-ban említik, hogy Ney Ferenc bemutatta a Társaságnak „Egy nap kettős öröm” című érzékeny játékát. A vidámabb műfajt néhány anekdota, „Aesopusi” mese képviseli, és kedvvel csináltak szőrejtvényt, ahogy ők nevezték „tagrejtvényt”. Ezeknek mestere *Talabér György* és *Tolnay Károly* volt. Ízelítőül egy:

„Vége jeges, s havat ád; méhet lelsz durva fejében

Vedd az egészét: Gróf, s más Nagy Uraknak lakhelye lészen.”

A Társaság megszűnése

A diáktársaságokat 1836-ban egy helytartótanácsi rendelettel szüntették meg. Ennek kiadására akkor került sor, amikor bebörtönözték a pozsonyi ifjúság vezetőit, és pert indítottak Kossuth és Wesselényi ellen. A Helytartótanács félt

attól, hogy a társaságokban tömörülő ifjúság körében politikai haladást, demokratikus fejlődést követelő közszellem alakul ki.³⁹

A tiltó rendelkezés ellenére 1837-ben még tartottak ülést. A vármegye megpróbált közbejárni, és 1841-ben kérte, hogy vizsgálják meg a Társaság működése ellenkezik-e rendeletben foglaltakkal. A vizsgálatot lefolytató *Dremiszter József* győri főigazgató ugyan azt jelenti, hogy a Társaság működésének semmilyen politikai jellege nincs, ennek ellenére a Helytartótanács nem engedélyezte az újra megszervezést.⁴⁰ Sőt 1845-ben megerősíti az 1836-ban kiadott tiltó rendelkezését. Így 14 évi lelkes működés után a Szombathelyi Magyar Társaság felsőbb rendeletre megszűnt.

A Társaság működésének értékelése

Rövid, 14 éves működése alatt a Szombathelyi Magyar Társaság nyilván nem tölthetett be olyan jelentős szerepet a magyar nyelv és irodalom területén, mint az évtizedekig működő társaságok. Munkáját azonban mégis értékelnünk kell, ha arra gondolunk, hogy működésének ideje alatt 500–550 bölcséleti hallgató volt a tagja, akik az élet, a tudományos munka különböző területein vitték tovább az itt kapott alapot, s az írásbeli gyakorlatozás bizonyára jobb tanítókká, lelkészekké, ügyvédeké tette őket.

Amikor a Társaságról, mint tollforgatást gyakorló, írásra ösztönző műhelyről beszélünk, nem arra gondolunk, hogy soraikból csupa nagy költő, író került ki (Frankenburg Adolf, Ney Ferenc személyében erre is van példa), hanem arra, hogy az összejövetelek módot nyújtottak és kedvet ébresztettek az írogatásra, és széles értelmiségi réteget neveltek. A Társaság működésében különösen értékelnünk kell azt, hogy a magyar nyelvű művelődés igényét ébresztgette a líceumi ifjúságban.

³⁹ Bodolay: i. m. 45. o.

⁴⁰ Vecsey Lajos: A Szombathelyi Magyar Társaság másfél évtizedes fennállása és reformmunkássága I. In: *Dunántúli Szemle* 1944/5–6. sz. 180. o.

**ÉRTÉKVÁLSÁG — ÉRTÉKVÁLTÁS:
EGY MÚLT SZÁZADI ÉRTELMI SORSÁRÓL**

Írásomban azt vizsgálom, hogyan határozta meg a múlt századi Magyarország közgondolkodása, mindennapjai egy átlagos, fizetett értelmiségi sorsát. A jellemző szellemi magatartást, hozzáállást kutatom ebben a körben, a nevelő, az író és műfordító ükapám (Blumentritt, majd 1851-től Virághalmi Ferenc) életén keresztül — a II. világháború után elpusztult családi dokumentumok miatt kizárólag könyvtári és levéltári kutatások alapján. Tanulmányom Virághalmi Ferenc egyéniségén túlmutató tapasztalataiból, elvárásaiból kibontakozó történelmi lélekrajz, a XIX. század jellemző, elgondolkodtató példája — azaz egy tehetséges, törekvő, keresztény gyökerekből táplálkozó, de annak lényegétől megfosztott, az alól „felszabadított” és ezzel lefokozott ember lélekrajza.

A nevét 1851-ben önkényesen magyarosító Virághalmi Ferenc a Bodeni tó partjáról 1686-ban Budára vezényelt császári katonának, Blumentrittnek volt leszármazottja. A család Magyarországra szakadt, a bencés hagyományt töretlenül őrző ága a XVIII. század elején Komáromban telepedett le. Virághalmi édesapját szülei szerzetesnek szánták, de a felvilágosult, racionalista Blumentritt Paulin testvér örök fogadalma előtt kilépett a bencés rendből, s szülővárosában, Rév–Komáromban a belső magisztrátusban vállalt expeditori hivatalt. A győri származású, mélyen vallásos német Elisabetha Groff-fal kötött házasságából három gyermek született: a pár hónapos korában meghalt Maria Christina, a leendő író, Franz Xaver 1826. szeptember 5-én¹, valamint Karl Andreas.

A családapja 1830-ban bekövetkezett halála súlyos anyagi helyzetbe juttatta a fiatal anyát, ki rövidesen a közelgő kolerajárvány elől szülővárosába, Győrbe menekült, ahol le is telepedett. A jó képességű, de szegény Franz Blumentritt a három elemi osztály elvégzése után² nagybátyjához a Prága melletti Leitmeritzbe került, ahonnan a három grammatikai év után árvasági ösztöndíjjal felvették a komáromi bencés gimnáziumba. Ennek híresen túlzott szigora elől a

¹ Matricula Baptisatorum X. 149. (Sala) 1826. 330.

² Azok a diákok, akik tovább kívántak tanulni, a két elemi osztály elvégzése után a gimnáziumba kerültek. A harmadik elemi csak azok végezték, akiket szülei céhes mesterségre, vagy gazdálkodásra szánták — vagy akik olyan szegények voltak, hogy a családban munkaerejüket nem tudták nélkülözni.

14 éves Franz a szabadabb szellemű, Fenix Farkas által igazgatott győri bencés gimnáziumba vágyott. Kérése teljesült, s az eminens fiú 1841-ben az utolsó, teljesen latin nyelvű humanista (poeta) osztállyal szeretett városában fejezhette be középiskolai tanulmányait. Ekkor válaszút elé került, s mint annyi családban akkor, édesanyja „komolyabban, mint valaha, figyelmeztetette: hogy az életpálya-választás ideje elérkezett. Életpályára, mondák szerettei, kényszeríteni nem akarunk, de mindinkább súlyosodó anyagi viszonyaink közt, nagy megnyugvástunkra szolgálna, ha jövődet a papi pályán biztosítva látnók”³.

Franz 1842 augusztusában öltözött be Ferdinánd néven a piarista rendbe Kecskeméten. Két év eltelté után (már novícius éveiben⁴) előbb Kecskeméten, majd Besztercén kezdett tanítani hitoktatóként az elemi, s első nyelvtani gimnáziumi osztályban. Még kecskeméti évei alatt találkozott a komáromi református gimnázium párhuzamos osztályából jól ismert Jókai Mórral, s ha nem is barátság, de rokonszenv alakult ki közöttük. Így ismerkedett meg a fiatal piarista a színész Petőfivel is, akiről ekkor festett Jókai portrét. A kecskeméti értelmiségi kör kedves színfoltja lehetett a magas, mindig vidám Ferdinánd tréfás verseivel, kisebb darabjaival, amelyeket Tiprai⁵ néven írogatott. Ezek az első művei mára elvesztek, akkor viszont egyházi berkekben ismertek lehettek, mivel jóval később, 1862-ben Lonkay Antal lapjában, az *Idők Tanújában* Jagicza Lajos bencés tanár utalt rájuk.⁶

1846 szeptemberében Blumentrittet a piaristák Kolozsvárra küldték, hogy ott az akadémiai líceumban⁷ kezdje meg a még latin nyelvű bölcseleti tanulmányait. Már ki volt tűzve pappá szentelésének időpontja, mikor 1848. március 20-án a pesti forradalom híre elért Kolozsvárra. Ez a nap mély hatással volt a 22 éves fiatal szerzetesre. Akadémiai tanárai biztatására, valamint, hogy Nucsecz József

³ Rónay J.: *Napló I.* Pozsony é. n. 17. o.

⁴ A helytartótanács 1828-as, akadémiai vagy egyetemi végzettséggel nem rendelkező szerzetes-tanárokra vonatkozó szigorító rendeletét Bolla Márton piarista rendfőnök kérésére a király a kegyes rendre nem terjesztette ki.

⁵ „Bei Baumeister S. 17 ifndet sich der Name Bloementreder in Braunschweig 1381 belegt. Blumentritt = einer, der die Blumen tritt. Da bluomen unde kle in der älteren Sprache häufig im Sinne von Rasen, Anger erscheint, so kann der Name Blumentritt jemand bezeichnen, der müßig auf dem Rasen herumspaziert.” Blumer, J.: *Die Familiennamen, V.* (V. /XXXII./ Jahres-Bericht der k. k. Staats-Oberrealschule in Leitmeritz) Leitmeritz, 1898, 8. o.

⁶ *Idők Tanúja*, 1862/165. sz. 658. o., 166. sz. 662–663. o. Jagicza (Faddi) L.

⁷ Salzbauer J.: A kolozsvári kegyes tanítórendi társház és római katolikus főiskola (A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló kolozsvári római katolikus Főgymnasium 1876/7-ik tanévi értesítője) Kolozsvár, 1877, 93. o.

Eduárd piarista novícius írja egyik levelében, „minthogy a kor akkori szelleme tőlem azt igényelte”⁸ — Blumentritt augusztus elsején a temesvári városi nemzetőrségnél önként jelentkezett tűzérnek.

Virághalmi, azaz ekkor még Blumentritt elszegényedett polgári környezetbe születve a szabad választás lehetőségének tökéletes hiányában szerzetesi–papi hivatásra kényszerült. Ez az automatizmus azonban éppen „hivatus” mivoltjától fosztotta volna meg pályáját, hiszen hivatás csak ott létezhet, ahol legalább még egy másik út van. Így a kitűzött cél fokozatosan elveszítette kezdetben ösztönző erejét, értékességét. A múlt elégtelenségének érzete nyugtalanította, s egyre sürgetőbben készítette új magatartásra — az Érték keresésére. Blumentritt életében eddig adott tárgyi feltételek voltak, különböző anyagi és szellemi tartalommal, sokszor igen értékesek is — de éppen ezek mutattak rá a fájó hiányra leginkább. Arra vágyott ugyanis, hogy kedve teljék munkájában, mely egyben hasznos is. Eszközt keresett tehát boldogságához. A már kialakult korszellemhez önmagát asszimilálva kitört addigi helyzetéből, s többféle megoldási kísérletet tett. Ezek közül jelen írásomban csak kettőt emelek ki, a többit csak megemlítem.⁹

Először Blumentritt a nemzetőrségben próbálkozott, ahonnan még 1848 őszén átkerült a 23., majd decembertől a 39. (szintén győri) honvéd zászlóaljhoz, amely Görgey VII. hadtestében harcolt. Májusban nyitrai térparancsnok lett, júliusban pedig századossá nevezték ki. Az orosz fogságból 1849 októberében szökött meg, s hónapokig a Somló–hegy egyik borospincéjében bujkált. Feljelentették, s büntetése mint megannyi más honvédtisztnek, az osztrák hadseregbe, pontosabban az 56. cs. kir. sorozatba rangjafosztott gyalogként való kényszerbesorozása, „bellebbezése” volt. Itáliából csak szabadságolása után, 1851 novemberében térhetett haza. A kemény, sokszor értelmetlensége miatt is nehezen elviselhető katonai évek visszaretentették Blumentrittet, s Magyarországra érkeve rögtön jelentkezett volt rendfőnökénél, aki elutasította, mivel Scitovszky János hercegprímás javaslatára (amellyel Sussich György győri kanonok a rend eltörlésére vonatkozó ajánlatát akadályozta meg) Bach 1850. január 21-én kelt határozatában megtiltotta új piarista novíciusok felvételét a honvédnek állt fogadalmas kispapok visszafogadásával egyetemben.

⁸ Gál I.: A piaristák részvétele a szabadságharcban 1848–1849. In: *A magyar kegyes tanítórend Budapesti r. k. kollégiumának Évkönyve az 1947–48. iskolai évről* Budapest, 1949. 29. o. Nucsecz J. E.

⁹ A teljes életrajz az OSZK Kézirattárában található. B. Virághalmi L.: *A Cserepár naplója*, ELTE BTK Dokt. dissz., 1994. 259.

Most valóban új életet kellett kezdenie. Egy eldugott kis bakonyi faluban, a Pápa melletti Nagydémen, a szintén Itáliába besorozott fiatal Szabadhegy Sándor nagybátyjánál, Szabadhegy Antalnál talált otthonra. A család barátjaként tizenkét éven keresztül élt az igen szegény kis jobbágyfaluban, Nagydémen, hol vendéglátójának nagyobb, néhány száz holdas birtoka volt, valamint szép kúriája. A volt gimnáziumi tanár, Blumentritt rokonszenvét rögtön megnyerte a két kis Szabadhegy unokatestvér, László és Kálmán, akiknek nevelését rövidesen a család órá bízta.

Blumentritt nevelésében Niemeyer látszatszabadsága érvényesült, azaz „minél szabadabbnak hiszik magokat a’ gyermekek; és így minél kevésbé korlátoztatik számos tilalmak... által akarattok’ szabadsága... annál korábban kifejlik benne az erkölcsi jellem”¹⁰. „A fokenkénti fejlődés látása, fáradságom sikere (ha ugyan annak lehet nevezni, mit oly szívesen tesz az ember) kettős szorgalomra buzdítának s nem sokára ott álltam tanítványommal, hogy útmutatás nélkül is tudott magának a kezébe adott könyvekből szellemi kincseket gyűjteni. A komolyabb tanulmányok után... megszereztem neki Gyöngyösi Istvánnak Murányi Venusát — a Rózsa koszorút — Kemény Jánost — Cupido családságait s a legújabbban megjelent Magyar Nympha Palinodiáját — ez utóbbi két művet azonban csak később fogom vele megismertetni, néhány év múlva, midőn érettebb korra jutand.”¹¹ Az egyenlőség korszellem diktálta eszméje a Bakony kis társadalmában a német típusú patriotizmusban jelentkezett, azaz: „keressd azon társaság’ javát, mellyhez születésed, vagy választásod szerint tartozol, minden hatalmadban álló jogszerű eszközök által fönntartani ’s előmozdítani”¹². A testvériség a nemzeti érzésen alapul, amely „egy egész népre vonatkozik, tekintve annak származását, gondolkozásmódját, erkölcsét és nyelvét, mint mellyek képzik mitegy ama’ közös palladiumot, melly körül a nép’ minden jó gondolkodású egyénei összegyüle-kezték... Legjobb... ezt közvetlenül a történetírás’ forrásából ’s nemzetünk’ szellemének ’s tettejének halhatatlan emlékeiből meríteni”¹³. Blumentritt nemzeti nevelésében a történeti forrásmunkák mellett a vidék által szigorúan megkövetelt tradíció is dominált.

Ükapám növendékei előtt többször is kifejtette: „ha a művészetet és a sportot körünkből számúznók, mik lennének egyebek, mint »üzletünk« evezőpadjához

¹⁰ Fábrián G.: *Házi Neveléstan’ Kézikönyve*, Buda 1846. 350. o.

¹¹ Virághalmi F.: *A fegyverkovács*. Győr, 1859. 119. o.

¹² Fábrián G.: i. m. 278–279. o.

¹³ Fábrián G.: i. m. 279, 282. o.

lánczolt gályarabok”¹⁴. Így gyakran barangoltak együtt a környező helységeket, erdőket, madarakat, virágokat szemlélve. Kedvenc útvonaluk a szomszédos Hathalom pusztán vezetett keresztül, melynek régi birtokosa, az addigra már kihalt család, a „Hathalmi” illetve Blumentrittet a végleges, de önkényes névmagyarosításra, a Virághalmira. Első megjelent írásait a Vasárnapi Újság már ezen a néven közölte, s az Üstökös szerkesztőségébe beküldött kedves karcolataira felfigyelő Jókai Mór is ezen a néven mutatta be régi ismerősét a magyar lapoknak. Az 1857-ben megindult Győri Közlönyben a szépirodalmi mellett ismeretterjesztő természettudományos cikkei is megjelentek. (Több, mint valószínű, hogy Virághalmi tudósított először a magyarországi sajtóban az újonnan felfedezett ércről, a „timanyról” — azaz az alumíniumról.)

Az 1859-es évben két regénye is megjelent nyomtatásban. Az első, „A fegyverkovács” nagy sikert aratott, s Csabai Pál színtársulata — melynek ekkor egyik gyermekszínésze a 9 éves Kölesi (Reindl) Lujza, a későbbi Blaháné volt — 1859 márciusában Győrben, majd Pápán is előadta. A másik, a „Szabó Kálmán Úrnak, mint a hazai irodalom buzgó pártolójának” ajánlott „Törökvilág Győrben” című kétkötetes mű szintén nagy siker lett. Előszavában írja: „Egyes családoknak, sokszor a legnagyobb elhagyatottságban sínlő levéltárban... elfeledett okmányokból sikerült saját kutatások, de főleg Ráth Károly jeles és ismert régiségbúvár barátom szívességéből Győr és vidékéről oly adatokat gyűjtenem, mik az olvasó közönség egy része előtt legalább — még ismeretlenek lesznek, s mikből egy egésszé alakítottam jelen regényemet.”¹⁵ Pálffy és Schwarzenberg emléke, az érckakas legendája a nyugalomra kényszerített dunántúli vidékeken a szabadság mítoszát búvópatakként hordozta. Nem csoda hát, hogy Hidassi Elek színtársulata még abban az évben, karácsony után műsorra tűzte az ötfelvonásos drámává átdolgozott regényt.

Virághalmi következő kétkötetes történelmi regényét, „A király védenczeit” életrajzírói, különféle megemlékezések, sőt némely lexikonok is, kihagyják. A Könyves Kálmán korában játszódó, 1862-ben megjelent mű, melybe írója az 1861-es alkotmányos év minden keserűségét és csalódottságát beleöntötte, egyes kortársakból mély megdöbbenést, míg másokból — különösen az ifjú hölgyrajongókból — viharos tetszést váltott ki, nem gyengécske cselekményével, hanem a mögötte rejlő mondanivalóval. „Magyarhonnak oly királyra van szüksége, ki... az isteni tiszta tan nyomdokaiban ólálkodó ocsmány babonát felvilágosult lelke hatalmával tiporja össze s nem hagyja gyökeret verni népe szívében, melyek

¹⁴ *Vadász- és Versenylap*, 1858/8, 123. o. Virághalmi F.

¹⁵ Virághalmi F.: *Törökvilág Győrben I.* Győr, 1862. 5–6. o.

nagynak, szabadnak óhajtott látni s nem a szellemi rabszolgaság bilincsei alatt nyögőnek...! E sötétség madarai... — a farizeusok édes testvérei —..., kiknek a népek vaksága éltető elemök..., mint az undok varangynak a börtönök penészes sötéte; a felvilágosultság pedig a szűrő napsugár, melyet az éjhez szokott szem kiállani nem képes... Ifjú éveimhez mérten, elég hosszú tapasztalás tanított meg, miként... a polgár háború csak a gyeplő szaggatta szenvedélyek s ritkán a józan szükség szülötte; miként annak legszájasabb szítói a körülmények változával, mint engedetlenségükért megkorbácsolandó ebek hason csúsznak az új hatalom lábaihoz, hűséget esküdve azért, hogy nyomorú ajkuknak legyen mit megszegni a legelső fordulatnál... Ha te a magasságból le felé tekintve, uram király, felismernéd a lábaid alatti örvényben lappangó szörnyeket, úgy én, ki közöttük éltem s fajuknak egyike voltam, szinte ismerem őket, s nem követtem el árulást, midőn útálatos táborukat elhagytam.”¹⁶

A regény korszakhatár volt Virághalmi életében. 12 évet töltött Bakonyban, de amit keresett, nem találta meg. Nem tudta, hogy Értéket az ember tetszésből nem alapíthat, csak alapozhat. Pestre költözött, a terézvárosi István térre (ma Klauzál tér), hogy itt próbáljon szerencsét 1863 végén. Az azévi rendkívül gyenge termés miatt ínségbe került országban a Pester Lloyd Gessellschaft egy központi magyar földművelési és iparegyesület megalakítására mozgalmat indított. Virághalmi elfogadta kecsegtető ajánlatukat. A magyar társadalom termelő köreinek érdekét képviselő, szabadelvű eszmeiséget terjesztő s a német nyelvterület számára a magyar államiságot, kultúrát közvetítő Pester Lloyd szellemével azonosulva Virághalmi feltehetően tagja lett egy titkos közösségnek is, ahol látszólag átélhette azt, hogy „a gondolkodás, a tudomány főleg az igazság feltalálásának élménye, az ismeret birtoklásának gyönyöre révén vonz... Minél mélyebb összefüggések tárulnak fel előttünk, minél élesebben láthatjuk meg az egységet a különbözőségekből, annál kielégítőbb tudásunk, annál boldogítóbb élményt jelent a kutatóra nézve.”¹⁷ Az irodalom és a művészetek iránti fogékonysága, szeretete és a Pester Lloyd határtalan európai lehetőségei Virághalmi más dimenzióba röptették; egy új, a kor embere számára felfoghatatlan, névtelensége miatt felelősségre nem vonható, ízlést formáló, sőt diktáló ereje révén a világot manipulálni képes régióba. Ennek első, Magyarország számára igen fontos és hasznos jele az a vállalkozás volt, amelynek keretében a magyarságot még mindig „sztytá ösembereknek”¹⁸ tekintő művelt Európa

¹⁶ Virághalmi F.: *A király védenczei I–II*. Győr, 1862. 6–7, 201–202. o.

¹⁷ Weninger A.: *A szabadkőműves jelképek lélektani jelentősége*. Budapest, 1946. 2–3. o.

¹⁸ Jókai M.: *Miért nem ismerik az én nevezet a külföldön?* (OSZK Kézirattár)

német nyelvterülete számára a legolvasottabb külföldi íróvá Jókai Mórt tették. A Pester Lloyd számos akkor neves irodalmárt (Ludwig Wesclert, Glatz Edét, Kertbeny Károlyt, Bródy Zsigmondot, Virágalmi Ferencet...) bízott meg a fordítói munkával. (Virágalmi ezen tevékenységéről utódai számára Veigelsberg Leó — Ignótus édesapja — 1882-ben bizonyítványt állított ki, mely azonban a II. világháború után elveszett.)

Virágalmi pesti évei alatt magánéletében nagy változás történt — „midőn... kaczer villámú szemek szórták öldöklő nyilaikat a lágyra hangolt, óvatlan férfi keble felé”¹⁹. Ezen szemek tulajdonosa a veresegyházi református Ubrankovics Konstatina volt, akivel reverzális híján csak passiva assententia mellett kelhetett egybe. Árpád fiuk születése után Konstantina hosszú szenvedés után meghalt. Virágalmi rövidesen újra nősült, s a bajor származású Maria Reisenegger a kis Dénes születésekor szintén meghalt.

Nehéz idők következtek Virágalmi életében. A Pester Lloyd Gesellschaftnál bekövetkezett változások arra késztették, hogy megváljék mind a társaságtól, mind a laptól, s az Ungarischer Lloydhoz csatlakozzék. Az irodalmi ellenzékhez tartozva újra könyvkiadáshoz készült. Átdolgozta kissé a Győri Közlönyben 1861-ben már folytatásban megjelent önéletrajzi regényét, az „Egy cserepár”²⁰ naplóját-t. Ez a mű regényalakban megírt, 1849 karácsonya és 1851 ősze közötti napló, amellyel Kacziány Géza „A magyar mémoires irodalom” című munkájában bővebben foglalkozott. A regény 1866-os megjelenését követően Worafka rendőrfőnök rögvest intézkedett: „Kedves barátom Kari! ... Cserepáromat a múlt héten 600 példányban elégették a policzián. Nőd prænúmerálva levén nálam reá, iparkodni fogok bárhol is egy példányt szerezni s azt neki megküldeni... Őszinte barátod Virágalmi.”²¹

Virágalmi ismét súlyosan csalódott. Két árva kisfiúval, a könyvkiadás okozta adósságokkal, sikertelen harmadik házassága után megint nekivágott a világnak. Jelöltette magát az 1867-es Győr megyei választásokon, s Enessey Kálmán barátjával együtt megyei aljegyzők lettek. Innen azonban hamarosan leköszönését fejezve ki, átlépett a honvédséghez, s 1871-ben a budai Vár Bécsikapu utcájában lévő Honvédelmi Minisztériumhoz vezényelték. A minisz-

¹⁹ *Győri Közlöny*, 1864. 362. o. Virágalmi F.

²⁰ „Cserepár, fn.: Gúnyos nevek az austriai örökös tartománybeli gyalogoknak, kik egykoron fehér nadrágon fekete harisnyát viseltek. A viselet megszűnván, a név is elavul. Ugyanaz a szerb tsarapár szóval, mert tsarapar szerbül am. harisnya.” Czuczor G. — Fogarasi J.: *A magyar nyelv szótára I.* Pest, 1862. 961. o.

²¹ Virágalmi Ferenc levele Ráth Károlyhoz (MTA Kézirattár)

térium átszervezése után 1873-ban Virághalmi áthelyezését kérte az északpozsonyi 57. honvédszászlóaljhoz, amelynek állomáshelye Nagyszombatban volt. Az itt eltöltött mintegy másfél év után kérvényezte nyugdíjazását, hogy végleg szeretett Dunántúljára költözhessen.

Virághalmi több utat is végigjárt. Felmérte erejét, felbecsülte önmagát. A Somlyó-hegy jenei oldalában, Tüskevártól nem messze vásárolt egy kétszintes, lakószobákkal, konyhával ellátott új présházat, amely alatt kő dongaboltíves nagy pince húzódott a ház mögötti új telepítésű szőlői alá. Ez a környezet, a csend, a közelben lévő lepusztult, hajdan remekművű barokk pálos templom, a — Mikszáthot pápai tiarára emlékeztető — Somlyó sziklaormára nehezedő várrom; mind gondolatait tükrözte vissza. „Egykor lángokat vetettél / Somló-hegy, most vesztegelsz / És kiégett köveiden / Szőlőfürtöket nevelsz.”²² Ezek az elgondolkodtató, értékes vonzások tulajdon énjében tükröződtek. Magára ismert bennük, s megtalálta a becsülése számára oly régen keresett mértéket. Önmagát érezte a világban, s ez nyugalommal töltötte el. 1875 nyarán hosszabb látogatásra indult régi bencés ismerősehez, Hollósy Jusztinián celldömölki apáthoz. Az egyháztól korábban eltávolodott, de most hitével ismét kibékült hajdani papnövendék a szerzetesek zsolozsmáiban részt véve sokat beszélgetett az apát úrral. Ekkor, 49 éves korában következett be váratlan halála, amelynek oka a helyi plébánia halotti anyakönyvében olvasható bejegyzés szerint vízkór — azaz feltehetően szívelégtelenség következtében fellépő ödéma — volt.

Az értékteremtés folyamat, amelyben sok-sok egyéni életút mozaikkockái épülnek be. Virághalmi Ferenc életpályájának feltárására is ez a meggyőződés vezette ezen írás szerzőjét.

²² Németh J.: *Somló*. Devecser. 1938. 58. Szűcs D.

**OKTATÁSPOLITIKUSOK ÉS OKTATÁSPOLITIKAI
KONCEPCIÓK MAGYARORSZÁGON
1867–1944.**

A dualizmus koráról és a Horthy–korszakról a történettudomány nagy összefoglaló szintézisein kívül több kitűnő történeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, neveléstörténeti munka látott már napvilágot. Egy vonatkozásban azonban hiányos a magyar történelem e jelentős időszakának kultúrpolitikájáról festett tabló. Nevezetesen nem, vagy csak alig ismerjük e háromnegyed évszázad vallás- és közoktatásügyi minisztereinek tevékenységét; azon történelmi személyiségek munkásságát, akik koncepcióikkal, műveltségükkel, pártállásukkal meghatározó, irányító szerepet tölthettek be a kultúrpolitika, s azon belül elsősorban az *oktatáspolitik*a kialakításában, formálásában.

Még leginkább talán az első negyedszázad tekinthető ismertnek. Hiszen a nagy nevű liberális miniszterek közül Eötvös József és Eötvös Loránd művelődéspolitikai írásait az ötvenes–hatvanas években már publikálták; Eötvös József közoktatás–politikai munkásságát pedig elsősorban Felkai László feldolgozásai alapján jól ismerjük. Eötvös művének folytatói Trefort Ágoston és Wlassics Gyula; működésüket, életpályájukat ezen előadás szerzője dolgozta fel.

A Horthy–korszakból Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint működése tekinthető ismertnek, hiszen művelődéspolitikai beszédeiket, írásait már a húszas–harmincas években is publikálták, sőt egy Klebelsberg válogatás Glatz Ferenc szerkesztésében pár évvel ezelőtt megjelent. Ugyancsak Glatz Ferenc több tanulmányában foglalkozott Klebelsberg és Hóman működésével, de ezen írások természetesen kevéssé törekedtek az oktatáspolitikai szempontok érvényesítésére. A közelmúltban Tökéczki László, Szabolcs Ottó, s főleg Ladányi Andor publikált több — s elsősorban Klebelsbergről szóló — tanulmányt; a harmincas évekkel foglalkozó oktatáspolitikai művek közül pedig kiemelkedik Nagy Péter Tibor monográfiája. A kor többi kultuszminisztere mostohább elbánásban részesült, pedig tevékenységük, szerepük, művelődéspártoló intézkedéseik megérdemelnék a differenciáltabb vizsgáldást. Közülük egyedül Teleki Pál nemzetnevelői programjáról jelent meg Mészáros István, a kitűnő neveléstörténész munkája.

A téma legfontosabb *forrásanyagát* a miniszteri beszédek, cikkek, jelentések képezik. Elsősorban a parlamentben elhangzott beszédek nagyon értékes forrá-

sok, hiszen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium e korszakra vonatkozó levéltári iratanyaga nagyrészt elpusztult, így szinte csak az országgyűlési naplókban található beszédek alapján rekonstruálható a kultuszminiszterek politikai véleménye, oktatáspolitikai koncepciója.

Figyelembe vettük természetesen a kultuszminiszterek megjelent műveit — könyveiket, cikkeiket — az azokban közölt kultúrpolitikai vonatkozásokat. A miniszterekkel, illetve a korszakkal foglalkozó szakirodalmon túlmenően feldolgozást nyert az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában, az Akadémia és az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, valamint az Egyetemi Levéltárban, a Prímási Levéltárban, s egyes vidéki levéltárakban található levelezésük, irathagyatékuk is. Nagymértékben támaszkodtunk — s ez elsősorban a Wlassics korszakra vonatkozik — az Országos Levéltárban őrzött iratokra, valamint a családtól kapott kéziratos hagyatéokra.

Természetesen feldolgozást nyertek a VKM évenként kiadott jelentései a közoktatás állapotáról, a parlamenti naplók — különösen tanulságosak voltak a költségvetési viták — a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, s a kultúrpolitikával — s azon belül is elsősorban a közoktatásügy egyes területeivel — foglalkozó könyvek, tanulmányok, a korabeli szaksajtó egyes fontosabb orgánumai. A közoktatási törvények fogadtatása, értékelése a pedagógiai sajtóban, szintén értékes forrásbázist biztosított a feldolgozó számára.

Ez a tanulmány első ízben tesz kísérletet arra, hogy az 1867-től 1944-ig terjedő *valamennyi korszak miniszterével* foglalkozzon; beszédek, írásaik alapján megpróbálja rekonstruálni *oktatáspolitikai koncepcióikat*, amely jelentős mértékben meghatározta a magyar oktatáspolitikai alakulását. Természetesen e gondolatok, tervek, elképzelések felvillantására van csak lehetőségünk; a miniszterek tevékenysége, működésük részletes bemutatása a további kutatás feladata.

A dualizmus korában első kultuszminisztere *Eötvös József* volt. Ő szervezte meg a minisztériumot, törvényt alkotott 1868-ban a *népoktatásról*. E törvény bevezetése összefüggött a polgári jellegű termelési viszonyok magyarországi elterjedésével, hiszen olyan munkaerőre volt szükség, amely magasabb műveltségi szinttel rendelkezik. A tankötelezettség elvének — a 6–12 éves gyermekek kötelező iskolába járásának — kimondásával, vált e törvény a magyar népművelés demokratikus és liberális szellemű alaptörvényévé. A törvény meghatározta a népoktatás felépítését, s a körébe tartozó intézmények — felső népiskola, polgári iskola, tanítóképző — szervezetét is. Eötvös az elemi népiskolák, a polgári iskolák és a tanítóképzők számára magyar, német, román, szlovák és

szerb nyelven tanterveket, óraterveket adott ki. A községi iskolák számára tan- és vezérkönyveket dolgoztatott ki. Az új tantervek a közoktatás korszerűsítésére törekedtek: a művelődési anyagban egyre jobban előtérbe kerültek a polgári társadalom által igényelt szempontok. Az írás, olvasás, számolás mellett a természettan elemei is bekerültek a népiskola művelődési anyagába.

Eötvös tulajdonképpen az egész oktatásügy átfogó rendezésére törekedett: törvényjavaslatokat készített a kisdedovás, a középiskolai oktatás és a felsőoktatás számára is. Törekvéseiből 1871-ben megvalósult a Műegyetem; elgondolásának megfelelően utódai korszakában létrejött az ország második tudományegyeteme Kolozsvárott.

Eötvös halála után az ismert jogászprofesszor, *Pauler Tivadar* vállalta el a kultuszminiszteri tisztséget. Ő alapította meg a gyakorló gimnáziumot, valamint az Országos Közoktatási Tanácsot.

1872-ben, a kormány átalakulásakor Pauler átvette az igazságügyi tárcát, a kultuszminisztérium élére pedig *Trefort Ágoston* személyében a magyar történelem egyik legjelentősebb kultúrpolitikus került, aki e tisztséget 16 éven keresztül, egészen haláláig betöltötte. Trefort a tárca költségvetési igényeit azzal indokolta, hogy „Magyarország fennállása a kultúra kérdése.” Hangsúlyozta, hogy a kultúrára áldoznia kell az országnak, de a közoktatásra fordított összeg megtérül, „s ezen szellemi investíció kamatai fogják legbiztosabban helyre állítani az ország pénzügyét.”

A kapitalizmus fejlődése következtében konkrétabbá vált a közoktatással szembeni igény: a hangsúly — ha bevallatlanul is — a népoktatással szemben az új, ipari–kereskedelmi oktatási formák felé tolódott el; fokozatosan változott, módosult a középiskolai művelődési anyag tartalma. Trefort kitűnő érzékkel felfigyelt az új jelenségre, s ennek megfelelően az ezen igényeknek megfelelő iskolatípusok fejlesztésére törekedett. Így közoktatás–politikájának jelentős érdeme, hogy előnyben részesítette azokat az iskolatípusokat, amelyek nem a humán pályákra, hanem az iparra, kereskedelemre nevelnek.

A kiegyezést követő két évtized a modern magyar *felsőoktatás* megszületésének időszaka. Még Eötvös kezdeményezései következtében a Polytechnikum Műegyetemmé vált, s megnyílt az ország második tudományegyeteme Kolozsvárott. Ezeken túlmenően is sok minden megvalósult Trefort időszakában Eötvös elgondolásaiából. Új tanszékek jöttek létre, felépültek a természettudományi és orvostudományi épületek, kialakultak a művészeti felsőoktatás intézményei. Emelkedett az oktatás színvonala, a hallgatók és oktatók száma; a nagyvonalú államfér-

fiak, a kiváló szervezők és az iskolateremtő tudós professzorok együttműködése a felsőoktatás nagymérvű fejlődését eredményezte. A Trefort–korszak budapesti építkezéseinek impozáns sorából csak a Műegyetem Múzeum körüli épületeire, az Egyetemi Könyvtárra, az Orvostudományi Karra, az Üllői út mentén kialakuló híres „klinikai negyed”-re kell utalnunk.

A művészeti felsőoktatás fejlesztésére irányuló működéséből talán legnagyobb érdemként ismerjük el a Liszt Ferenc megnyeréséért, a Zeneakadémia megalapítása érdekében kifejtett tevékenységét, amely kiterjedt az új intézmény felállításának előkészítésétől kezdve egészen az első évek nehézségein, bukta-tóin való átsegítésén keresztül a hazai zenei nevelés új korszakának megalapozásáig. De megszerveztette az első festészeti mesteriskolát, s az akkor már európai hírnévvel rendelkező, s Münchenben dolgozó Benczúr Gyulát rábírta a hazatérésre, a mesteriskola vezetésére.

A *középiskola* — gimnázium és reáliskola — Trefort korában a magasabb tanulmányokra, a szellemi pályákra készítette elő az uralkodó osztályok és a középrétegek gyermekeit. A kiegyezést követően a kapitalista termelés igényei megkívánták a középiskolai oktatás átalakítását, s ezért Eötvös, majd Trefort több ízben tett kísérletet a középiskolai törvény megalkotására, s eközben került bevezetésre 1879-ben az új gimnáziumi tanterv. Bár a humán tárgyaknak, a klasszikus stúdiumoknak változatlanul nagy óraszám jutott, mégis e tanterv jelentősen hozzájárult a polgári jellegű, korszerűbb műveltség kialakulásához. Trefort nagy eredménye az 1883. évi *középiskolai törvény* megalkotása. A törvény biztosította a középiskolákban — a felekezeti gimnáziumokban is — az állam felügyeleti és ellenőrzési jogát, s érvényesítette a tanárképzésben is az állam vezető szerepét. A törvény minden tanárjelöltre nézve kötelezően előírta a szakjukhoz tartozó tárgyak négyéves tanulmányozását, az egyéves nevelői gyakorlatot, továbbá az arra kijelölt vizsgáló bizottság előtt sikeresen leteendő képesítő vizsgálatot. Ezzel Trefortnak sikerült az ország valamennyi középiskolai tanára számára egységessé tennie a képesítést. A törvény a polgári középfokú oktatás alaptörvényévé válva elősegítette a korszerű műveltség terjesztését a kiegyezés utáni korszakban; a középfokú közoktatást egységesen szabályozta, nyolc osztályúnak ismerte el a gimnázium mellett a reáliskolát, megszabta az egész országban egységesen a tanítási órák számát. Az 1883. évi törvény a kétféle középiskolát, a gimnáziumot és reáliskolát szervezetileg is meghatározta. Az úriemberség kritériumává — az egyéves önkéntesi jogosultság mellett — ekkor vált a középiskolai végzettség, illetve az érettségi.

Trefort a *nemzetiségi* kérdésben egyre inkább magáévá tette a birtokos osztálynak a liberális gondolkodástól oly eltérő politikai célkitűzését. 1879-ben

módosítva a népiskolai törvényt, elrendelte a magyar nyelv kötelező oktatását minden népiskolában, s a nem magyar nyelvű képzőkben végzett tanítóktól is fokozatosan megkövetelte a magyar nyelv ismeretét.

Trefort halála után 1888-ban gróf *Csáky Albin* Szepes megyei főispán vállalta a kultusztárca vezetését. Csáky jelentős alkotása az 1891. évi 15. törvénycikk a *kisdedóvásról*, amelynek bevezetésével megelőzött több polgári államot. E törvény először intézkedett hazánkban az iskoláskor előtti gyermekek neveléséről, óvodák létesítéséről, az óvónők helyzetéről. 1893-ban törvényben rendelkezett a tanítók fizetéséről.

Csáky a görög nyelv oktatásával kapcsolatos törvényjavaslat vitájában több beszédben kifejtette álláspontját az egységes középiskola létesítésének szükségességéről. Ha az egységes középiskola megvalósítására nem is került sor, de törvény rendelte el a túlterhelés csökkentése érdekében a *görög* nyelv fakultatív oktatását. Csáky számos intézkedést tett az ifjúság *testi nevelése* érdekében. Megrendeztette, majd rendszeressé tette az országos tornaversenyt: kialakította a torna és az úszás, korcsolyázás oktatási rendszerét.

Csáky a *felsőoktatás* területén is érdemleges tevékenységet fejtett ki. Szabályozta a doktori szigorlatok rendjét: meghonosította az ünnepélyes doktorra avatást. Ő vezettette be a fényképpel ellátott indexeket az egyetemisták hallgatói jogviszonyának ellenőrzése érdekében. Az addigi leckepezékek helyett rendszerezte az általános tandíjat, amelyet minden hallgató egyformán fizetett, s ennek fejében minden előadást hallgathatott.

Az egyházpolitikai küzdelmek során 1894-ben a kormány újjáalakult; Csáky Albin helyett *Eötvös Loránd* egyetemi professzor — Eötvös József fia — a híres fizikus lett a kultuszminiszter. Ő javasolta bentlakásos intézet létesítését — a középiskolában már kitűnő eredményt elért, tehetségesnek ítélt — bölcsészkar tanárjelöltek részére, hogy ezzel is előmozdítsa tudományos nevelésüket. Eötvös kezdeményezését utóda, Wlassics Gyula valósította meg: az első magyar kultuszminiszterről elnevezett intézet, az *Eötvös József Kollégium* 1895 szeptemberében kezdte meg működését.

Fontos és maradandó újításnak bizonyult, ahogy megoldotta a középiskolai tanulmányi versenyek kérdését. Eötvös elutasította az általános tanulmányi verseny gondolatát, amely az érettségi megismétlése lett volna, s helyette az egyes szakterületen lefolytatandó versengés mellett nyilatkozott. Az első tanulmányi verseny lebonyolítására még 1894-ben, tehát Eötvös Loránd rövid miniszterségének időszakában sor is került.

A századforduló éveiben, 1895 és 1903 között *Wlassics Gyula* jogászprofesszor állt a kultusztárca élén. A millenniumi ünnepekkel összefüggésben *Wlassics* javasolta több száz új *népiskola* felépítését. S a korszak mérlege: közel 1100 új állami *népiskola*, több mint 2500 új tanítóval. Az iskolák létesítésénél *Wlassics* tervszerűen járt el: elsősorban a nemzetiségek lakta vidékeken igyekezett az állami *népiskolák* felállításával elősegíteni a kormány kultúrpolitikai céljait, de bőven állíttatott fel *népiskolákat* olyan magyar lakosságú területeken is, ahol a községek önerőből nem voltak képesek a követelményeknek megfelelni.

A *szakiskolákkal* kapcsolatban *Wlassics* egyik legnevezetesebb alkotása a Keleti Kereskedelmi Akadémia. Az addigi keleti kereskedelmi tanfolyamnak — kiváló érzékkel alkalmazkodva a Monarchia külpolitikájához — főiskolai jelleget adott; meghatározta tantervét, az addigi tananyagot jogi és kereskedelmi tárgyakkal, angol nyelvvél és a keleti népek történetével bővítette. Ezzel az volt a célja, hogy művelt, különösen a Balkán és Kelet felé orientálódó kereskedőket képezzen az ország számára.

A *felsőoktatás* terén is számos újítás keletkezett a *Wlassics*-korszakban. Bevezetette az adjunktusi intézményt: ezáltal biztosított lehetőséget fiatalabb tudósok, oktatók részére, hogy a professzorok oldalán részt vehessenek az elméleti és gyakorlati oktatásban. A felsőoktatásban első — és igen jelentős — intézkedése a *nők egyetemi tanulmányainak engedélyezése* volt. Következésképpen is fontos döntésnek bizonyult, hogy — Ausztriát is megelőzve — megnyitotta a nők előtt az egyetem bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti karait. Az orvosi egyetemen *Wlassics* új szigorlati rendet vezetett be. A reform lényeges részét képezte, hogy a hallgatók számára orvosi működésük megkezdése előtt kötelezővé tette az egyéves kórházi gyakorlatot. E korszakban kiépült a budapesti és kolozsvári egyetemi klinikák új tömbje; a miniszter gondoskodott a Műegyetem új elhelyezéséről. Mindezt az tette lehetővé, hogy *Wlassics*nak sikerült igen jelentős költségvetési támogatást szereznie az egyetemi építkezések számára.

Megvédte az egyetemi tanszabadságot, amikor a parlamentben kritizálták *Pikler Gyula* professzor jogbölcseleti nézeteit: „Annak vizsgálatába bocsátkozni, hogy a filozófiai rendszerek mindenben a közfelfogással egyeznek-e, ezek felett inquisitiót tartani, nem egyeztethető össze a tanszabadsággal” — hangzott válasza a képviselőház ülésén.

Wlassics felkarolta az Angliában sikeresen kibontakozott *University Extension* eszméjét, s annak hazai megvalósítására törekedett. Ennek következtében Magyarországon is fellendült a felnőttoktatás, a szabadoktatás tevékeny-

sége. Az 1900. évi párizsi világiállításon sikeresen szerepelt a magyar oktatásügy: a népoktatás fejlődését bemutató kiállítás díjat kapott.

A század első évtizedében pár évig a híres politikus, *Apponyi Albert* gróf állt a tárca élén. Kultuszminiszteri tevékenységéből közismert a magyarosítás tetőpontjaként emlegetett, *Lex-Apponyinak* nevezett törvénycsoport. Az 1907. és 1908. évi törvények érvényesítették legerőteljesebben a dualista korszakban a magyarosító iskolapolitikát, midőn túlzott erélyességgel a magyar nyelv terjesztésére törekedtek. Felekezeti iskolafenntartók csak akkor részesülhettek államsegélyben, ha az iskola tanítási terve, tanulmányi rendje megfelelt a törvény követelményeinek, vagyis a minisztérium által jóváhagyott tankönyveket használták, a tanító magyarul tanított stb. Az 1908-ban elfogadott törvény a népoktatás ingyenességéről intézkedett. Ezt a helyes és haladó intézkedést — amely szervesen összefügg a tankötelezettséggel, s így kiegészítette Eötvös eredeti törvényét — Apponyi összekötötte nacionalista tervei megvalósításával. A törvény értelmében a felekezeti nemzetiségi iskolák ugyanis csak akkor részesülhettek állami támogatásban, ha jó eredményeket értek el a magyar nyelv tanításában. Így jelentősen csökkent a nemzetiségi iskolák száma, hiszen az ingyenes oktatás következtében anyagi helyzetük megingott, és nem akarták vagy nem kaphatták meg a most már nélkülözhetetlen államsegélyt.

1910 és 1913 között gróf *Zichy János* volt a kultuszminiszter. Minisztersége idején sikerült komoly eredményeket elérnie a *felsőoktatás* területén. 1910 tavaszán az uralkodó jelenlétében került sor a Budapesten felépült új Műegyetem felavatási, illetve zárókövetelésének ünnepélyére. Zichy korszakában nyert végül látványos befejezést a harmadik egyetem létesítéséért még Trefort idejében kezdődött erőfeszítés is. Több előkészítő ankét után a miniszter 1911 decemberében terjesztette a képviselőház elé a debreceni és pozsonyi tudományegyetem felállítására vonatkozó javaslatát.

1913 és 1917 között a miniszteri tisztséget *Jankovich Béla* közgazdász professzor töltötte be. Az európai műveltségű kultúrpolitikus a világháború okozta nehézségek ellenére igyekezett folytatni a debreceni és pozsonyi egyetemek kiépítésének munkálatait. A Műegyetemen közgazdasági szakosztályt szervezett, „amelynek célja volna, hogy azok a mérnökök, akik a 4 éves tanfolyamot elvégezték, a közgazdasági tudományban... kiképeztessenek...”. E szakosztályban Jankovich perspektivikus lehetőséget látott arra, „hogy idővel megvalósítsunk egy más kiképzést, ez tudniillik a közgazdasági kvalifikáció megszerzése teljes kiképzés alapján”. Tehát Jankovich indította el a hazai *közgazdász-kép-*

zést; ezt az eszmét érlelték tovább utódai. Jankovich szerint a közgazdászok képzése 4 éves tanfolyam keretében történhetne, s azok, akik ilyen végzettséggel rendelkeznek, „lehetnének gyárigazgatók, üzletvezetők, vagy bankoknál nyervehetnének alkalmazást”.

Az ország gazdasági fejlődése következtében módosult a műveltség tartalma, az iskolával szembeni elvárás. Egyre sürgetőbben vetődött fel — többek között — a középiskolai oktatás tartalmi megújításának igénye. Ilyen körülmények között nem tekinthető véletlennek, hogy a széles látókörű, nemzetközi áttekin-téssel rendelkező Jankovich Béla komolyan szorgalmazta az új középiskolai törvény létrehozását; a klasszikus tanulmányok csökkentésével a természettudományi tárgyak javára bizonyos módosítás elérését. Az előkészítő tárgyalások után 1916-ban terjesztette a képviselőház elé törvényjavaslatát, amely először vetette fel a latin nyelv tanításának elhagyását az alsó osztályokban. Törvénytervezetének vitája azonban — hasonlóan több modernizáló elgondolásához — a háborús események, a Monarchia egyre fokozódó válsága, a Tisza-kormány bukása következtében elmaradt.

A világháború következtében az a kulturális fejlődés, amely kibontakozott a dualizmus korában, most megtorpanásra kényszerült. S ezen a dualista korszak utolsó kultuszminiszterei, az újra a tárca élére került politikusok — 1917-ben Apponyi Albert, 1918-ban pedig Zichy János — sem tudtak változtatni. Az oktatásügy akadozott: a felsőoktatásban résztvevő, de katonai szolgálatot teljesítő hallgatók tanulmányi- és ösztöndíjkezdvezményekben részesültek. Lelassultak a pozsonyi és debreceni egyetemi építkezések, így az ünnepélyes avatásokra is csak késve kerülhetett sor. A középiskolai oktatás területén mindössze pár új iskola létesült, de igen sok középiskolai és népiskolai épületet katonai célokra vettek igénybe. A taneszközök utánpótlása akadozott, az ifjúsági könyvtárak működése megbénult. Fűtőanyag hiányában 1917/18-ban hosszú téli szünetre került sor.

A fentiekben megismerhettük a dualizmus korának oktatáspolitikáját, amely hozzájárult a magyarországi polgári műveltség kibontakozásához. Csodálattal adózhatunk ezen oktatáspolitikai imponáló eredményességének: az ekkor alapított, vagy építetett intézmények, épületek többnyire ma is a kultúra, az oktatás műhelyei. A felsőoktatás területén új egyetemek, új tanszékek, új épületek emlékeztetnek e korszakra. Ezt a lüktető, pezsgő kulturális életet — amelynek kibontakoztatásában a kultuszminiszterek is fontos szerepet tölthettek be — sajnálatos módon megtörte a világégés, a Monarchia felbomlása.

A világháború és a forradalmak után a Friedrich-kormány kultuszminisztere Huszár Károly, a magyarországi keresztényszociális mozgalom egyik megindítója, a későbbi miniszterelnök lett.

Huszár Károly kultuszminiszterként is a *keresztényszocialista mozgalom eszméit* képviselte; hangsúlyozta a keresztény kulturális alapokhoz történő visszatérés szükségességét, miközben e gondolatokat a modern kor szociális követelményeivel kívánta összeegyeztetni. A magyar tanítókhöz intézett szövegében az elmúlt időszak megpróbáltatásaiból indult ki, s sajnálattal állapította meg: „a bolsevista örület utat talált sok tanító és tanár szívéhez...”. Ezért legelső feladat a magyar iskola becsületének visszaszerzése: „A munkát, a kötelességteljesítést, a közszolgálatot, a családi erényeket, a hazaszeretetet, a takarékossgot, a becsületet és a vallásosságot kell dicsőítenünk a nemzetbomlás és társadalmi felfordulás e sötét napjaiban.” Megítélése szerint emeljük fel az alsóbb néposztályokat, „gondoskodjunk polgári egyenjogúsításukról és szociális bajaik sürgős orvoslásáról, de tegyük mindezt evolúció és ne revolúció útján”. A praktikus irányú, gazdasági–kereskedelmi oktatásra, nevelésre van szükség, ezen az úton boldogulhatnak „a maradék Magyarország maradék–magyarjai”. Vagyis a Széchenyi nevével fémjelzett koncepciót idézte, mint a nemzetmentés, az országépítés lehetséges útját.

1919 novemberének elején a felnőttoktatási kulturális tanfolyamot megnyitó beszédében először a dualista korszak nevelését, oktatását bírálta. Majd azt fejtegette, hogy nem üres jelszavakra, kongó frázisokra, mások szidására, hanem építő, képző, fejlesztő kultúrunkára van szükség, vagyis *új kultúrideal*t kell kitűzni a nemzet számára. „Három nagy vezércsillagunk van. Az első az, hogy mi magyarok akarunk maradni minden körülmények között. Őszinte, nyílt és bátor nacionalizmusra van szükségünk.” Huszár Károly igen érdekesen azt emelte ki, hogy ez a nacionalizmus ne kritizáljon, ne támadjon másokat, hanem legyen tevékeny, s a magyarságot akarja kiművelni, megszervezni, felvirágoztatni. A nemzeti múlt hagyományaiból az értékest kell fenntartani, erősíteni, gyarapítani. A második vezércsillagot a kereszténységben jelölte meg: „nekünk vigyázni kell arra, hogy a mi nemzeti életünkben a keresztény erkölcsnek nagyobb szerepet juttassunk, mint az elmúlt évtizedeken át juttattunk”. Végül azt hangsúlyozta, hogy „nemcsak magyarok és nemcsak keresztények akarunk maradni. Irányzatunknak harmadik vezető csillaga a szociális gondolat”. Megítélése szerint nem lett volna Magyarországon forradalom, ha az utolsó fél évszázadban az államférfiak gondoskodtak volna arról, hogy a társadalmi fejlődés lépést tartson a nyugati kultúr-államokkal, ha „a fejlődő élet minden követelményével iskolában, közgazdaságban, politikában, törvényben, közigaz-

gatásban s közegészségügyben számoltak volna”. Tehát a megoldást, a társadalmi békét, a gazdasági–társadalmi–kulturális fejlődést Huszár Károly a keresztényszocializmus gondolatkörében találta meg; rövid, három hónapig tartó kultuszminisztersége idején ezen szempontok alapján dolgozott.

A Huszár-, Simonyi- és Teleki-kormányok kultuszminisztere 1919–1920-ban *Haller István* volt. Beszédeiben már megjelent — Klebelsberget megelőzve — az értékes faj elmélete, a kultúrfölény gondolata: „mi értékes faj vagyunk, amelynek létezése és boldogulása az egész világnak érdeke — fejtegette, majd azt hangsúlyozta — mindent el kell követnünk, s minden áldozatot meg kell hoznunk, hogy azt a kultúrfölényt, melyben a hódítókkal szemben vagyunk, feltétlenül megtartsuk, sőt a lehetőség szerint minél rapidabb mértékben emeljük”. Véleménye szerint be kell bizonyítanunk a világnak, hogy igazságtalan békével nem lehet „egy kultúraltabb fajt egy kultúratlanabb faj alá tartósan rendelni”. Ennek bizonyítása érdekében viszont minden áldozatot meg kell hozni, „hogy kultúrfölényünk fenntartható és fejleszhető legyen”.

Miniszteri programbeszédében először a dualista korszak nevelésügyét bírálta, mivel az nem fordított eléggé gondot a nemzeti öntudat kifejlesztésére, nem törekedett az iskola és az élet közötti szerves kapcsolatra, s a testi nevelést is elhanyagolta. Ebből következően az iskola feladata, elsőrendű kötelessége, hogy „a nemzeti egyéniség érzetét keltse fel minden magyar gyermekben”, ugyanakkor meg kell erősíteni az új generációt a „keresztény világfelfogásban”. Az iskolai reformok bevezetését azonban akadályozta a nagyszámú, pedagógusok elleni fegyelmi vizsgálat, a menekült tanárok, tanítók elhelyezésének problémája, s a mindennapi oktatómunkát meggátoló fűtőanyaghiány. A *numerus clausus* kérdéskörével kapcsolatban Haller azt fejtegette, hogy az egyetemi oktatás érdekében korlátozni kell a felvehető hallgatók számát; a beiratkozást „folyamodás előzze meg”. Ezután az egyetemek határozhatnak a felvételtől: „nem felekezeti szempontok szerint fogunk itt dönteni, hanem magyar és nemzeti szempontok szerint”.

Haller 1920 őszén, a *numerus clausus törvényjavaslat* vitájában tartott beszédében abból indult ki: meg kell válogatni, ki emelkedhet „a magyar vezető intelligenciába”, mivel olyan értelmiségre van szükség „akik elsősorban a magyar talajban, a magyar történelemben, a magyar lélekben kutassanak, akiknek az legyen a céljuk és feladatuk, hogy azt, ami a magyar földben, a magyar lélekben, a magyar históriában kincs és értékes, azt derítsék fényre, azt fejlesszék tovább, azt mutassák meg a külföldnek”. A nevelés szempontjaira hivatkozva is igazolta a felvételek korlátozását, sőt felvetette az egyetemi decentralizálást, a hallgatók vidéki egyetemekre irányítását, egyrészt a budapesti

egyetem tehermentesítése érdekében, másrészt, hogy a hallgatóság jelentős része kerülhessen a bűnös Budapest helyett „az egészségesebb és tisztább magyar levegőbe, amely a keresztény és nemzeti Magyarország felépítéséhez szükséges”. Végül a jelentkezők közötti válogatást azzal is indokolta, hogy a diplomások száma az ország teherbíróképességéhez képest túlzottan emelkedik. Haller tisztában volt azzal, hogy ez a korlátozás hátrányosan fogja érinteni a zsidóságot, bár eredeti törvényjavaslatában nem szerepelt sem faji, sem felekezeti szempont. Mégis nevéhez fűződik a Magyarország nemzetközi hírének is oly sokat ártó hírhedt numerus clausus törvény, amely politikai, vallási szempontból korlátozta az egyetemi felvételeket.

Ugyanakkor Haller István tevékenységéhez tartozik a *Közgazdaság-tudományi Kar* felállítása, amit a dualizmus korában már Jankovich Béla és Zichy János kultuszminiszterek kezdeményeztek. Az erről szóló törvény indoklásában rámutatott arra, hogy nem csak új kulturális életet, hanem új gazdasági szemléletet kell teremteni ebben az országban. Ezt elősegítheti Magyarország centrális fekvése, amely alkalmas arra, hogy „összekötő kapocs legyen Kelet és Nyugat között”. S amikor az ország újjáépítésére kerül sor, nagyon fontos, hogy legyenek olyan szakemberek, akiknek van „vállalkozási bátorsága... aki mer közgazdasági akciókba belefogni”. Vagyis ha azt akarjuk, hogy nekünk „magyar kereskedelmünk, magyar iparunk, magyar pénzvilágunk legyen, akkor olyan magyar ifjúságot kell nevelni, amely megszerezte az iskolában a közgazdasági tudást...”.

A Teleki- és Bethlen-kormány kultuszminisztere 1920 és 1922 között Vass József volt. Ő is helytelenítette, hogy a magyar felsőoktatás a fővárosban koncentrálódott, s a decentralizálás gondolatát támogatta a menekült egyetemek — Kolozsvár és Pozsony — Szegedre, illetve Pécsre elhelyezésével összefüggésben. Nagyon helyesen úgy gondolta, hogy nem szabad a felsőoktatás kereteit az ország rossz anyagi helyzete miatt szűkíteni, „hanem arra kell törekednünk, hogy ebben a csonka Magyarországon a kultúrfölénynek ezt a vonalát és a kultúrtermelő munkának ezt a lendületét feltétlenül megtartsuk”. Ez a gondolat villant fel a kolozsvári és pozsonyi *tudományegyetemek ideiglenes áthelyezéséről* szóló törvényjavaslatának indoklásában is: a régi határok visszaállításáért most eredményesen csak „békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk”, ezért minden eszközt meg kell ragadni, „hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is megtartsuk”.

Vass József kezdeményezte a tudományegyetemek *névavatását*. A debreceni tudományegyetem Tisza István, a budapesti pedig Pázmány Péter nevét vette fel.

1921-ben benyújtotta a *testnevelésről* szóló törvényjavaslatot. Indoklásában kifejtette, hogy csak az ifjúságtól lehet remélni „a nemzeti erények feléledését, az ország sorsának jobbra fordulását”. Ezért az ifjúság nevelésében sokkal nagyobb teret kell biztosítani a testnevelésnek, amelytől „nemcsak a test erejének fokozását, hanem az egész nemzet egészségének a gyarapodását, munkaerejének megsokszorozódását várjuk”. Vass József minisztersége idején megkezdte a középiskolai reform, s a reálgimnázium kialakításának munkálatait is.

1922. június 16-tól 1931. augusztus 24-ig állt a kultusztárca élén a magyar történelem egyik legjelentősebb kultúrpolitikus, gróf *Klebensberg Kuno*. Működése a nagy elődökhöz — Eötvös, Trefort, Wlassics — hasonlóan átfogta a nemzeti kultúra minden területét. A minisztersége idején megvalósult *népiskolai program* keretében 5000 új, modern tanterem épült fel. 1931-ben megjelent újságcikkében meglehetősen állapíthatta meg: „A múlt év októberének szegedi ünnepei során avattuk a szeged–rókusi iskolában az ötezredik népiskolai tantermet és tanítói lakást. Ez az iskolaavatás szimbolikus lezárása volt egy alig négy év alatt lebonyolított nagy népiskolai építési akciónak, amelyhez fogható nem is igen folyt Magyarországon.” Távlati terveiben szerepelt a tankötelezettség kiterjesztése, a nyolcosztályos népiskola, mivel bevezetésének kötelező elrendelését még nem tartotta időszerűnek. 1925-ben tartott parlamenti beszédében így fogalmazott: „Az én programom igen mérsékelt haladást vesz kilátásba. Az első öt év alatt csak megengedném, hogy a községek elhatározzák ott, ahol maguk jónak látják, a nyolcéves népiskolát. Öt év múlva ez kötelezővé válnék, de még mindig jogot adnék a kultuszminiszternek arra, hogy felmentést adjon mindazokon a helyeken, ahol a kérdés anyagi okokból megoldhatatlan. Csak tízévi átmeneti idő után térnénk át a nyolcéves népiskolára. Erre azonban okvetlenül szükség van.” Programot dolgozott ki, indított meg az iskolán kívüli népművelés fejlesztésére. A testnevelés kibontakoztatása érdekében a községeket kötelezte játszótérek létesítésére, épületek átadására. „Nekünk egészségesebb új nemzedékre van szükségünk” — mondta a nemzetgyűlés 1924. február 28-i ülésén.

A magyar keresztény úri középosztály érdekében *modernizálta a közép fokú oktatást*: „A nálunk meglevő két iskolatípus, a gimnázium és a reáliskola mellé még egy harmadikat hoztam be: a reálgimnáziumot, s ezzel határozottan állást foglaltam az egységes középiskola eszméje ellen, s mindazokat az előnyöket, amelyeket az egységes középiskola biztosít, azzal igyekszem a magyar ifjú számára biztosítani, hogy egységesíttem a képesítést. A jövőre mind a három magyar iskolafajta egyformán fog képesíteni mindenféle főiskolai tanulmányra.”

Klebelsberg 1924. évi törvényével tehát létrehozta az új középiskolatípust, a reálgimnáziumot. Hasonlóképpen differenciálta a leányok középiskoláit is.

Klebelsberg nagy hangsúlyt fektetett a *felsőoktatás*, az egyetemek *fejlesztésére*, a külföldi ösztöndíjak biztosítására. Első sorban Debrecenben és Szegeden folytak nagyszabású egyetemi építkezések; a pécsi egyetem fejlesztése csak a húszas évek végén kezdődött el. A budapesti tudományegyetem fejlesztésével kapcsolatban azt a véleményét fejtette ki, hogy „legcélszerűbb lenne a budapesti összes főiskolák és más tudományos intézmények természettudományi intézeteit, laboratóriumait... közös nagy telepen egyesíteni”. Megítélése szerint e tudománypolitikai megfontolást az igazolja, hogy „a közös telepen való területi koncentráció az egyes intézmények szakirányának sokkal nagyobb fokú specializálását engedi meg”. Ebből a gondolatból logikusan következett, hogy a budapesti egyetem természettudományi tanszékei, laboratóriumai, valamint a Budapesten létesítendő, természettudományos kutatást folytató intézetek, főiskolák egyaránt a Műegyetem szomszédságába, a lágymányosi területre kerüljenek. Érdekes, hogy Klebelsberg fejtegetéseit még azzal is igyekezett igazolni, hogy mennyire veszélyezteti a fizikai kísérleteket, a precíziós műszerek használatát a Múzeum körüli épületben a körút forgalma, a villamosközlekedés. 1926-ban beterjesztett törvényjavaslata azonban nem talált kellő visszhangra, s a következő év végén írt újságcikkében rezignáltan magyarázta elgondolását: „Nem arról van tehát szó, hogy egy-két kutató intézet számára akarjunk oly nagy területet, mint a Lágymányos lefoglalni, hanem arról, hogy ha a Műegyetem, vagy az orvosi kar vagy a bölcsészeti kar számára egy-egy elavult intézetet újjáépítünk, azokat ne szórjuk szét az egész városban, hanem természettudományi intézményeinket egységes telepen egyesítsük. Legalább húsz év tervszerű jövő munkájáról kell gondoskodnunk...” Klebelsberg elgondolásainak megfogadására valóban csak évtizedek múlva kerülhetett sor. Sokkal jobban sikerültek szegedi tervei, ahol a jelentős építkezések mellett sikerült polgári iskolai tanárképző főiskolát is létesítenie.

Végre *törvény* szabályozta a középiskolai tanárok képzését, képesítését. „...ez a törvény kötelezővé teszi a tanárképzést, és most már kötelező lesz a filozófiai hallgatóra nézve, hogy tanulmányait bizonyos sorrendben végezze, a kollégiumokat egy bizonyos racionális sorrendben hallgassa, hogy felvegye mindazokat a kiegészítő előadásokat is, amelyek szükségesek arra, hogy az egyetemi tanár által természetesen csak nagy vonalaiban ismertetett diszciplínához azt a részletet is megszerezze, amire szüksége van.” S ha nem is sikerült elérnie a jogakadémiák megszüntetését, a közgazdaságtudományi kar és a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki főiskola helyzetének rendezését, mégis — első-

sorban Ladányi Andor kutatási eredményei alapján — megállapíthatjuk, hogy a felsőoktatás intézményrendszerével kapcsolatos törekvései igen pozitívak voltak: biztosította a vidéki tudományegyetemek fenntartását, sőt jelentős mértékű fejlesztésre, építkezésekre kerülhetett sor. Nagyvonalú tudománypolitikájának eredményeit a gyűjteményegyetem, a hazai tudományos intézetek, klinikák, a külföldi — bécsi, berlini, római — magyar intézetek működése is bizonyította.

A nagy kultúrpolitikus a magyar társadalom modernizációjára, a „konzervatív reform”-ra törekedett; elgondolásai az új tartalommal megtöltött kereszténynemzeti ideológiában, a *neonacionalizmusban* öltöttek testet. Véleménye szerint a Trianon utáni Magyarországon „a kultusztárca egyben honvédelmi tárca is”. Már 1922-ben kijelentette: „A magyar hazát ma első sorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.” Tehát a neonacionalizmus a történelmi Nagy-Magyarország integritásáért folyó küzdelem fontos eszköze volt: Klebelsberg Trianon után a gazdaság és a kultúra területén akarta az újabb változásokat megindítani: „művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek”. A kultúrfölényben látta a lehetőséget arra, hogy „egyszer, megengedett eszközökkel, az elveszített visszaszerezzük”. Klebelsberg elgondolásait, tetteit, terveit a Parlamenten kívüli beszédeiben és újságcikkeiben is kifejtette, népszerűsítette. Klebelsberg közel egy évtizeden keresztül állt a kultusztárca élén; alkotásai, impozáns eredményei valóban tiszteletet parancsolóak voltak.

A Károlyi-kormány közoktatásügyi minisztere először (1931. augusztus 24. és december 16. között) *Ernszt Sándor* volt. Minisztériumi bemutatkozó beszédében — miután szép szavakkal méltatta elődei, Eötvös József és Klebelsberg munkásságát — kénytelen volt megállapítani: „mindenben alkalmazkodnunk kell az élethez és a körülményekhez, amelyekben a nemzet a mai időkben él”. S valóban, kultuszminiszteri tevékenységét meghatározták a gazdasági válság körülményei. Ezt tükrözi rendelete is, amelyben a gazdasági irányú továbbképző intézmények működésének szüneteltetéséről volt kénytelen intézkedni.

1931. december 16-tól 1932. október 1-ig a Károlyi Gyula-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztségét *Karafiáth Jenő* töltötte be. Ő is hasonlóan nehéz gazdasági viszonyok között működött. A költségvetési vitában elhangzott beszédében erről így nyilatkozott: „a mainál viszontagságosabb és az egész világra egyformán ólomsúllyal nehezedő gazdasági körülmények között egyetlen hivatali elődöm sem fogott még munkájához.” Feladatáról így vélekedett:

meg kell találnia az adott viszonyok között azt az utat, amelyen a legcsekélyebb kár okozásával igyekezhet megoldani „a pillanatnyilag talán szüneteltetendő kultúrintézmények átmentését egy szebb és boldogabb jövőre”. Csak anyagilag kivihető, megoldható javaslatokkal iparkodott előállni, így például tanácsolta, hogy a pedagógusok fordítsanak nagyobb gondot az ifjúság egészségére: „Ahol és amikor csak lehetséges, vigyük a gyermekeket szabad levegőre.” A nyári sátorozásnál, kirándulásnál pedig fel kellene használni az időt arra, hogy az ifjúságot nyelvekre tanítsák.

A Gömbös- és Darányi kormányban 1932-től 1938-ig a korszak másik jelentős kultúrpolitikus, *Hóman Bálint* egyetemi professzor állt a kultusztárca élén. Hóman 1933-ban a parlamentben tartott beszédében *új oktatáspolitikai elgondolásokat* hirdetett meg. Elismerte ugyan a takarékosági követelmények figyelembe vételének szükségességét, mégis így fogalmazott: a kultúrpolitikát „a nemzeti kultúrfejlődés szellemében kívánom irányítani és ezért a valódi érdekek és a céltudatos kulturális fejlesztés előfeltételeinek biztosítására törekszem”. Leépítések helyett a kulturális szervezetet az adott pénzügyi keretekhez igyekezett *átalakítani*: „egy ésszerű, viszonyainknak megfelelő kultúrhálózatnak és kulturális intézménysorozatnak a biztosításáról” szólt. Egyetértett azzal a kritikával, amely szerint az ország közoktatásügye, s főleg *felsőoktatása túlméretezett*. „Ma Magyarországon négy egyetem van tizenhat karral, van egy közgazdasági kar, egy műegyetem, négy, illetőleg öt karral, három jogakadémia, három gazdasági akadémia, egy erdőmérnöki és bányamérnöki akadémia három karral, egy állatorvosi akadémia, két kereskedelmi felső tanfolyam, Ludovika tisztképző akadémia, tizennyolc papnövelde és két polgári iskolai tanárképző, összesen ötvennyolc főiskola, illetőleg kar működik. Ebben nincsenek benne a művészeti főiskolák.” Hóman szerint borzasztóan nagyok az aránytalanságok az egyes iskolatípusok között, és az egyes vidékek iskolákkal való ellátottsága terén.

Ezekből az adatokból máris következett első elgondolása, az 1934-ben végrehajtott *egyetemösszevonás*; egy új konstrukció, a *József Nádor Műszaki és Közgazdaságtudományi Egyetem* létrehozása. „Céлом a gazdasági irányú, vagyis az ipari–műszaki, kereskedelmi, mezőgazdasági felsőoktatás csúcshintézményének egy szervezetben való egybefoglalása; az új műszaki és közgazdaságtudományi egyetem lenne az alkalmazott tudományok főiskolája, mely megoldaná a közgazdaságtudományi képzésnek eddig elég sután megoldott problémáját” — fejtette ki Hóman Bálint, akinek első minisztersége idején az egyetemösszevonás

mellett e területen fontos tette volt 1936-ban az Országos Felsőoktatási Kongresszus megrendezése is.

Minisztersége központi gondolata: „a nemzeti egység, a nemzeti erők fokozása és koncentrációja”, a „nemzetnevelés”. Hóman a nemzet fiatalságának egységes nevelését tartotta a legfontosabbnak; az oktatást, a szakképzést is ennek rendelte alá. A középfokú oktatás terén legfontosabb alkotása az *1934. évi középiskolai reform*, amelyben megvalósította az *egységes középiskolát*, a gimnáziumot, amelynek középpontjában a *nemzetismereti oktatás* állt. Törvényjavaslatának indoklásában vitatta a középiskola differenciálásának jogosságát, amely megfelelt ugyan „az általános műveltség elvétől mindinkább eltávolodó szakműveltségi gondolatnak”, de véleménye szerint a magyar értelmiség nevelése nem lehet sem humanisztikus, sem természettudományi irányú. „A középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása nemzeti jellege, ...a leghatározottabban nemzeti irányú műveltségnek kell lennie.” Ennek az általános műveltségnek fő eleme a hómani koncepció szerint „a nemzetismeret”. Tehát a tanítás középpontjában a „nemzeti tárgyak” állnak, vagyis a magyar nyelv, az irodalom, művészet, történelem, földrajz, állampolgári ismeretek. A nemzeti tárgyaknak a tanítás középpontjába állítása megfelelt annak a kiemelkedő szerepnek, amelyet Hóman a középiskolában a tanítás mellett a nevelésnek kívánt juttatni: „a tananyag megválasztásában és a tanítás módszerében is kifejezésre kívánom juttatni a nemzetnevelés és az egyéni jellemnevelés irányadó szempontjait.”

Nevelés és oktatás témájú előadásában az iskola céljának azt tartotta, hogy a kornak megfelelő embertípust, „az erkölcsös, művelt, munkás, szociális magyar polgár nemzetfenntartó típusát” nevelje. Véleménye szerint a túlzott ismeretközlés helyett módszeres értelemnevelésre és világnézeti nevelésre, erkölcs- és jellemnevelésre, s ennek keretében helyes szellemi és testi nevelésre van szükség. A nevelés célja pedig „egy nagy eszmény felé néző egészséges, szilárd világszemlélet kialakítása lehet.” Ezt segítették elő az új iskolai tantervek, amelyek kidolgozásában Hóman igen nagy súlyt helyezett a vallásoktatásra, s a többi tárgy keretében is „az erkölcs- és jellemnevelő s a nemzetnevelő szempontokra”.

Hóman Bálint jelentős alkotásának tartotta a *tanügyigazgatási törvényt*. 1935-ben átalakította, központosította a tanügyigazgatást: a közép- és középfokú iskolák felügyeletét a tankerületi főigazgatóságokra bízta, s megszüntette a népiskolai tanfelügyelőségek önállóságát. Az iskolák feletti teljes ellenőrzés — ahogy azt Nagy Péter Tibor művében olyan szépen bebizonyította — a nemzetnevelés eszmerendszerének térhódítását szolgálta.

Az Imrédy-kormány kultuszminisztere 1938. május 14-től 1939. február 16-ig az ismert politikus, *Teleki Pál* gróf volt. Kultuszminiszterként a nemzetnevelés eszméje mellett tett hitet; hangsúlyozta, hogy az oktatási intézményrendszert egységben kell vizsgálni, s nem szabad válaszfalat húzni a népoktatás és a felsőoktatás között. Nem tartotta helyesnek, ha mérlegelik, milyen összeget fordít a költségvetés a népoktatásra, vagy a felsőoktatásra, hiszen a „nemzetnevelés szerves egész, a népnek mindenki tagja.” Mindenesetre döntőnek nevezte az elitképzést, amely nélkül nincsen fejlődés. „Nekünk ki kell választanunk azokat a fiatalemberket, akik tehetségesek, a tehetségeikért mindent meg kell tennünk, külföldön és belföldön istápolnunk kell a munkájukat és ezekre a tehetségekre — különlegesen kiválogatva őket — különös gondot kell fordítanunk.” Érdekes eleme volt gondolatrendszerének, hogy biztosítani akarta a nemzeti kisebbségek kulturális egyenjogúságát. „Vallom, hogy mindenkinek vitathatatlan joga a maga anyanyelvét, a maga ősi szokásait és tradícióit ápolni és a magyar államnak — minden államnak — kötelessége más anyanyelvű polgárait ebben a törekvésükben támogatni, az ismereteknek anyanyelvükön való tanítását lehetővé tenni, sőt azt istápolni. A nemzeti kisebbségek kulturális egyenjogúságának biztosítása szentistváni örökség.” Fontosnak tartotta a pedagógus nevelői felelősségét, példaadó szerepét. „Különösen fontos az ma, hogy a tanár és tanító ne csak tanítson, de neveljen is.”

A Teleki- és Bárdossy-kormányokban 1939 és 1942 között *Hóman Bálint* másodszor is betöltötte a kultuszminiszteri tisztséget. Ebben az időszakban elsősorban a bécsi döntések következtében visszakerült területek — Erdély, Felvidék — oktatásügyének újjászervezésével foglalkozott. Ezzel összefüggésben a Ferenc József Tudományegyetem visszatelepült Kolozsvárra, s Szegeden létrejött a Horthy Miklós Tudományegyetem. Hóman Bálint e *tudományegyetem felállításáról* szóló törvényjavaslatának indoklásában azt fejtegette, hogy „Szeged szabad királyi város volt a világháborút követő összeomlás után a magyar nemzeti újjászületés kiindulópontja... Ebben a városban állt az újjászületés munkájának és a magyar igazság harcosainak élére vitéz nagybányai Horthy Miklós Úr, hogy több mint húszéves bölcs országlásával visszaadja a magyar nemzetnek erejét és hitét... méltó tett örök emléket állítani a nemzeti újjászületés városában annak a férfiónak, akinek neve az újjáépítés szegedi gondolatával egybeforrt és akit ma a meggyarapodott ország minden tagjának hűsége, hódolata és hálája övez.” Ennek alapján javasolta, hogy a Szegeden felállítandó tudományegyetem Horthy Miklós nevét viselje.

A nyolcosztályos népiskola kialakulása már Klebelsberg idején megkezdődött; felállítását viszont Hóman Bálint fogadtatta el az 1940. évi 20. törvény-cikkben. Indoklásában kifejtette: „Nem elég állampolgári jogokat adni, megfelelő műveltség is kell hozzá, hogy a nemzet javára élni tudjanak vele. Nem elég jólétet, munkát, hivatalt követelni és adni; mindenhez értelemre és erkölcsre, ismeretekre és ítélőlépességre, kötelességérzetre és hivatástudatra van szükség. Nem elég munkalehetőségeket biztosítanunk és földet adnunk, szakértelem és megfelelő készség nélkül. Tudatosan kell a magyar nép oktatásával és nevelésével, a legszélesebb értelemben vett népnevelés színvonalának emelésével előmozdítanunk, hogy ezen a földön ne legyen műveletlen vagy fonák műveltségű magyar ember.” Hóman a népoktatás fogyatékoságát abban látta, hogy a tanulók befejezik tizenkettedik évükben rendszeres tanulmányaikat, pedig éppen a serdülőkorban lehetne elmélyíteni a további nevelőmunkának („a tudatos vallásos meggyőződés és szilárd erkölcsi felfogás, az átfogóbb nemzetismeret és áldozatos hazaszeretet, a helyes állampolgári gondolkodás és szociális érzés, valamint a gyakorlati gazdasági érzék és készség”) megalapozását, megszilárdítását. Ezeken a gondokon kívánt segíteni a tanulmányi idő meghosszabbítása. Hóman hangsúlyozta, hogy a nyolcosztályos népiskolát is „maradéktalanul a nemzetnevelés szolgálatába kívánom állítani. A népiskola egész belső életének, nevelő és oktató munkájának középponti gondolata és legfőbb feladata csakis a nemzeti érzés és a vallás–erkölcs kimeríthetetlen forrásaiból táplálkozó marandó értékű nemzetnevelés lehet.”

A Kállay-kormány kultuszminisztere 1942 és 1944 között *Szinyei Merse Jenő* volt. Működését megnehezítették, behatárolták azok a problémák, amelyeket a világháború jelentett a magyar közoktatás számára. „Mindnyájan tudatában vagyunk annak, hogy ma elsősorban az új Európáért folytatott gigantikus küzdelemben kell helytállnunk és minden anyagi erőnket is elsősorban ennek a célnak az érdekében felhasználnunk. Éppen ezért most nem lehet olyan mértékben emelni a nemzet kulturális fejlődését biztosító egyes tételeket, mint azt egyébként szeretnénk.” E szavakkal vezette be első költségvetési beszédét, amelyben igyekezett „a mai idők hideg realitásához” alkalmazkodni. Éppen ezért nagy építkezések lebonyolítását, új intézmények létesítését időszerűtlennek nevezte, s a felhasználható forrásokat „a meglévő intézmények konzerválására, a megkezdett munkálatok befejezésére kell összpontosítani”. Jogosan panaszkodott a tanítók, a tanítói lakások hiánya, a zsúfolt tantermek miatt, s a gondokon rögtönzött intézkedésekkel, mint pl. a tanítóképzős végzős növendékek azonnali munkába állításával próbált segíteni. A súlyos problémák ellenére igyekezett a

felsőoktatást fejleszteni több — elsősorban gazdasági, műszaki jellegű — új tanszék létesítésével.

A korszak végén még hárman álltak a kultusztárca élén. A Sztójay-kormány (1944. március 22 – augusztus 29.) igazságügyminisztere, *Antal István* ideiglenes megbízást kapott a vallás- és közoktatásügyi miniszteri teendők ellátására is. A háborús helyzet romlása következtében több *rendeletet* adott ki a tanév gyorsított befejezéséről, az oktatók szolgálati állomáshelyükön maradási kötelezettségéről. Az érettségi stb. írásbeli vizsgákat „lehetőleg kora reggeli órákban kell megkezdeni”, — rendelkezett — s ha légi riadó miatt a vizsga megszakad, úgy azt „az addig elvégzett munka alapján kell” méltányosan elbírálni.

A Lakatos-kormányban (1944. augusztus 29 – október 16.) *Rakovszky Iván* állt a kultusztárca élén. Rövid ideig tartó miniszterségét a háborús helyzet határozta meg. *Felhívással* fordult a „...minisztérium, valamint az alárendelt hatóságok, hivatalok, intézetek és intézmények minden tisztviselőjéhez és alkalmazottjához, hogy igaz magyar szívvel vegyen részt a társadalom áldozatos munkájában és adományával járuljon hozzá a Vöröskereszt feladatainak megvalósításához”.

A korszak utolsó minisztere *Rajniss Ferenc* volt. A nyilas-kormányzat romba döntötte az országot; kultuszminisztere stílszerűen az *oktatást szüntette* meg. Miniszteri rendeletében abból a célból, hogy „a nemzet minden személyi és anyagi ereje a honvédelem közvetlen érdekeinek szolgálatába legyen állítható”, úgy rendelkezett, hogy „a népiskolákban, a középfokú iskolákban, a középiskolákban, a szakiskolákban, továbbá minden más iskolai jellegű tanfolyamon vagy intézetben, végül a főiskolákon és az egyetemeken — tekintet nélkül azok jellegére vagy fenntartójára — a tanítást, illetőleg az előadásokat az 1944. évi október hó 29. napjától kezdve... ideiglenesen meg kell szüntetni”.

A fentiekben megismerhettük a két világháború közötti korszakban működő kultuszminiszterek tevékenységét, az oktatásügy fejlesztéséről vallott felfogásokat, valamint azokat a koncepciókat, intézkedéseket, amelyekkel jelentősen hozzájárultak a magyar társadalom műveltségének alakításához. A miniszterek sorából különösen ketten — Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint — emelkedtek ki: mindketten hosszú ideig álltak a tárca élén, s olyan koncepciózus kultúrpolitikusok voltak, akik igyekeztek maradandót alkotni a kultúra, az oktatásügy fejlesztésében. A miniszterek működését sikerek és kudarcok egya-

ránt jellemezték: a keresztény-szocialista gondolatok, a kultúrfölény teóriája, új intézmények alapítása, hatalmas építkezések, majd az oktatás stagnálása, ideiglenes megszüntetése egyaránt hozzátartoztak e felemás korszakhoz.

**REFORMÁTUS KÖZÉPISKOLÁK, REFORMÁTUS ISKOLAPOLITIKA
A POLGÁRI MAGYARORSZÁGON**

Az egyházi iskolák helyzetét, a felekezeti iskolázás sajátosságait nemcsak a feudalizmus évszázadaiban, a kizárólagos egyházi, felekezeti iskolázás időszakában érdemes vizsgálni, hanem az 1848–49-es forradalomtól, illetve a kiegyezéstől a második világháborúig tartó időszakban is. Ebben a periódusban egyrészt az a lényeges kérdés vetődik fel, hogy az egyházak milyen álláspontot képviseltek és milyen szerepet játszottak az oktatási rendszer modernizációjában, a polgári iskolarendszer kiépítésében az egyes típusok fenntartásában (a megváltozott korkívánalmaknak megfelelő, új iskolatípusok bevezetése, a tananyag, a tanterv korszerűsítése stb.). Másrészt teljesen új problémaként jelentkezik, hogy az egyházak hogyan illeszkedtek be az 1867 után önállóvá váló állami keretbe, hogyan alakult az egyházak és az állam viszonya az oktatásban. E kérdés jelentőségére utal, hogy az egyházak — együttesen — az államnál nagyobb középiskola-hálózattal és tanulónépességgel rendelkeztek még a két világháború közötti Magyarországon is: az 1932/33. tanévben fennálló 161 középiskolából mindössze 66 volt állami és királyi katolikus, ahol a növendékek 44 %-a tanult.¹ Azaz nemcsak az elemi oktatás, a népiskola, hanem a középfokú oktatáson belül a tanítóképzés mellett a középiskola is erősen egyházi befolyás alatt maradt. Tanulmányomban a református egyházvezetés és az állam oktatásiügyi kapcsolatának az alakulását tárgyalom a polgári időkben és azt, hogy a református egyháznak mennyire sikerült megőriznie autonómiáját, ezzel történetileg kialakult sajátosságait középiskoláiban.

A középiskolai tanulónépességen belül református középiskolába járt 1879/80-ban 16,3 % (30 intézmény), 1891/92-ben 14,6 % (27 intézmény), 1899/1900-ban 14,2 %, 1909/10-ben 12,4 %, 1920/21-ben 13,8 % (18 intézmény), 1932/33-ban 13,5 % (19 intézmény). Ezekhez csatlakozott 4 majd 5 leány középiskola.² A polgári korszakban tehát, a többi felekezeti középiskolához hasonlóan, a református középiskolák szerepe is némileg csökkent az iskolázásban, mivel az állam is kiépítette saját intézményeit. Az állam előretö-

¹ Asztalos József: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig*. Budapest, 1934. 14. o.

² Uo.

rését jelzi, hogy az 1930-as évekbeli 49 állami fiú középiskola közül mindössze 5 intézmény alakult 1850 előtt.³

Ezen mennyiségi mutatók mellett az egyházak tényleges befolyása a középiskolai oktatásban saját iskoláikban is csökkent, különösen a protestáns egyházaké, mégpedig a korszerű polgári közoktatási jogszabályozás által. Korábban a protestánsok 1608-ban törvényesen biztosított vallásszabadsága és az 1790–91. évi országgyűlésen a protestánsok szabad iskolaalapítási jogáról hozott szabályozás (26. tc. 5. §.) alapján ugyanis egészen 1850-ig iskoláik az egyházi önkormányzat jegyében fejlődtek és más jellegű iskoláktól igazgatásilag elkülönültek. A református középiskolák is minden tekintetben önállóak voltak, kizárólag a fenntartó egyházi hatóság irányítása alatt álltak és sok tekintetben egymástól is különböztek (eltérő órabeosztás, tanterv vizsgarend stb.). A Habsburgoknak nem sikerült kiterjeszteni a protestánsokra az első állami, centralizációs és egységesítő oktatási szabályozást: sem az 1777-es első, sem az 1806-os második Ratio Educationist. A felekezeti vetélkedés évszázadaiban — mint ismeretes — a református egyházi hatóságok mindenekelőtt az egyházi hivatalnok- és lelkészképzés előszobájának tekintették a középiskolát. Ezt — a tanítóképzés mellett — szervezetileg is összefüggésben működtették a teológusképzéssel a kollégiumi keretben vagy azon kívül.

A többévszázados Habsburg- és katolikusellenes felekezeti reflexek még érzékenyebbé váltak a szabadságharc leverése után, az osztrák önkényuralom idején, bár a germanizáló és központosító törekvések az oktatásügyben ellentmondásosan, pozitív változásokat is hozva érvényesültek. Egyfelől ugyan rendeleti úton, önkényesen erőteljesen korlátozták a református egyház önrendelkezését saját iskolái felett és erőszakosan németesítettek, másfelől viszont a középiskolai oktatás osztrák mintára való átszervezésével, az Organisation Entwurfnak a bevezetésével modernizálni kívánták a sok tekintetben elavult középiskolát. A reformátusok is elismerték, hogy az új rendszer korszerű polgári szintre kívánja emelni a középiskolai rendszert és a középiskolákban folyó oktatás színvonalát (8 évfolyam bevezetése, a reáliskola és a gimnázium típusok kialakítása, korszerű adminisztráció, állami tanárvizsga előírása, érettségi vizsgálat állami bizottság előtt, szaktanári rendszer, új fegyelmi szabályok, rendtartás, stb.). A református egyházvezetés mégis tiltakozott bevezetése ellen, mert egyrészt ezáltal jelentősen megnőtt az osztrák — és egyúttal feltételezett katolikus jellegű — állami beavatkozás mértéke az egyházi kormányzat ügyeibe, és azért is, mert számos középiskola nem volt képes megfelelni a megszigoro-

³ Asztalos: i. m. 12. o.

dott elvárásoknak. Így számos intézményt minősítettek vissza — átmenetileg — alacsonyabb típusba, illetve néhánytól megvonták a nyilvánossági jogot.⁴

Az első középiskolai törvény és a református középiskolák

A középiskola reformátusok által is törvényesnek ítélt első korszerű állami szabályozására az *1883:30. törvénycikkben*, az első modern középiskolai törvényben került sor, amely az Entwurf számos elemét átvette.⁵ A törvény lényeges rendelkezéseit tekintve érvényben maradt egészen 1935-ig, illetve a második világháborúig, ezért részletesebben kívánok róla szólni. A törvény az állami felügyelet és igazgatás szempontjából a középiskolák három csoportjának létét rögzítette, illetve hozta létre a történeti előzményekre is tekintettel: *az állam rendelkezése, az állam vezetése és az állam főfelügyelete* alá tartozó középiskolák csoportját. Csak az *állami főfelügyelet* érvényesült a református iskolában. Az állam a törvényadta kereten belül azonban egyre szorosabb ellenőrzés alá vonta a református egyházi középiskolákat. E törvény szerint ugyanis az egyházi hatóság alá tartozó iskolákban a fenntartó hatóság állapítja meg a tantervet, ám az csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyásával vezethető be és a kitűzött célok tekintetében az állammal azonosnak, a tanítási anyag tekintetében pedig azzal terjedelemben megegyezőnek kell lennie. A tankönyveket az iskolai főhatóság engedélyezte, de előzetesen köteles volt bemutatni a miniszternek, akinek — ha azt pedagógiai, tantervi vagy állampolitikai szempontból nem megfelelőnek tartotta — jogában állt nem jóváhagyni. Az állami beavatkozás egy másik eszköze volt az, hogy a tankerületi főigazgatók, akiket a szakminiszter nevezett ki, rendszeresen látogatták az iskolákat és tapasztalataikról a miniszternek jelentéseket készítettek. Segítségükkel tájékozódott a miniszter az iskolák felszereltségéről, szervezeti változásairól valamint arról, betartják-e a

⁴ Fináczy Ernő: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Budapest, 1896. 66–72., 76–82. o., A helyzet református szempontú értékelését adja többek között: Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, 1907. 735–736. o., Mészáros István (Összeáll. és bev.): *Felekezeti gimnáziumi tantervek*. Budapest, 1991. 6–10. o., Az 1848–1919 közötti korszakot elemző újabb viszonylag részletes mű: Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története. II.* (főszerk: Horváth Márton) Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1993.

⁵ 1883:30. tc. A középiskolákról és azok tanárainak képzéséről. In: *Magyar Törvénytár. 1882–1883. évi törvénycikkek*. Budapest, 1896. 265–284. o., A törvényt kommentálja Klamarik János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, 1893. 54–55., 101–102. o.

törvényeket, rendeleteket. Az állami felügyelet eszköze volt az is, hogy a középiskolai képesítést adó vizsgákra (érettségi és tanítóképesítési vizsgák) a Vallás és Közoktatási Minisztérium (VKM) megbízottat küldhetett ki, aki felügyelt a törvényességre és aki kérésére jogánál fogva az eredmény kialakítását is befolyásolhatta, s ha szabálytalanságot tapasztalt, akkor vizsgálatot kezdeményezhetett, amelynek idejére az érettségi bizonyítvány kiadását fel kellett függeszteni. A miniszternek a középiskolai tanszemélyzet fegyelmi ügyeibe is beleszólása volt, amennyiben a fenntartó egyháznak jóváhagyás végett be kellett mutatnia a fegyelmi eljárás szabályait, sőt az egyházi hatóság a miniszter kívánságára köteles volt fegyelmi eljárást indítani. Továbbá a miniszter, ha úgy látta, hogy az egyházi főhatóság valamilyen törvényt sértést nem orvosolt, vizsgálatot rendelhetett el. Lényeges intézkedése volt a törvénynek, hogy megszabta a tanári képesítés követelményeit és kimondta, hogy állami képesítő bizottság előtt kell tanári vizsgálatot tenni, amely nélkül nem nevezhető ki senki tanárnak.

A fenntartó református — és egyéb — egyházi hatóságok több intézményükben önerőből nem lettek volna képesek a törvényben előírt követelményeknek megfelelni (szaktanári rendszer bevezetése, a 8 évfolyamos iskolák személyi és tárgyi feltételeinek biztosítása stb.), azaz az érvényes érettségi bizonyítvány kibocsátására való jogosultságot elnyerni. A jogalkotók tisztában lévén ezzel rögzítették, hogy az egyházi intézmények fenntartására államsegély folyósítható és ezek valóban kaptak ezután államsegélyt. Az államsegély igénybevétele ellentmondásosan hatott a református középiskolákra: hozzájárult a református középiskolák korszerűsítéséhez, másfelől viszont korlátozta az iskolai autonómiát és siettetett a református iskolázás történeti sajátosságainak az eltűnését. Az államsegélyes iskolákban ugyanis csak az állami középiskoláéval azonos tanterv volt alkalmazható, az államsegéllyel fizetett tanárokat a miniszter nevezte ki. A törvény kimondta továbbá, ha a fenntartó hatóság a fenntartáshoz szükséges összegnek kevesebb, mint a felét fizeti, akkor a miniszter az egész intézetet gondoskodása és rendelkezése alá veheti.

A református egyháznak a középiskolai törvénnyel szembeni legfontosabb fenntartásai az egyetemes konvent 1884. novemberi gyűlésén megfogalmazott feliratában fogalmazódtak meg. A kormánynak előterjesztett konventi felirat három kívánsággal állt elő: 1. hogy a közösen megállapítandó államsegély egy összegben, mint általában szolgáltatassék ki a konventnek az érdekelt középiskolák javára, 2. hogy a segélyezett református iskolák is a konventi tantervet követhessék, 3. hogy az államsegély kizárólag dologi szükségletekre, s ne tanári fizetésekre adassék, s így a tanárok alkalmazásában és fegyelmi ügyeiben az

egyház saját törvényei szerint járhatson el.⁶ Az egyházvezetés mindhárom kéréssel saját befolyását kívánta megtartani, önrendelkezését megőrizni. A konventi felíratra adott válasz azonban mindhárom kérdésben elutasító volt. A fokozott állami befolyás érvényesülése volt az ára az államsegélynek, amelyet most először a történelemben — az 1848-as 20. törvénycikk elve nyomán — jogilag egyenlő elbírálás alapján kapott minden egyház, azaz nem csak a katolikus, hanem a református is. (Egyes nemzetiségi egyházakkal szemben viszont néhány esetben nem érvényesült ezen elv.) Az egyházak, felekezetek 1883 után egyre fokozódó állami függésbe kerültek. A református egyháznak nyújtott állami támogatások köre is tovább bővült az 1893:26. törvénycikk bevezetésével, amely a felekezeti iskolafenntartóknak tanítói fizetéskiegészítő államsegély igénybe vételét tette lehetővé. Majd az 1894. évi nyugdíjtörvény és a lelkészi fizetéseket rendező kongruatortörvény (1898:14. tc.) következett. A középiskolákat legközvetlenebbül és legnagyobb mértékben azonban a VKM 1906. évi 95333. számú rendelete érintette, mely szerint az állam a nem állami tanárok fizetését külön szerződésben szabályozott módon az állami tanárok fizetésének szintjére egészíti ki. Végül egy 1908-as rendelet alapján 1911-ben újabb államsegélyben részesültek a protestáns egyházak. Az állami támogatáshoz kell sorolni a földbirtok kedvezőbb megosztásáról szóló törvények azon rendelkezéseit is, amelyek alapján a református egyház is 2000 hold földbirtokot kapott püspökeinek javadalmazása céljára.⁷ A református egyház pénzügyi természetű tanügyi függőségét jelzi, hogy például 1930/31-ben a református fiú gimnáziumok 2,5 millió pengős összbevételeiben közel 1 milliót tett ki a tanári fizetéskiegészítő államsegély összege, emellett az egyes intézmények célfeladatokra (bővítés, stb.) rendszeresen rendkívüli segílyt is kaptak.⁸

⁶ Elekes Imre: Református középiskoláink és az állam. In: *Országos Tanáregyesületi Évkönyv 1922/23.* 11–18. o.

⁷ Szentpéteri Kun Béla: *Az államhoz való viszonyunk főkérdése.* Debrecen, 1928. 11–16. o., Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának alakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, 1966.

⁸ A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten 1932. április 27–29-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest 1932. 140/1932. jkv. sz. (továbbiakban: Konventi jkv.)

Egységes református iskolapolitika

A kiegyezés után a református középiskolák korszerűsödése, valamint autonómiájuk korlátozódása mellett a református iskolaügyben egy harmadik folyamat is végbement. Éppen e korlátozások idején alakult ki ugyanis az egységes református iskolaügy, hozta létre a református egyház központi, országos tanügyi szerveit, melyek megfogalmazták és képviselték az egész magyar református egyház iskolai kérdésekkel kapcsolatos álláspontját. A kiegyezésig ugyanis — mint utaltam rá — a református egyháznak nem volt egységes tanügyi szervezete és egységes középiskolai tanterve, az egyházkerületek, illetve kollégiumok minden tekintetben önállóan irányították, igazgatták a hatáskörükbe eső, területükön fekvő iskoláikat. Még a Habsburg önkényuralom által 1849 után bevezetett Entwurfhoz való illeszkedés kényszere sem volt képes rávenni az református egyházkerületeket, illetve kollégiumokat arra, hogy egységes álláspontot és tantervet alakítsanak ki. Mindenesetre bizonyos kezdeményezések azért történtek az önkényuralom idején is: 1858-ban alakult egy bizottság, amely felkérte a debreceni gimnázium tanári karát, hogy a „református egyház és magyar nemzeti művelődés érdekeinek megfelelő s a magyar református egyház gimnáziumaiban egyezően bevezethető” tantervet készítsen. Az elkészített javaslatot azonban a református közvélemény egy része nem fogadta el, s hasonlóan eredmény nélkül zárult a debreceni és a sárospataki kollégium küldötteiből összeülő erdőbényei értekezlet (1861) is.⁹

A kiegyezést követően az Eötvös-féle népiskolai törvény, majd a Trefort Ágoston által készített középiskolai törvény előmunkálatai során azonban a református egyházkerületek és alacsonyabb önkormányzati szerveik rákényszerültek arra, hogy érdekeiket közösen fogalmazzák meg és egységesen képviseljék a törvényelőkészítő tárgyalások során.¹⁰ Ez az igény szülte az országos tanügyi bizottság megalakítását. E szerv létét az 1883-as református egyházi törvények szentesítették, melyek egyúttal jogilag megalapozták és (újra)szabályozták a magyarországi egyetemes református egyház központi szerveinek (konvent, zsinat) és egész szervezetének működését is. Eszerint az egyházkerület oktatási ügyekkel foglalkozó szerve az egyházkerületi tanügyi bizottság. Ezen belül a középiskolai felügyelő tanács, majd 1894-től a középis-

⁹ E kérdéssel is foglalkozik: Nagy Sándor: A gimnázium története. In: *A debreceni Kollégium története. A gimnázium, a polgári iskola, a tanítóképző- és a tanárképző intézet*. Debrecen, 1943. 25–27. o., *Felekezeti gimnáziumi tantervek. 1850–1948.* 13–15. o.

¹⁰ Az egyetemes tanügyi bizottság jegyzőkönyveit rendszeresen nyomtatásban is közzétették.

kolai felügyelő foglalkozott a középiskolákkal. A konvent iskolai ügyekben csak elvi iránymutatással szolgált. Az iskolafenntartó egyházkerületek joga maradt a tandíjak megállapítása, a tanárok kinevezése. A fenntartó választotta meg a lelkesi és világi személyekből és az adott intézmény tanárkari képviselőiből az igazgatótanácsot, amely az iskola fölött a törvényességi, valláserkölcsi felügyeletet gyakorolta. A szabad iskolaalapítási jog mellett ezek voltak azok az ügyek, amelyekben a református iskolai önrendelkezés lehetősége fennmaradt.¹¹

A református autonómia és a konfesszionális jelleg ezen személyi és anyagi kérdések mellett az önálló református tantervnek, tananyagnak és rendtartásnak kialakításában jelentkezhetett, illetve hagyományozódhatott tovább. A konventi középiskolai tantervet 1884-re alakították ki. Ennek használata azonban csak ajánlott, nem kötelező érvényű volt az egyes közvetlen iskolafenntartók, egyházkerületek számára. E tanterv egyébként 1901-es módosítása után csak az éneknek és a filozófiának magasabb óraszámú tanításában, valamint az évfolyami és a heti tantárgy-felbontásban különbözött az állami tantervtől, ahogyan csak ezekben különböztek egymástól az egyes dualizmus kori protestáns tantervek is. A tankönyvek (pl. a történelem, a magyar) tartalma és szellemisége sem különbözött az állami tankönyvektől, így ezen az alapon nem érvényesülhettek az általában a protestánsoknak tulajdonított felekezeti, világnézeti sajátosságok (függetlenségi hagyományok, Habsburg–ellenesség stb.). Az egyes tantervekben tehát nem tükröződtek valós világnézeti különbséget, inkább csak a egyházi tanügyi autonómia demonstrálásának és a másoktól való különbözésnek érvényesítésének igénye, és a hagyományok fenntartásának szándéka.¹² Az egységes református oktatásügy és középiskolai oktatás felé vezető újabb állomás volt a református középiskolák rendtartásának a megalkotása 1910-ben.

¹¹ *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált keresztyény egyházban.* Budapest, 1894. I/1. rész 4. fejr. 58. §., és III/3. rész; *Egyházi törvények a magyarhoni református egyházban. Az 1904. évi második budapesti országos református zsinat által alkotott kilenc törvéncikk.* Debrecen, 1906. VI. tc. 3. rész, lásd még S. Szabó József: Félévszázados iskolai szervezet, tanterv és rendtartás. In: *Protestáns Tanügyi Szemle* VII. (1934) 94–100. o. és *Protestáns Tanügyi Szemle* IV. (1930) 118–119. o.

¹² S. Szabó József : i. m., *Felekezeti gimnáziumi tantervek.* 13–22. o.

Középiskolai törvények, rendelkezések és a református egyház a két világháború között

A két világháború között nem történt alapvető jogi változás az állam és a református egyház viszonyában, az egyházi fenntartó jogait nem szűkítették tovább. A református egyházvezetésnek azonban komolyan ügyelnie kellett arra, hogy e jogokat a kultuszminisztérium a végrehajtás során tiszteletben tartsa. Másfelől a Klebelsberg-féle kultúrpolitikának voltak olyan, a középiskolai törvény előkészítésében, a törvényekben és a rendeletekben megjelenő elemei, amelyekkel a református egyház nem értett egyet. Ilyen volt a *középiskola differenciálásának* (humán és reál irány) az elképzelése, pontosabban ennek végrehajtása. Ilyen volt az az oktatáspolitikai elképzelés is, miszerint az értelmiségi réteg túltermelésében, ezzel az értelmiségi munkanélküliség kialakulásában és növekedésében alapvető képzési szerepet betöltő középiskoláknak, illetőleg tanulónépességüknek a számát csökkenteni kell, mégpedig a *középfokú oktatási rendszer átalakításával*, valamint erőteljes középiskolai *szelekció*, tanulmányi eredményen alapuló válogatás útján. Tekintsük át kicsit részletesebben ezeket.

A református egyháznak a közvetlenül az első világháborút követő időszakban hozott, rendeletek útján bevezetett változtatásokkal — így a gazdasági megszorításokkal — szembeni elvi kifogása az volt, hogy azokat az iskolafenntartók megkérdezése nélkül, azaz az egyházi autonómia megcsorbításával vezették be, másrészt az, hogy olyan nagy horderejű változtatásokról van szó, amelyeket nem rendeletileg, hanem törvényi szinten kellene szabályozni. A zsinat bizonyos tantárgyak, illetve tananyag egységek (gyorsírás, közgazdasági és társadalmi ismeretek, jogi ismeretek, emberföldrajz, térképészeti ismeretek) rendeleti úton történő bevezetését is jogsértőnek tartotta, mert így a heti óraszám túllépte a törvényileg maximálisan megengedettet, és mert nem álltak rendelkezésre ezekhez kidolgozott tantervek és tankönyvek. Ugyanakkor, ha késlekedve is, de mégis bevezették, illetve beillesztették a tantervbe és tanították az említett tárgyakat rendeleti úton történő megszüntetésükig.¹³

A konszolidáció után a kormányzat több, a középiskolák működését és típusait szabályozó törvényt, illetve rendelkezést hozott, melyekkel szemben a református egyház kritikus magatartást tanúsított. Az *1924:11. törvénycikk a középiskolákról* az addigi reáliskola és gimnázium közé új típust állított, a

¹³ A magyarországi református egyház Budapesten 1917. október 22-én megnyílt zsinatának jegyzőkönyve B–F. Második–Hatodik ülésszakok. Budapest 1926. 141. sz. (továbbiakban: Zsinati jkv.)

reálgimnáziumot. A református egyház, amely addig csak (humanisztikus, görög–latin irányultságú) gimnáziumot tartott fenn, a törvény végrehajtásakor ragaszkodott ahhoz, hogy minél több középiskolája maradjon gimnázium, ne váljon reálgimnáziummá (modern nyugati nyelvek), hiszen ez az egyébként társadalmi presztízst tekintve is legrangosabb típus jobban megfelelt a lelkész- és a tanítóképzés hagyományos szempontjainak.

A konvent a VKM-nek már az 1924-es középiskolai törvényt előkészítő lépéseit is az autonómiájára sérelmesnek ítélte, továbbá jelezte, hogy tanterv és órabeosztás híján nem tud érdemben hozzászólni a törvényjavaslathoz, de a tagozati differenciálás és az egyenlő minősítés elvét helyesli.¹⁴

A minisztérium és a konvent alkudozásainak idején az utóbbi testület 1925-ben még arról számolt be, hogy csak 4 középiskola (Debrecen, Hódmezővásárhely, Nagykőrös, Sáropatak) lesz biztosan gimnázium, két intézmény (Budapest, Pápa) típusa még függőben van.¹⁵ Összességében végül a 18 református középiskolából a VKM tervezte három helyett 8 maradt gimnázium és csak tízet minősítettek reálgimnáziummá. Hasonló vita zajlott a minisztérium és a református egyház között az *1926:24. törvénycikk* kapcsán, amely a fiúgimnáziumok mintájára differenciálta a leányközépiskolákat. A konvent ismét tiltakozott az ellen, hogy a kormány meg kívánja szabni az intézmények típusát — ezzel korlátozza az egyházi autonómiát — és három leányközépiskolája közül kettőt — Miskolc, Debrecen — realisztikus irányú leánylíceummá akarja minősíteni. A konvent javasolta a törvényjavaslat 7. paragrafusának módosítását oly módon, hogy az egyházi fenntartó szabja meg az intézmény típusát.¹⁶ A törvényt nem módosították a konvent javaslatának megfelelően, de a három középiskola közül csak a budapesti vált líceummá. Majd az 1927-ben alapított kecskeméti, és az 1930-ban létesített hódmezővásárhelyi leányközépiskola is líceum lett.

A református egyházvezetés a kormányzatnak a középiskolák számának csökkentésére, illetve polgári iskolává átminősítésére irányuló törekvésével is szembeszállt a húszas évek elején, mert számos középiskolája olyan kisebb településen működött, ahol a kormányzat szerint a polgári iskola lett volna a megfelelőbb. A református középiskolák többsége a felekezeti területi elhelyezkedéséből adódóan éppen a ország kevésbé városiasodott, gyéribben lakott keleti régiójában működött, ebből természetesen következett, hogy a VKM és a református egyház között konfliktusok keletkeztek egyes kisebb középisko-

¹⁴ Konventi jkv. 52/1924. jkv. sz.

¹⁵ Konventi jkv. 110/1925. jkv. sz.

¹⁶ Konventi jkv. 52/1924. jkv. sz.

lák megmaradását illetően. A VKM már az első világháború éveiben felvetette a vasúttól távol fekvő, jelentéktelen és nem református többségű Gyöngyös gyérségi református gimnáziumának a megszüntetését, majd a háború után a karcagi és a hajdúnánási középiskola polgári iskolává való visszaminősítését szorgalmazta, de a református egyház egyik esetben sem számolta fel a középiskolát. A VKM — az egyházzal ellentétben — szükségtelennek ítélte meg a Nagykunságon a mezőtúri intézményt és Szeghalmon polgári iskola létesítését javasolta, ezzel szemben megmaradt a mezőtúri gimnázium és református egyház nem polgárit, hanem reálgimnáziumot létesített Szeghalmon 1926-ban.¹⁷

A 19 református középiskolai székhely közül több olyan településen (Gyöngyös, Kisújszállás, Karcag, Hajdúnánás, Szeghalom, Békés, Mezőtúr, Csurgó) egyáltalán nem volt polgári iskola, ahol egyébként indokoltabb lett volna — az alacsony lélekszám, kisszámú intelligencia, illetve iskolázott réteg miatt — ezt a középfokú végzettséget adó de nem a felsőfokú tanulmányokra előkészítő típust működtetni. Bár egy-két esetben a középiskola fenntartása az adott térség elégtelen középiskolai ellátottsága miatt szintén indokolt volt. A felsorolt települések vonzáskörzetükkel együtt iskolázási szempontból sajátos régiót képeztek, ahol a kormányzat szándékaival éppen ellentétes oktatásügyi feltételek alakultak ki.

A református egyház nem értett egyet a kormányzat egyes *szelekciós* rendelkezéseivel sem, amelyeket a középiskolai tanulónépeség arányának csökkentésére, továbbá az oktatás színvonalának emelése érdekében vezettek be.

A szelekciós rendelkezések közül a református egyházvezetés tiltakozását váltotta ki az első, a VKM 104403/1920–V. számú középiskolai felvételi vizsgát bevezető rendelete. A rendelet indoklása szerint a felvételi bevezetésére azért volt szükség, mert a középiskolák színvonala a túl nagy tanulólétszám miatt csökkent, mert a középiskolába tódulás „nagy mértékben szaporítja a szellemi proletáriátus számát oly elemekkel, akik gyakorlati életpályákon sokkal jobban boldogulnának, ha idején ide tereltetnek, míg a tudományos pályán a nagy verseny és saját tehetségtelenségük miatt nem tudnak elhelyezkedni és könnyen a nemzeti élet fejlődésére káros és veszedelmes irányzatok zsákmányaivá lehetnek”. Az indoklás szerint a rendelettel hozzá akarnak járulni „művelt, szakképzett és erkölcsileg is megbízható, erős, iparos és kereskedő osztályok” kialakításához is.¹⁸ A rendelet az adott politikai légkörben (fehérterror,

¹⁷ Benisch Arthur: Középfokú iskoláink elhelyezése. In: *Magyar Paedagogia* XXVII (1918) 11–31. o., A tiszántúli református egyházkerület jegyzőkönyve 194/1926. sz. Debrecen, 1926.

¹⁸ *Hivatalos Közlöny* 1920. 40. sz.

antiszemita pogromok, egyetemi numerus clausus) a korabeli közvélemény előtt is nyilvánvalóan részben a zsidóság középiskolai továbbtanulását kívánta korlátozni. De már a nemzetgyűlésben is hangot kapott az a nézet, hogy az intézkedés kárvallottjai a műveltségi hátránnyal középiskolába jelentkező vidéki, elsősorban kisbirtokos, paraszt szülők gyermekei lesznek.¹⁹ Az egyetemes református konvent is felismerte, hogy a rendelet az általa képviselt református népeiséget más felekezeteknél hátrányosabban érintheti, ezért tiltakozásának adott hangot: „Egyetemes konventünk... kimondja, hogy a középiskola első osztályába való belépésre jogosító felvételi vizsgálatot — mint az 1883. törvény XXX. törvénycikkkel ellentétes intézkedést —, amelynek különösen a magyar vidéki városokban éppen a tősgyökeres falusi gyermekekkel szemben kedvezőtlen hatása van, nem tartja kötelezően elrendelhetőnek.”²⁰ Hasonlóképpen foglalt állást az egyetemes zsinat is, következőképpen indokolva döntését: „a tanítók hadiszolgálatára következtében éppen a falusi iskolák rendkívül meggyengültek s gyakran szüneteltek, midőn éppen ezért a gimnáziumokra nézve rendkívüli intézkedés gyanánt nem annyira fölvételi vizsgálat, mint inkább egy előkészítő gimnáziumi osztály szervezése látszott volna tanácsosnak, melytől nemzeti intelligenciánk felfrissülését várhatjuk”.²¹

A felvételi vizsgát végül 1924-ben eltörölték, de a kultuszminisztérium újabb, a tanulmányi eredmény alapján való szelekciós rendelkezésekkel próbálta a középiskolai tanulónépeiséget megszüntetni, megkritikálni. Ezeket a reformátusok ugyan elméletileg helyeselték, de körükben általános lehetett az a nézet, amit a debreceni intézmény igazgatója fogalmazott meg: a felsőben, ahol nincsenek párhuzamos osztályok, nem lehet mellőzni a volt 1–4. osztályos növendékeket, „Az első osztályban pedig a tősgyökeres kálvinista kisbirtokosok gyermekeinek intézetünkbe való özönlése és ahhoz való ragaszkodása kíván tőlünk körültekintő figyelmet és kíméletet, mert hiszen ez a pietás és ragaszkodás a mi ősi tanintézetünk leghatalmasabb szellemi és anyagi erőforrása.”²² A kisebb települések intézményeinek pedig egyenesen létérdeke volt a tanulónépeiség megtartása, hiszen a tan- és egyéb díjbevételekre voltak utalva.

¹⁹ Drózdny Győző nemzetgyűlési interpellációja és Haller István miniszter válasza. In: *Az 1920. évi nemzetgyűlés naplója V. k.* Budapest, 1920. 142–145., 208–212. o.

²⁰ Konventi jkv. 32/1921. sz.

²¹ lásd a 13. számú hivatkozás

²² Tiszántúli egyházkerületi jkv-k 509/1922. sz.

Református egyházi körökben az *1934. évi középiskolai törvény*²³ — amellyel megszüntették a középiskolák három típusát létrehozván az egységes középiskolát — fogadtatása sem volt kritikáktól mentes. A törvényjavaslat vitája során ugyan alapvetően helyeselték a javaslatot és megállapították, hogy az abban foglalt tanulmányi rend leglényegesebb részeiben teljes megegyezést mutat az Országos Református Tanáregyesület által az egyetemes konvent felhívására készített új református középiskolai tanterv tanulmányi rendjével. A konvent mindemellett kénytelen volt leszögezni, hogy a jogszabály számos pontban korlátozza a egyházi autonómiának az 1883:30. törvénycikkben biztosított jogát.²⁴ Mint minden korábbi törvénytől, most is elsősorban az egyházi autonómia szemszögéből értékelték tehát az új jogszabálytervezetet, s megállapították, hogy vannak olyan rendelkezései, amelyek a református iskolák fennállását veszélyeztetik, illetve „az autonómia még meglévő csonkjait nyesegetik”. A törvényjavaslatban — az 1883-as szabályozástól eltérően — azt fogalmazták meg, hogy az állam akkor veszi rendelkezése alá az adott intézetet, ha az államszegély összege meghaladja „a fenntartónak az iskolára fordított s nem tandíjbevételekből fedezett évi kiadásait”. Minthogy a legtöbb középiskola esetében a fenntartó hozzájárulása csak a tandíjbevételekkel együtt haladta meg az állami támogatás összegét, a törvényjavaslat elfogadása esetén reális volt a veszély, hogy számos református középiskola állami rendelkezés alá kerül. A törvényben a református egyház kívánságára végül az 1883-as szabályozásnak megfelelően a fenntartói hozzájárulásba beszámolták a tandíjbevételek összegét is (7. §. 5. p.).

A konvent az autonómia további korlátozásának a lehetőségét látta abban a javaslatban is, hogy a középiskola felső négy osztályának működése megfelelő létszám hiánya vagy más nyomós körülmények miatt szüneteltethető. A törvény végül ebben az esetben is figyelembe vette a református egyház javaslatát, úgy fogalmazván, hogy említett okokból a felső osztályok működését „a vallás- és közoktatásügyi miniszter, illetőleg a miniszter hozzájárulásával az iskola fenntartója vagy fenntartó hatósága ideiglenesen szüneteltetheti”. A konvent tiltakozását váltotta ki a törvényjavaslat azon pontja is, amely szerint „az államszegélyben részesülő bármily jellegű középiskolában az állami és kir. kath. középiskolákra nézve megállapított tandíjknál és egyéb díjaknál magasabb díjak csak a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter előzetes engedélye

²³ 1934:11 tc. A középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár 1934. évi törvénycikkek*. Budapest, 1935. 82–97. o.

²⁴ Konventi jkv. 187/1934. sz., és 2. sz. melléklet a 187. sz. határozathoz.

alapján szedhetők”. A törvény végül teljesen a fenntartóra bízta a tandíjak és az egyéb díjak megállapítását. A konvent elnöki tanácsa a javaslat azon pontját is sérelmezte, miszerint a miniszter tanügyi célokra valamennyi középiskolában elrendelheti díjak szedését. Ebben az esetben kompromisszum született: a díjakat az egyházi hatóság szedte, de kötelező érvénnyel. Hasonlóan kölcsönös engedmények alapján szabályozták még a fizetéskiegészítő államsegélyben részesülő tanárok kinevezését: az 50 százalékban, vagy annál kevesebb fizetéskiegészítő államsegélyben részesülő tanárok kinevezési joga a fenntartóé maradt, az ennél nagyobb támogatást élvező tanárok alkalmazásához azonban már miniszteri jóváhagyás volt szükséges, és csak a teljes fizetésüket államtól húzó tanárokat nevezte ki az állam.²⁵

A közoktatási igazgatás újjászervezéséről szóló 1935. évi 6. törvényt, illetve ennek végrehajtási utasítását, a református tanárság és egyházi hatóságok ellentmondásosan értékelték. Egyesek azon véleményüknek adtak hangot, hogy a törvény több rendelkezése előrehaladást jelent a református egyház önkormányzatának a szempontjából. Például azok a cikkelyek, amelyek szerint — eltérően az 1883-as szabályozástól — előzetes jóváhagyás után az államsegélyes iskolák is saját tankönyvet és tantervet alkalmazhatnak. Mások viszont úgy értelmezték a törvényt, hogy az az egyház önkormányzatát jelentékenyen korlátozza. Az egész református tanárság messzemenőig egyetértett azonban a törvény nevelési céljaival, azzal, hogy az egységes tanügyi igazgatás megteremtésével tovább erősödjön a közoktatás keresztény és nemzeti jellege.²⁶

Végző soron a református középoktatás konfesszionális jellege és a református iskolai autonómia a polgári korszakban tehát a személyi ügyek önálló intézése mellett úgy érvényesült, hogy a kormányzat szándékai ellenére egyes intézmények fennmaradtak, számos középiskola megtarthatta humán jellegét, a felvételi és szelekciós rendelkezéseket sajátosan hajtották végre, valamint a törvényelőkészítés során tekintettel voltak a reformátusok véleményére is. A polgári jogszabályozás szerint a tandíjak és tandíjkezdmények megállapítása, a diákjóléti politika továbbra is az egyházi fenntartók jogosítványa maradt.

²⁵ Debreceni Protestáns Lap 1934. 5. sz. és Soós József: Az új középiskolai törvény. In: *Protestáns Tanügyi Szemle* VII. (1934.) 151–155. o.

²⁶ Az Országos Református Tanáregyesület XXX. rendes közgyűlése. In: *Protestáns Tanügyi Szemle* X., (1936.) 365–370. o., Debreceni Protestáns Lap 1935. 12. sz.; Az Országos Református Tanáregyesület felterjesztése az Egyetemes Konventhez az 1935:6. tc. Végrehajtási Utasítása tárgyában. In: *Országos Református Tanáregyesületi Évkönyv* 1935/36. 57–64. o.

Református diákjóléti, diákellátási politika

1913/14-ben a magyarországi középiskolák mellett száz köztartás működött, azaz az intézetek 44 %-ához kapcsolódott *köztartás* (bentlakás, diákétkeztetés). Az állam ez időben gyakorlatilag nem tartott fenn internátust: a 38 állami főgimnázium 15142 fős népességéből csak 282 volt internátusban elhelyezve.²⁷ Az egyházak — ezen belül a református egyház — viszont számos saját fenntartású internátust működtetett. 1909/10-ben a 10668 tanulónépességű 26 katolikus szerzetesrendi főgimnázium közül 8 mellett internátus volt 421 fővel (természetesen a vidéki tanulókat emellett más egyházi keretben is elszállásolták). Ezzel szemben 25 református középiskola mellett 14 internátus állott fenn, ahol a 8400 növendék közül 1502 fő nyert elhelyezést. Mindez azzal magyarázható, hogy a református népesség területi elhelyezkedéséből adódóan e felekezeti középiskolák és internátusai ez időben a magyarnyelvű oktatás és a magyarosítás legfontosabb eszközei voltak az elemi iskola mellett a vegyes etnikumú keleti területeken. Ezt igazolja, hogy a trianoni határokon kívüli 9 középiskola közül csak egy (Szatmárnémeti) mellett nem volt internátus, s a 8 internátusban a református iskolák bentlakó növendékeinek több mint 90 %-a volt elhelyezve.²⁸

Az első világháború után a református egyház elvesztette legnépesebb internátusait a vegyes etnikumú területeken, 1920/21-ben a 18 fiú gimnázium közül csupán 9-ben volt meg valamilyen formája a köztartásnak (internátus, tápintézet), 9 városban semmilyen, a református nevelést támogató intézmény nem volt. A 2817 vidéki tanulóból csak 1291 (46 %) kapott ellátást, közülük 606 fő (47 %) volt bennlakó (az össztanulólétszám 9 %-a), és 685 volt a bejáró. Az eddigi állampolitikai szempont helyett immár egyértelműen sajátos felekezeti szempontok érvényesültek a református iskolaügyben. 1922-ben az egyetemes konvent „sajnálattal állapítja meg, hogy olyan kevés köztartásunk van, hogy a gimnáziumi tanulóinknak csak 17, 96 %-a (1291 fő) van elhelyezve valamilyen köztartásban, s felhívja az egyházkerületek figyelmét, hogy hatáskörükben kövessenek el mindent új internátusok, köztartások felállítására s a meglévők minden módon való erősítésében.”²⁹ Az 1930/31. tanévben 19 középiskolának már 12 internátusa volt 882 növendékkel, akik az össztanulólétszám 12,8 %-át, a

²⁷ Asztalos: i. m. 13. o.

²⁸ *A m. kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1911. 359–360. o.

²⁹ Konventi jkv. 53/1922. sz.

vidékiek 30,5 %-át adták. Az 1939/40. tanévre a budapesti fiúgimnázium kivételével minden intézet mellett működött internátus, amelyeket 1517 fő, az össztanulónépeség 18,5 %-a, a vidékieknek 42,2 %-a vett igénybe.³⁰ Legtöbb helyen immár együtt volt az internátussal a tápintézet. Lényeges minőségi változás volt tehát, hogy jelentősen, 606-ról 1517-re növekedett a bentlakó növendékek száma. A református egyház tehát tudatosan és következetesen javított diákjóléti politikáján, ebben különbözött az államtól, és némileg a római katolikus szektortól is.

A polgári időszakban a református diákjóléti politikában bekövetkező változásokat nem az új oktatási szisztéma bevezetése okozta, hanem az első világháború alatt és után kialakuló kedvezőtlen gazdasági változások. Erre példa a debreceni kollégiumi gimnázium, ahol a múlt század végén Móricz Zsigmond (Nyilas Misi) is tanult. A debreceni gimnázium diákellátási rendszere a kollégiumi növendékek önszervező szövetségéből nőtt ki évszázadok alatt. Mint a tanuló diákok társasága, szövetkezete, latinul coetus keletkezett. A coetus mindig csak annyi tanulót vett fel, amennyinek az élelmezését, elhelyezését, ruházatát, könyvekkel való ellátását biztosítani tudta. Legnagyobb részt pénznélküli, szegény tanulók jöttek a coetusba, akiknek mindent az iskola adott, a tehetősebbek nem voltak a coetus tagjai, a városban laktak és étkeztek. A középiskolások a főiskolásoknak és az iskolának voltak a szolgálói, kolduló- és szolgatanulói. A coetus tagjai a város által épített és fenntartott kollégiumi épületben nyertek elhelyezést, ruházatukat a szülők vagy jótévedők adták, élelmezésüket a városiaktól naponta kolduló diákok által begyűjtött élelmiszerekből fedezték. Ebből az időszakból származik az a megállapítás, hogy a kollégium a „szegények iskolája”. Az ellátást szilárdabb alapokra helyezték az erdélyi fejedelmek és más birtokosok a XVIII. században azzal, hogy földbirtokaik jövedelméből rendszeres évjáradékot folyósítottak az iskolának, illetve alumneumnak, amelyben az alumnusok már nem összekoldult koszon éltek, hanem saját konyhát éttermet, sütődét állítottak fel és működtettek. A köztartásnak ezt a módját egyre inkább támogatták alapítványaikkal a közrendű jótévedők is. A XIX. század közepére az alumneum tápintézetté, református szóhasználatban konviktussá szerveződött. A tápintézet az első világháború kitöréséig jelentős ingatlanvagyonot és tőkét halmozott fel (492000 K), melyek jövedelméből és egyéb forrásokból évi több mint 25000 koronával rendelkezett. Ebből és a külön kezelt egyéb tápintézeti alapítványok jövedelméből a kollégium részben természetben, részben pénzben jelentős támogatást nyújthatott a tanulóknak.

³⁰ Konventi jkv. 141/1930. sz. és 296/1941. sz.

A diáktámogatás egy másik formáját a jó tanulmányi és egyéb eredményeket jutalmazó ösztöndíj alapítványok jelentették, 1913/14-ben közel 34000 koronát osztottak ki.³¹ A tápintézeti szabályok azt mutatják, hogy a református gimnázium kedvezményekben részesítette a hátrányos szociális helyzetű tanulókat. A kedvezményes helyekre való felvételnél a szegénység, a tanulásban való előmenetel és a jó magaviselet volt az irányadó. A szociális elv érvényesítését korlátozta tehát az, hogy a kedvezményes kategóriákba csak olyan szegény tanulók voltak felvehetők, akik általános jeles vagy legalább jó osztályzatúak és kifogástalan magaviseletűek voltak.³²

A református gimnáziumok diákellátási rendszere (ösztöndíjalapok, tápintézeti alap) az első világháború alatt, majd az ezt követő infláció nyomán összeomlott, mivel az alapítványok vagyona általában tőkepénzbe, hadikölcsönbe volt fektetve. Így Debrecenben 141 ösztöndíjalap megsemmisült, a közszükségleti pénztár vagyonának is csak 30-ad része maradt meg, azaz a debreceni intézmény megszűnt a szegények iskolája lenni.³³ Ebben a helyzetben általános probléma volt, hogy nem alakult ki az a gazdag polgári mecénási réteg, amely a nemesi patrónusok jótevői szerepkörét átvehette volna. A háború után alakuló iskolai segítőegyesületek tevékenysége nem pótolhatta a súlyos anyagi veszteségeket. A református középiskolákban ennek ellenére megpróbálták a hagyományos diákjóléti politikát továbbfolytatni, némi sikerrel. Ennek jelei, hogy a református internátusokban általában még a két világháború között is alacsonyabb díjat fizettek, mint például a római katolikusok intézeteiben, és az, hogy a papok, tanítók és egyéb egyházi alkalmazottak gyermekei továbbra is tandíjkezdményben részesültek. A tandíjak megállapításakor, ahol lehetett, a saját felekezettől más felekezettűekhez képest jóval alacsonyabb tandíjat szedtek. A tandíjak csökkentését azonban korlátozta, hogy a fenntartó nagymértékben a bevételre volt utalva.

A református iskolapolitika fentebb vázolt jellemzői kimutatható, bár nem túl jelentős, pozitív kihatással voltak a református középiskolai *tanulónépeség* rétegződésére, összetételére. Az iskolázási esélyegyenlőtlenségek — a lakóhely illetve a társadalmi hovatartozás szerint — itt kevésbé jelentkeztek, mint országosan. A református középiskolákban a vidéki, azaz a viszonylag költséges

³¹ S. Szabó József: A debreceni református kollégium tanulóinak a segélyezése. In: *A debreceni református gimnázium értesítője* 1928/29.

³² *A debreceni református kollégiumi tápintézet szabályzata és házirendje.* (közzéteszi Sas Béla és Csűrös Ferenc) Debrecen, 1910.

³³ S. Szabó József utóbb i. m.

internátusi ellátásra, magas iskolázási költségek vállalására szoruló tanulók aránya nagyobb volt, mint országosan: országosan 34 %, a református középiskolákban 43 %. Mi több, a két világháború között — az országos tendenciával szemben — némileg tovább nőtt a református iskolákban a vidéki népesség aránya. A tanulónépesség társadalmi hovatartozását tekintve pedig megállapítható, hogy az átlagoshoz képest csak 1–2 %-kal volt magasabb a kisbirtokosok aránya a református középiskolákban.³⁴

A református középiskolákban zajló diákéletnek, diákönkormányzatnak is maradtak a református vallásgyakorlathoz kötődő, továbbélő hagyományai, ünnepei, ezekről azonban itt nem áll módomban szólni.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a református középiskolák helyzetének történeti alakulása tükrözi, hogy milyen ellentmondásosan, az egyházak által képviselt tradicionális elemeket sokáig megőrizve, és oktatáspolitikai szempontból csak részben tervezhetően alakult ki a közoktatás új, polgári rendszere Magyarországon.

³⁴ *Magyar Statisztikai Szemle* 1928. 9. sz.; Konventi jkv. 52/1922., 139/1932., 252/1941. sz.

KÖRMEND OKTATÁSTÖRTÉNETE **A város- és iskolamonográfia írás kérdesei**

Körmend 1994-ben gazdag programokkal méltó keretek között ünnepelte, hogy IV. Béla városi kiváltságlevelet adományozott a településnek 750 évvel azelőtt, 1244-ben. Az ünnepi alkalomra a kiváltságot biztosító királynak köztéri szobrot állítottak. A város történetét pedig tizennégy szerző közreműködésével reprezentatív kiadványban, 500 oldalon jelentették meg.

Körmend oktatástörténete elkészítésének gondolata a várostörténeti kötet bemutatóján fogant meg, s szinte első perctől erkölcsi és anyagi támogatást kapott a megrendelőktől, a képviselő-testülettől. Igaz, ebben a közelgő 1996-os esztendő nagyban szerepet játszott. A honfoglalás ezeregyezredik és a magyar oktatás ezereztendő jubileumát kívánták méltóképpen köszönteni a város oktatástörténetének, iskolái történetének megírásával.

Több évtizedes hagyománya van a városban a helytörténetírásnak, alkotó műhelyekben — mint a Városi Könyvtár, vagy a Honismereti Egyesület — és egyéni megnyilvánulásokként is. Ennek ellenére az oktatás és annak intézményei a feltáratlan terület nagy fehér foltját jelentette. Az 1980-as években már volt elszánás, sőt szerzők megnyerésére való törekvés is a Körmendi Füzetek sorozat részéről, de eredményre nem vezetett a próbálkozás. A történelmi szituáció gyorsította fel a kérdés iránt érdeklődő és már bizonyos előmunkálatokat is végző szakemberek tevékenységét. A Honismereti Egyesület felvállalásában egy konkrét tartalmi javaslat bemutatását követően először a szerkesztő, majd pedig az ő közreműködésével a szerzők is megbízást kaptak a feladatra. Nyolcan vállalkoztak arra, hogy a szerkesztői elgondolást követve vegyenek részt a közös munkában, ami az oktatástörténetet lokálisan vizsgálja és az oktatás intézményeinek történetét egy kötetben írják meg. Vannak akik máig vitatkoznak arról, hogy szerencsés volt-e egy kötetben összezsúfolni ennyi mindent, vagy sem. Persze a kutató, főként ha gazdag forrásanyagra bukkant, szerette volna egyszerre megírni mindazt, ami szerinte arra érdemes. Vagy egyes intézmények saját jubileumuk okán szívesen látták volna részletes történetüket nyomtatásban szellemi és anyagi ráfordítás nélkül.

Az ismert egykötetes formát a megbízók igénye és erőforrásaik lehetséges nagysága egyaránt befolyásolta. Vélhetően meghozta a kedvet az egyes iskolák

körében, hogy a megélénkült évkönyv–kiadási tevékenységüket a részletesebb iskolatörténetek megírása fogja követni.

Jelen írás címe sajátos kettősséget sejtet: egyszerre lesz szó a dolgozatban egy város oktatástörténetéről, és ebből következően a helytörténetírás és az iskolatörténet–írás kérdéseiről. Igen, csak egyikre hivatkozva gondolkodunk a másikról. Az csak természetes, hogy egy négyszáz oldalas könyv, mint a Körmenđ oktatástörténete néhány oldalon csak recenzió, esszé vagy kritika formájában méltó a bemutatásra. Ráadásul a könyv megvásárolható, s az előbbieken említett műfaji megközelítésekben is olvasható már. A szándékunk nem több, mint az ilyen, vagy hasonló feladatra vállalkozóknak közreadjuk tapasztalatainkat, miközben gyakran utalunk a műre.

A mi esetünkben a kiindulási pont adott volt az oktatástörténet megírásának kezdetén, mégpedig egy, a szakma által jól sikerültnek tartott monográfia. Az abban szerepet vállaló szerzők egy részének újbóli feladatvállalása volt az, ami a folytonosságot sejtette.

Amiként a várostörténetben, úgy az oktatástörténetben sem pusztán eseménytörténetet kívántunk megjeleníteni.

A szerzők gondosan forgatták, figyelembe vették a körmenđi vonatkozású addig ismert művek, tanulmányok, oktatásra és iskolaügyre utaló forrásait. Ezután következett a célirányos feltárás az Országos Levéltárban, a Vas Megyei Levéltárban, a Szombathelyi Püspöki Levéltárban, a helyi plébánia levéltárában, a Rába Helytörténeti Múzeumban és az iskolai irattárakban.

A helytörténetírást akár egy lazított csomójú kötésnek is felfoghatnánk, s azon belül az oktatástörténeti, iskolatörténeti írásokra különösen igaz lehet ez a hasonlat. Ezen a területen sokféle felfogás és vélemény ütközhet meg. A települések múltjában bekövetkezett szerepkörváltások más és más helyzeteket teremtettek, amit koronként másként ítélték meg. A mából visszatekintve is újabb megközelítést talál a kutató. Körmenđ esetében nézve a városi jog elvesztése, vagy a Trianon utáni helyzet, aztán a két világháború utáni időszak, amikor a két világrendszer kialakulását követő határmentiség, majd pedig a járási székhely növekvő súlya, később pedig ez utóbbi megszűnte új és új helyzeteket teremtett a település életében. Egyes kérdések vizsgálatánál ezen szempontok nem kerülhetők meg, mégis gyakran tekintenek el tőle a gyakorlatlan kutatók. Főleg akik csak oktatási kérdésekre koncentráltan végeztek a levéltári feltárást. Természetes, hogy kevés anyagot találtak, buzdításra és segítségre volt szükségük, hogy sikerélményhez jussanak.

A helyi közigazgatás és szakigazgatás rendjét nem ismerők a levéltárosok segítségével csak véletlenszerűen találják meg azokat az anyagokat, amelyek

birtokában a kitűzött cél elérhető. Például az iskolák állami felügyeletének helyei az állami hierarchia változásaiból eredően módosultak. Aki az oktatásügy tényleges végrehajtói helyeit ismeri, annak nem okozhat gondot, hogy viszonylag gyorsan megtalálja a számára használható forrásokat. Például a Bach-korszakban az iskolák állami felügyelete a politikai igazgatás hatáskörébe tartozott, akkor az ilyen iskolaügyi kérdéskörök dokumentumai a közigazgatás irataiban lelhetők fel. A sajátos, egyedi információk megszerzéséhez pedig a községi iratokon keresztül vezet az út az állami iskolák esetében. Az éves számadási jegyzőkönyvekből megismerhető az oktatásra (iskolaügyre) fordított összeg tételesen, innét pedig türelmes munkával a testületi ülések anyagaiban a részletes háttérinformáció is rendelkezésre áll.

Az iskolatörténeti dokumentumok többsége persze nem kizárólagosan a levéltárakban található meg. Az államosítás előtti időszakra vonatkozóan nagyban megkönnyítette a munkát, hogy 1993-ban megjelent „A körmenői egyházközségek és a hitközség története”, az iskolaügyre is gazdag forrásokkal. A polgári iskola és a gimnázium évkönyvei jelentettek még sok segítséget. A helyi sajtó hasonlóan jó forrás volt. Az pedig magától értetődő, hogy az iskolák irattárai adták a legtöbb információt, de a visszaemlékezők írott és szóbeli közlései sem voltak nélkülözhetők. Itt jegyezzük meg, hogy az 1961–1979 között a városban működött főiskola dokumentumainak többsége a jogutód nélkül megszűnés miatt nagyon szegényesek, főként anyakönyvi és tanulmányi iratokat őriznek. Így különösen nagy szerepet kaptak a személyi tulajdonban megtartott anyagok és visszaemlékezések. A forrásokat követően nézzük meg a feldolgozás problematikusnak tűnő területeit! Úgy gondoltuk, hogy az olvasót nagyban segíteni fogja ha viszonyítási lehetőséget is biztosítunk neki. De amint a hasonló jogú települések összehasonlításával kívántunk foglalkozni, már nem jutottunk előbbre. Az azonos élethelyzetű városok nem rendelkeztek megírt oktatástörténettel, legfeljebb városmonográfiával. A középfokú oktatás területén csak Szentgotthárdal adódott összevetési lehetőség.

A tematikai arányok betartása az előzetes egyezkedések ellenére sem volt egyszerű feladat. Az oktatástörténeti fejezetek fő kérdésköreit, az iskolák helyzetét, struktúráját és az oktatást szabályozó törvényeket, valamint a befolyásoló intézkedéseket a szerzők kézhez kapták. Törekedtünk az előzetes megegyezés betartására, de ahhoz mereven ragaszkodni nem lehetett. Az eltervezett tematikai arányokat ugyanis a források mennyisége, a frekvenciált kérdéskörök iskolai szintű kezelhetőségének dokumentumai, valamint a megírásra vállalkozó érdeklődési köre rendre átstrukturálta.

Végül a szakma szabályai és a nagyközönség igényei közötti egyensúly megteremthetőségéről néhány gondolat. A tényyszerűség, a hivatkozásokkal igazolt bizonyíthatóság, a kronológiai és tematikai sorrendiség, a nyelvezet stb. áll az egyik oldalon. A másikon pedig az, hogy a városban élő emberekhez is szól, nemcsak a szakmának írják az iskolatörténetet. A helyi olvasó szeretné fölfedezni a maga, vagy családja által ismert élményeket, helyzeteket, s benne önmagát és ismerőseit. Az egyes dolgozatok még kézirati állapotban voltak, amikor — a hagyományokkal rendelkező Honismereti Akadémia előadássorozatban — lehetőséget kaptak a szerzők munkáik bemutatására. Célunk elsősorban az olvasótoborzás, tudniillik a készülő könyv iránti érdeklődés felkeltése volt, de az előzetes kontrollra is gondoltunk. A nagyszámú közönség, a városi televízió és újság által tágitott nyilvánosság további segítséget jelentett. A nagyközönség igényelte a minél több eredeti dokumentum, képanyag felhasználását, ehhez nem sajnálta a birtokában lévők felajánlását sem. Így jutottunk eddig nem, vagy csak kevésbé ismert anyagokhoz.

A végeredményt tekintve, a város oktatástörténetét feldolgozó két szerző, megközelítőleg azonos stílusban oldotta meg az elvállalt feladatot. A kezdetektől a XIX. század közepéig terjedő rész nem jelentett különösebb problémát a professzionista Tóth István Györgynek. Az 1848–1985 közötti időszak megírására pedig Kövesdi László nyugdíjas tanár vállalkozott. Ő is gyakorlott kutató és publikáló. Ez utóbbi 133 esztendő története hosszú levéltári kutatás és a szakirodalom elmélyült tanulmányozása után született meg. A könyv egyharmad részét teszi ki e két dolgozat, ami a magyar közoktatás helyi megvalósulását, annak sajátos színeit mutatja be.

Körmend oktatástörténete teljesebb körű bemutatását szolgálja a könyv következő kétharmad részét elfoglaló iskolatörténet. Ebben kapott helyet a csak hajdanvolt és a ma is működő intézmények története. Hat szerző, kilenc iskola múltját ismerteti meg az olvasóval. A szerzőknek — egy kivétellel — nem csupán kutatási eredmények, hanem megélt élmények birtokában volt lehetőségük dolgozni. Mint ahogy az előre várható volt, az iskolatörténeti dolgozatok iránt volt a legnagyobb érdeklődés a Honismereti Akadémia előadásain, de a könyvbemutatón is. Iskolai jubileumok idején, vagy ahhoz közeli időszakban természetes ez a várakozás. A polgári iskola 1898-ban épült föl és kezdte meg működését, tehát hamarosan évfordulós ünnepség előtt áll. A gimnáziumot 1946 szeptemberében alapították, most ünnepli fennállása fél évszázados jubileumát. A szakmunkásképzés iskolaszerű keretben 1885-ben kezdődött Körmenden. A korábbi centenáriumi iskolatörténetet egészítettük ki és dolgoztuk át. A zeneiskola 1965-ben nyílt meg, harmincegy évről szól a történet. Az általános iskolák

közül kettőnek felekezeti iskola volt az elődje, míg a harmadikat 1974-ben építették föl és nyitották meg. A szakközépiskolai képzés 1960-tól létezik és többszöri átalakulással működik máig. Felsőoktatási intézmény is volt a városban: az 1960 és 1970 között működött felsőfokú technikumot fejlesztették a Keszthelyi Egyetem főiskolai karává.

Az iskolatörténetek érdekes, élvezetes olvasmányok élményeket felelevenítő diáknak, tanárnak egyaránt. Az oktatástörténeti fejezettel szakmailag harmonizáló dolgozatokról van szó. Természetesnek tekinthető, hogy az egyes munkák között hullámzó, egyenetlen a színvonal. A megélt élmény és a tárgyyszerűség összevetésekor előfordult, hogy az egyéni impressziók kerültek előtérbe. Arra is volt eset, amikor a történetiség kárára az anekdotázás erősödött fel. A szakmaiságra ügyelő lektorok és a szerkesztő nem kis energiával terelgette a helyesnek gondolt mederbe a szerzőket.

A korábban megjelent módszertani tanulmányok a hely- és iskolatörténet-írás területén újragondolásra érdemesek, korszerűsítésük időszerű. Reméljük ugyanis, hogy az oktatás milléniumának megünneplése után nem csökken, hanem növekszik az iskolatörténet-írás aktivitása, helyi oktatástörténeti munkák száma.

A HAJDÚBÖSZÖRMÉNYI REFORMÁTUS ISKOLASZÉK TÖRTÉNETE

A tanügyigazgatás állami megszervezésének gondolata a felvilágosult abszolutizmussal jelentkezett. Az 1723. évi törvény az iskolák és a nevelés felügyeletét, valamint a vármegyei hatóságok oktatásügyi tevékenységének ellenőrzését a helytartótanács hatáskörébe utalta. Minthogy a Helytartótanács ilyen irányú munkája formális volt, a tanulmányi felügyelet szakszerű ellátásáról nem beszélhetünk. A tanügyigazgatás egységes felügyeleti rendszerét Mária Terézia valósította meg. Elgondolása az 1777-ben megjelent első Ratio Educationisban öltött testet, mely az országot nyolc tankerületre osztotta, élükön a tankerületi főigazgatókkal.

Az 1790–91-es országgyűlésen kiküldött Művelődésügyi Bizottság leszögezte, hogy a köznevelés irányításának szoros kapcsolatban kell maradnia a magyar közigazgatással; „a közoktatás megszervezése, vezetése és felügyelete állami ügy, semmiféle más testületnek vagy személynek monopóliuma nem lehet”¹.

Az 1845-ös elemi iskolai szabályzat azonban az uralkodói felségjogra hivatkozva elvetette ezeket a megoldásokat; a „megyei felülvizsgálatot” járási szolgabíró hivatalához kötve, díj nélküli „díszes kötelességnek” tekintette, gyakorlatilag mellőzte azt.

1848 jelentette az első komoly kísérletet ennek a feladatnak a megoldására is. Az első magyar tanügyi kongresszus és Eötvös József népoktatási javaslata a polgári állam jogát és felelősségét hangsúlyozta mind a népoktatás feltételeinek megteremtésében, mind az oktató–nevelő munka tartalmi meghatározásában, illetve nevelés–oktatás felügyeletében. A törvényjavaslat a községi iskolák alsó-fokú felügyeleti hatóságaként „a községek által választandó bizottmányok” felállítását tervezte.² Eötvös elképzeléseiből, reformjaiból azonban semmi se lett. A szabadságharc és polgári forradalom eseményei a közoktatás ügyénél sokkal fontosabb feladatokkal kényszerült foglalkozni. A szabadságharc bukását követően az elemi iskolákra vonatkozó 1849-es kormányrendelet a bécsi közok-

¹ Kelemen Elemér: A népoktatási törvény és a népiskolai hatóságok. In: *Századok*, 1979. 3. szám. 480. o.

² Törvényjavaslat az elemi oktatásról 1848. 16. §., 18. §., Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Bp., 1976. 294–300. o.

tatási minisztérium alá rendelte a közigazgatási kerületként létrehozott tanügyi szerveket és a melléjük rendelt iskolatanácsokat; megerősítette a katolikus klérus befolyását, és kísérletet tett a protestáns autonómia korlátozására. Ez az öszbirodalmi tanügyi rendelet minden helyi adottságot figyelmen kívül hagyott. Ennek erőszakos alkalmazása az abszolutizmus kényszerjellegének bizonyítékeként válságos helyzetbe hozta a hajdúvárosok partikuláit, nemcsak az akkor szétválasztott középiskolai tagozatokban, hanem a leválasztott elemi iskolákban is. Az abszolutizmussal szemben kibontakozó politikai ellenállásnak ezért vált egyik legfontosabb feladatává a tanügy rendezése.

1861-ben a tanügy irányítása — a forradalom előtti állapotnak megfelelően — ismét a helytartótanács kezébe került. A visszaállított 1845-ös iskolaszervezet ugyancsak kirekesztette a vármegyéket a népoktatás felügyeletéből, illetve csak részleges — főleg a tankötelezettség betartására, az iskolaállítási és fenntartási kötelezettség ellenőrzésére korlátozott — hatósági jogkört ruházott rájuk.³

A kiegyezés után az 1868. évi 38. népiskolai törvény a Ratio Educationisban deklarált uralkodói felségjogot immár a polgári állam jogának tekintve a tanügyigazgatás rendjének és egységének megteremtését is feladatának tartotta. Ez a törekvés összhangban volt azokkal a fokozódó követelményekkel, amelyeket a gyorsuló kapitalista fejlődés támasztott az állammal, az állam érdekeit érvényesítő közigazgatással szemben.⁴

Az áthidaló megoldásnak szánt tankerületi iskolatanács létrehozása — szándékaiban — a törvény egyik legdemokratikusabb intézkedése volt. Az iskolai tanács összetételében kifejezésre jutott az igazgatás eötvösi dialektikája: tagjai a vármegye területén létező egyházak, illetve községi népiskolai tanítók testületének képviselői, valamint a megyei közgyűlés, a „vármegyei bizottmány” által választott tagok a tanfelügyelő elnökletével (124–125. §.). Szerepét azonban eleve korlátozta, hogy hatásköre a tanintézetek kisebb hányadát jelentő községi fenntartású iskolákra terjedt ki.⁵

A törvény nem szabályozta pontosan a tanfelügyelőnek az egyházi hatóságok irányában követendő magatartását; ezzel kapcsolatban később több körrendelet, illetve utasítás született. A tanfelügyelőnek a felekezeti iskolafenntartókkal és az

³ Köte Sándor: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918.* Bp. 1975. 9–18. o.

⁴ Kelemen Elemér: i. m. 482. o.

⁵ Az 1868:38. tc-re — és a későbbiekben a népiskolai hatóságokról szóló 1876:6. tc-re, valamint az 1876:28. tc-re történő hivatkozásunk alapja: *Magyarországi törvények és rendeletek tára.* Pest, 1868., 1876.

egyházi hatóságokkal szemben intézkedési joga nem volt; észrevételeit — a közoktatási miniszterhez felterjesztett jelentéseiben, illetve a minisztérium közvetítésében — az illető hitfelekezeti hatóság útján juttathatta el.

A törvénynek e tétele heves támadásnak tette ki a tanfelügyelői intézményt, mert a felekezeti hagyományok „megsértése” állandóan kísértette a tanfelügyelőt. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1869. augusztus 15-i ülésén megszületett utasítás pl. figyelmeztette a lelkészeket, tanítókat, hogy a tanfelügyelő által előszóval, vagy írásban előrejelzett kérésre csak az egyházi hatóság véleményének meghallgatása után adhat választ. A tanfelügyelő egyébként a közoktatási törvény végrehajtásának ellenőrzése során az iskolák anyagi–technikai felszereltségének vizsgálatán túl elsősorban a szellemi előrehaladást értékelte.⁶ Az egyházak történetileg kialakult saját tanügyigazgatási szervezetét a törvény érintetlenül hagyta. Valamennyi egyház tanügyigazgatási gyakorlatára egyaránt jellemző volt, hogy az iskolák felügyeletét elsősorban papjaik, lelkészeik látták el, s ebbe — néhány református esperesség kivételével — tanítóknak sem közvetlenül, sem közvetve beleszólásuk nem volt.

A református iskolák irányítását — az egyházi szervezetekben hagyományosan nagy szerepet játszó egyetemes tanügyi bizottság által összehangoltan — az egyházkerületi tanügyi bizottságok, illetve az egyes esperességekben a korábbi nagyfokú autonómia jegyében eltérő módon szervezett tanügyi hatóságok látták el.

Az iskolaszék fogalma az 1868. évi törvény 116–122. paragrafusában jelenik meg először teljes feladatkörével és szervezeti rendszerével.⁷ A korábban működő tanügyi bizottmányok és iskolatanácsok működéséből kiemelte és törvénybe iktatta azokat az elemeket, amelyek az alsófokú iskolák működtetéséhez szükségesek. Működésük mintául szolgált a különböző felekezeti egyházközségek számára is. A törvény csak a községi iskolai székek felállítását rendelte el, de a hitközségek is létrehozták, illetve újjászervezték az iskola irányítására és a tanító munkájának ellenőrzésére hivatott helyi felügyeleti szerveket. A tanügyigazgatás kialakuló rendszerében később oly ellentmondásos szerepet játszó iskolaszékek, akár a községi elöljáróságok, ezekben az években tulajdonképpen a helyüket, feladataikat keresték.

Az 1868:38. törvénycikk 15. paragrafusának alapján tett tanfelügyelői intézkedések kétségtelenül kedvező hatását mutatja, hogy az 1870–71-ben kilátásba helyezett szankciók és a ténylegesen bekövetkezett miniszteri megintések

⁶ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár XV. 24/1. és IV. B. 906/b — 807/1883.

⁷ *Magyarországi törvények és rendeletek tára.*

nyomán jelentősen megnőtt az egyházi iskolafenntartók által az iskolákra — építésükre, felszerelésükre és a tanítói fizetések rendezésére — fordított összeg. A községi iskolaszékek „mintájára” elszaporodó egyházi iskolaszékek is mutatják azonban, hogy a kényszerű gazdasági intézkedéseket megfelelő politikai lépések követték; az egyházak a népiskolai törvény teremtette körülményekhez alkalmazkodva eredményesen igyekeztek megszilárdítani hatalmi pozíciójukat a népiskolai oktatás, egyáltalán a művelődés területén.

Az 1868. évi 38. törvény alapján szervezett tankerületek idején Hajdú megyének még nem volt önálló megyei szervezete. Az akkori Hajdúkerület a szomszédos Szabolcs megyével alkotott egy tankerületet. A Szabolcs megyei és Hajdúkerületi Tankerület vezetésével az oktatásügyi miniszter 1869. szeptember 1-jén *Tokaji Nagy Lajos* tanfelügyelőt bízta meg. A tankerület székhelye 1872-ig Nagykálló volt, majd 1873-tól Debrecen lett.⁸ A Hajdú megyei tankerület illetékessége kiterjedt Debrecen városára és az alábbi helyekre: Balmazújváros, Egyek, Földes, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúsámson, Hajdú-szoboszló, Hajdúszovát, Józsa, Kaba, Mikepércs, Nádudvar, Püspökladány, Tetétlen, Téglás, Tiszacsege, Vámospércs. A tanfelügyeletet 1891-ig *Kiss József* gyakorolta, aki élete utolsó napjáig ernyedetlen szorgalommal, nagy szakmai felkészültséggel munkálkodott a népoktatás fejlesztésén.

Az 1876. évi 28. törvény előírta az iskolaszékek létrehozását a hitközségekre vonatkozóan is kötelező jelleggel, és az 1868. évi 38. népiskolai törvénynek az iskolaszékek hatósági működésére vonatkozó paragrafusait hatályon kívül helyezte. Olyan konstrukciót hozott létre, amely biztosította az iskolaügy egységesebb, összehangoltabb irányítását és a polgári közoktatási rendszer fejlesztését. A községi és az egyházi iskolaszékek megszervezésével lehetőség nyílt arra, hogy a nép széles rétegei kerüljenek kapcsolatba az iskolával, ismerkedjenek a népoktatás problémáival, s segítsenek a hiányok felszámolásában. Ez a folyamat azonban lassú volt és akadozott, mert több évszázadon át kialakult helyzetet kellett megváltoztatni. Ugyanis a kialakuló magyar polgári tanügyigazgatás legsúlyosabb fogyatékosága az volt, hogy az állam „főfelügyeleti jogát” hangoztatva elismerte, sőt megerősítette az egyházak feudális előjogait, rést ütve ezzel a polgári közigazgatás kiépülő rendszerén; s valójában nagyon kevés beleszólást engedett a felekezeti iskolák belső életébe.

⁸ Mervó Zoltánné: A népiskolák Hajdúszoboszlón 1868–1948 között. In: *400 év Hajdúszoboszló neveléstörténetéből*. Hajdúszoboszló, 1989. 90. o.

Az alábbiakban a népiskolai hatóságokról szóló 1876. évi 28. törvény⁹ azon helyeit idézzük, amelyek a legfontosabbak a hitfelekezeti iskolák iskolaszékének működésére nézve.

„1. §. A népiskolaügy közigazgatását a vallás- és közoktatásügyi miniszter, s annak vezetése alatt a törvényhatóságok és azoknak közigazgatási bizottságai, a tanfelügyelők, a községi hatóságok, s az iskolaszékek eszközlik az 1868. 38. törvény, a közigazgatási bizottságokról szóló 1876. 6. törvény és a jelen törvény értelmében. (...)

2. §. Mindegyik vármegye a határai között fekvő s önálló törvényhatósági joggal bíró városokkal együtt külön tankerületet képez, úgy mindezenáltal, hogy ezen városok népiskolai ügyei, saját közigazgatási bizottságaik hatáskörébe tartoznak. (...)

3. §. A tanfelügyelőt az oktatáshoz és a közigazgatás ügyeihez értő egyének közül a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevez ki, különös tekintettel azokra, kik az oktatás és iskolai igazgatás terén magukat gyakorlatilag is kitüntették. (...) A tankerületekbe tanfelügyelők, segédek és megbízottak alkalmazandók, hogy az államkormány ezen közegei minden iskolát évenként legalább egyszer meglátogathassanak. (...)

4. §. A hitfelekezeti iskolák fölött az állami felügyeletet a vallás- és közoktatásügyi miniszter a 3. §-ban említett közegei által gyakorolja a fennálló törvények értelmében. (...)

6. §. 2. [a közigazgatási bizottság] Intézkedik az iránt, hogy a közigazgatásügyi miniszternek az iskolai törvény végrehajtására vonatkozó rendeletei a községi és felekezeti iskolai hatóságok által kellő időben foganatosítassanak. (...)

6. §. 4. Felterjesztést tesz a közoktatási miniszterhez azon felekezeti iskolák megintése iránt, amelyekről a tanfelügyelő jelentéseiből meggyőződött, hogy a törvénynek meg nem feleltek. (...)

9. §. ... minden, úgy polgári, mint hitközségben, amely népiskolát tart fenn, legalább 5 választott tagból álló iskolaszék alakíttatik. E tagokat a kebelbeli lakosok közül — lehetőleg az iskolaügyhöz értő, de mindenesetre írni, olvasni tudó egyénekből — a község képviselőtestülete, illetőleg a hitközség képviselőtestülete választja. Ahol a hitközség sem az 1868. évi törvény, sem az 1876. évi törvény életbelépését megelőző gyakorlat alapján szervezett képviselettel nem bír, ott az iskolaszék tagjait az illetékes felekezeti hatóság által megállapítandó szabályzat szerint mindazok választják, akik mint hitközség tagjai, vagy azon kívül is az iskola fenntartásához állandóan hozzájárulnak. (...) A felekezeti

⁹ *Magyar Törvénytár 1875–1876.* Bp. 464–473. o.

iskolaszéknek az illetékes lelkész mindenestre tagja. (...) A községi iskolaszékek ügyrendjét a vallás- és közoktatásügyi miniszter szabályrendelettel állapítja meg. (...)

10. §. A községi iskolaszék tagjai három évre választatnak, azonban mindannyiszor újra választhatók. (...)

13. §. 1. (...) A helybéli iskolákat [az iskolaszék] egy tagja által hetenként legalább egyszer meglátogatattja:

a tandíjra nézve az illetékes községi hatósággal egyetértőleg határoz;

örkődik, hogy a tanköteles gyermekek beírassanak és rendszeresen járjanak iskolába;

a mulasztók szülőit vagy gondviselőit elsősorban megint, azután a mulasztások jegyzékét legalább minden két hétben a községi előljárásnak a büntetések kiszabása s végrehajtása végett átadja;

felügyel a tanításra s az iskolai törvények és felsőbb rendeletek pontos végrehajtására; (...)

A községi hatósággal egyetértőleg intézkedik az iskolai épületek kellő javítása, az iskoláknál taneszközökkel való ellátása és a tanítók illetményének pontos kiszolgáltatásáról; (...) a gondnoktól számot kér, s számadásait megvizsgálja. (...)

13. §. 2. A felekezeti iskolák szervezetét és teendőit, a fentebbiek szem előtt tartása mellett, a felekezeti iskolaügyet vezető illetékes főhatóság szabja meg, azonban az iskolamulasztók irányában köteles úgy eljárni, mint a községi iskolaszékre nézve meg van állapítva.

13. §. 3. Mind a községi, mind a hitfelekezeti iskolaszék a néptanítók nyugdíjazásáról szóló törvény értelmében reábizottakat végrehajtja.”

Hajdúböszörményben 1876. évi 28. törvény megjelenése előtt a református egyházközség felekezeti iskoláit az egyházi iskolatanács irányította. A hajdúböszörményi református iskolaszék megalakulása évére adatokkal nem rendelkezünk, de az 1892. évi iskolaszéki jegyzőkönyv tanúsága szerint működése az előző években már folyamatos volt *Szolnoky Gerzson* lelkészelnök vezetésével. 1906-ban is *Szolnoky Gerzson* volt az iskolaszék elnöke. Tagjai többek között *Dr. Baltazár Dezső* esperes, *Kálmán Lajos* főgondnok, *Somossy Béla*, *U. Szabó Antal*, *Dobó Sándor* és *Magi Sándor* jegyzőkönyvvezető volt. Üléseit általában a fiúiskolában tartották. Foglalkoztak minden olyan kérdéssel, ami az iskolát érintette. Az iskola tartalmi és gazdasági munkája a meghatározó volt. Az anyagiak szűkösek voltak. Több tanítói állásra volt szükség. Egy-egy alsóbb osztályba 88–98 tanuló járt. Ez a létszám több, mint amit egy tanító eredményesen oktathatott. Le sem tudták őket ültetni a tanteremben, mert nem volt elég

pad. Szükségessé vált új padok beszerzése. Öt tanítói állást hirdettek meg, hogy negyedik osztálytól a leánytanulókat tanítónők taníthassák. Az öt állásra 21 tanítónő jelentkezett, ami mutatta a tanítónők elhelyezkedési nehézségeit, mert a századforduló után általában még férfi tanítókat alkalmaztak. Hajdúböszörmény református egyháztanácsa az új állások elfoglalásával az eddigi 30 tanítói állást 36-ra emelte. Ugyanakkor — a Bocskai térre néző ablakokkal — új emeletes iskola építését is tervbe vették.

A Református Egyház Esperesi Hivatala a presbitérium útján felméréseket végez az iskola egyes osztályaiban, hogy az eredmények alapján értékelje és osztályozza, minősítse a tanítók munkáját. Az eredmények alapján a város 36 tanítója név szerint az alábbi osztályzatot kapta: kitűnő: 4 fő, jeles: 6 fő, jó: 11 fő, elégséges: 14 fő, elégtelen: 1 fő. Az elégtelen osztályzatot elért tanítónő munkájának hiányosságait elég részletesen taglalja a jegyzőkönyv, végül a presbitérium és az iskolaszék arra az elhatározásra jutott, hogy még egy évig ideiglenesen taníthat, de ha akkor sem mutat fel elfogadható eredményt, munkaviszonyát megszüntetik.

Ugyanebben az értékelésben Dobó Sándor tanító elégséges osztályzatot kapott, pedig személye kiemelkedő volt a város tanítói között.¹⁰ Megalakítója volt a felekezeti tanítóegyletnek. Az egylet 43 taggal működött. Sajtóorgánuma is csatlakozik nevéhez. A Tanítók Lapjának (előbb Protestáns Néptanító) szerkesztője. A szerkesztést mindvégig Hajdúböszörményben végezték. A nyomdai előállítás is sokáig Hajdúböszörményben volt. A Tanítók Lapja szellemi tekintélye az egész országra kisugárzott, szerkesztője nem félt kényes kérdésekhez sem hozzájárulni.¹¹ Mint hajdúböszörményi református tanítótestület elnöke fordult az iskolaszék felé, s azon keresztül a presbitériumhoz, a délelőtti tanításra való áttérés miatt, melynek biológiai, pedagógiai és pszichológiai érveit felsorolta.

Éppen Dobó indítványára az egyházkerületi közgyűlés kimondotta, hogy a Népiskolai Szervezet 54. paragrafusát törli, illetve az 56. paragrafussal egyesíti oly formán, hogy az egyhuzamban való tanítás tárgyában az iskolaszék dönt. Ha a kettő között nézeteltérés merülne fel, a legfelsőbb döntést az esperes kezébe teszi le. *Bakóczy Endre* iskolaszéki elnök kijelentette, hogy amíg felettes hatósági döntés nem születik, addig hozzájárul az egyhuzamban való délelőtti tanításhoz. Ez az engedmény 1923 szeptemberétől tarthatott, mert az egyházkerületi

¹⁰ Uo. Esperesi Hivatal leirata.

¹¹ Bencsik János – Nyakas Miklós: A művelődés története 1876-tól napjainkig. In: *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, 1973. 566. o.

végzéssel szemben a presbitérium az egésznapos tanítást kívánta érvényben tartani. Az iskolaszéki elnöknek az volt a véleménye: „Kár, hogy az egyházmege nem döntött e tekintetben véglegesen, most ismét foglalkozni kell az egyháztanácsnak e kérdéssel.”¹² A tanítótestület tagjai közül Dobó Sándor, a tanítótestület elnöke, Kiss József alelnök, Győri Gyula tanító is szakmai és pedagógiai érvekkel érzékeltette, hogy a délelőtti tanítás gyermeknek, szülőnek, tanítónak szellemileg is, fizikailag is jobb lesz, anyagiakban megspórolják a lámpaolajat, a délutáni iskolafűtést. A felszólalók a tantestület nevében kérték az iskolaszéki elnök urat, hogy a fenti tartalommal részletesen leírt jegyzőkönyvi kivonatot az egyháztanács ülésén olvassa fel, hogy az esperes a szakmai érvek alapján döntsön. Az érvek között szerepelt, hogy a legtöbb településen már félnapos tanítás van, csak a hajdúböszörményi református egyház presbitériuma áll ellene a határozat megvalósításának. A helyi Bocskai István Gimnáziumban egy éves kísérlet után már 1913-ban bevezették a délelőtti tanítást.

Az iskolaszék gazdasági és hatósági feladatai szorosan összefonódtak az iskolaalapi földek jövedelmének felhasználása során. Véleménye szerint pénzszűke miatt, a jelentkező új tanítói feladatokat segédtanítók beállításával lehetne megoldani. 1920 után a drágaság napról napra nőtt, a tanítói fizetések nehezen biztosították a családok megélhetését. Az iskolaszék üléseinek egyre több napirendi pontja foglalkozott a fizetések emelésével, a pótlékok javításával, a tanítók magasabb fizetési kategóriába való átsorolásával. A tanítóegylet drágasági pótlék bevezetését követelte.

1922–1931 között Klebelsberg Kunó a kultuszminiszter, aki anyagiakat biztosított tanyai iskolák létrehozására. A polgármester értesítette az iskolaszéket három tanyasi iskola építésének lehetőségéről, melyet közölt a város többi egyházának (római katolikus, görög katolikus, izraelita, baptista hitközség) elnökeivel is.¹³

Az iskolaszék megerősítette, hogy a tanítók külön díjazás nélkül kötelesek voltak ellátni az analfabéta tanfolyamot és az ismétlő iskolai tanfolyamokat is. Ezzel a városnak tartoztak, mert a fenntartó egyháztól kapott fizetésüket pótlékkal a város is kiegészítette. 1932 után az ismétlő iskolát a tanyai iskolákban is bevezették.

A kormány arra törekedett, hogy fokozottan erősítse az emberek hazafias érzését. Szolnoky Gerzson lelkész úr kérte a tanítókat, hogy istentiszteletek

¹² Jegyzőkönyvi kivonat a hajdúböszörményi református iskolaszék 1924. május 1-én tartott üléséről. HBML. Hajdúböszörményi Fiókleveletára VIII. 208/a 1. doboz.

¹³ TREL. 166/g. 1. d. 1925.

alkalmával — különösen a himnuszt — énekelni szíveskedjenek, ezzel is példát mutattván mind a felnőtt, mind az ifjú nemzedéknek.

A rendszer politikai változásaira a tanítók különbözőképpen reagáltak. Ez 1933-tól szembeűnő. Az egyik tanító feljelentést tett kollégája ellen, mert az űtlegette tanítványait az utcán köszönési módjuk miatt, ugyanis „Szebb jövőt” köszöntek. Az iskolaszék elítélte az utcai feltűnést keltő tanítót, mert ezt a köszönési módot a tanuló az iskolában hallotta, esetleges kifogásait a gyermek tanítójával kellett volna megbeszélni.¹⁴ Volt viszont olyan tanító, aki külön énekórákat szervezett az irradenta dalok tanítására, egy másik tanító a debreceni Apolló Mozgókép Színházba szervezte a tanulókat militarista jellegű film megtekintésére. Ezek a mozzanatok is az iskolaszék hallgatólágos támogatásával történtek.

A leventék oktatásában, képzésében azok a férfi tanítók vettek részt, akik arra felkértek. Ez is fokozta a tanítók iskolán kívűli elfoglaltságát, de ők ezt legtöbbször önként vállalták, mert munkájukért az Országos és Megyei Levente Parancsnokságtól rendszeres tiszteletdíjban részesültek. A leventeintézmény nem tartozott sem az egyház, sem az iskolaszék hatáskörébe, de mégis kellett foglalkozniuk a leventeoktatással, mert az oktatáshoz az iskola épületét használták általában délutáni és esti órákban. Ennek következtében az épület felszerelésében gyakran rongálódás következett be, amivel az iskolaszék foglalkozott. Az igazgató kérte az iskolaszék intézkedését az éjszakába nyűló leventefoglalkozások leállítására, mert másnap az iskolában a gyerekek aluszékonyak, javasolta, hogy tegyék az ilyen foglalkozásokat a hét utolsó munkanapjára.¹⁵

1935-ben a tanulók száma 3200 fő volt. Az osztálylétszámok tovább növekedtek. Tanyasi iskola működött: Bodán, Rókaháton, Bakóháton, továbbá ilyen volt a Bársony iskola. Pénzhiány miatt a tanítói létszám nem nőtt, kevés pénzért segédtanítókat alkalmaztak, a városban a helyettesítéseket pedig helyettes tanítókkal oldották meg díjmentesen. Ezek a helyettes tanítók is fiatal okleveles pedagógusok voltak, csak nem tudtak elhelyezkedni és vállalták a helyettesítést díjmentesen abban a reményben, hogy nyugdíjazás vagy más okból való állásűresedés alkalmával ők kapják meg az állást. De ez sem sikerűlt mindig.

1935-ben a város nagy előrelépést tervezett szemléltető oktatás irányába. A kapott mozgóképvetítő gépet az elemi iskolai tanítás szolgálatába kívánta állítani. Évenként osztályonként 7 vetítést terveztek. Ehhez olyan előadóteremre volt szükség, ahová egyszerre több száz gyermek befért. Ennek kialakítását a

¹⁴ Uo. 1933.

¹⁵ HBML. HbF1. VIII. 208/a. 1. doboz. 1933.

város központjába tervezték. A megoldás sürgető volt, mert különben a mozgóképvetítő gépet kihasználatlanság miatt a városból elviszik. A tanév elején minden tanulónak 20 fillért kellett beadni az iskolába, hogy biztosítva legyen az a 200 pengő, melyből három filmelőadást lehetett finanszírozni. Az 1935. évi jegyzőkönyvben olvasható, hogy az egyik presbiter vádat emelt a bodai tanító ellen. A kivizsgálás után a vád alaptalannak bizonyult, mely esetből az iskolaszék azt a tanulságot vonta le, hogy a presbitérium egy-egy tagjának személyes észrevételeit csak jelzésértékűnek kell tekinteni, de hivatalos megerősítését csak a testület véleménye alapján fogadják el.¹⁶ A tantestület elnöke, Dobó Sándor már 1923-ban levelet intézett érdekvédelmi céllal Szolnok Gerzson lelkészelnökhöz, melyben kéri az egyháztanács elnökségét, hogy a jövőben a tanítók megtámadása, kipellengérezése és egyes presbitereknek a törvényadta jogon túlmenő eljárásai szüntettessenek meg, s az egyháztanács elnöksége részesítse védelemben a nem mindig okkal és joggal megtámadott tanítókat.¹⁷

A királyi tanfelügyelőség előtt az iskolákat az iskolaszék képviselte. 1935/36-os tanévben Hajdúböszörmény református elemi iskoláiból az igazgatók javaslata alapján a jegyző felterjesztette a királyi tanfelügyelőséghez 245 tanuló mindennapos iskolába járás alóli felmentési javaslatát. Ebből felmentést kapott 133 tanuló, de a többi tanuló egyébként sem tudott iskolába járni, mert szinte mind ruhátlan, nem beszélve arról, hogy nagyobb része cigány, aki nagyon szegény és gondozatlan, akiket iskolába kényszeríteni lehetetlen volt. Az iskolaszék tudomásul vette a királyi tanfelügyelőség azon intézkedését, hogy 112 tanulót nem mentett fel, de a fent leírt szegénységük miatt az 1932. évi 130. 700/VIII. a. sz. alatt kiadott rendelet 29. paragrafusának 5. és 9. pontja alapján előírta, hogy a tanítók e tanulók mulasztását tekintsék „állandóan” igazoltnak, azaz a mulasztási napló megjegyzés rovatába az írandó, hogy ruhátlanság (betegség) miatt mulasztása igazolt.¹⁸ Az iskola tanítóinak szükségük volt az iskolaszék intézkedésére, hogy arra hivatkozva igazolják eljárásukat a királyi tanfelügyelőség iskolai látogatása alkalmával.

1938-ban az igazgatók megbízatása lejárt és a Népiskolai Szervezet 217. paragrafusa szerint a tantestület belső ügyének tekinti az igazgatójelölést. A tantestület két személyt terjeszthet az iskolaszék elé a tantestületi jegyzőkönyv

¹⁶ TREL. 166/g. 1. d. 1935.

¹⁷ HBML. HbF1. VIII. 208/a. 1. d. 1923. április 21. 4. sz.

¹⁸ Uo. 1935.

kíséretében, aki javaslatával, véleményezésével egyiket megválasztásra ajánlja a presbitériumnak.¹⁹

Bakóczy Endre iskolaszék elnök jelenti, hogy 1938 októberére tudják befejezni a vénkerti új iskola építését — „Ezért az osztályok és tanítók beosztására nézve már a tanév elején olyan javaslatot tegyen a tanítótestület, hogy a vénkerti iskolába való beköltözködés alkalmával új beosztás ne váljék szükségessé, s ezáltal a tanítás sikerének érdekében a rend meg ne zavartassék”.²⁰ Az iskolaszék utasította a tanítótestületet az osztályok és tanítók beosztására nézve olyanképpen, hogy a vénkertben elhelyezendő két osztály október 1-jéig a Bethlen utcai iskola két tantermében találjon elhelyezést.

1938. július 31. Az esperesi hivatal 697/1938. számú rendelete értelmében az iskolaszék értesítette a tantestületi elnököt, hogy mind az öt városi református iskola részére meg kell rendelni a Debreceni Protestáns Lapot 1938. szeptember 1-jétől, mivel ezen lap a hivatalos rendeleteket magába foglalja. Fontosnak tartotta az egyháztanács, hogy mint más hivatalos szaklap az iskolában összegyűjtessék, az év végével beköttesék és leltárilag kezeljék. A megrendelés pénzügyi fedezetét a gondnok biztosította.²¹

Az iskolaszék foglalkozott a helyi árvaház sorsával, az ott lakó gyermekek ügyével és átiratban kérte a tantestületet adakozásra az árvák javára. Ezt összekötötték az 1938. október 23-án tartandó árvanapi ünnepséggel, melynek műsorában a templomban Bakóczy Endre nagytiszteletű úr, iskolaszéki elnök mondott egyházi beszédet. Az ünnepségre a szülők is hivatalosak voltak. Itt is a jókedvű adakozásra szólították fel a közönséget az árvák javára, de az ünnepséget követő hét minden napján — mint az árvák hetén —, pénzbeli és természetbeli adományt egyaránt gyűjtöttek, s adakozásra, egyben a fillérek megbecsülésére nevelve a tanulókat.²²

Ezekben az években az iskolaszék ülésein mindig visszatérő gond volt, hogy a tanulók a szegénység miatt nem fizették be a fejenkénti 1 pengő beiratkozási díjat. Ezekről a tanulókról az igazgatók kimutatást készítettek, elküldték a polgármesteri hivatalnak, hogy hajtsa be közzadó módjára. A kimutatás átkerült az iskolaszék elnökéhez, de a nem fizetés ténye csak fennmaradt, mert a sok-

¹⁹ Uo. 1938.

²⁰ Uo. 1938. augusztus 27. 1. Jegyzőkönyvi kivonat a hajdúböszörményi református iskolaszék fenti üléséről.

²¹ Uo. 1938. július 31. 3.

²² Uo. 1937. október 22. 12. sz.

gyermekes szülők szegénységi bizonyítvánnyal igazolták a család fizetéseképtelenségét.

A tanítók romló anyagi helyzetét még csak súlyosbította, hogy 1939. január havi fizetésüknek csak egy részét kapták meg. A Népiszkolai Szervezet 161. paragrafusa szerint a felsőbb hatósághoz panasz csak három hónap elmúltával tehető. A 175. paragrafus szerint azonban az iskolaszék köteles volt a fizetés kiszolgáltatását ellenőrizni. Egyelőre a tanítótestület elnöke csak azt tehetette, hogy a 175. paragrafus második bekezdése alapján panaszbeadvánnyal járult a presbitériumhoz a fizetés pontos kiszolgáltatása tárgyában, melyet a presbitérium tudomásul is vett és a panaszt felvette a következő gyűlések tárgysorozata 10. pontjaként.²³

A jogos illetmény ügyében nem sokat tudott tenni a presbitérium, mert a következő hónapokban is hiányos volt a kifizetés. Miután eltelt három hónap, *Zolnai Mihály* tanítótestületi elnök arról tett jelentést május 15-én, hogy az egyház csak nem szolgáltatta ki a tanítók fizetését teljesen. Most már két havi fizetésük volt hátralékban. Panaszukat betérjesztették az esperesi hivatalhoz, addig azonban nagy hiányokat kellett szenvedni a lényegesen megcsonkított fizetés miatt, különösen a családos tanítóknak. *Váncsa Dezső* igazgatótanító javasolta, hogy a betérjesztéssel párhuzamosan Dr. *Uzonyi György* országgyűlési képviselő urat is kérje fel a testület, hogy járjon közbe illetékes helyen fizetésüknek pontos és hiánytalan kiszolgáltatása érdekében. A képviselő úr már több ízben megmutatta tanítóságunkkal szemben jóindulatát. Az indítványt elfogadták.

Az 1939–40-es tanév elejétől állandóan érezhető a háborús hangulat az iskola munkájában is. Szűkült az iskolai költségvetés, ami mindig visszatérő téma volt az iskolaszéki és tantestületi jegyzőkönyvekben egyaránt. Követelték a tanítók az iskolaszék útján az 50 %-os vasúti igazolvány biztosítását, illetve a kiváltási költség fedezetét, de a presbitérium a gondnok útján csak a költség 50 %-ának kifizetésére tett előterjesztést.

1939-ben a katonai behívások miatt az iskolaszék gondjai tovább nehezedtek, mert hat fő férfi tanerő vonult be katonai szolgálatra és helyettesítésüket a presbitérium véleménye szerint a tanulócsoportok szétválasztásával, vagy délutáni tanítás vállalásával a többi kollégának kellett megoldani, mely javaslatot a nagytiszteletű iskolaszéki elnök úrnak átiratban megküldött. Ez a megoldás a tanítótestületben nagy vitát váltott ki, mert egész éves helyettesítéseket jelentett volna. Ha minden hónapban más tanító helyettesít, az a tanítás eredményes-

²³ Uo. 1939. január 16. 26. sz.

ségét veszélyezteti, ha csak hat főre hárul a teher anyagi dotáció nélkül, az igazságtalan. Helyettes tanítók beállítása lett volna a megfelelő megoldás, de azt a szűkös költségvetés nem engedte meg. Végül az osztályokat szétesztették és újabb padokat tettek be a tanterembe, bár így a létszám 100 körülire nőtt. Ezért a szétesztésért a szülőkkel szemben az iskolaszéknek vállalni kellett a felelősséget.

1940-ben a református egyház presbitériuma az iskolaszékbe 13 tagot nevezett ki: Bakóczy Endre, *H. Fekete Péter*, *Kálmán Ferenc*, *Kiss Sándor*, *Konyári Antal*, *Sz. Molnár Imre*, *Rácz Jenő*, *Dr. Szabó Imre*, *Dr. Szálkai Antal*, *Dr. Széll Gábor*, *Vincze Sándor*, *Balogh Imre*. A református lelkész értesítette az iskolaszék elnökét, Kiss Józsefet, hogy a tantestület hat tagot választhat az iskolaszék tagjai sorába. A hat fő iskolaszéki tagság úgy tevődik össze, hogy öt fő az öt iskolaigazgató (*Somossyné Jánosi Mária*, *Szőcs Gyula*, *Varga Lajos*, *Vánca Dezső*, *Zolnay Mihály*) és hatodik tagnak a tanítótestület megszavazta Sillye János tanítót.²⁴

1940. október 29-én az iskolaszék elnöke kérte a tantestület tagjait — bizonyára a háborús körülmények miatt —, hogy ha bárki a városból vidékre távozik, az eltávozás okát feltétlenül jelentse neki.

1940-ben püspöki körlevél érkezett a tanítótestülethez — melyet az iskolaszék is tudomásul vett —, hogy tagjai fizetésük 2 %-át ajánlják fel a visszacsatolt Erdély lakosságának megsegítésére. Hasonló felajánlások és gyűjtések más-más céllal adományok formájában gyakran jelentkeztek a jegyzőkönyvek tanúsága szerint. Ez most a tanítótestület tagjait mélyebben érintette, miután a fizetésüket teljes egészében — mint korábban írtam róla — hónapokon át nem kapták meg.

A Felvidék és Erdély visszacsatolása után is javasolták a tanítótestület tagjai a visszacsatolt országrészek megismertetésére iskolai tanulmányi kirándulások szervezését. A javaslattal az iskolaszék egyetértett, sőt kisebb anyagi támogatást is biztosított.

1941 márciusában Bodán megüresedett a tanítói állás, s a feladat ellátására senki sem jelentkezett, így az iskolaszék mérlegelése után *Lovas Antal* központi fiúiskolai tanítót rendelte ki a tanév végéig, osztályát pedig egy tanítónő tanította tovább. Az iskolaszék Lovas Antal kirendelését Bodára a presbitérium határozata alapján tette. Varga Lajos igazgatótanító a „kirendelte” szót sérelmesnek és jogtalannak találta, „mert a hajdúböszörményi református egyház tanítóinak

²⁴ Uo. 1940. január 7. Kivonat a hajdúböszörményi református egyház presbitériumának jegyzőkönyvéből.

mindegyike egy bizonyos számmal ellátott állásra választott meg, s így a városban működő tanítót külterületi iskolához kirendelni, vagy áttenni nem lehet”.²⁵

1942. október 1-jétől a presbitérium az iskolaszéki előadói tisztség ellátásával Vánca Dezsőt, a fiúiskola igazgatóját bízta meg, aki megbízatását ellátta, de 1944. január 1-jén lemondott. Helyette *Bíró János* tanítót választották a tisztségre, de ezt a választást az egyháztanács nem fogadta el, mert az iskolaszéki titkárnak csak igazgató fogadható el az egyháztanács szerint, és főképpen a fiúiskola igazgatója, mert az itt van a város központjában, az egyháztanács irodájához közel és telefonon is elérhető. Egyébként is a többi iskolaigazgatónak több az elfoglaltsága, de Vánca Dezsőnek sem népiskolai, sem ipariskolai elfoglaltsága nem volt. Sillye János tanítót is javasolta az iskolaszék az előadói tisztségre, de az ő személyét se fogadta el az egyháztanács. Vánca Dezső 20 pengős tiszteletdíját az egyháztanács 30 pengőre emelte, kifejezve a munkája iránti megbecsülését.

1943 decemberében Sillye János, a tanítótestület elnöke — más településeknél már elfogadott módon — a havi fizetés 20 %-át karácsonyi segély címén kérte a tanítótestület tagjai részére. Az ezzel kapcsolatos kimutatást is elkészítette, kiszámítva mindenki részére az esedékes 20 %-ot, és az iskolaszék támogatásával benyújtotta a presbitériumnak. A felterjesztő szöveges indoklást is tett, hogy a szeretet ünnepén nagyon nemes gesztus volna az egyháztól, ha legodaadóbb híveit, a tanítószéket, karácsonyi segélyben részesítené. A presbitérium a szűkös anyagi körülményekre hivatkozva a kérelmet elutasította, döntéséről Dr. *Kálmán Sándor* iskolaszéki elnököt értesítette.

1944. április 16-án Dr. Révész Imre püspök beiktatása alkalmával ünnepi istentiszteletet tartottak a Kálvin téri templomban, ahol a püspök úr mondott ünnepi beszédet és köszöntötte őt többek között az iskolaszék elnöke és Sillye János a tanítótestület elnöke.

1944. június 16. A presbitérium kibővített presbitériumi ülést tartott a városháza nagytermében. 21 napirendi pontot tárgyaltak, s ebből 7 napirendi pont az iskolaszék előterjesztése volt; a katonai behívások kapcsán szükséges tanítói helyettesítések és a háborús helyzet miatt kialakult anyagi gondok megoldása az iskolákban és a tantestületekben.

Az 1946/1947-es tanév kezdetén *Jánossy Imre*, az iskolaszék elnöke az 563/1946. szám alatti átiratában kérte, hogy a tanerők a testi fenyítést lehetőleg bízzák a szülőkre. Az iskolaszék kívánatosnak tartja az ellenőrző könyvecske

²⁵ Uo. Jegyzőkönyvek 1939–1941. Idézet Varga Lajos indítványából. 1941. május 23.

bevezetését. A tantestület tagjai tudomásul vették az átiratot azzal, hogy nem látják szükségét az ellenőrző könyvecske bevezetésének. A testi fenytést a legcsekélyebb mértékre szorítva, lelki ráhatással és szeretetben való neveléssel igyekeztek a tanítók a szülők és az iskola közötti jó kapcsolatot fenntartani.²⁶

Az Egyetemes Konvent 4882/1947. számú körlevele elrendeli a gimnáziumoknak kollégiumokká való átalakítását. A kollégium legalább két tagozatból állt, I–VIII. osztályú általános iskolából, és I–IV. osztályú gimnáziumból. Az új intézmény felelős irányítója a kollégium rektora volt. Külön igazgatója volt a gimnáziumnak és külön az általános iskolának. A felügyelet a két tagozatban azonos módon történik. Az új intézmény neve: Református Bocskai Kollégium, rektora Dr. Sarkadi Nagy János volt.

A gimnázium igazgatója a presbitériumhoz átiratot küldött, melyben a konventi rendelkezésnek megfelelően az általános iskola kiépítésére 1–4. osztály felállítását kérte, az 5, 6, 7. osztály pedig a gimnázium volt 1–3. osztályának tanulói lettek. Az iskolaszék elnökének 425/1947. számú levele arról értesítette a kollégium igazgatóját, hogy az iskolaszék határozata értelmében a gimnáziumi általános iskola kifejlesztése érdekében az 1–4. osztályt egyenként 60 fő körüli tanulói létszámmal kell indítani. Az 1. és 2. osztály a központi fiú és központi leányiskola egy-egy üresen maradt termében tanuljon, a 3–4. osztályt pedig a gimnáziumban kell elhelyezni. A Református Bocskai Kollégium általános iskolai tagozatának igazgatója Dr. Molnár Pál lett.²⁷

Dr. Sarkadi Nagy János rektor a Kollégium céljairól így szólt: „Szeretettel és tisztelettel üdvözlöm a Református Bocskai Kollégium általános iskolájának és gimnáziumának nevelői karát első közös értekezletünkön. A közös szót hangsúlyozom ki, mert ez nemcsak szervezeti közösséget jelent a kollégium kebelén belül, hanem előhírnöke a kezdet kezdetén álló jobb magyar nevelésnek is, annak a nevelésnek, amelyik egyforma lehetőséget ad minden magyar gyermeknek, hogy Istentől kapott szellemi tehetségének megfelelően nevelést és oktatást kapjon”.²⁸

1948 nyarán az iskolák államosítása a nyolcosztályos általános iskola kiépülését meggyorsította. Az államosításról az Eötvös József utcai általános iskola tanévzáró értekezletének jegyzőkönyvében a következő olvasható: „Igazgató

²⁶ HBML. HbF1. VIII. 208/a. 1. Hajdúböszörményi református elemi iskola tantestületi jegyzőkönyve. 1930–1948. Az 1946. november 20. jegyzőkönyv 2.

²⁷ Uo. Hajdúböszörményi református egyház iskolaszéki jegyzőkönyv XII. 6/a. 1. 1909–1948. Bocskai István Gimnázium 1947. szeptember 16. 123.

²⁸ Uo. Bocskai Kollégium jkv. 1947–1948. XXVI. 661. 1. 1. o.

jelenti, hogy a mai napon az államosítással kapcsolatban illetékesek az iskola épületéről és felszereléséről leltárt vettek fel. Zár gondnok *Katonka Gábor* iskolatakarító. Bejelentés nélkül az iskolából semmi felszerelés nem vihető el”.²⁹

Az iskolák államosítását a 8000/1948. VKM, illetve a Tf. 2930/1948. számú rendelet alapján hajtották végre, ami a felekezeti iskolákat kivette az egyház irányítása alól és egyben az iskolaszékek működését is felszámolta.

²⁹ Uo. VIII. 208/a. 1. Az 1948. június 15. jegyzőkönyv 2.

AZ ENTWURF ÉS A KÖSZEGI BENCÉS ALGIMNÁZIUM

Az „*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*” (Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve) címet viselő, röviden csak Entwurfnak nevezett tervezet megjelenéséről először az „Allgemeines Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich (Az Ausztriai Császárság Törvénykezési és Kormányzati Közlönye)” adott hírt 1849. szeptember 16-án.¹ Ez a tervezet a magyar oktatástörténet egyik legtöbbet vitatott dokumentuma, amelyről 1850 szeptembere végén a „Reorganisation der Katholischen Gymnasien (A katolikus gimnáziumok újjászervezése)” című osztrák minisztériumi rendelet formájában már a kőszegi bencés gimnáziumban is tudomást szereztek.² Azon a kora őszi, szeptemberi napon, amikor a bencés igazgató, *Spáth Fulgent* ezt a rendeletet kihirdette, néma csend fogadta az utasítást. *Waldmayer Márton*, *Holler Engelbert*, *Strommer Gallus*, *Witzmann Gyula* és *Beldődy Kálmán*, a bencés tantestület idő szerinti tagjai az 1850/51-es tanév ezen első tanári értekezletén — a jegyzőkönyv tanúsága szerint — nem kommentálták a bejelentést. Érezhetően reménykedtek még. Legalább abban, hogy a kőszegi intézet magyar tannyelvű marad. De arra ők sem gondoltak, hogy a kőszegi bencés oktatás harmadicötödik tanévében a rend helyi működése történetének legválságosabb szakaszába ért. A tét nagy volt. A bencés tantestület még jól emlékezett a két évvel korábbi bécsi vádakra. A császárváros ugyanis a „túlzott magyar szellem előmozdítása” révén az 1848-as forradalom előkészítésével vádolta a bencés rendet.³ Amikor 1850 tavaszán *Leo Thun–Hohensten* gróf

¹ Allgemeines Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich — Jahrgang 1849. Schönbrunn. 1849. szeptember 17., Nr. 393. 711. o., ahol azonban egyben arra is történt utalás, hogy magát a tervezetet a cs. és kir. udvari és állami nyomda külön kötetben jelentette meg.

² A kőszegi Szt. Benedek-rendi algimnázium iratai (a továbbiakban: A kőszegi bencés algimn. ir.), 1850–1908. In: A kőszegi I. Ferenc József Kath. Főgimnázium iratai. A Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára (a továbbiakban: VamL. KFL.), Jegyzőkönyvek 4. cs. 1850–1857. Conferenz (a továbbiakban: Konf. Jgyzk.) Nr. 2., Kőszeg, 1850. szeptember 24.

³ Pacher Donát: A kőszegi gimnázium története. In: *A pannonhalmi Szt. Benedek rend kőszegi gymnasiumának értesítője az 1894/95. iskolai évről*. Kőszeg, 1895. 97. o. Ezt erősíti a Leo Thun–Hohenstein gróf cs. kir. kultusz és oktatási miniszter szemrehányása is 1849 szeptemberében: Sörös Ignác: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. VI. A) köt. In: *A pannonhalmi főapátság története*. Bp. 1916. 99. o.

kultusz és oktatási minisztériuma a kőszegi gimnáziumot a német tannyelvű intézetek közé sorolta, *Rimely Mihály* bencés főapátnak kellett mérsékletre inteni a rend Kőszegen oktató tagjait is: „Csak arra kérek minden testvérünket, hogy se az iskolában, se azon kívül ne mutassák az ellenállás legkisebb jelét sem, és ne okozzanak nehézségeket a bevezetett újítással szemben — hangzott az intés a főapát latin nyelvű levelében — ugyanis minden oldalról árulóval vagyunk körülvéve (quoniam ex omni parte obsiti sunt delatoribus).”⁴ Attól tartott, hogy kemény ellenállásuk miatt maga a rend kerülhet veszélybe. Annak ismeretében, hogy a rendi életben reformer szelleműnek ismert Rimely főapát 1846-ban a konzervatív párt érdekében lépett fel a politikában, e fenti levél más megvilágításba kerül.⁵ Az „árulás” az ő olvasatában ugyanis az uralkodó házzal szembeni ellenállásban keresendő. Ez derült ki a pozsonyi, a soproni, a kőszegi, a „kisceli” és a pápai rendházakban 1850. április 5–12. közt tett főapáti vizitációk alkalmával, amikor is főapát „őszinte ragaszkodást” és „feltétlen engedelmességet” kért a rend tagjaitól a Habsburg-ház iránt.⁶ Nyilván nem véletlen, hogy Rimely Mihály főapát 1852. szeptember 28-án az uralkodótól megkapta a „Szent István-rend kiskeresztje” kitüntetését.⁷ Ez a dolgozat a rendkívül nehéz helyzetben is helytállóknak állít emléket a magyarországi bencésrendi iskolázás ezer esztendő jubileumán, amely voltaképpen a magyarországi oktatástörténet évfordulója egyben.

Válságos köz- és egyházjogi állapotok között

A kőszegi testület a főapáti intelemnek minden együttérzése ellenére voltaképpen egyedül maradt. Be kellett látnia, hogy a rendjéért felelős főapát sem tehetett mást. Még így is kétértelműen fogalmazott. Az 1848–1849-es európai és itáliai forradalmak a Habsburg császári házat és a pápai államot is egy oldalra állították. A világi hatalmát veszített IX. Pius — aki csak 1850 áprilisában mert visszatérni Rómába — mindenekelőtt konkordátumokkal igyekezett megtartani befolyását a katolikus egyház felett. Spanyolország és Toscana után IX. Piusnak csak 1855-ben sikerült megkötnie a konkordátumot I. Ferenc József császárral, akit ezzel a birodalmi egyházak autonómiája és a jozefinista egyházpolitikai tradícióiról való lemondásra készített. Minthogy az osztrák konkordátum

⁴ Pacher Donát: i. m. 98. o.

⁵ Sörös Pongrác: i. m. 93. o.

⁶ Uo. 100. o.

⁷ Uo. 197. o.

magyar szempontból minden alkotmányos alap nélkül jött létre, ezért azt a magyar püspöki kar nem ismerte el sohasem.⁸ Köz- és egyházi szempontból is válságos évek voltak ezek. Félni kellett attól 1850-ben, hogy az osztrák császár a jozefinista egyházpolitikai elvek felelevenítésével kezeli majd a magyar királyi főkegyúri jogot. Annak ellenére, hogy a koronázás hiányában az „apostoli” cím sem illette meg.⁹ Ennek ellenére Rimely főpát így fejezte be a fent idézett levelét: „Agant, quae agere debent et quantum possunt (Tegyétek meg, amit meg kell tenniük és amennyit megtenni képesek)”.¹⁰ Ez a főpáti intés nem a passzív rezisztenciára buzdított, de nem is a nyílt együttműködésre. Tudomásul kellett venni egyelőre, hogy az 1849-es oktrojált olmützi alkotmánnyal Magyarország az osztrák centralizált Gesamtstaat egyik tartománya lett. Ezt az új státuszt aztán az 1851-es Szilveszteri pántes tette alaptörvényé. Mégis, az egész helyzet legsúlyosabb teherterelei közé tartozott, hogy ebben a mind alkotmányjogilag, mind egyházi jogilag válságos helyzetben az Entwurf a magyarországi oktatásügy polgárosodását kínálta.

Feltűnő fluktuáció a kőszegi igazgatói hivatalban

Az 1849. október 22-én megtartott első tantestületi értekezleten a kőszegi bencés testületet Spáth Fulgent igazgató, Finck Justin, *Grätzl (Krötzel) Kálmán*, *Kovatsits (Kovacsics) Marcell*, Waldmayer Márton, Witzmann Gyula és Strommel Gál alkotta.¹¹ Ez a tantestület három héttel később Beldödy Kálmánnal egészült ki, de 80 %-ban azonos volt a forradalom és szabadságharc előtt itt tanító rendtagokkal. Éppen ezért meglepő az igazgatói bevezető. Idéznünk kell: „A forradalom vésznapjaiban társadalmi állapotunk mélyében felrázkódtatván a harcosok riadásai, a folytonos izgatás rémülései között a szelédobb tanulmányok s népművészetek szava elhangozván, a tanulmányi intézetek állapota is nyomva vala; de legyőzve a vitéz császári sereg által a lázadási szörny és a polgári életnek minden ágaira az óhajtott béke, rend és szabályosság vissza hozatván a tudományokra is virágzóbb korszak viruland”.¹²

⁸ Gergely Jenő: *A pápaság története* Bp., 1982. 280–291. o.

⁹ *Magyar alkotmánytörténet* Bp., 1995. 174. o.

¹⁰ Pacher Donát: i. m. 98. o.

¹¹ Holler Engelbert: *A Kőszegi Gimnásium története a pannonhalmi Szt. Benedek-rendiek félszázados működése emlékéül*. In: *Értesítvény a pannonhalmi Szt. Benedek-rendiek Kőszegi Gimnásiumáról az 1864/65. tanév II. félévében*. Kőszeg, 1865. július 29. 9. o.

¹² Konf. Jgyzk. Kőszeg, 1849. október 22., I. félév 1. sz. ülés

Spáth Fulgent igazgató első tanévnyitó gondolatai nem arathattak túl nagy sikert a testület tagjai között. Pedig Rimely főapát is erre gondolhatott, amikor intő levelét a „megtenni kell” és „képes” követendő magatartásáról megírta. A főapát, aki az 1830/31-es tanévtől maga is kilenc esztendőn át vezette a kőszegi gimnáziumot, az 1850 tavaszán elhangzott intő sorait így fejezte be: „Non illorum conscientia oneratur, si institutioni aptatus non respondeat plenus effectus (Azok lelkiismerete ne terheltessék, ha a rendeletnek végrehajtási ereje nincs)”.¹³ Mintha felmentés lenne ezekben a sorokban, de benne van az is, hogy tudniillik a bécsi újítás („reformatio”) végrehajtásának érvényét mind a magyar alkotmányosság, mind az fenntartó bencés rendnek ebből következő viszonylagos független volta megkérdőjelezi. Spáth Fulgent bevezető szavai azonban ezen túlmentek. A forradalom mint „folytonos izgatás” valóban elnyomta a tanulás és a művészetek hangját. Ez, úgymond, természetes következménye volt a radiális változásoknak. A Bécs és a bencés rend közt kialakult feszült viszony feloldása, valamint a főapát levelének ismeretében válik világossá, hogy tudniillik az igazgató miért fogalmazott oly aulikus hangnemben a „vitéz császári sereg” győzelméről a „lázadás szörnyéről”, továbbá, hogy a megteremtett „béke, rend és szabályosság” a tudományokra is újra a virágzás korszakát hozta. A kőszegi bencés igazgatónak a forradalomról formált álláspontja nagyon hasonlított IX. Pius pápának az itáliai forradalmi változásokhoz való viszonyára. Nem véletlen, hiszen Rimely főapát magatartása is nagyon közel állt a Vatikánéhoz. De amennyivel többet adott fel a magyar alkotmányosság szelleméből, annyira több függetlenséget remélt az egyház (a rend) javára visszanyerni a császári fegyverek teremtette béke árán éppen a császár hatalmától. Nem tudni, mi annak az oka, hogy a következő tanév jegyzőkönyveit már nem Spáth Fulgent, hanem rendtársa, Finck Jusztin jegyezte mint kőszegi igazgató, de az bizonyos, hogy a rend tagjait nem hagyta érintetlenül Eötvös József 1848-as liberális tantárgyszemlélete. Az Eötvös-féle tervezet ugyanis nem szerepeltette a rendes tantárgyak között a hitoktatást, hanem azt az órarenden kívül tervezte elvégeztetni.¹⁴ Olyan ambivalencia ez, amelyet nehezen oldhatott fel a rendjéhez, egyházához és hazájához egyként alkalmazkodni akaró rendi igazgató. S ha ehhez hozzáteszünk, hogy a főapát rendkívül kemény vitát folytatott 1848-ban Eötvös Józseffel az új rendszerű gimnáziumok, a tanári pályázatok és a katolikus alapítványok tárgyában, akkor megértjük, hogy a bencés rend érdekeinek védelme a magyar

¹³ Pacher Donát: i. m. 98. o.

¹⁴ Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Bp., 1988. 77. o.

iskolarendszer készülő reformjával már korábban szembeállította a konzervatív politikát támogató főapátot és a liberális reformer magyar minisztert.¹⁵

Nehéz megítélni, hogy ebben az igazgatóváltásban Spáth Fulgent aulitikus lojalitása vajon közrejátszott-e, mert az új igazgató még nála is udvarhűbb álláspontot képviselt. Egy esztendővel később ugyanis már az egész tantestület (Lehrercollegium) az Entwurf-ban lefektetett magasztos cél együttes szolgálatára biztatta: „um so den Majestätischen Wahlspruch: »Unitis viribus« gemäß zum Riesengebäude der Schulorganisation auch einen, obgleich kleinen, jedoch nützlichen Stein darreichen zu können (hogy a Felség »Egyesült erővel« jelmondata értelmében az iskolai szervezet hatalmas épületéhez, ha mégoly kicsi, de hasznos követ adjunk)”.¹⁶ Az tény, hogy egy esztendővel később már Finck Jusztin sem volt Kőszegen, noha Waldmayer Mártonnal együtt az 1839/40-es tanévtől kezdve a legrégebbi tagja volt a testületnek. A kőszegi „bencés rendi gimnázium (ein Benediktiner Corporations)” 1849–1851 között — azaz három iskolaév alatt — három igazgatót kapott. S ez éppen akkor történt, amikor a rend is az átállás rendkívül nehéz időszakát élte. Az 1851/52-es tanévben már *Ramóczy Valérián* került a kőszegi intézet élére. A valójában Rimely főapát és *Ferdinand Sterne* cs. kir. iskolaügyi tanácsos által előterjesztett közös jelölést természetesen a cs. kir. kultusz- és oktatási minisztériumnak is meg kellett erősíteni. Ezt aztán báró Hauer István, a soproni kerület főispánja küldte le Kőszegre 1851. október 8-án.¹⁷ Nehéz eldönteni, hogy mi okozta a kőszegi igazgatói hivatalban tapasztalható fluktuációt. Ramóczy igazgatót ráadásul nem is a helyi tantestületből nevezték ki, mint eddig az általában szokásban volt. Mégis ezzel néhány évre nyugvópontra jutott a kőszegi intézet vezetésében érzékelhető vita, amely azonban aligha volt független az Organisationsentwurf bevezetésével járó nehézségektől.

Az utolsó tanév a folytonosság, a magyar tannyelvűség jegyében

Az első év konferencia-jegyzőkönyvei még magyarul készültek. Nélkülözik azokat a későbbi formákat és ügyrendet, amelyet a Császári és Királyi Soproni Katonai Kerület révén a bécsi központi hatóságok olyan bürokratikusá

¹⁵ Sörös Pongrác: i. m. 97–98. o.

¹⁶ Konf. Jgyzk. Nr. 3., Finck Jusztin igazgató ünnepi beszéde, Kőszeg, 1850. október 12.

¹⁷ Ramóczy Valérián igazgató kinevezésének miniszteri megerősítés, Hauer István levele, A kőszegi bencés algimn. ir., Általános iratok (a továbbiakban: Ált. ir.) 1850–1852. 23. cs. Nr. 133. Sopron, 1851. október 8.

tettek. Még nézni is rossz azt a folyamatot, ahogy ezek a dokumentumok lassan a rendeletek és az utasítások pusztá felsorolásává válnak.

Ez 1849/1850-es állapotokról jó képet mutat az iskolaév végén tett „tanodai szemle” (Schulbereisung) jegyzőkönyve. Ferdinand Sterne iskolaügyi tanácsos és tanulmányi felügyelő — aki 1849 decemberében váltotta fel *Deáky Zsigmondot*, a volt Győri Tanulmányi Kerület főigazgatóját — tizenkét pontban foglalta össze Spáth Fulgent kőszegi igazgatóval a látogatás szempontjait: az intézet jellege, az épület és annak fenntartása, az ösztöndíjalapítványok és taneszközök, a gimnázium fő-, illetve algimnáziummá alakításának akadályai, az intézet tanulólétszám és azok nemzetiségi összetétele, a város és a vármegye lakossága és nemzetiségi összetétele, a vegyes tannyelvű oktatás elve, a tannyelv megválasztása, az új tanrendszer alkalmazása és akadályai, az új tanrendszer elleni kifogások, valamint egyéb észrevételek.¹⁸

A bencés rendi testület ebből értette meg, hogy a változás odafenn el volt döntve. Nem hitte még, de megértette. Azt vélelmezte, hogy ebben a bencés rendet valódi partnernek tekintik Bécsben. Ezért a „12 pontokra” fogalmazott válaszaiban jobban hitt, mint a bécsi adminisztráció eltökéltségében. A kőszegi intézet álladalmi jellege, a Szent Benedek-rend által fenntartott kőszegi belvárosi gimnáziumi épület, a Kőszegre is kiterjesztendő közalapítványok, a város által kezelt magánalapítványok ügye, valamint a tanárok magánkönyvtára, mint működési biztosíték nem okozott vitát a bécsi és soproni cs. kir. főhatóságok és a bencések között. Viszont érzékelhető rejtett konfliktusokat gerjesztett a többi kérdés különböző megítélése. A kőszegi testület egyetértett ugyan azzal, hogy a mesterségre és kereskedelemre előkészítő reáltanodára Kőszegen nagy szükség volna. Arról azonban láthatóan hallani sem akarnak, hogy a gimnáziumot alakítsák át erre a célra, hiszen azt „nehezíti egy tanárnak hiánya, ki a tanodában elő nem adandó tantárgyakat tanítaná”. A kőszegi bencések alapítványhiány miatt nem tudják vállalni a főgimnáziummá alakítást, de az algimnázium megtartásának semmi akadályát nem látták. A tanulók létszáma és nemzetiségi összetétele voltaképpen ténykérdés, hiszen a 160 fős átlagszámnál jóval magasabb tanulólétszámot mutatott ki 1847/1848-ig a kőszegi intézet.¹⁹ Ebből az évből 100 magyar, 42 német, 12 horvát, 2 vendus (szlovén vagy vend) és 4 zsidó

¹⁸ A Sterne-féle tanodai szemle jgyzk. Kőszeg, 1850. július 31. Uo. szám nélkül, valamint Deáky Zsigmond főigazgató állása és a Győri Tanulmányi Kerület megszüntetésére vonatkozó értesítés. Győr, 1849. december 10., Konf. Jgyzk. 3. sz. ülés.

¹⁹ 1815/1816–1847/1848-as tanév közötti a létszám 192–300 között mozgott, jobbra a 250 fő körül inkább. Holler Engelbert: i. m. 7–9. o.

nemzetiségű tanulót tartottak nyilván. A tanulói létszám még csak az intézet átmentésének érvei közé tartozott, de a nemzetiségi megoszlás kimutatása az oktatási nyelvért, a tannyelvért folyó harc része volt már. A beiskolázási körzet alapadatai, így a város és a vármegye lakosságának adatai — amelyek persze nem fedték ténylegesen a körzet nagyságát — ugyancsak ebbe a körbe tartoztak. Kőszeg városának ekkor 6258 lakosa volt, ebből „4786 német, 1003 magyar, 140 zsidó, 10 horvát, 2 cseh, 1 tót, a többi távol van”. Vármegyei adatokat nem tudtak a bencések produkálni, a városi adatok azonban érdekes módon éppen az ellenkezőjét bizonyították annak, amit a tanulói nemzetiségi arányban láttunk a magyar és német elem között. Úgy tűnik, a városi adatokkal a bencések el is veszítették ezt a küzdelmet. Ezek után a tantestület nyilván már csak a vegyes tannyelvért szállhatott volna síkra; ráadásul annak a vármegyei statisztikának az alapján, amit nem is tudott bemutatni. De nem ez történt, hanem — nyilván az intézeti adatok alapján — végül is a magyar nyelv használatát kérte, hivatkozva a magyarlakta vidékekről érkező magyar tanulói többségre.²⁰

Az utolsó három kérdés lényegében az Entwurf, az „új tanrendszer” bevezetésére vonatkozott. Nem tudni, vajon ismerték-e ekkor a rend kőszegi tagjai az Entwurf anyagát, hiszen rendkívül optimista módon ítélték meg az „új rendszer egész terjedelmében” történő alkalmazhatóságát. Persze azzal a megszorítással, hogy csak hat év múlva lehet kivitelezni, mondván, „mert abban több tantárgy jó elő, mely Magyarországon eddig nem tanított”. S hogy milyen kifogásokat emelnek, feltételeket szabnak a helyi tanárok a bevezetés ügyében? Azt, hogy a görög nyelvet rendkívüli tantárgyként, a „speciális osztrák történet és statisztika” (földrajz) helyett Magyarország történetét és statisztikáját (földrajzát) tanítsák. Végül az egyebek között azt kívánta a testület, hogy csak addig használják az osztrák tankönyveket, amíg a magyar tankönyveket pótolják.

A cs. kir. tanfelügyelői látogatás láthatóan minden lényeges kérdést felvetett, ami akkor az iskola átalakítását érinthette. Nem válaszolt mindenre, de legalább megfogalmazta azt. Igaz, a bencés rend szempontjából, de ez legalább az egyik fél álláspontját világossá tette. A gyengébb felét, persze. Hiszen nem tulajdonított nagyobb jelentőséget annak, hogy az iskolaév során (1849. november 7 – 1850. július 31.) Bécs megalapozta a teljes fordulatot: az osztrák tanulmányi felügyelői rendszer bevezetésével, a tankönyvvizícióval a használatban lévő tankönyvek listája alapján, a német oktatási nyelv bevezetésének előkészítésével, a tényleges újjászervezés előtti figyelmeztetésekkel a tárgyak gyakorlatias

²⁰ Zibolen Endre: Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. In: *Entwurf* 34. sz. jgyz. 16. o.

oktatásáról.²¹ Amikor 1850. május 31-én *Hauer* báró, soproni kerületi főispán a kerület polgármestereit mint kormánybiztosokat, illetve a sz. kir. városok magisztrátusát Ferdinánd Sterne szemlekörútjáról értesítette, majd június 18-án az erről szóló utasítást a tantestület is megtárgyalta, nem félelmet, hanem reményt váltott ki a testületből. Abban bízott, hogy az intézet az „eredeti alapításánál fogva jogszerűen” fenntartható és mivel az iskolában a többség magyar nemzetiségű tanuló, ezért a magyar tannyelv is megtartható.²²

Meg kell jegyezni, hogy a kőszegi bencés tanári kar Spáth Fulgent vezetése alatt mindent elkövetett, hogy megőrizze az *oktatás folytonosságát és annak magyar nyelvűségét*. Törekvései azonban illuzórikusak voltak az adott viszonyok között. Mert mindvégig ragaszkodott egyfelől ahhoz az illúzióhoz, hogy a fent említett, magyar szempontból alkotmányellenes hatalmi helyzetben fennmaradhat a jogszerűség, azaz a folytonosság. Másfelől ahhoz, hogy a város lakosságának német, de a tanulók magyar többsége ellenére nem kell bevezetni a német tannyelvet. Az *intézeti autonómia* és a *tanulói tannyelvi majoritás* jegyében foglalt állást az év során minden utasítással szemben. Az „új rendszerrel” szemben ennek ellenére nem emeltek elvi kifogásokat, csak a további feltételeiket fogalmazták meg: a görög nyelv rendkívüli státuszával és a magyar történelem–statisztika (földrajz) tantárgy oktatásával az osztrák helyett. Mindennek az ellenkezője történt. És Spáth Fulgentet rend- és tanártársa, Finck Jusztin váltotta fel az igazgatói székben.

A gimnázium osztrák mintájú újjászervezésének megalapozása

Az 1850/1851-es tanév ugyan az igazgatóváltás jegyében kezdődött, de nem ez a tény árulkodott a legjobban a bencés korszak legnagyobb fordulatáról, hanem a német tannyelv bevezetése. A soproni születésű báró Hauer István, a soproni cs. kir. kerület főispánja — aki anyai ágon a magyar Sigray-család tagja volt és magyarul is jól beszélt — még 1850. március 4-én Sopronból megküldte az erről

²¹ A tanulmányi felügyelői rendszerről: Geringer báró 1548/1850. sz. rendelete 1850. január 30-án: Ált. ir. Nr. 4.; a tankönyvrevízióról: 1850. február 26., Konf. Jgyzk. 5. ülés; a német tannyelv bevezetéséről: 1850. március 4., Konf. Jgyzk. 2. ülés; a tárgyak gyakorlatias oktatásáról. Sopron, 1850. április 16., Ált. ir. Nr. 3.; valamint Kőszeg, 1850. április 20., Konf. Jgyzk. 2. ülés

²² Hauer báró a tanulmányi felügyelő szemlekörútjáról. Sopron, 1850. május 31., Ált. ir. szám nélkül; a tantestület reagálása. Kőszeg, 1850. június 18., Konf. Jgyzk. 5. ülés

szóló döntést.²³ A leiratból világossá vált, hogy a bencés tantestületnek a magyar anyanyelvű tanulók jelentős többségére alapított reménye szertefoszlott.

Ez a felsőbb határozat arra hivatkozott, hogy az intézet nem fog tudni különben megfelelni Kőszeg és környéke (Umkreis) németisége kívánalmainak, de lényegében a „Magyar koronatartomány oktatásügye ideiglenes szervezete alapelvei határozatainak (den Bestimmungen der Grundsätze über provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn)”. Ha eddig nem, akkor most minden világossá vált a kőszegi bencés tantestület számára. Ferdinand Sterne cs. kir. tanfelügyelő júliusi kerületi szemleútján a kőszegi intézetet is tehát az oszthatatlan ausztriai örökös monarchiába betagolt magyar koronatartomány (Kronlande) oktatásügye érdekei szerint kezelte. Azaz a „magyar koronatartomány” soproni kerületének iskoláit tehát a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1849. október 9-én aláírt, és *Karl von Geringer* magyarországi polgári kormánybiztos által egy hónap késéssel közreadott „alapelvek (Grundsätze)” hatálya alá „rendelte”. Ezzel a helyi gimnázium bencés tanárainak másik illúziója is szertefoszlott: az eredeti alapításból folyó jogszerű működésre, a folytonosságra vonatkozóan. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert az Entwurf bevezetését, a magyarországi középszintű oktatás osztrák mintájú újjászervezését de iure az „alapelveknek” az olmützi alkotmányra való hivatkozásával alapozták meg.

A nyelvi rendelet és annak háttere

Valójában minden nyelvi változás a fentiekből következett a kőszegi bencés gimnáziumban is: a német tanítási nyelv (Schulsprache) bevezetése, a magyar nyelvnek nem kötelező (unobligates Sprachstudium) tantárggyá minősítése, a tanárok német nyelvű esküszövegének kötelezővé tétele, a tantestületi értekezletek (konferenciák) jegyzőkönyveinek és a teljes iskolai ügyvitel német nyelvű szerkesztése, a magyar nyelvű egyházi énekek latin nyelvű himnuszokkal történő felcserélése. Az „alapelvek” német nyelvű érvénye utolérte persze a tankönyvek, továbbá az iskolai törvények, azaz a rendtartás, a beadványok, a bizonyítványok nyelvét is.²⁴

²³ Szabad György: Politikai magatartásformák az 1850-es években — Az önkényuralom kiszolgálói. In: *Magyarország története. 1848–1890.* 1979. I. k. Bp., 488. o., valamint Hauer István leirata a német tannyelvről. Konf. Jgyzk. Nr. 2. Kőszeg, 1850. március 18.

²⁴ A tannyelvre vonatkozó leiratok megtalálhatók a kőszegi bencés algimnázium idézett általános iratainak és a tantestületi konferenciák jegyzőkönyveinek 1850–1854 között született forrás-

De az „alapelvek” adminisztratív kiterjesztésében született meg a tanügynek az az újjászervezése (Neuorganisation), amelynek mibenlétét a kőszegi testület igazgatója és tagjai valószínű Ferdinand Sterne cs. kir. tanfelügyelő 1850. júliusi szemlájén még nem ismerhették. És ez volt az oktatás nyelve megváltoztatásának háttérében is. Máskülönben ugyanis nem írhatták volna le a fent idézett jegyzőkönyvben, hogy az újjászervezésnek mindössze annyi feltételt szabnak, hogy görög nyelv és a magyar történelem–statisztika (földrajz) tantárgyak tanítása helyére kerüljön. Ezúttal csak annyit jegyzünk meg: a tantestületnek a tanfelügyelői szemlén tapasztalt jóhiszemű reagálása mutatja a legjobban, hogy azon 1849/1850-es tanév végén még valóban nem tudatosodott a kőszegi bencések között az osztrák mintájú újjászervezés hordereje. Még 1850 szeptemberében sem, amikor pedig Finck Justin igazgató a testületnek kihirdette a már említett reorganizációs rendeletet.

A nyilvánossági jog és intézeti reform

Amikor I. Ferenc császár 1802 novemberében többek között a bencés rendet is visszaállította, a visszaszámzatott birtok fejében kötelezte a rendet a nyilvános oktatásra. A nyilvánossági jogot Mária Terézia a Ratio Educationisban fektette le, amelyben az egész tanügyet uralkodói hatáskörbe utalta, majd 1806-ban I. Ferenc a királyit (álladalmi) „katolikussá” minősítette. Ezekkel vált az oktatás „állami érdekűvé”, amely az akkor még monopolizált egyházi oktatás érdekeit óhatatlanul meg is szorította. Az iskolafenntartás jogával működő, a törvényes feltételekkel rendelkező egyházi (katolikus) fenntartású intézetek azonban éppoly nyilvánosak lettek, mint az állam hasonló szintű iskolái. Így lett a kőszegi gimnázium még a piarista korszakban „királyi (katolikus) gymnasium”, és maradt meg eme „álladalmi, nyilvános jellege”, amikor a bencések az 1815/1816-os esztendőben az oktatást ott átvették. Nyilván nem véletlen, hogy 1852-ben, a bencés nyilvános oktatás 50. évfordulóján a nagyhéten szokásos három napos lelkigyakorlatokat Kőszegen is jubileumi lelkigyakorlatokká (Jubiläums–Andachtsübungen) nyilvánították.²⁵

A kőszegi bencés gimnázium 1850/1851-ben „Kaiserlich-königliches Günser Gymnasium (Császári és Királyi Kőszegi Gymnasium)” lett. S minthogy a hatosztályos középiskolát négyosztályossá szervezték át, az új rendszerben a

anyagában. Minthogy nemcsak helyi érvényű döntések sorozatáról van szó, ezért egyúttal a szoros helyi forráshivatkozást elhagyjuk.

²⁵ Konf. Jgyzk. Nr. 8. 1852. május 5.

kőszegi algimnázium (Benediktiner Unter-Gymnasium zu Günß).²⁶ A német elnevezést a gimnázium pecsétfeliratában érdekes módon nem változtatták meg. A „Sigillum Gymnasii Ginsiensis (Kőszegi Gimnázium Pecsétje)” latin köriratú szövegben érdekes módon még az algimnáziumra sincs utalás, noha 1851 júliusában már kifejezetten a „négyosztályos kőszegi gimnázium (Lehrplan der 4 classigen Günser Gymnasiums)” kapott felszólítást tantervkészítésre.²⁷ Ez azért feltűnő, mert a nyilvánossági joggal felruházott kőszegi bencés gimnázium ennek megfelelő vizsgáztatási joggal is rendelkezett. Az itt kiadott német nyelvű bizonyítványok bélyegzésére pedig ugyanekkor az új pecsét elkészíttetését is elrendelték. Ezt használták még 1858-ban is.²⁸ Hogy a gimnázium nyilvánossága és az állam által garantált certifikáció között milyen közvetlen kapcsolat van, azt a kiadott bizonyítvány német elnevezése is jól mutatja. Ezeket „jogállamilag érvényes gimnáziumi bizonyítványoknak (rechtsstaatsgültige Gymnasial-Zeugnisse)” nevezték, ám itt nem a polgári demokrácia jogállamiságára, hanem a Habsburg neoabszolutizmus jogérvényesítésére kell gondolni.²⁹ Azaz csak az a gimnáziumi bizonyítvány érvényes az állam előtt, amely nyilvánossági joggal rendelkezik. 1851 júliusára a kőszegi bencés rendi cs. és kir. algimnázium tehát készen állt a teljes újjászervezés befogadására. Anélkül, hogy a testület érvényesítette volna a görög nyelv és a magyar történelem–földrajz tantárgyak tanítására vonatkozó feltételeit.

Teljes igényű birodalmi szabályozás? Az iskolaügy polgárosodása

Összetett, nehéz kérdések ezek. De valószínű mindkét felvetés érvényes. Különösségét mégis az adja, hogy a totális szabályozást egy levert nemzeti és polgári forradalom és szabadságharc után hajtották végre. Ráadásul a győzők és az azokkal együttműködők diktátuma és aktív részvétele mellett. Persze az együttműködés nemzeti szempontú minősítésének van ugyan létjogosultsága, de észre kell venni a diktátumba csomagolt polgárosodást is.

²⁶ Finck Justin: Programm des Benediktiner Unter-Gymnasium zu Günß zu der am 30. Juli 1851 abgehaltenen öffentlichen Schlußprüfung, Kőszeg, 1851. 1. o.

²⁷ Lehrplan der 4 classigen Günser Gymnasiums 1850/51. Konf. Jgyzk. Nr. 13. Kőszeg, 1851. július 27.

²⁸ A gimnáziumi pecsét készíttetésére vonatkozó utasítás. Konf. Jgyzk. Nr. 13. Kőszeg, 1851. július 27., valamint Gymnasial-Zeugnis, Pick Ignác izraelita magántanuló bizonyítványának bélyegzése. Kőszeg, 1858. október 1. uo. (!)

²⁹ A „Rechtsstaatsgültige Gymnasial-Zeugnisse” ügye: Konf. Jgyzk. Nr. 7. Kőszeg, 1851. február 8.

Az első kérdésre könnyebb válaszolni. Az ún. „alapelvek” 10. pontja értelmében a magyar középiskolákat ideiglenesen (provisorisch), „az ausztriai közép- és reáltanodák szerkezetének nyomtatott terve”, azaz Entwurfja szerint kell átalakítani.³⁰ A magyar közoktatás már ismerte az állami szabályozás mibenlétét: az 1777-es és az 1806-os Ratio Educationis formájában. A Ratio Educationis, az „oktatás-nevelési rendszer” szabályozásának itt azonban csak arra az 1806-os változatára emlékeztetünk, amely „csak a katolikus (királyi) iskolákban volt érvényes”, hiszen az 1790/1791-es 26. törvénycikk a protestáns iskolák számára autonómiájukra való tekintettel teljes tanügyi szabadságot biztosított.³¹

Amikor tehát azt keressük, hogy milyen jellegű a magyar tanügy osztrák mintájú újjászervezése, akkor egy dolgot külön hangsúlyoznunk kell: 1815–1866 között a Habsburg monarchia a *monarchikus föderalizmus* keretében akarta megvalósítani állami és igazgatási modernizációját. A következőképpen a nemzeti keretek elvetésével. 1842-ben Ausztria kimaradt a Német Szövetségből, így Kelet-Közép-Európai hatalom maradt. 1849-ben a magyar rendi nemzeti liberalizmus alkotmányos monarchiáját számolta fel orosz cári segítséggel. Ezt követően újra napirendre került az *abszolutisztikus modernizáció* alternatívája, benne a tanügy abszolutisztikus modernizációjával.³² Ugyanakkor azt is le kell szögezni, hogy a szent szövetségi kontinentális Európában a „trón és oltár” homályosan körvonalazott 1815 utáni szövetsége is újra „polgárjogot” kapott.³³ Ez az oka a magyar rendiség és az uralkodó kompromisszumára alapított 1806-os oktatásügyi kódex, Eötvös 1848-as liberális reformterve és a Leo Thun–Hohenstein gróf bevezette Entwurf célkitűzései közti különbségeknek.

Eme összefüggések tükrében nem lehet azon csodálkozni, hogy az „alapelvek” és az Entwurf jegyében teljes körű, a császárság szolgálatába állított és neoabszolutisztikus eszközökkel végrehajtott modernizálás kezdődött. A szabályozás most már a protestáns iskolákra is kiterjedt. Az iskolaügy polgárosítása felülről indult meg. A katolikus rendi gimnáziumokban a magyar katolikus egyházi viszonylagos függetlensége tiszteletben tartásával, de a magyar nemzeti érdekek kizárásával.

³⁰ Mészáros István: i. m. 78. o.

³¹ *Ratio Educationis, az 1771-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása* Bp., 1981. 9. o.

³² Glatz Ferenc: Nemzeté válás és állami önállóság 1830–1867. In: *A magyarok krónikája*. Bp., 1995. 374–375. o.

³³ Kinder, Hermann – Hilgemann, Werner: *Világtörténelem–SH atlasz*. Bp. – Berlin 1992. 317. o.

Az Entwurf és a rendeleti kormányzás jegyében (1850–1853)

A bécsi neoabszolutizmus kétféle módszert talált arra, hogy érvényesítse akaratát. Egyfelől ott volt az Entwurf. Iskolai bevezetését Bécs és Sopron szigorúan ellenőrizte és érvényesítette. Másfelől ott voltak a minisztériumi rendeletek, a kerületi utasítások. Ezeknek valóságos dömpingjét szabadította az iskolákra.

Az Entwurf mint az újjászervezés tükré

Így volt ez a kőszegi bencés algimnázium esetében is. Az 1850/1851–1852/1853-as tanévek közt lezajlott három tanév lényegében az Entwurf bevezetésének három esztendeje volt. A források sokat elárulnak erről a folyamatról. Példának okáért arról, hogy a 122 paragrafust és XVI végrehajtási függelékkel tartalmazó Entwurfnak mely rendelkezéseit lehetett a legnehezebben érvényesíteni. Ez abból derült ki, hogy a soproni kerület az Entwurf mely rendelkezéseire tért vissza hol utasítás formájában, hol a kötelezően beküldött konferencia jegyzőkönyvek hivatali kritikájában. Azaz, hol alkalmazott a kőszegi gimnázium igazgatójával vagy tantestületével szemben az Entwurf ügyében több s kevesebb kritikát, személyes vagy adminisztratív ellenőrzést. A forráshelyek arra utalnak, hogy elsősorban a nyilvánossági jog (I./8. §.), a tanítási nyelv (II./17. §.), a kötelező és szabad tantárgyak (II./21. §.), az anyanyelv és egyéb előnyelvek (II./32. §.), az órák elosztása (II. 52. §.), az iskolai szünetek (II. 53. §.), a tankönyvek (II. 54. §.), a tantervtől való eltérés (II. 56.) tárgyában éltek az ellenőrzéssel. Ez az általános rendelkezések és a tanterv két első fejezetére vonatkozott. Nem kevesebb azonban a harmadik és ötödik fejezet rendelkezéseinek a tanulókat és a gimnázium vezetését érintő szakaszok gyakorlati ellenőrzése sem, így többek között a vallás–erkölcsi képzésre (III./66. §.), az iskolai fegyelemre (III. 67. §.), a büntetés formáira (III./71. §.), az osztálykönyvre (III./72. §.), a félévi bizonyítvány rovataira (III. 76. §. 6. p.), a tanulói rangsorra, a lokációra (III./77. §.), az osztályfőnök teendőire (III. 97. §.), valamint a tanári értekezletre (V./110–114. §.) és a gimnázium ügyirataira (III./115. §.) vonatkozó leiratok száma sem kevés.³⁴

³⁴ Franz Seraphim Exner – Hermann Bonitz: Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen. In: Oesterreich, Wien, 1849. (a továbbiakban: Entwurf), Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (ford. Schaffhasuer Imre), In: *A tantervelmélet forrásai 12.* Bp., 1990., vonatkozó hivatkozási helye, valamint A kőszegi bencés algimn. ir.: Ált. ir. és Konf. Jgyzk. 1850–1853 közötti anyagának Entwurfra hivatkozó forráshelyei.

Sajnos ennek a dolgozatnak a keretei nem engedik meg, hogy részletezzük az Entwurf kőszegi bevezetésének folyamatát és problémáit. Két dologra azonban ki kell térnünk. Ezek egy része egyébként is egyszerű posztulátum. Azaz olyan főhatósági követelmény, amelyen nem lehet vita (pl. a nyilvánosság, a tannyelv ügye, feltételei, a gimnáziumi ügyiratok: iktatókönyv, értekezleti jegyzőkönyvek, anyakönyvek, osztálykönyv, taneszközjegyzék felállítása). Ez utóbbiak a polgári kori iskolai adminisztráció alapjai lettek később is. Ott azonban, ahol megengedő szabályozással van dolgunk és a helyi tantestületnek az alkalmazásban bizonyos szabadságot biztosít az Entwurf, vagy éppen ellenállásba ütközik a végrehajtás, ott más a helyzet.

A rendeleti kormányzás és a helyi rendi gimnázium

Az úgynevezett rendeleti kormányzás eszközeiben szinte kimeríthetetlen volt. Azt tudjuk, hogy az Entwurf 110. paragrafusa elrendelte az iskolaügyi hatóság tanári testületet érintő rendelkezéseinek kihirdetését. Ezeket be is kellett építeni a mindenkori konferencia–jegyzőkönyvekbe. A kőszegi bencés rendi algimnáziumba alkalmasint 5–10 főhatósági közlés érkezett havonta, de volt olyan, amikor 22 rendeletet, utasítást, ajánlást vagy hivatalos értesítést kellett egyszerre jegyzőkönyveztetni.³⁵ Ennél azonban még több volt azoknak a leiratoknak a száma, amelyeket a főhatóságok valamelyik szintjéről küldtek le a benne foglaltak végrehajtására. Ilyenkor nem jegyzőkönyvekbe vezették be, hanem az általános iratokhoz csatolták azokat. Persze legtöbbször mindkét rögzítést (az iktatást és a jegyzőkönyveztetést is) elvégeztették. Ez a többszintű (udvari, minisztériumi, kerületi) kormányzás olyan hatalmas többletmunkára szorította a kőszegi igazgatót és testületét is, amelyre sem előtte, sem utána nem volt példa.

Az iskola és a kormányzati tiltások

Egy korszakot — annak véglegesnek vélt berendezkedését — semmi sem jellemez jobban, mint az új hatalom tiltásai. Így volt az a neoabszolutizmus tárgyalt korszakában is. Ebből nyújtunk most át egy csokorra valót. A legfájdalmasabbak a *magyar szellem és nyelv elleni* intézkedések voltak. Hogy a konferencia jegyzőkönyveinek nyelve német lett, az valószínűsíti, hogy azokon

³⁵ Konf. jgyzk. Nr. 1. Kőszeg, 1852. október 27. Ez a jegyzőkönyv jó példa a rendelet és utasításdömping jelenségének igazolására.

valóban németül is kellett értekezni.³⁶ Az igaz, hogy a latint is megengedte a kerületi főispán rendelete, de a magyart már nem. Még ennél is drámaibb volt a tananyag elnémetesítése. Tudjuk, ez a kőszegi algimnázium német tannyelvűségének elrendelése után nem volt újság, de mindezt megélni és végrehajtani egy alapján magyar szellemű rend számára keserű dolog lehetett. Amikor a történelem és a statisztika (földrajz) tanára, Witzmann Gyula az Osztrák Monarchia új berendezkedésének térképét kérte, akkor már eldőlt, hogy a rend kőszegi testülete magyar történelem és statisztika (földrajz) tanításáért folytatott küzdelmében alulmaradt.³⁷ Pedig ez volt a testület egyik feltétele Sterne 1850. júliusi szemléjekor annak fejében, hogy az új rendszert bevezethessék. A két korábbi tanügyi kódex (Ratio Educationis) még „Magyarország” és a „haza” megismerését is tantervi követelményként fogalmazta meg.³⁸ Most az egy tárgyba vont történelem és földrajz esetében az Ausztria és az osztrák állam történelmén belül jelenik meg a felső két osztályban a „saját szülőhazára” való hivatkozás. A tankönyvtiltásoknak szinte külön rovatot kellett nyitni. A tankönyvhasználatot egyébként az Entwurf 54. paragrafusa szabályozta, de egyetlen egy ügyben nem érkezett annyi külön rendelkezés és utasítás, mint éppen a tankönyvek és más könyvek tárgyában. Szó sem lehetett azoknak a tankönyvek használatáról, amelyek „a legutóbbi forradalmat tárgyalják”.³⁹ Tegyük hozzá, minden magyar szellemű könyvre igaz volt ez. Még azokra is, amelyekből nem tanítottak a bencések. Így esett áldozatul például a Stancsics (Táncsics) Mihály a „Magyarok története” című könyve, a Ballagi-féle „Német olvasókönyv”, Toldy Ferenc: „Ungarische Chrestomathie (Magyar Szöveggyűjtemény)” című munkája vagy éppen a Kecskeméti-féle a „Reformáció története Magyarországon és bevezetés a szentírásba” című mű. Lehetne sorolni a példákat még betiltott osztrák szerzőre is. Ám, itt a kőszegi bencés gimnáziumban a legfájdalmasabb nem az eddig is kizorult és tiltott magyar könyvek sorsa volt. Sokkal inkább az, hogy a templomban letiltották a diákok ajkáról a magyar nyelvű egyházi énekeket. Helyettük Ferdinand Kloss 1852-ben Bécsben megjelent: „Hymni sacri in ceas reg. gymnasiis cantari soliti ad justam normam quattuor vocum (A szokásos négy hangra írt szent himnuszok és ünnepi énekek a cs. kir. gimnáziumokban)”

³⁶ Hauer rendelete a konferencia német nyelvűsége ügyében. Ált. ir. Nr. 23., Sopron, 1850. december 23.

³⁷ Konf. Jgyzk. Nr. 4. Kőszeg, 1851. január 4. az Osztrák Monarchia térképének megrendeléséről.

³⁸ Ratio Educationis: mint a 30. sz. jgyz. 125. és 261. o., valamint az Entwurf idézett kiadása 33. sz. jgyz. 49–50. o.

³⁹ Ált. ir. Nr. 139. Sopron, 1851. november 10.

című gyűjtemény énekeit kellett énekelni.⁴⁰ Ezt a lépést már 1850 szeptemberében sürgette a Soproni Kerület. A konferencia jegyzőkönyvében az áll, hogy az eddig használt magyar egyházi énekek helyett „ist das wohklingende Lateinische einstimmig angenomen (egyhangúlag elfogadták — tudniillik a rend kőszegi tanárai — a jól hangzó latint)”.⁴¹ A rendi tanárok döntésén jól érzékelhető, hogy a latinnal védekezett a német ellen. A bécsi szerkesztésű latin egyházi énekanyag annyira nehezen ment, hogy rendszeres énekpróbát kellett tartani a diákokkal. A sors furcsa fintora, hogy olyan kérdésbe avatkozott itt az udvar, amit pedig viszonylag békén hagyott. Ez az egyházi szertartások és a helyi szokások ügye volt.

Sajnos, ismét arra kell hivatkoznunk, hogy ezúttal sem tudunk kitérni részletesen mindarra, amit a kormányzati tiltás 1850–1853 között érintett (sapka- és ruhaviselet előírása, szakállviselet, Kossuth–kalap viseletének tiltása, a nem katolikusok hitoktatása, az „erkölcsileg és politikailag nem feddhetetlen” privátnevelők és házitanítók foglalkoztatásáról szóló bejelentési kötelezettség, az asztaltáncoltatás szokásának tiltása, katolikus tanulók nem katolikus iskolalátogatásának tiltása, túlterhelés ügye, az ókori nyelvek aránya, a gimnáziumi tanárok különórái, órahalmazás, előkészítő osztály indítása, a normáliskola latin oktatásának elégtelensége, a kivételes állapot következményeinek elhanyagolása, a zenés tiszteletadás eltiltása, más udvarokhoz írt laudációk tiltása stb.). Ezek részben közvetlen politikai célú tiltások voltak megfelelő szankciókkal. Sok volt azonban a tantárgypedagógiai megszorító utasítás is. Ezek nagyon fontos és előremutató irányítást tartalmaztak.

Az egyházi és helyi szokások viszonylagos függetlensége

Volt ennek a korszaknak egy különlegessége. Az nevezetesen, hogy a katolikus egyház, ezen belül pedig az iskolafenntartó bencés rend viszonylagos függetlenséget élvezett. Az Entwurf és a kormányzati akarat is következetesen azon volt, hogy a nevelést össze kell kapcsolni a „tisztavallásossággal”. Ennek jegyében született meg a helyi döntés, hogy az ifjúságnak részt kell vennie az április 25-i, Szent Márk–napi körmeneten.⁴² Ez rendszerint egybeesett az április 24-én szokásos, Szent György–napi önkormányzati választások új tisztségviselőinek beiktatásával. Jó alkalom volt arra, hogy a város és iskola „egységét” demonst-

⁴⁰ Ferdinand Kloss latin egyházi énekgyűjteménye. Ált. ir. Nr. 556/1853. sz.

⁴¹ Konf. Jgyzk. Nr. 2. Kőszeg, 1850. szeptember 24.

⁴² Konf. Jgyzk. Nr. 2. 1850. április 20.

rálja. Azt az egységet, amelyet a Habsburg kormányzat a helyi evangélikus és zsidó lakossággal szemben is hangsúlyozni kívánt. Az iskola diákjainak ilyenkor „ősi szokásként a közkönyörgésekbe vegyülve” illett ünnepelni. IX. Pius pápa és *Scitovszky János* hercegprímás viszont „jubileumi búcsút” hirdetett 1850-ben a pünkösöd utáni hatodik és nyolcadik vasárnapra ugyancsak körmenettel. Ezt a diákság számára „még ismeretlen egyházi kegyszerben” való részesülés érdekében tették kötelezővé.⁴³ Markovich miniszteri első tanácsos a régi szokásokra hivatkozva szorgalmazta két esztendővel később „az 1848-as zavargások óta (seit Wirren des Jahres 1848)” elmaradt három napos nagyheti ájtatosságot.⁴⁴ A tanév során öt alkalommal járultak a diákok a szentségek felvételéhez a rend kőszegi templomában, a Szent Jakab-egyházban. A Szombathelyi egyházmegye december 11-ét a hívők imanapjává „Anbetung der Gläubigen” nyilvánította, amelyen a tanulók ugyancsak régi szokás szerint reggel 6-tól este 6-ig párosával tartottak imádságot („Anbetung gehalten”). Ez a nap szünnap volt az oktatásban, s valamennyi diák részesült a szentgyónás és a szentáldozás szentségében.⁴⁵ Ófelsége I. Ferenc József császár neve napját viszont a Szent Imre plébánia-templomban tartották meg minden év október 4-én, amikor is a diákság „az ünnepi szentmisén (dem feierlichen Hoch-Amte)” a „helyőrségi és a polgári hatóságokkal” együtt vett részt.⁴⁶ Ha ez egybeesett az iskola kezdetét jelentő ünnepi szentmise napjával, a „Veni Sancte”-val, akkor ez utóbbi időpontján kellett változtatni.

Ennek megfelelően a hitoktatás, a Religionslehre ügye különös helyet foglalt el az oktatásban. A tantestületnek a hittan tanmenetét a hercegprímással és az illetékes egyházmegye püspökével kellett egyeztetni. A bécsi minisztérium ugyanis tiszteletben tartotta a püspökök befolyását a hitoktatására. Így volt ez a kőszegi algimnázium 1853/1854-es tanévében felterjesztett katekézistanterv esetében is.⁴⁷ A hitoktatók a tanítási instrukciókat ugyan a püspököktől kapták, de a didaktikai vagy pedagógiai szempontból az igazgatónak tartoztak felelősséggel. A direktor viszont mindezért a tanügyi főhatóságok előtt felelt. Ezért *Szenczy Ferenc* szombathelyi püspök 1853 augusztusában a következő iskolai évre („futuro anno scholastico”) külön javaslatokat tehetett a második osztályban tanított szertartás–magyarázatokhoz, valamint a harmadik és negyedik osztály-

⁴³ Uo. 2. ülés 1850. április 20.

⁴⁴ Ált. ir. Nr. 186. Sopron, 1852. április 3. Markovich javaslata a nagyheti ájtatosságok ügyében.

⁴⁵ Konf. Jgyzk. Nr. 5. 1850. december 8.

⁴⁶ Uo. Nr. 14. 1851. szeptember 27.

⁴⁷ Ált. ir. 376/1853. sz. Sopron, 1853. február 27.

ban oktatott ó- és újszövetségi anyaghoz.⁴⁸ Ezt a viszonylagos függetlenségét a magyar egyházi főhatóságok egyházi ügyekben megtartott viszonylagos független pozíciója biztosította. A kőszegi tantestület egy esetben tért el a régi szokásoktól, méghozzá a tanulás javára. Az volt a véleménye, hogy a vasárnapi kétszeri szentmise hallgatás kettőtöri a tanulásra szánt időt. Hovatovább a melléktantárgyakra, így az ének, a zene és rajz gyakorlására lehet felhasználni a kiharcolt külön csütörtöki szabadnapot.⁴⁹ A rajzot egyébként a híres kőszegi akadémiai tanár *Kugler János*, az éneket pedig *Maresch János* tanította.⁵⁰ Ők voltak a rendkívüli vagy másodtanárok (Neebenlehrer), ahogy őket az Entwurf nevezte. S még valamit: úgyszólván teljes függetlenséget kapott a rend az iskolai könyvtár, a fizikai szertár, a természettani gyűjtemény fejlesztésében részben a főapátság finanszírozása segítségével, másrészt a tanárok magánkönyvtára, a főhatóságok és más támogatók ajándéka alapján. Köztük *Schlamatinger András* polgármester, *Kugler János* akadémiai festő, *Joseph Gigler* borostyánkői plébános és *Kayszral Károly* erdőmester jóvoltából. Kayszral Károly példának okáért 100 darabos kitömött madárgyűjteményét ajándékozta az algimnáziumnak.⁵¹

Összefoglalás helyett

Természetesen tudva tudjuk, hogy e jelentős fordulatot hozó pár esztendő több lényegi mozzanatának részletes elemzése nem kaphatott helyet e munka keretein belül. Szükség lett volna a tanulmányi felügyelő Ferdinand Sterne ún. „négypontjának”: az oktatásnak (Unterricht), a nevelésnek (Zucht), a tanároknak (Lehrkräfte) és a tanítási rendszernek (Lehrsystem) az Entwurf szerinti részletes elemzése, amelyre mindenekelőtt a kőszegi bencés algimnázium zárókonferencia jegyzőkönyveinek alapján kerülhetett volna sor.⁵² Az új osztrák tanterv műveltségisményének, a németországi neohumanizmus jegyében fogant Entwurfnak az összevetése rendkívül tanulságos lett volna a főleg a második Ratio Educationis rendszerében működő kőszegi bencés algimnázium gyakorlattal (ókori nyelvek oktatásának vitája különösen Cornelius Nepos és Ceasar

⁴⁸ Ált. ir. szám nélkül Szombathely, 1853. augusztus 3. Szenczy püspök levele Kőszegre.

⁴⁹ Konf. Jgyzk. Nr. 6 1852. február 25.

⁵⁰ Finck Justin i. m. Programm... 26. sz. jgyz. 8. o.

⁵¹ Zárókonferencia–jegyzőkönyvek (Schlußberichte), Kőszeg, 1852. augusztus 9., valamint Kőszeg, 1853. augusztus 5. szám nélkül.

⁵² Ferdinand Sterne tanulmányi felügyelő átfogó látogatása szempontjai az Ált. ir. 386/1853. sz. alatt.

műveiről, tankönyvviták, az irányított tankönyvkereskedelem, a nem kötelező rendkívüli tárgyak kőszegi tapasztalatai, a tantervviták, az ún. lokációk vitája, a szaktanári rendszer tapasztalatai, a herbartizmus nevelés–eszményének érvényesülése, az iskolafenntartás helyi gyakorlata, az osztálytanár (ordinarius, Klassenlehrer) kapcsolattartása a szülőkkel és a képviselőkkel, az osztályvizsgák ügye, a cseh iskolai rendtartás–minta alapján készült helyi iskolai törvény, a minősítés módja, a reáliák aránya stb.). Ez azonban már egy másik dolgozat feladata lesz, amely a bevezetett Entwurf sorsát elemzi a neoabszolutizmus teljes időszaka alatt, azaz 1850–1860 között.

A kőszegi rendi gimnázium egykori belvárosi épületének homlokzatán a következő latin mondat állt: „Juventuti patriae et bonis artibus”.⁵³ Ez a jelmondat „A haza ifjúságának és a hasznos tudományoknak” ugyan 1780-ban, még Mária Terézia uralkodása alatt került az újjáépített belvárosi gimnázium bejárata fölé. Mégis, jól fejezi ki a felvilágosodás jegyében fogant tanügyi kódex, az 1777-es Ratio Educationis szellemét és programját. A reformkorszak „haza és haladás” jelszava ehhez nagyon közel áll. Azzal a nagy különbséggel, hogy az egyik programot felülről hirdették meg, a másik, a magyar reformnemzedék a sajátját viszont alulról akarta megvalósítani. A Ratio Educationis és az Entwurf viszont abban közös, hogy mindkét tanügyi program felül fogant meg. Abban azonban nagyon eltértek, hogy az Entwurf a „hazának” annyi esélyt sem adott, mint Mária Terézia tanügyi reformja.

A kőszegi bencések nem fogadták meg a konzervatív politikát képviselő főapáti intést, miszerint nem szabad az ellenállás legkisebb jelét sem tanúsítani az új rendszerrel szemben. De kudarcot vallottak az Entwurf bevezetése fejében szabott mindkét feltételükkel. Sem az intézet magyar tannyelvűségét, sem pedig a magyar történelem–földrajz összevont tantárgy pozícióját nem tudták megőrizni. De még az a kívánságuk sem teljesülhetett, hogy hat évet kapjanak az új rendszer bevezetésére. Valljuk meg őszintén, az a politikai konzervatizmus, amelyet a rend az 1848–1849-es forradalmat megelőzően képviselt nemzeti volt és mélységesen magyar szellemű. De már Eötvös József forradalom előtti liberális tanügyi terveivel szemben is tartózkodó, sőt konfrontáló. Azért, mert a modernizáció befogadásához a rendnek túlságosan sokat kellett volna a saját érdekeiből is feladni.

Az Entwurf, az új rendszer ugyan 1848 után a győztes Habsburg császárságot és a magyar katolikus egyházat a konzervativizmus egységében találta. Ezen belül azonban a magyar egyház nem mondott le a viszonylagos függetlenség

⁵³ Holler Engelbert: i. m. 6. o.

igényéről. Ezt példázza a bencés rend működése is a kőszegi algimnáziumban az Entwurf bevezetésének három esztendejében, 1850–1853 között. Az Entwurf bevezetése viszont azt, hogy megindult a tanügy modernizációja. Felülről a tartománnyá degradált ország keretein belül ugyan, német tannyelven, de megindult. S ezzel óhatatlan előkészítője lett a kiegyezést követő polgárosodásnak. Nemcsak az idő kérdése volt tehát az, hogy a kőszegi algimnázium „a haza ifjúságának” szövegű homlokzati felirata újra valóság legyen, hanem a bencés rend magatartásán is múlt ez. *Konzervatizmusa mindvégig megőrizte a nemzeti szellemet, a rendkívüli erőfeszítéseket, hatalmas túlmunkát kívánó Entwurf fegyelmezett végrehajtásával viszont maga is részese lett a tanügyi modernizációnak. A bencés oktatás és a magyar oktatástörténet ezer éves évfordulóján nagyon is méltányos arra emlékeztetni, hogy a kőszegi bencés algimnázium tantestülete is szinte önmagát múlta felül az „új rendszer” végrehajtása során.* Egyszer már előfordult az 1677-es alapítású kőszegi gimnáziummal, hogy a megszűnés veszélye fenyegette. Ha a piarista rend nem vette volna át 1777-ben, akkor sorsa megpecsételődik. Ha a bencés rend nem vállalja az algimnázium működtetését 1850-ben, akkor ez ismét reális veszély lett volna. A pannonhalmi bencések tehát a középiskolai folytonosságot is jelentették Kőszegen. Az Entwurf „magyar alternatívájára” azonban ekkor még nem nyílt történelmi esély.

EGY PROTESTÁNS „NAGYTANODA” A VÁLTOZÓ HAZÁBAN
A hódmezővásárhelyi református gimnázium története 1849–1914.

Iskola, politika — iskolapolitika

1849 augusztusa tragikus, de jelentéktelennek semmiképp sem mondható változást hozott hazánk, benne egy tipikusan alföldi, magyar lakosságú mezőváros, *Hódmezővásárhely* történetében, életében. 1849. augusztus 3-án Hódmezővásárhelyen, tíz nap múlva Világosnál véget ért a szabadságharc. Az önkényuralom szorításában azonban akadt egy olyan intézmény, amely támpontot jelenthetett nemzeti létünk, értékeink átmentéséhez. Midőn minden elveszett — írta évekkel később a hódmezővásárhelyi református gimnázium igazgatója és krónikása, *Futó Mihály* (1835–1904) —, „nemzeti megtartásunk” egyik legfőbb eszközehez, a közművelődés elsőrendű tényezőjéhez, az *iskolához* szinte görcsösen ragaszkodtak.¹ Jóllehet a neoabszolútizmus éveiben a győztes hatalom minden igyekezete arra irányult, hogy a tudatból kitörölje a forradalmi eszméket; mindent kiiktasson, ami 1848-ra emlékeztetett. Az iskolát pedig, mint meghatározó tényezőt, e politika szolgálatába kívánta állítani.

A Tiszántúli Egyházkerület református középiskoláinak helyzete sem volt könnyű. Julius von Haynau „országglása” idején még egyházkerületi közgyűlés tartását sem engedélyezték, a presbiteri ülésekre is csak császári–királyi biztos jelenlétében kerülhetett sor. Debrecenből, az egyházkerület székhelyéről ekkor már meglehetősen „egyértelmű” utasítások érkeztek. Szoboszlai Pap István (1786–1855) püspök diszpozíciói — 1849-es, látványos *pálfordulása* után — az új rend feltétlen kiszolgálására ösztönöztek: az iskolák legyenek a „száműzött” béke és a rend helyreállításának eszközei; a tanévnyitón a tanulók „Isten eránti tiszteletre és hálára” serkentessenek, amiért a „háborút” megszüntette. 1849. október 14-én — jó egy héttel Arad után! — minden református templomban „...az uralkodó királyi ház iránti hódolati isteni tiszteletet” kellett tartani.²

¹ Futó Mihály: *A hódmezővásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története*. Hódmezővásárhely, 1897. 98–99. o.

² Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. Szuperintendensi értekezlet jegyzőkönyvei, 1849. 1. b. 2556. sz.

1849. november 4-én helytartótanácsi rendelet érkezett Hódmezővásárhelyre, amelyben — a gimnáziumok ifjúságánál tapasztalható, az „uralkodóház iránti idegenkedésre” hivatkozva — az iskolákban az „uralkodó szellem”, a tanároknál „növendékekre való hatás” szigorú ellenőrzését írták elő. A renitenskedők azonnali feljelentését a „közigazgatási tisztviselők”, az egyházi elöljárók kötelességévé tették. Nem feledkeztek meg a tankönyvek felülvizsgálatáról sem: a „forradalom eseményeivel” foglalkozók használatát megtiltják, a többit is bekérték ellenőrzésre. Nem engedélyezték a tanulóknak a tanítás idején kívüli csoportosulását sem.³ 1850. január 19-én szereztek a vásárhelyiek tudomást Kreminger Antal *római katolikus* lelkész ideiglenes királyi felügyelővé történt kinevezéséről; valamint arról, hogy a szegedi tankerület hatáskörét a hódmezővásárhelyi *református* gimnáziumra is kiterjesztették. A presbitérium önérzetesen hivatkozott egyháza „sarkalatos törvényeken alapuló autonómiájára”, s hogy tanintézetét saját költségén tartja el, következésképp *abba más hitfelekezeti felügyelő* nem avatkozhat bele. A presbitérium e dicséretes kiállása — jegyzi meg Futó Mihály — abból a jóhiszemű felfogásból indult ki, hogy a „...történeti jogra való hivatkozás a hatalommal szemben célhoz vezet”.⁴ A mindenkori uralkodó „legfelsőbb felügyeleti jogát” — utalva az 1791:26. törvénycikkre — „hódolattal” elismerik; viszont a törvényes egyházi felsőbbségnek „mind felügyeleti, mind igazgatási” joga autonómiájukból folyó tisztség és privilégium. Csak e törvényes viszony határai között kész a vásárhelyi presbitérium magát a „cs. kir. ministerium rendelkezéseinek” alávetni.⁵

Leo Thun–Hohenstein vallás- és közoktatásügyi miniszter 1849. október 9-én írta alá a magyarországi oktatásügy ideiglenes szervezetéről szóló rendeletet („Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn”); október 24-én a katonai–polgári közigazgatási egységek székhelyein tanügyi osztályokat állítottak fel, ezeknek rendelve alá a területükön működő iskolákat; november 6-án Magyarországra is kiterjesztették az ausztriai

³ Futó Mihály: i. m. 102. o.

⁴ Uo. 99–100. o.

⁵ Uo. 109. o. Az említett törvénycikk fontosabb intézkedései: „A jövőben mindig szabad lesz mindkét hitvallású evangélikusoknak nemcsak meglévő elemi és grammatikai iskoláikat megtartani, hanem mindenütt, ahol szükségesnek látják, új és felsőbb iskolákat is állítani... s azokba tanítókat, tanárokat, igazgatókat, aligazgatókat alkalmazni, ...valamint bármely iskoláik számára mind helybeli, mind felsőbb és legfelsőbb tanfelügyelőket vagy gondnokokat hitvallásuk tagjai közül választani, a tanítás és tanulás szabályát és rendjét megállapítani”. In: *1000 éves a magyar iskola 996–1996*. Budapest, 1996. 39. o.

középiskolai szabályzatot („Entwurf der Organization der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich”).

Bár az *Entwurf* eredetileg az örökös tartományok gimnáziumai számára készült, *Geringer* báró belügyi osztályfőnök 1849. novemberi rendelete nyomán a tanügyi osztályok 1850-ben megkezdték e rendelet magyarországi bevezetését. Ismerjük el: a fejlett német közoktatási rendszerre épülő Entwurf jónéhány intézkedése újszerűnek és modernnek minősíthető (például az iskolai struktúra egységesítése, az érettségi vizsga előírása és szabályozása, a szakrendszerű tanítás és az osztályfőnöki intézmény bevezetése stb.), de legalább annyi veszélyt is jelentett a magyar, benne a protestáns közoktatás számára.

A szabályzat ugyanis az egységes birodalom állami nyelvére, a *németre* épített. Egyelőre azt csak kötelező tantárgyként, 1855-től azonban — abban a hiszemben, hogy a Gesamt-monarchia már testet öltött — az oktatás nyelveként írta elő. A tanügyi politika elképzése szerint 1860-ra a vallástan és a latin kivételével valamennyi tantárgyat németül tanítanak. Ez a hatalom elérhette — a túlbuzgó Szoboszlai Pap püspök asszisztálásával —, hogy az osztrák statisztikát a Tiszántúli Egyházkerület középfokú iskoláiban németül oktassák. Azonban alig hunyta le szemét a lojális főpap, az egyházkerületi közgyűlés nem késlekedett e rendelkezés visszavonásával. A debreceni református gimnáziumban, s e példát követően az egyházkerület testvérintézeteiben az 1856–1857-es tanévtől minden tantárgyat már magyarul tanítottak.

A nemzeti érzékenységet más intézkedés is sértette. Mivel a hivatalos felfogás szerint az egységes birodalomban önálló Magyarország nem létezett, annak külön történetét sem lehetett tanítani. A kassai helytartóság véleménye szerint a magyar történelem oktatása „separatismusra vezet”, Magyarország „beolvasztott ország”, tehát történetét is szükséges beolvasztani. Frappánsan: Magyarország csak „Heimat” (szülőföld), Ausztria a „Vaterland” (haza).⁶

Az Entwurf intézkedései a *protestáns jogokra* — azon belül az iskolák, ki-tüntetetten a gimnáziumok államjogi viszonyára — is veszélyt jelentettek. A tervezet nem is rejti véka alá, hogy a nevelés az állam legfőbb érdeke, következésképp az állam joga annak a körnek a meghúzása, amelyen belül az oktatás-ügynek „mozognia kell és lehet”.⁷ A gimnáziumok két kategóriába kerülnek: az *állami* és a *magán* intézetekébe. Az államiak nyilvánosak (bizonyítványaik jogilag érvényesek), a magángimnáziumok viszont csak úgy kapták meg ezt a jogot, ha minden követelménynek megfeleltek. Az egyházi iskolák tanárait is

⁶ Futó Mihály: i. m. 23. o.

⁷ Uo. 22. o.

állami vizsgára kötelezték, a tanintézet állami hatóság felügyelete alá került, tankönyvként csak az állami hatóság által jóváhagyottak használhatók, ha az intézet bármilyen állami segílyt vesz igénybe, az igazgatót a miniszter nevezi ki. „A ridegen központosító állam — írta 1897-ben Futó Mihály — a tanügy legvékonyabb szálát is kezében összpontosította; a fenntartó protestáns egyháznak pedig törvényes jogai teljes megsemmisítésével, *csak a teherviselés kötelezettsége marad*”.⁸

A hódmezővásárhelyi református gimnáziumban⁹ 1849 és 1851 között még minden a megszokott mederben folyt, az előjáróság azonban kezdte felismerni: ha ezt az iskolát meg akarja tartani, az Entwurf előírásai elöl nem térhetnek ki.

A vásárhelyi tanintézet 1845-ben megkapta ugyan a nyilvánosság jogát, most mégis annak megújításáért, megerősítéséért kellett folyamodnia. Mivel az egyházi előjáróság 1852-ben kérte a kormánytól a tanintézet nyilvánosságának megadását, a helytartóság 1853. április 3-án kimutatást várt a tanintézet anyagi erejéről, a taneszközök mennyiségéről, a tanárok tevékenységéről, a tantárgyakról, tanórakról. A pontos és szabályszerű eljárás érdekében ajánlják egy, az osztrák gimnáziumok számára kiadott hivatalos folyóirat megrendelését.¹⁰ Hézagossnak találták a tanárok — 1853. június 4-én készített és felterjesztett — életrajzait, különösen az 1848–1849-re vonatkozó időszakot (a tanárok „...esetleges írói, tudományos vagy hírlapírói működéséről” éppen úgy hallgatnak, mint arról, hogy a „választott tanárok” ténylegesen részt vettek-e az „1848–1849-iki zavarokban”). Elsősorban Szikszay Károly (1852–1862 között tanított a gimnáziumban) ellen emeltek kifogást mivel honvéd volt, s ezért büntetésből a császári hadseregbe is besorozták. Kétséget sem hagytak afelől, hogy „...csak az állami rendnek teljesen hódoló férfiakra lehet bízni a serdülő nemzedék nevelését”; következésképp — hangzik a fenyegetéssel is felérő biztatás — „...egy tanároknak hivatásukból való netaláni elmozdítása” nem lesz akadálya a nyilvánosság elnyerésének.¹¹

⁸ Uo.

⁹ A gimnázium történetére lásd Futó Mihály: i. m., Földesi Ferenc – Imre Mihály – Varsányi Péter István: *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium*. Bp., 1990., Varsányi Péter István: *A református főgimnázium*. In: *Hódmezővásárhely története II/2*. Hódmezővásárhely, 1993. 760–770. o.

¹⁰ Ennek pontos címét krónikaírónk nem nevezi meg: „...az ausztriai gymnasiumok számára hivatalos folyóirat eddigi évfolyamai” Uo. 106. o.

¹¹ Uo. 108. o.

A gimnázium előjáróságának nem volt különösebb ellenvetése a budai cs. kir. helytartótanács utasításaival kapcsolatban; az úgynevezett elnöki értekezlet 1853. szeptember 18-án egyelőre az algimnázium iskolatípus mellett döntött. Még az év decemberében újfent benyújtották a „nyilvánossági fölterjesztés szövegét”, amit 1854. március 12-én meg is kaptak.¹²

Az iskolák nyilvánosságának kérdésében is megfogalmazható egy elkedvetlenítő tanulság: hiába léteztek olyan törvények, amelyek a protestáns egyháznak autonómiát biztosítanak (például az 1791:26. tc.), annak érvényt szerezni nem lehetett. „Ekképp a hatalommal szemben csak engedelmességről lehetvén szó, ha tanintézeteik nyilvánosságát akarták.”¹³ Tévednének azonban, ha azt hinnők, hogy a református egyház szolgai módon belenyugodott ebbe a helyzetbe. Nézzünk egy kardinális kérdést: a gimnáziumi tantervek problémáját!

A hódmezővásárhelyi református presbitérium 1856 júniusában foglalkozott a kormányzatnak a német nyelv kötelező oktatásáról szóló leiratával. Véleményünk szerint az csak annyiban valósítható meg, amennyiben nem megy a többi tárgy rovására. Viszont az alkalmat megragadva hangsúlyozták, hogy a protestánsok egyházi és iskolai ügyeit csak az 1790–1791:26. törvénycikk értelmében lehet intézni. A kormányhoz — a szuperintendencia útján — küldött feliratuk szerint egyházi szervezetüket a sarkalatos törvényektől megfosztani annyi, mint megfosztani múltjuktól, elszakítani őseiktől. Ha a gimnázium nyelve német lesz, a nemzeti nyelv az „egyszerű nép nyelvévé” süllyedne le. Említettük, hogy a Tiszántúli Egyházkerület az 1856–1857-es tanévtől kezdve — legalábbis a debreceni gimnáziumában — minden tantárgyat magyarul tanítanak; 1858-ban utasítják az egyházkerülethez tartozó előjáróságokat, hogy minden olyan iskolai felsőbb rendelet végrehajtásától tartózkodjanak, amelyek a önkormányzatukat biztosító törvényekkel ellentétben állanak. Ezzel — a következmények tanúsága szerint — ki is ásták a csatabárdot.

A nagyváradai helytartóság nem is késett megkontrázni az egyházkerület döntését: a gimnázium alsó négy osztályában elvileg lehet magyar az oktatás nyelve, de a német terminológiára fokozott gondot kell fordítani; a történelem és az osztrák birodalmi honismeret a III–IV. osztályban német nyelven tanítandó; a felső négy osztályban — két tantárgy: a vallástan és a magyar kivételével — a német legyen a tannyelv. Az egyházkerület válasza: „...nemzetiségünk legdrágább kincse, sőt egyedüli föltétele és a tanítás sükere érdekében Ő felsége a

¹² Uo. 110. o.

¹³ Uo. 25. o.

király atyai szívéhez fordul esedezésével”.¹⁴ 1858-ban az egyházkerület bizottságot hívott életre, hogy a hatáskörébe tartozó gimnáziumok számára olyan tantervet készítsen, amely eltérve az Entwurftól, „... határozottan *magyar és protestáns szellemű*” lesz. (A debreceni tanterv valójában az Entwurfnak csak a magyar és protestáns viszonyokhoz igazított változata: a nyolc osztályú tanintézetben megmarad az al- és főgimnázium szerinti tagolás; a főgimnáziumban szakrendszer, algimnáziumban az osztályrendszer érvényesül stb.). Az 1858. augusztusi közgyűlés kimondta, hogy az elkészült új tantervet az 1858–1859-es tanévben életbe lépteti, s „legfelső tudomásul vétel végett” felterjesztetik az uralkodóhoz.

E debreceni kezdeményezésre két helyről is érkezett reagálás. A nagyváradai helytartóság szerint az elkészített új tantervet csak a kormány megerősítése után léptethetik életbe. Ellenkező esetben a nyilvánosság megvonása lesz a következő eredmény. A Tiszántúli Egyházkerület azonban nem hátrált meg, inkább a harcot vállalta: szilárdan kiállt 1858-as határozata mellett. 1859 júniusában kapta meg az egyházkerület — az uralkodóház küldött felterjesztésre adott válasszal kiegészítve — a miniszteri rendeletet. Ez a debreceni református gimnáziumtól — kurtán–furcsán — megvonta az érettségi vizsgálat jogát. Tekintettel a diákokra („...akik az egyházkerület ama határozatának meghozatalában távolról sem részesek”) a nyilvánossági jog kérdésében nem élt hasonló szigorral.

Az egyházkerület mindenekelőtt a protestáns iskoláknak és a magánintézeteknek egyazon rangsorba állítása ellen tiltakozott. Az inkriminált 1858-as határozatát „...az alapítók, a jótévő egyházak és egyházmegyék” akaratából hozta meg, amelyhez ragaszkodni „autonóm kötelessége”. Mivel a kormány sem engedett, a debreceni tanulóknak 1859-ben és 1860-ban érettségi vizsgára Nagyváradra kellett menniük.¹⁵

Az elkészült — „irányában magyar”, szellemében „protestáns” jellegű — tantervet az egyházkerületi elöljáróság azonnali bevezetés céljából küldte meg a kerület gimnáziumainak. A hódmezővásárhelyi tanintézet vezetése „technikai okokra” hivatkozva, a korábban annyit átkozott Entwurfnál maradványra, egyelőre nem kívánt szakítani tantervével. Az iskola vezetése és a helyi református elöljáróság ezzel két tűz közé került: az egyházkerület szigorúan ragaszkodott a saját tantervéhez, másrészt „...a magát még mindig teljes erejében képzelő hatalom” is feltétlen engedelmességet követelt. A vásárhelyiek az utóbbtól tartottak jobban. „Így az egyházkerület szemében mint nemzetiségünk és auto-

¹⁴ Uo. 24. o.

¹⁵ Uo. 27–28. o.

nómiánk hűtlen sáfárai állottunk, a kormány előtt pedig az egyenes engedetlenség színében tűntünk fel” — írta Futó Mihály.¹⁶ Abban a válságos időben, amikor osztatlan egyetértésre lett volna szükség, éppen a kerület „népességére nézve második egyháza” tért el főhatósága felfogásától. Ezzel pedig akkor nem lehetett dicsekedni: a gimnázium vezetésének nem volt bátorsága szembefordulni a helytartóság „zaklató rendeleteivel”. Jóllehet a debreceniek harcát, a protestáns egyház autonómiájának védelmében folytatott küzdelmét — az alkotmányos szabadság ügyének tekintve — a nem protestánsok, az ország közvéleménye is „részvevő bátorítással” kísérte.

A katonai–politikai fejlemények időközben alaposan megváltoztatták a Habsburg-monarchia európai helyzetét. Megkezdődött Itáliában az „unokatestvérek háborúja”, két szerencsétlen kimenetelű ütközettel (Magenta, Solferino). Az uralkodó — az abszolutista politikai tehetetlenségi erejéből — még kibocsátja az 1859. szeptemberi pátenst, az autonómia felszámolásának mintegy utolsó kísérleteként. 1860 tavaszán azonban — „tapasztalván a magyar protestáns egyházkerületek határozott vonakodását” — ezt a pátenst végleg hatályon kívül helyezte. Októberben napvilágot lát az elhíresült Diploma (az alkotmányos élet részleges visszaállítása), 1861 februárjában egy újabb Pátens. A helytartótanács 1861 májusában az iskolatanácsosi intézményt megszüntette. Ezzel az Entwurf is a múltté lett, úgy tűnt, hogy a protestáns egyház autonómiája diadalmaskodott. A kortársak a történelekből két tanulságot vontak le:

1. az alapjában helyes, de a nemzet hagyományaiban nem gyökerező intézmény — még hatalom támogatásával sem lehet tartós;
2. a törvényes jogokhoz való elvszerű ragaszkodás végül is diadalra jut.¹⁷

A provizórium és a provizórikus intézkedések

Az Entwurf hatályon kívül helyezésével, az autonómia helyreállításával a magyar protestantizmus előljárói szabad kezet kaptak iskolaügyeik rendezéséhez. Nem állíthatjuk azonban, hogy első nekibuzdulásukban mindjárt a legszerencsésebb megoldást találták meg. Most csupán két kérdést kívánunk megvizsgálni: az osztályok számának alakulását (ami az iskolatípust jelentette) és az érettségi körüli bonyodalmakat.

Emlékezetes, hogy az Entwurf négy- (al) vagy nyolcosztályos (fő) gimnáziumot ismert el. 1848 előtt azonban elterjedtek a hatosztályos „középtanodák” is,

¹⁶ Uo. 114. o.

¹⁷ Uo. 29. o.

a hódmezővásárhelyi református gimnázium is ilyen volt. Bár a református egyház előjárói tisztában voltak eme iskolatípus hiányosságaival, mégis (elsősorban a tiszántúliak) annak visszaállítását szorgalmazták.

Az 1861. augusztus 3–5-ig tartott erdőberényi értekezlet elvetette a hatosztályos gimnázium tervét. A református gimnáziumi kar tudomásul vette volna ezt a döntést, az akadémiai kar azonban nem. Szerintük ugyanis a gimnázium nem „tudósképző”, csupán a tudományokra előkészítő tanintézet. A tudományok tanításának voltaképpen helye az akadémia filozófiai kurzusa. Ez az érvelés — mintegy az Entwurf intézkedéseinek visszahatásaként — megértésre talált az egyházkerületi közgyűlésen megjelentek többségénél: a debreceni gimnázium az 1861–1862-es tanévtől hat osztályra rendezkedett be. (Érdeemes meghallgatni a korabeli krónikás, Futó Mihály értékelését: „...nálunk protestánsoknál egyenest olyan korszak következik be, amelyre sem Debrecennek, és mert példája a korszellem által is támogattatva, nem kevés helyen követésre talált, sem általában a protestáns tanügynek aligha lehet oka különösebb önérzettel visszatekinteni”.¹⁸)

Az alkotmányosság részleges visszaállításának természetesen voltak értékelhető eredményei is. Gondoljunk arra, hogy közvetlenül 1849 után még egyházkerületi közgyűléseket sem lehetett tartani (a legfontosabb egyházi és iskolai ügyeket a szuperintendensek és a mellettük tevékenykedő kevés számú megbízott férfiak választmánya intézték). 1860-ban, az Októberi Diploma kibocsátása után a református presbitériumok maguk egészíthették ki testületeiket. A szabad (népképviselői) választás azokat a férfiakat is a presbitériumba juttatta, akiket politikai nézeteik miatt kizártak onnan. A hódmezővásárhelyi presbitérium is nyert így néhány új tagot, személyükben „...az egyház egyetemes ügyei mellett a gymnasiumunknak buzgó barátai” is döntési joghoz jutottak.¹⁹

1860-ban, a viszonylagos enyhülés után került terítékre az érettségi vizsga ügye. Ezt a vizsgatípust a kortársak egy része a „gyűlöletes emlékezetű” Thun kultuszminiszter nevéhez kapcsolódó, „erőszakolt német intézménynek” tekintették. Kivált a reformátusok idegenkedtek tőle (csak a példa kedvéért: a sárospataki iskola, noha rendelkezett a feltételekkel, határozottan megtagadta a foganatosítását). Erre is vonatkoztatható a vásárhelyi tanár, Garzó Imre megállapítása: „Mint nemzet, még most is csak protestálunk, mint felekezet pedig csak

¹⁸ Uo. 31. o.

¹⁹ Uo. 126. o.

nemzetieskedünk”.²⁰ A református középiskolák vezetői tisztában voltak azzal, hogy az akadémiai vagy egyetemi tanfolyamra készülő tanulókat a többiekénél szigorúbb vizsgálatnak kell alávetni. Erre már 1848 előtt is volt kísérlet, mégha „...annak merev alakíságot vagy határozott sajátos elnevezést adtak volna”.²¹ Az abszolútizmus letűnével — legalábbis így gondolták akkoriban — minden olyan intézkedést a múltnak kell átadni, ami a kor szülötte volt: „...csak logikus dolognak gondolhatták, hogy az érettségi vizsgálatnak a helytartótanács követe elnevezése és formája az autonóm protestánsokat nem kötelezheti”.²²

Csak hogy az egyetemek, a királyi akadémiák a hozzájuk jelentkezőktől megkövetelték az érettségi bizonyítványt. A vásárhelyi gimnázium vezetése 1863. január 21-én kelt kérelmével azt szerette volna elérni, hogy — a debreceni gimnázium növendékeihez hasonlóan — a főgimnáziumokat végzett tanítványaik különösebb nehézség nélkül nyerjenek felvételt. Csupán azt hagyták figyelmen kívül, hogy a hódmezővásárhelyi főgimnáziumnak még közel sem volt olyan tekintélye, elismertsége, mint a debreceninek. 1864. június 16-án érkezett meg a Helytartótanács intézkedése: az egyetemi vagy királyi akadémiai pályára készülő ifjaknak rendes érettségi bizonyítvánnyal kell rendelkezniük. Az e vizsgával szemben kidolgozott szabályok továbbra is érvényesek, protestáns tanintézetekben viszont az illetékes szuperintendensnek is jelen kell lennie, a bizonyítványokat neki kell ellenjegyeznie. Balogh Péter (1792–1870) szuperintendens ehhez a következő megjegyzést csatolta: „...ez alkalommal autonóm jogainkhoz szigorúan nem ragaszkodva, ...az érettségi vizsgálat főgymnasiun munkban a kívánt módozat szerint tartassék meg”.²³ A hódmezővásárhelyiek megint szorult helyzetbe kerültek: a helytartóság az érettségi bizonyítványok kiállításánál a fennálló szabályokra utal; ugyanakkor a református egyház ilyet — bár mindenben a debreceni szervezetet követik — nem ismer. A református egyházkerület 1864. augusztus 5-én felülbíráta szuperintendensét: *eljárását nemcsak a múltra nézve helytelenítette, hanem az érettséginek illetően megtartását a jövőre egyenesen megtiltotta*.²⁴ A következmény nem is maradt el: mivel a vásárhelyi gimnázium diákjai — az egyházkerületi döntés miatt — az érettségit más tanintézetben tették le, megrendült a bizalom az iskola iránt. A növendékek

²⁰ Garzó Imre: *Életem és abból merített gondolatok*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Blazovich László és Varsányi Péter István. Bp., 1978.

²¹ Futó Mihály: i. m. 135. o.

²² Uo.

²³ Uo. 136. o.

²⁴ Uo. 137. o.

száma az 1864–1865-ös tanévben 12,5 %-kal csökkent — az előző évhez viszonyítva.²⁵

A fentiekben az 1860–1861-ben bekövetkezett változásokat „részleges”, „viszonylagos” jelzőkkel illetük. Igaz, hogy az Októberi Diplomát követően (1860) helyreállt a megyék alkotmányos élete; igaz, hogy 1861 áprilisában összeülhetett — 1849 után először — a népképviselői országgyűlés; de a Helytartótanács malmai még mindig a régi módon „öröltek”. Az iskolák igazgatóit — a „felelőség terhe mellett” — arra kötelezi, hogy fölterjesztéseiket, kimutatásaikat német vagy latin nyelven készítsék; rosszallták, hogy az egyházkerület tanterve szerint a hazai történelmet önállóan tanították. A protestáns előljáróság azonban — felbátorodva a változás látható jeleitől — egyre határozottabban hivatkozott autonóm önkormányzatára, szentesített alaptörvényeire. Akkor már érezték, hogy „...küszöbön az idő, midőn egyetemes prot. egyházunk rendületlen szilárdsága diadalmasan kivívja a maga jogos igazát”.²⁶

1895-ben, a Kazinczy centenárium alkalmával kelt szárnyra az Akadémia biztató jelszava: „Élünk!”. Ennek hatására döntött úgy a hódmezővásárhelyi gimnázium nyolc tanulója, hogy társaik erkölcsi nemesítésére, „szóbeli vitaközassal önmaguk művelésére” Aula néven társaságot alakít (1860). Ez a társaság 1861-ben „Önképző Egylet”-re változtatta nevét, s fogalmazta meg célját is („...jeles művek olvasása, önmunkák készítése”). Az egylet 1862-ben vette fel a „Petőfi Társulat”, 1891-ben a „Petőfi Önképzőkör” nevet. A teljesség kedvéért itt említjük meg fontosabb megmozdulásaikat és rendezvényeiket.

Az önképzőkör tagjai megemlékeztek Berzsenyi Dániel és Széchenyi István születésének 100. évfordulójáról (1876, illetve 1891); meggyászolták Arany János (1882) és Kossuth Lajos (1894) halálát; 1886-tól rendszeresen megünnepelelték március 15-ét, a tantermet Széchenyi, Kossuth, Petőfi és Deák arcképeivel díszítették; szobrokra, emlékművekre gyűjtöttek (Széchenyi nagycenki, Kossuth vásárhelyi, a vártanúk aradi szobra, stb.).²⁷

Bizonyos ellentmondás e hazafias akcióban is kitapintható. Futó Mihály írta 1897-ben: évenként a „kegyelet cypruságával” jelentek meg október 6-án az aradi vértanúk „sírjánál”.²⁸ Ez azért érdekes (vagy kérdéses), mert az ottani sáncárokban nyugvó Lázár és Schweidel maradványait 1913-ban, az Aradon hagyott további öt vértanúét 1932-ben lelték meg. Damjanich és Láhner Mácsán,

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 120–121. o.

²⁷ Uo. 332–346. o.

²⁸ Uo. 254. o.

Dessewffy a Sáros megyei Margonyán, Leiningen–Westerburg Borosjenőn nyugodott. Egyedül Vécsey gróf volt található az aradi köztemetőben.

A református tanintézet „hazafias tisztének ösmerte” 1879. április 24-én „alattvalói hűséggel” emlékezni meg a „dicsőségesen uralkodó király”, Ferenc József és a „hódoló szeretettel ünnepelt királynéknak”, Erzsébet házasságának negyedszázados évfordulójáról. De ne feledjük: megváltoztak a politikai körülmények, ez már a dualista monarchia kora.

A kiegyezés — és ami utána következik

A gimnáziumok nyolcosztályúvá alakítására — az idő sürgetésével — már 1866-ban gondoltak a református középiskolák előljárói. A politikai viszonyok azonban egyelőre várakozásra intettek. 1867-ben létrejött a kiegyezés, most már országos igény jelentkezett a középiskolák szervezetének és tanügyének a törvényhozás útján történő rendezése.

A középfokú oktatás állami rendezéséről szóló törvénytervezet egy évvel a népiskolai törvény után elkészült (1869) — még Eötvös József miniszter koncepciójának megfelelően. Vitája viszont csak akkor kapott új lendületet, amikor Trefort Ágoston került a miniszteri székbe (1873). A református egyház megpróbálta megelőzni a várható intézkedéseket („Középiskolák szervezete és tanterve. Középiskolák belrendtartására és fegyelmezésére vonatkozó szabályok” 1881.); nagyon jól tudták azonban, hogy nem nélkülözhetik az „állam gondozó kezét..., az élet compromissumot kíván”. Azzal nyugtatták magukat, hogy az addig beterjesztett törvényjavaslatok közül egy sem ment el „...az autonómia respectálásában azon pontig, ameddig a jelenlegi”.²⁹

A középiskolai törvényt (30. törvénycikk) 1883-ban fogadta el az országgyűlés. A vásárhelyi gimnáziumban mindaddig, amíg az állami segílyt meg nem kapták (1884. március) az egyetemes konvent tanterve szerint tanítottak. E tanterv szerint a nyolcosztályú gimnázium célja: „az egyetemes és általános emberies és nemzeties műveltségre” való előkészítés. A gimnázium alapjellege — szögezik le félreérthetetlenül — „...a humanisztikus képzés, ami a realiránynak áldozatul nem hozható”. Az alsó (I–IV.) osztályokban az osztályrendszer, a felsőkben (V–VIII.) a „mérésékelt szakrendszer” alkalmazandó.

Az 1883:30. törvénycikk az összes középiskolára kiterjedt. A református egyetemes konvent e törvény szerint középiskolái számára egyetemesen kötelező tantervet készítet, amit a közoktatásügyi kormányzat is megerősített. Futó Mihály

²⁹ *Debreceni Protestáns Lap* 1881.

ebben a „közfelfogás átalakulásának” egyik jelét látja: azt nevezetesen, hogy „...intéző köreink, az autonómia falai mögé vonulva, nem nézik többé oly féltékeny bizalmatlansággal az alkotmányos kormány tanügyi rendelkezéseit”.³⁰

Ami az államsegélyre vonatkozik: a református egyház és az állam 1894-ben kötött szerződést az évi segély ügyében. A vásárhelyi gimnázium ennek következtében 1895-re nyolcezer, 1896-ra már tizenkétezer forint támogatást kapott. Nem járt nagyobb nehézséggel az „állami behatóbb felügyelet” elfogadása sem, bár az igazgató az 1885. június 21-én elmondott beszámolójában nem hallgathatta el, miszerint felekezeti iskoláink életébe az 1883:30. törvénycikk egyes paragrafusaival „...talán kelleténél erősebben is belenyúl”.

A tanárok

A gimnázium arculatának változását természetesen követték a tanárok számának, oktatómunkájának alakulása is. 1851 előtt (az Entwurf rendelkezéseit megelőzően) 3–4 tanár oktatta a tanintézet hét osztályát (hosszvetőlegesen száz tanulót).³¹ 1851-ben még mindig az osztálytanítás (egy osztály – egy tanító) rendje dívott, az akkori hat osztállyal viszont csak négy tanár foglalkozott: az alsó négy osztályt két tanár, az ötödiket egy, a hatodikat maga az igazgató tanította. Az Entwurf intézkedése következtében a gimnázium tantestülete hat főre emelkedett, és kezdetét vette a szakosodás is.

A korabeli tanári jegyzékeket, jegyzőkönyveket szemlélve megállapítható, hogy e tanintézet egyik — nem elhanyagolható — gyengéje a tanárok gyakori változása, a fluktuáció volt. A terhelés nagysága nem állt arányban a helyi élet drágaságával, a javadalmazás szintjével, pontosabban csekélységével. Következésképpen akit sorsa szorosan a városhoz nem kötött, rendszerint megragadta az első kínálkozó alkalmat a távozásra.

Akit sorsa szorosan ide nem kötött... Hódmezővásárhelyen él egy család, amelyben — immár másfél százada — az a hagyomány öröklődik, hogy az egyik gyermekük pedagógus, egy másik orvos lesz. E család első, városunkban ismert, nagy köztisztelőnek örvendő egyénisége *Imre Sándor* (1820–1900) volt. A debreceni kollégiumban — Arany János tanulótársaként — bölcséleti, jogi és teológiai tanulmányokat folytató fiatal tanár először 1843-ban, majd 1848-ban jött a vásárhelyi középiskolába irodalmat és nyelvtant tanítani. A nyelvújítás, nyelvtörténet és népköltészet avatott kutatója valódi iskolateremtő egyéniség

³⁰ Futó Mihály: i. m. 194. o.

³¹ Uo. 96. o.

volt a szó szorosabb és tágabb értelmében. „Egy olyan nehéz és küzdelmes átmeneti időszakban, amely legkésőbb tanfériakra is annyiban meglepő lehetett, tapintatával inkább és pusztán jelenlétével tudta ő vezetni a gymnasiumot” — búcsúzott tőle 1860-ban a vásárhelyi tanintézete³² 1860-ban, ugyanis ekkor Debrecenbe, 1872-ben pedig az újonnan szervezett kolozsvári tudományegyetem tanszékvezető tanárának hívták. Még a vásárhelyi gimnázium igazgatójaként, 1858-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1879-ben rendes tagja. Gyermekai közül Lajos (1858–1923) választotta a nevelői hivatást (s lett később a gimnázium igazgatója is), József (1851–1933) az orvosit; 1909-től a kolozsvári, majd a szegedi egyetem professzora.³³

1852-ben lett a gimnázium tanára, majd igazgatója a felettébb izgalmas és változatos életű *Kiss Gusztáv* (1825–1899). Morvaországból (Rovečín) érkezett Kecskemétre, ahol a jogot Jókai Mór és a műfordító Ács Zsigmond iskolatársaként végezte. 1847-ben Pest megye Kossuth Lajos mellé nevezte ki országgyűlési jurátusnak; így tagja lehetett 1848-ban a bécsi küldöttségnek is. 1848–1849-ben a 49. honvédszászlóalj századosa; a komáromi kapituláció előnyét élvezve azonban sikerült a megtorlástól megmenekülnie. A Podmaniczky családnál végzett rövid házitánítóskodás után került Hódmezővásárhelyre, ahol 1888-ig, nyugdíjba vonulásáig tanított magyart, németet és francia nyelvet.³⁴

Az 1848–1849-es szabadságharc csatatereiről, az itáliai kényszerkatonáskodás megpróbáltatásaiból érkezett Vásárhelyre 1862-ben Garzó Imre (1827–1914) mérnök, tanár. 1863-ban Kiss Gusztávval együtt szervezte meg egy megyei sorsjáték hasznából a gimnázium fizikai szertárát; 1867–1868-ban igazgatónak is megválasztották. Nyugdíjba vonulása (1874) után még évekig dolgozott a Főgymnasiumi Felügyelőség tagjaként. Oktatómunkája, közéleti tevékenysége mellett foglalkozott közoktatáspolitikai kérdésekkel („A közoktatás kérdéséhez”, 1880.), tankönyvírással („Mennyiségtan”, 1864.).³⁵ Hátrahagyott emlékiratait 1978-ban a Magvető Kiadó jelentette meg.³⁶

³² *Főgimnáziumi értesítő*, 1859–1860., Futó Mihály: i. m. 121. o.

³³ A kép teljessége kedvéért említjük meg, hogy Imre Lajos unokái közül az egyik (Sándor) ma a debreceni orvosegyetem; a másik a Kossuth Lajos Tudományegyetem bölcsészkarának oktatója (László).

³⁴ Futó Mihály: i. m. 224–225. o.

³⁵ Vö. Varsányi Péter István: Garzó Imre pedagógiai nézetei. In: *Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve*. Hódmezővásárhely, 1974. 10–24. o.

³⁶ Garzó Imre: i. m.

A Kolozsvárott szerzett földrajz–természetrizsi diplomájával, Herman Ottótól elsajátított kutatómódszertani ismeretekkel érkezett 1892-ben Hódmezővásárhelyre *Bodnár Bertalan* (1868–1952). Nevéhez kapcsolható a gimnázium természetrizsi gyűjteményének összeállítása; mintegy tíz könyv, 150 hírlapi és folyóiratcikk megjelentetése a város földrajzáról, flórájáról, faunájáról, meteorológiai viszonyairól.

Az általunk kiválasztott tanárokról írottakat a Tanárkari jegyzőkönyv 1907. április 12-i bejegyzésével szeretnénk zárni: „Igazgató jelenti, hogy Csépe Andor kartárs megérkezett, állását elfoglalta”. A görög–latin szakos *Csépe Andor* (1881–1965) harminckét évig tanított — nem „középiskolás fokon” — a vásárhelyi gimnáziumban, bocsátott pályájára jónéhány kitűnően képzett klaszika–filológust, nyelvtudóst.

A tanulók

Amit az iskola jellegének változása kapcsán írtunk, az hatott az intézet tanulólétszámának alakulására is. 1848–1849-ben a hat osztályba 62 növendék járt, 1852–1853-ban 110 fő.³⁷ Az 1859–1860-as tanévtől kezdődik meg a nyolcosztályos főgimnázium kiépülése, ekkor 78-an jártak a falai közé. Az 1870–1880-as években stabilizálódik a tanulói létszám, ami ezekben az években 300 körül mozgott.³⁸ A hódmezővásárhelyi református gimnázium vidéki tanulókat is fogadott, mindenekelőtt Csanád, Torontál, Bács–Bodrog, Temes és Arad megyékből (1880–1919 között a helyiek és vidékiek aránya 67:33 %-hoz). Az is tény, hogy ez a református tanintézet mindig nyitva volt a más vallású növendékek előtt.³⁹ E kérdéskörhöz — korunkban maradvány – néhány megjegyzés kívánkozik.

1849 után a császári kormányzat az oktatásügyet készségesen szolgáltatta ki a katolikus egyháznak; a liberális eszmék terjedését a katolicizmus eszmevilágával igyekezett ellensúlyozni. A katolikus diákokat kitiltották a protestáns intézetekből. Hódmezővásárhelyen is közölni kellett ezekkel a növendékekkel, hogy amíg miniszteri engedélyhez nem jutnak, nem tekinthetik őket tanítványaiknak.⁴⁰ A gimnázium tanárai azonban hagytak kiskaput: Tóth Ferenc esperes hozzájárulá-

³⁷ Ref. Gymnasium 1847–1848-dik iskolai második félév Név- és Tanjegyzéke; A hódmezővásárhelyi ref. gymnasium igazgató jegyzőkönyve 1853–1854.

³⁸ *Főgimn. Ért.*, Futó Mihály: i. m. 290. o.

³⁹ *Főgimn. Ért.* 1880–1919.

⁴⁰ Igazgatói jkv. 1853–1854.

sával megengedték a minisztériumhoz folyamodó katolikus szülők gyermekeinek, hogy a válasz megérkeztéig „leckére bocsáttassanak”, s csak nemleges döntés esetén kell tőlük megválni. (Nem kis meglepéssel jegyezhetjük meg 1897-ben az akkori igazgató, Futó Mihály: „...maga után vonzotta a többi hitfelekezetek lelkesebb embereit is, jelezvén..., hogy ez a főgymnasium nem egy felekezet kizáró tulajdona, hanem Hód-Mező-Vásárhely közös büszkesége”.⁴¹ De azért arról nem feledkeztek meg, hogy a vásárhelyi gimnázium végeredményben egyházi intézmény. 1884-ben javasolta Bányai Sándor vallástanár, hogy minden tanórát imádsággal kezdjenek és végezzenek. A tanári kar nem nagyon respektálta ezt a túlbuzgóságot — egyelőre csak a vallástani órákra és az algimnázium növendékeire szorítkozva tartja az indítványt elfogadhatónak. A gimnázium felügyelősege — némi aggodalommal és fenntartással — csak úgy támogatja az indítványt, ha az imádkozást fokozatosan, fölfelé haladva, s csak az első óra kezdetén, az utolsó befejeztekor végzik. Bányai Sándor az imádságot úgy szerkesztette meg, hogy „... az senkinek felekezeti érzületét nem érinti”.⁴² Az ökumenizmus első megnyilvánulása ez ebben a tanintézetben.

1. táblázat
A tanulók felekezeti megoszlása (%)

Év	Vallás					Összesen
	Református	Evangélikus	Római katolikus	Görög katolikus	Izraelita	
1848–1849	86,0	-	8,4	-	5,6	100
1857–1858	59,0	2,8	4,2	10,0	24,0	100
1880–1890	39,6	3,5	31,3	8,3	17,3	100
1901–1919	52,6	3,6	22,0	3,2	18,6	100

Nem volt mindenben ilyen felhőtlen a viszony a fenntartó egyház és a más vallású tanulók között. 1893-ban újfent rendezték a tandíjat: a református diák 24, a más vallású 28, az izraelita 40 forintot volt köteles fizetni. A helybeli zsidóság — diszkriminációt emlegetve — az iskola eljárása ellen a kormányhoz fordult panaszával. A presbitérium döntését azzal magyarázta, hogy az izraeliták esetében — tekintve, hogy csak egy négy osztályú iskolájuk van — „...az a viszonz-szolgálat, amely e részben a többi felekezetek közt fennáll, náluk nincs

⁴¹ Futó Mihály: i. m. 177. o.

⁴² Uo. 230. o.

meg”. Méltányosnak tartanak, hogy az elmaradt viszonzás lehetősége okán valamivel magasabb tandíjat fizessenek. Kétségtelen: az izraelita tanulók ebben az iskolában tandíjmentességben, ösztöndíjakban és egyéb juttatásokban (jutalmakban) nem szenvedtek hátrányt. A minisztérium ezeket az érveket nem találta meggyőzőeknek: döntése értelmében a nem református tanulók tandíját egyenlő szintre kell hozni — felekezeti hovatartozásuktól függetlenül.⁴³

2. táblázat
A tanulók nemzetiségi megoszlása (%)

Év	Nemzetiség				
	Magyar	Német	Román	Szerb	Összesen
1857–1858	76,0	24,0	-	-	100
1880–1890	90,0	3,7	3,5	1,8	100
1901–1910	94,7	2,7	2,0	0,5	100
1911–1919	96,0	1,4	1,1	0,7	100

Megjegyzés: 1901 után volt még 4 bolgár, 8 szlovák és 16 horvát tanuló is.

Garzó Imre emlékiratában olvasható, hogy tanári pályája és igazgatósága utolsó éveiben, az 1860–1870-es esztendő fordulóján szerb tanulók lepték el a gimnázium felső osztályait. Némelyiknek a neve később a fővárosi lapokban is felmerült Szabadkáról, Kikindáról, Újvidékről, sőt még Belgrádból is.⁴⁴ Futó Mihály kettőt meg is nevez: Dušan Jorgović a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, Stevan Čurčić a belgrádi vallásügyi minisztériumban töltött be magas hivatali állást.⁴⁵ A szerb nemzetiségű diákok érdeklődése nagyon is érthető okokra vezethető vissza: 1867 után megkezdődött Magyarországon is a modern államszervezet kiépülése (igazgatási intézményeivel, hivatalsszervezetével, a társadalom mindennapi életének szabályozásával), ebben csak úgy tudta valaki a helyét megtalálni, ha a hivatalos nyelvet elsajátította. Később azonban az újvidéki szerb liberálisok által létrehozott ifjúsági szervezet (Omladina) a vásárhelyi diákok között is felütötte a fejét.

A korra jellemző, abból fakadó változás ment végbe a tanulók származás szerinti megoszlásában 1848 és 1919 között. Időközben létrejött a kiegyezés, megteremtődtek a modernizáció legelemibb feltételei. Az új társadalmi formáció

⁴³ Uo. 278. o.

⁴⁴ Garzó Imre: i. m. 194. o.

⁴⁵ Futó Mihály: i. m. 151. o.

a maga képéhez igazította e város és környéke foglalkoztatási struktúráját is. Az általunk vizsgált időszakban az első helyen — már ami származásukat illeti — egyaránt a földműves (1848–1849), illetve a kisbirtokos, bérlő (1910–1919) szülők gyermekei találhatók. Amíg 1848–1849-ben a 2. és 3. helyet az értelmiségi származásúak (papok, tanárok, tanítók, egyéb) gyermekei foglalták el, ötven év múltán e réteg iskoláskorú gyermekei a 4. és 6. helyre szorultak vissza; helyükre a kisiparos, kisvállalkozó kategória emelkedett. Meglehetősen magas számban találjuk 1910–1918 között a köztisztviselők és a kiskereskedők gyermekeit a tanulók összességében, de megjelennek olyan foglalkozások, amelyekkel 1848–1849-ben nem találkoztunk: kereskedelmi vállalkozó, magánzó, kereskedelmi és közlekedési segédszemélyzet (altiszt, segéd), járadékos stb. A változás viszonylag hű tükrö a dualizmuskori átalakulásnak, benne egy mezőváros társadalmi átstrukturálódásának.⁴⁶

3. táblázat

A tanuló megoszlása a szülők (gyám, gondviselő) foglalkozása szerint

Foglalkozás	Év	
	1848–1849	1910–1919
Kisbirtokos (100 hold alatt), bérlő	38,0	15,3
Kisiparos, kisvállalkozó (bánya)	15,0	13,5
Köztisztviselő	5,9	13,2
Pap, tanár, tanító	17,6	12,5
Kiskereskedő	-	11,2
Egyéb értelmiségi	17,6	7,4
Magánzó, eltartott	-	5,2
Középbirtokos, bérlő (100–1000 h. között)	-	4,2
Nyugdíjas tisztv. vagy értelmiségi	-	2,9
Kereskedelmi, közlekedési segédszemélyzet	-	2,0
Egyéb	5,9	12,6
Összesen:	100,0	100,0

⁴⁶ *Főgimn. Ért.* 1880–1918.

A kép úgy lesz — legalábbis megközelítőleg — teljes, ha az intézet egyik–másik jeles tanulóját is megemlíjük. Olyanokat, akik országosan is ismertté tették nevüket.

A gimnázium önképzőkörének egyik alapító tagja *Török Károly* (1843–1875), aki már diákkorában népdalok és népi szokások gyűjtésével foglalkozott, később etnográfusként országosan is úttörő jellegű gyűjtőmunkát végzett. Néhány évet töltött a gimnázium falai között *Tornyai János* (1869–1936), századunk magyar képzőművészetének kiemelkedő alkotója (1886-tól azonban már a budapesti Mintarajziskola növendéke). 1880-tól végezte gimnáziumi tanulmányait Vásárhelyen az ugyancsak festészettel foglalkozó *Endre Béla* (1870–1928); 1886-tól *Rácz Gyula* (1874–1948) közgazdász, statisztikus, az őszirózsás forradalom államtitkára; *Imre Sándor* (1877–1945) „...a tanító s nemes barát”, ahogy a „Kín és dac” című költeményét ajánlotta neki Ady Endre. A pedagógiai íróról, művelődéspolitikusról,⁴⁷ művelődési miniszterről (1919) van szó, az igazgató Imre Sándor unokájáról. Ha ő pedagógusnak ment, öccse, *Imre József* (1884–1945) orvosnak. A kiváló szemész munkásságát Európa-szerte ismerték és elismerték (lásd az európai Ophthalmológiai Társaság nemzetközi Imre József-díját).

A századforduló éveiben tanult a református tanintézetben *Fülöp Zsigmond* (1882–1948) tanár, természettudományi író; *Pásztor János* (1881–1945) szobrászművész, az Országház előtt álló Rákóczi-szobor, a martonvásári Beethoven- emlékmű stb. alkotója; *Bibó Lajos* (1890–1972) író, újságíró. 1908-ban kezdte tanulmányait *Fári László* (1898–1972) Kossuth-díjas vegyészmérnök, az első színes magyar film, a *Ludas Matyi* technikai előkészítője; 1914-ben *Pákozdy Ferenc* (1904–1970) költő, műfordító, író; három évig (1917–1920) volt ott diák *Rajz János* (1907–1981) színész, a Nemzeti Színház Kossuth-díjas tagja.

⁴⁷ Ismert műve a Nemzetnevelés, 1912-ben jelent meg.

Az első világháborút követő évtől magántanulóként kapcsolódott ehhez az iskolához *Banga Ilona* (*Baló Józsefné*), a Kossuth-díjas biokémikus, Szent-Györgyi Albert egykori munkatársa.⁴⁸ Méltán jellemzi ezt a sort Keresztury Dezső szép verse, a mai gimnázium „hymnusza”:

„Százados nagy iskolája
Ős fát hoz új virágzásra,
s nevel művelt, hű magyart”
(A Muzsák nyájas szigetén)

⁴⁸ *Főgimn. Ért.* 1880–1918.

**A TANULÓK TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉSE A
KISKUNFÉLEGYHÁZI GIMNÁZIUMBAN
1867–1918.**

A dualista korszak gimnáziumait vizsgálva az az általános kép alakult ki, hogy ezek az intézmények az oktatás magas költségei miatt elsősorban a vagyonos közép- és felső réteg gyermekeinek oktatását szolgálták. A tandíjkedvezmények — amelyek a tanulók 20–35 %-át érintették — sem elsősorban a valóban rászoruló szegényeken, hanem az állami oktatáspolitikai által preferált tanárság gyermekein segítettek, mintegy újra- és újratermelve, de alig bővítve a műveltek szűk körét.

Ennek a jelenségnek az oka nyilván a még alig lezárult feudális múltban, a magyarországi társadalom csekély polgárosultságában kereshető. A tőkehiány, az alacsony életszínvonal, a műveltségbeli elmaradottság visszafogta a lehetőségeket és az igényeket egyaránt. Ahogy nagy különbségek voltak a történelmi Magyarország egyes régiói között gazdasági fejlettségüket és lehetőségeiket tekintve, úgy jelentkeztek ezek a különbségek a kultúra és az oktatás területén is, még hozzá a nyugat-magyarországi területek javára. Mégis talán nem hiábavaló ezen a nyugat-dunántúli konferencián egy jóval szegényebb térség gondjairól és eredményeiről szólni. Márcsak azért sem, mert azok talán nemcsak egyetlen városra, Kiskunfélegyházára érvényesek.

A középkori Félegyháza a törökkorban elpusztult, területe 1743-ban települt újjá. A főként a Jászságból érkezett telepések csatlakoztak ahhoz a mozgalomhoz, amely az időközben elzalogosított egykori jász és kun szállásterületek visszavásárlását és az ősi kiváltságok visszaszerzését tűzte ki célul. A Mária Terézia által engedélyezett és 1745-től sikeresen lezajló redemptio nyomán a kerületekben sajátos szabadparaszti társadalom alakult ki, amely a környező megyék parasztságánál jóval könnyebben indulhatott meg a polgárosodás felé.

A vármegyékénél szabadabb gazdasági-társadalmi viszonyok kedveztek a műveltség, az iskoláztatás elterjedésének is. 1809-ben kezdte meg a működését a második Ratio szerinti kiskunfélegyházi¹ egyelőre magániskolaként, a kecskeméti piaristák felügyelete alatt. 1814. június 26-án, a Helytartótanács 9135. számú

¹ Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Bp., 1988. 204. o.

leiratában megszüntette e felügyeletet és megadta a kisgimnáziumnak a nyilvánossági jogot.² A lassan fejlődő algimnázium mindvégig pénzügyi gondokkal küszködött. Mivel az Entwurfban lefektetett szigorú előírásoknak többszöri felszólításra sem tudott eleget tenni, 1854-ben bezárták s csak 1861-ben a politikai élet átmeneti liberalizálódásakor nyílhathatott meg újra.

Az algimnázium újra megnyílt ugyan, de mint azt látni fogjuk működése során mindvégig anyagi problémákkal küszködött. Az 1870-es évek elején a négyosztályos gimnáziumban évente mintegy nyolcvan–száz tanultak. Jelentős volt azoknak a gyermekeknek a száma, akik csak egy–két gimnáziumi osztályt végeztek el, majd valamilyen szakmát választottak.

Az iskolában tanuló gyermekek az 1870-es évek közepéig kivétel nélkül magyar nemzetiségűek voltak. Az a tény, hogy a félegyházi algimnáziumban ekkor még nem szedtek tandíjat, lehetővé tette, hogy kevésbé tehető, sőt olykor kifejezetten szegény helybeli családok gyermekei is itt tanulhassanak. Az 1876/1877-es tanévtől maradtak fenn az algimnázium iratanyagában olyan kimutatások, amelyek a tanulók megoszlását a szülők foglalkozása szerint is ábrázolják.

1. táblázat

*A gimnázium tanulóinak megoszlása a szülők foglalkozása szerint
1886/1877–1916/1917³*

Év	Tanulók összesen	Értelmi- ségi	Paraszt	Kereske- dő, iparos	Cseléd, munkás	Egyéb fog- lalkozású
1876/77	96	20	23	34	11	8
1880/81	93	19	24	35	9	6
1886/87	82	16	25	35	6	-
1891/92	189	36	54	74	13	12
1896/97	285	64	91	98	21	11
1901/02	279	72	74	96	15	22
1906/07	286	77	58	105	9	37
1911/12	272	72	56	101	21	22
1916/17	290	62	65	134	4	25

² *Jászkunság* 1869. április 18.

³ *A kiskunfélegyházi városi róm. kath. algymnasium értesítője* 1876/77., 1880/81., 1886/87.; *A kiskunfélegyházi városi kath. főgymnasium értesítője* 1891/92., 1896/97., 1901/02., 1906/07., 1911/12., 1916/17.

A tanulók számának 1891-es megugrását a főgimnáziummá fejlesztés magyarázza. A korabeli statisztikák rovatait annyiban átalakítottam, hogy a 100 holdon felüli birtokosokat — mert Félégyházán amúgy is csak nagyon kevesen voltak és mert nagy részüket végzettségük miatt az értelmiségi kategóriába sorolták — nem tüntettem fel külön, hanem az értelmiségiekhez vagy az egyéb foglalkozásúakhoz soroltam. Az egyéb foglalkozású kategóriában mellettük általában tőkéjük jövedelméből élőket találunk Kiskunfélegyházán.

2. táblázat

A szülők foglalkozás-csoportok szerinti százalékos megoszlása a tanulók egészén belül

Év	Értelmiségi	Paraszt	Kereskedő, iparos	Cseléd, munkás	Egyéb, foglalkozású	Összesen (%)
1876/77	20,8	24,0	35,5	11,4	8,3	100
1880/81	20,4	25,8	37,7	9,6	6,5	100
1886/87	19,5	30,5	42,6	7,4	-	100
1891/92	19,0	28,5	39,2	6,9	6,4	100
1896/97	22,5	31,9	34,4	7,3	3,9	100
1901/02	25,8	26,5	34,4	5,4	7,9	100
1906/07	26,9	20,2	36,8	3,2	12,9	100
1911/12	26,5	20,6	37,1	7,7	8,1	100
1916/17	21,4	22,4	46,2	1,4	8,6	100

Az adatokat elemezve (bár a századfordulón a gimnázium tanulóinak olykor 20 %-a is más városokból érkezett — főleg a Bánát németajkú községeiből) a félegyházi társadalomra nagyon jellemző képet kapunk. A tanulók döntő hányada a helybéli (és nem túl módos) iparos és kereskedőréteg és parasztság fiaiból került ki. Az értelmiségiek aránya a szülők között átlagosnak mondható. Meglepően alacsonynak a félegyházi gimnáziumban feltűnően nagy számban tanuló igen szegény sorsú diákok közül a cseléd- és munkásszülők aránya tűnik. Ezt a helyi gazdaság döntő agrártúlsúlya magyarázza: a századfordulón a mintegy 33.000 lakosú városban a helyi ipar a nagyobb üzemek munkásain kívül a kisvállalkozókat, a segédeket, tanoncokat és a kisegítő családtagokat is ideértve

is csak alig 2500 főt foglalkoztatott.⁴ Ennek ismeretében a munkás- és cseléd-származásúak aránya már nem is olyan csekély. A gimnáziumi „magasabb tanulmányok” elvégzése révén válhatott valaki a „nép”-ből vagy a középosztályból az értelmiség tagjává, amit már „úri osztály”-nak neveztek. Sok szegény szülő ezért minden erejével taníttatta gyermekét, hogy legalább annak szebb élete legyen. A tandíjat az 1876/77-es tanévtől vezették be, ennek összege akkor 2 Ft volt évente. A tandíjakból befolyt összeg, azok rendkívül alacsony volta miatt, épp csak a rajzoktatás költségeit fedezte, az iskola fenntartására nem volt elég. Így a gimnázium hosszú éveken át az e célra nem szívesen áldozó tanácskegyéből tengődött úgy-ahogy.

Nemcsak tanulói voltak tehát jórészt szegények, hanem maga az algimnázium is. Az iskolapadok elöregedtek, széttöredeztek, a tantermek sötétek, füstösek voltak, nem feleltek meg az egyre magasabb követelményeknek. A város pedig nem szívesen adott. Végül is jó évtizednyi huzavona és sorozatos tankerületi fenyegetések után az 1885. május 22-én tartott rendkívüli képviselő-testületi ülésen határoztak a tarthatatlanná vált helyzet rendezéséről. A tantermek falán az ablaknyílásokat megnagyobbították, a régi bányakemencéket korszerű vaskályhákra cserélték, elbontották az addig az udvaron álló sertésólat és biztosították a gimnazisták ellátását egészséges ivóvízzel. Határoztak arról is, hogy a botránnyosan alacsony, 600 Ft/éves tanári fizetéseket közelítik az országosan elfogadott 1200 Ft/éves szinthez.

Mindezek az intézkedések elengedhetetlenek voltak, hiszen a város a főgimnáziummá fejlesztését tűzte ki célul. Az algimnázium tanári kara a rengeteg nehézség ellenére is kiváló oktató-nevelő munkát végzett. Mihálovits Alajos igazgatóhelyettes méltán lehetett büszke az elért eredményekre: „A város művelődésére azonban a lehető legüdvösebb hatást gyakorolja az intézet. Számos különösen szegényebb sorsú iparos szülőt ismerünk, kik gyermekeiket, ha e helyi intézet nincs, az elemi iskolánál tovább nem képezhették volna s akiknek gyermekei ma már ügyvédek, papok, orvosok, tanárok, hivatalnokok. A gymnasiumnak újra való megnyitása s az első raj kibocsájtása után következő 15 évben 280 tanulónál több hagyta el az intézetet, akiknek 50 %-áról sikerült eddig kimutatni, hogy qualificált ember lett, a legkisebb qualificálásnak a tanítóságot véve”.⁵

⁴ Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*. Kecskemét, 1985. 51. o.

⁵ BKML. Kf. lt. Algimnázium iratai 1872–1891., 154/88.

A főgimnáziummá fejlesztésre az 1891/92-es tanévtől került sor. Az 1890-es évek elejétől az első világháború kitöréséig eltelt 25 év Félegyháza fénykora. Ekkor épülnek a legfényesebb középületek, ekkor a lepezsgőbb a helyi szellemi élet és talán legteljesebb az anyagi jólét. Mégis az ezekben az évtizedekben a főgimnáziumban tanulók társadalmi összetételét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a szegényebb rétegekből származók fokozatosan kiszorultak az itteni oktatásból. A jelenség magyarázata az, hogy a főgimnáziumi oktatás költségei — a nagyobb létszámú tanári kar eltartása és a megnövekedett eszközhiány miatt — jóval magasabbnak az algimnáziuméinál. Magasabb lett természetesen a tandíj is. Igaz, annyi kedvezményt tudtak biztosítani, hogy a máshol szokásos 60 koronás éves tandíjat csak a vidékiekre vetették ki, a helybeli diákok csak évi 40 koronát kellett, hogy fizessenek, de így is nagyon sokak számára zárultak be az iskola kapui.

Voltak szülők, akik minden erőfeszítésük ellenére sem tudták gyermekük iskoláztatását fizetni. Ezeken a gyerekeken csak a tanács jóindulata vagy a csoda segíthetett. Csodában azonban csak ritkán bízhat valaki. A tehetséges Móra Ferenc esete, melyet megható novellájában, a „Szeptemberi emlék”-ben örökít meg, ezek közé a ritka csodák közé tartozott. Bár a „földbirtokos” Móra Márton nem kapott szegénységi bizonyítványt a tanácstól, hogy fiának tandíjmentességet szerezzen, Móra Ferencet tehetsége és szorgalma mégis csak bejuttatta az annyira áhított gimnáziumba.⁶

Az iskola a leginkább rászorulókon az 1896-ban alapított Petőfi Ifjúsági Segélyező Egyesület révén próbált segíteni. A segélyösszeget a helybeli bankok, gazdag polgárok adományaiból, valamint a főgimnáziumi évenkénti, e célra megrendezett hangversenyének jövedelméből adták össze.⁷ A segélyezés formái a máshol is megszokottak voltak: a rászoruló az egyesület könyvtárából kölcsönözheték tankönyveiket, ruhasegélyben részesültek.⁸ Azok, akik a törvény szerint nem lettek tandíjmentesek — ám ettől pénzüik még erre a célra nem került — tandíjsegélyben részesülhettek.

⁶ Móra Ferenc: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. (A szöveget gondozta Vészits Ferencné) Bp., 1979. 38–48. o.

⁷ *A kiskunfélegyházi városi kath. főgymnasium értesítője* 1901/02., 11. o.

⁸ *A kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve fennállásának 150. évfordulója alkalmából*. Kecskemét, 1959. 111. o.

3. táblázat
A Petőfi Egyesület által segélyezett tanulók száma 1901/02–1916/17⁹

Év	Könyvse- gély	Ruhase- gély	Tandíjse- gély	Segélye- zési eset összesen	Segély- összeg (Korona)
1901/02	több mint 100	33	8	több mint 141	600,00
1906/07	89	29	13	131	600,00
1911/12	56	18	9	83	600,00
1916/17	74	12	2	88	827,87

Jelentős források voltak, amelyből a tanulókat támogatni tudták, a gimnázium által kezelt ösztöndíjalapok. Igaz itt a támogatás feltétele igen vegyes volt. A korszak végére huszonegyre szaporodó alapok egy része az alapító szegénysorsú rokonainak támogatására, mások egy–egy felekezet elesettjeinek javára, ismét mások tisztán tanulmányi teljesítmény honorálására szolgáltak.

4. táblázat
Különféle ösztöndíjakban részesült tanulók száma 1891/92–1916/17¹⁰

év	1891/92	1896/97	1901/02	1906/07	1911/12	1916/17
tanuló	15	19	17	16	28	28

Természetesen az ösztöndíjak és a segélyek esetében is vannak átfedések, többen voltak bizonyára, akik egyszerre több címen is kaptak juttatást, ennek kiderítése a források szűkszávsága miatt száz év múltán már lehetetlen.

Sajnos mindezek együttesen sem biztosíthatták azt, hogy minden gimnáziumba vágyakozó diák valóban el is juthasson oda. Mégis úgy érzem ezek az erőfeszítések így csonkaságukban is igen tiszteletreméltók.

⁹ lásd 3. sz. lábjegyzet

¹⁰ lásd 3. sz. lábjegyzet

ADALÉKOK A SZOMBATHELYI PREMONTREI GIMNÁZIUM TÖRTÉNETÉHEZ

A tanári könyvtár állománya a XIX. század végén

A dualizmus idején az országos folyamatokhoz hasonlóan Szombathelyen is robbanásszerű változások zajlottak le. Ennek jelei magától értetődően a gazdasági életben is, a kultúra területén is megfigyelhetők. Az 1869 és 1910 között megháromszorozódott népességszámú város az anyagi körülmények javulása mellett szellemi téren is kedvezőbb helyzetbe került.¹ Ez alatt az idő alatt születtek meg mindazok a kulturális keretek és intézmények, melyek nélkül a város nem tölthette volna be regionális feladatait a művelődés területén. E fél évszázad alatt Szombathely a Dunántúl egyik legjelentősebb iskolavárosává vált. Az iskolák közül kiemelkedett a premontrei-rend gimnáziuma, melynek tanári kara komoly szerepet töltött be a város kulturális életében. A líceum jogutódjaként 1850-ben megalakult főgimnázium nemcsak az épületet, felszerelést, tanári kart örökölte elődjétől, hanem annak hagyományait, szellemiségét is.² Ezek a tradíciók arra ösztönözték a premontrei tanárokat, hogy a közvetlen oktató, nevelő tevékenységükön kívül cselekvően vegyenek részt a város kulturális életében. Érzékenyen reagáltak minden, a köz érdekeit érintő, a művelődés ügyét előmozdító problémára. Csupán példaként említjük *Lipp Vilmos* személyét, aki felkarolta a városi könyvtár létesítésének már korábban felmerült gondolatát, cikkében hangsúlyozva, hogy a népművelés hiányain egy városi közkönyvtár felállításával lehet segíteni. Az 1880-ban megnyílt könyvtár így részben az ő munkásságának is köszönheti létrejöttét.³

A tanári kar működésének színteréről elsősorban a különféle egyletek kínáltak. Az egyesületi élet különböző rendezvényei, előadások, viták, felolvasások nyújtottak teret, lehetőséget és keretet, hogy tevékenységüket kifejthessék.⁴ Szombathelyen 1878-ban már 17 egylet működött, köztük a Dalárda Egylet és az

¹ Thirring Gusztáv (szerk.): *Magyar városok statisztikai évkönyve 1. évf.* Bp., 1912. 53. o.

² Kövári Ferenc: *Iskolánk 200 éve.* In: *A szombathelyi Nagy Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve...* Szombathely, 1972. 27–30. o.

³ *Vas megyei Lapok*. 7. évf. 52. sz. 1873. jún. 29. 1. o. és uo. 8. évf. 76. sz. 1874. szept. 20. 1. o.

⁴ Bösze Sándor: *Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században.* In: *Vas megyei levéltári füzetek. 6. köt.* Szombathely, 1993. 77. o.

Olvasókör is. Számuk az évek múlásával ugrásszerűen növekedett, majd bizonyos hanyatlás tapasztalható.⁵ Ám 1908-ban még mindig 33 egyesület működött, közülük a legjelentősebb Vasvármegyei kultúregyesülete volt, akkor 643 taggal.⁶ A kulturális célú egyesületeket nemcsak a művelődési igények kielégítése tette népszerűvé, hanem mert más céloknak, törekvéseknek, szórakozási lehetőségeknek is helyet adtak. Szükség is volt erre, mert a dualizmuskori társadalomra oly jellemző kasztszerű elzárkózás következtében minden társadalmi réteg, csoport, közösség a saját érdekeinek artikulálására külön egyletet hozott létre. Ezzel magyarázható — többek között — az egyesületek magas száma.⁷ Végül is ezekben az egyesületekben kereshetjük mindazoknak az intézményeknek a gyökerét, amelyek egy város művelődésügyében alapvetőnek mondhatók: könyvtár, színház, múzeum, tárlatok, művészeti és tudományos társaságok stb.

A gimnáziumi tanárok kivétel nélkül mindannyian tagjai voltak valamely helyi egyesületnek, sőt egyesek nemzeti, illetve nemzetközi fórumokon is öregbítették Szombathely jó hírét. Szerteágazó tevékenységüket a teljesség igénye nélkül, mintegy jelzésszerűen felvillantva szeretnénk bemutatni.⁸ Az Országos Középtanodai Tanáregyletnek, valamint a Vas Megyei Régészeti Egyletnek az egész tantestület a tagja volt. Emellett többen a természettudományi, a földtani, a földrajzi, a történelmi, a budapesti philológiai, a képzőművészeti társulatoknak, a Magyar Gyorsíró Egyletnek, de a Szent István Társulatnak is tagjai voltak.

Pauer Imre akadémiai levelező tag volt, *Edelmann Sebő* pedig a bécsi elektrotechnikai egyesületben és a nemzetközi csillagászati egyesületben munkálkodott. *Kunc Adolf* városi majd országgyűlési képviselő lett, de például tagja volt a városi tornaegylet választmányának, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók központi bizottságának, s ő volt az óvoda egylet elnöke is. *Kőfalvy Vidor* nemcsak a szépítő egyesület alelnöke volt, hanem az iparosok Humanitás Betegségélyező Egyletének és az Emberbaráti Egyletnek tagjaként is tevékenykedett. *Lipp Vilmos* szerkesztette a Vas megyei Közlöny című lapot, *Kárpáti Kelemen* a

⁵ Vargha Gyula (szerk.): *A vas megyei egyletek, székhelyük, címük, alakulási idejük, céljuk stb. szerint részletezése.* Bp., 1880. fol. 6.

⁶ Thirring Gusztáv (szerk.): i. m. 525. o.

⁷ Horváth Ferenc: *Szombathely rendezett tanácsú város fejlődése a dualizmus korában.* Szombathely, 1980. Kézirat. 173. o. és Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Bp., 1977. 246. o., 251. o.

⁸ *Értesítő a szombathelyi kir. kath. főgymnáziumról. 1890–91.* Szerk. Kőfalvi Vidor. Szombathely, 1891. A továbbiakban *Értesítő...* Szinte minden évben felsorolják az értesítőkből az egyes tanári egyesületi tagságát, tisztségeit.

régészeti egyesület titkára volt, illetőleg ő hozta létre a Vasvármegyei Kultúregyesületet sőt, első alapító elnöke volt a Városi Szépítő Egyletnek.

Az egyesületekben folyó tevékenység természetesen össze kötődött a közművelődési feladatok vállalásával. A városban viszonylag korán gyakorlattá vált a különböző egyesületekben történő ismeretterjesztő előadások tartása.⁹ Már 1873-ban Pauer Imre főgimnáziumi igazgató lélektani előadásait hallgathatta a szombathelyi közönség. A vasárnap délutáni előadásokat főleg hölgyközönség látogatta. Némi malíciával jegyezte meg ezért a Vasvármegyei Lapok cikkírója: „A férfivilág, különösen pedig ennek azon része, mely előtt a szellemi fejlődés terén még jókora meghaladandó út áll, hasonlóan helyesen cselekednék, ha nagyobb érdeklődést tanúsítana...”¹⁰ Talán más témakörökben nagyobb lehetett a férfiak érdeklődése, mert Kunc Adolf egész előadássorozatát tartott a méterrendszer ismertetéséből. De volt igény a távírászat fejlődésének és a távírási módoknak a megismerésére is, sőt „A villamfolyam hó, fény és delejhatásai” című előadás is vonzotta az embereket 1875-ben.¹¹ Ugyanakkor Lipp Vilmos régészeti előadás-sorozatot tartott az Olvasókör helyiségében.¹² Az előadások, felolvasások korszakunk végéig népszerűek maradtak. Támogatásra leltek 1907-ben Apponyi Albert miniszter azon rendelkezésében, melyben előírta, hogy „...a középiskolai tanárok a tudományok minden ágából felolvasásokat rendezzenek a közönség művelésére”.¹³ A szombathelyi Kultúrpalota elkészülte (1908) után már méltó helyen tarthatták az előadásokat, melyek népszerűségét a vetítőgép megjelenése is fokozta. Például 1912 első felében 12 előadásból álló sorozatot szerveztek, ahol többek között *Peér Leó* gimnáziumi tanár Dante pokláról tartott előadást. Ezeket az ismeretterjesztő előadásokat egészen a háborús évekig rendszeresen megszervezték.¹⁴

A gimnázium tantestületének az iskola falain túli munkássága nem merült ki előadások tartásában. Az intézmény neves tanáregyéniségeinek is köszönhetően

⁹ Horváth Ferenc: Az egyesületi élet Szombathelyen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. In: *Vas megye múltjából 3. köt.* Szerk. Kiss Mária. Szombathely, 1996. 271. és 278. o.

¹⁰ *Vas megyei Lapok* 7. évf. 8. sz. 1873. január 9. 2. o., *Vas megyei Lapok* 8. évf. 17. sz. 1874. február 26. 2. o.

¹¹ *Vas megyei Lapok* 9. évf. 32. sz. 1875. április 21. 1. o., *Vas megyei Lapok* 9. évf. 97. sz. 1875. december 5. 2. o., *Vas megyei Lapok* 9. évf. 161. sz. 1875. december 24. 2. o.

¹² *Vas megyei Lapok* 10. évf. 25. sz. 1876. március 26. 2. o.

¹³ *Szombathelyi Újság* 1907. február 17. 7. sz. 2. o.

¹⁴ *Vasvármegye* 1912. február 24. 4. o., S. Pével Judit: A szombathelyi Savaria Múzeum története. In: *Savaria. A Vas megyei Múzeumok évkönyve. I. köt.* Szombathely, 1963. 308. o.

Szombathely a természettudományi kutatás egyik jelentős vidéki központjává vált. Éppen ezért nem lehet véletlen, hogy 1880 augusztusában Szombathelyen tartották a Magyar orvosok és természetvizsgálók 21. nagygyűlését. Ezen az összefüggésben végezte el Kunc Adolf nevezetes ingakísérletét. Talán azt sem érdektelen megjegyezni, hogy a nagygyűlésen részt vevő 283 tag közül 76 szombathelyi volt, köztük *Csuday Jenő*, *Dalos József*, Edelmann Sebő és a már említett Kunc Adolf gimnáziumi tanárok.¹⁵

A gimnáziumban folyó tudományos munkálkodásnak „kézzelfogható”, a szakirodalomban testet öltő eredményei is voltak. Talán a legismertebb Kunc Adolf és Kárpáti Kelemen közös, Szombathelyről szóló monográfiája. A régészeti egyesület alapítójaként és titkáráként dolgozó Lipp Vilmos az elvégzett ásatások mellett rendszeresen publikált az egyesület évkönyveiben. Tanulmányai 1880-ban külön kötetben is megjelentek. *Burány Gergely* a római joggal, valamint a görög–római vallás keresztény szempontú megközelítésével foglalkozott. Csuday Jenőnek a Zrínyiekről írt monográfiáján kívül a magyar és a világtörténelemmel kapcsolatos gimnáziumi tankönyvei jelentek meg. Edelmann Sebő a gőzkazán és a gőzgépüzem kézikönyvét alkotta meg. Dallos Józsefnek „A katolikus kultusz szelleme” című kétkötetes munkája 1886-ban látott napvilágot, de foglalkozott az óhéber lírai költészettel is. *Névy László* pedig az írásművek elméletével kapcsolatos gondolatait fogalmazta meg.¹⁶ Az átlag 15–17 tagot számláló tantestületnek eddig nem említett tagjai is közöltek cikkeket, tanulmányokat a helyi lapokban vagy legalább az iskola értesítőiben. Ezek az írások mind igényes, színvonalas, a kor szellemének megfelelően megírt munkák voltak.¹⁷

A gimnáziumi tanárok tudományos tevékenységének fontosságát mindig szem előtt tartotta a kultuszminisztérium. Ezt tükrözik a gimnáziumi tantervekhez fűzött utasítások is. Az 1880-ban és 1903-ban kiadott utasítások szinte szó szerint megegyeznek egymással, utalva arra, hogy a középiskolai tanár „...a

¹⁵ Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza (szerk.): *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. augusztus 21 – augusztus 27-ig. Szombathelyen tartott XXI. nagygyűlésének történelmi vázlatja és munkálatai.* Bp., 1882. 282. o.

¹⁶ Ulreich Tibor: *Szombathely nyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig.* Szombathely, 1961. Említve a következő tételek: 782; 802; 924; 925; 939; 1004; 1031; 1034; 1035; 1036; 1071; 1074; 1109; 1110.

¹⁷ Kővári Ferenc: i. m. 31. és 33. o.

tanítással haladva, a maga tanszakát folyton tudományos tanulmány tárgyává tegye”. Márpedig az elképzelhetetlen könyvtár használata nélkül.¹⁸

A szombathelyi premontrei gimnázium tanári könyvtára születésének időpontját csak valószínűsíteni lehet. Feltehetőleg igaz lehet a Magyar Minerva V. kötetének az a közlése, mely az intézet keletkezésével egyidőre helyezi a bibliotéka kialakulását. Oktatási intézmény nem nélkülözheti a könyvtárat.¹⁹ Egy másik adat 1808-ban rögzíti a tanári könyvtár létrejöttének idejét, amikor a premontrei rend vette át az iskola kezelését.²⁰ A könyvtár történetét hosszú ideig nem kísérhették különösebb figyelemmel, hiszen 1852-ben annyit állapít meg róla *Szenczy Imre* igazgató, hogy „Könyvtára a gymnáziumnak eddig elég csekély”. Az állomány nagyságát mintegy 400 kötetre becsülte, eredetét tekintve megemlíti, hogy „...a lyceum mellett egykor létezett magyar egyesülettel maradt...”. Viszont külön kihangsúlyozta, hogy a tanári kar igényeit a csornai prépostság látja el. A könyvtár gyarapítását azonban nem az egyháztól, hanem „a jóakarató kisdéd város” és a „nagyméltóságú számos urak”-tól várta. Úgy tűnik nem is alaptalanul számított a társadalom támogatására.²¹ Amikor 1871-ben Pozsgay Dózsa az anyagot használhatóvá tette és rendezte, jegyzéket is készített. Ezekben az állomány 6040 kötetet számlált vagyis a húsz évvel ezelőttinek a tizenötszörösét.²²

A könyvtár fejlesztésében óriási előrelépés történt 1882-ben. Ekkor vásárolták meg *Obermayer Jenő* főszámvevőnek 8451 kötetből álló magánkönyvtárát. Különösen azért is értékes volt ez a gyarapodás, mivel viszonylag friss, 1850 és 1882 között megjelent magyar, német és francia nyelvű szakmunkákat tartalmazott.²³ Ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy a könyvtár országos kiállításon elismerő oklevelet kapott.²⁴

Az állomány jelzett felduzzadása természetesen magával hozta a könyvanyag feldolgozásának igényét. A rendezés munkálatait Edelman Sebő és *Mödlly*

¹⁸ Felkai László (szerk.): *A XIX. század végi gimnáziumi tantervek elméleti háttere*. Bp., 1985. 53. és 71. o.

¹⁹ *Magyar Minerva*. 5. köt. 1912–13. Bp., 1915. 622. o.

²⁰ Thirring Gusztáv (szerk.): i. m. 519. o.

²¹ *A szombathelyi nyolcz osztályú katolikus gymnasiumnak első programja 1851/2-ben*. Kiadta Szenczy Imre, Szombathely, 1852. 21. o.

²² Vas Megyei Levéltár, továbbiakban VamL. VIII. 56/289. A szombathelyi Főgymnaziumi Premontrei Tanári kar Könyvtárának Jegyzéke. 1871. június 1. Elrendezés szerint volt 4803 kötet, ezen kívül duplum 1031 kötet és csonka mű 206 kötet.

²³ *Értesítő* az 1891/82. évre. 118. o.

²⁴ *Értesítő* az 1894/95. évre. 49. o.

Krizsó tanárok vállalták magukra. A könyvtáróri tisztelet 1884-ig mindig az intézet igazgatója viselte. Ettől kezdve már az egyes tanárok vették át a könyvtár vezetése, elsőnek Edlmann Sebő. A rendezési munkák egyik eredményeként létrejött a könyvtár katalógusa is, melyet Mődly Krizsó készített. A katalógus szak szerinti felállítású volt, követve az állomány hat csoportra történt beosztását és elrendezését. A könyvanyag egyébként a rendház három, egymásba nyíló helyiségében nyert elhelyezést.²⁵ Amikor a gimnázium az 1894/95-ös tanévben átköltözött az új épületbe, megváltozott az állomány raktári rendje is. Mivel új helyiségben, új szekrényekben, új helyre kerültek a könyvek, szükségessé vált egy új szisztéma kialakítása is, új katalógus készítése. Az új feltáró rendszer 16 szakcsoportra osztotta az állományt és a katalógus nyomtatott formában is megjelent, két egymást követő tanév könyveiben.

Az állomány elhelyezése annyiban is megváltozott, hogy részben külön szer-tári, szaktantermi részlegek alakultak ki, részben pedig, kifejezetten a közvetlen tanári használat céljára külön 4–500 kötetes kézikönyvtárat hoztak létre a tanári szobában.²⁶ Ha mindehhez hozzászámítjuk az ifjúsági könyvtárat és a segélyegyleti könyvtárat is, láthatjuk, hogy valóságos könyvtári rendszer fejlődött ki a gimnáziumban. A fejlődés üteme azonban a századforduló után lelassult: a tanári könyvtár állománya 1907-re már meghaladta a 18 ezer kötetet, ám korszakunk végén, 1918-ban is csak 18834 kötettel rendelkezett.²⁷

A középiskolai könyvtárak kezelését nemcsak a helyi gyakorlat alakította, hanem központilag is igyekeztek fejlődésüket a megfelelő mederben tartani. Az állami gimnáziumok ellenőrzésekor és a felekezeti középiskolák meglátogatására kiküldött miniszteri megbízottak számára szigorúan meghagyták, hogy különös figyelmet fordítsanak a tanári könyvtárak vizsgálatára. Még a vizsgálat szempontjait is előírták.

Különösképpen azt kellett ellenőrizniük, hogy megvannak-e mindazok a dokumentumok, amelyek lehetővé teszik, hogy „...a tanárok általános és szakbeli képzettségüket emelhessék s a tudomány fejlődésével lépést tarthassanak”.²⁸ Sőt vizsgálat tárgyává kellett tenni az állomány szakszerű, folyamatos és nem egyoldalú gyarapítását is.

Az állomány gyarapításában igyekeztek elkerülni az ötletszerűséget. Ezt központilag kibocsátott tanári könyvjegyzékekkel igyekeztek elérni. E jegyzékekben

²⁵ Edlmann Sebő: A főgymnáziumi tanári kar könyvtára. In: *Értesítő* 1883/84. évre 28–31. o.

²⁶ *Értesítő* az 1894/95. tanévre 49–51. o.

²⁷ *Értesítő* az 1906/07 tanévre, 69. o. és az 1917/18. tanévre, 16. o.

²⁸ Pirchala Imre (összeáll.): *A magyarországi középiskolák rendje*. I. köt. Bp., 1905. 105. o.

tanácsadással próbáltak szolgálni a beszerzésekhez. Erre annál is inkább szükség volt a minisztérium véleménye szerint, mivel a középiskolák könyvtárai mind az állomány nagyságát, mind tartalmát tekintve nem érik el az elvárható színvonalat. Ezt az 1885-ben született kritikát azzal indokolták, hogy a tanárok kedvenc tárgyaik igényeit igyekeznek kielégíteni a rendeléseknél, illetve az iskolai oktatásnál hasznavehetetlen műveket vásárolnak meg.²⁹ Éppen ezért a központi jegyzékek összeállításánál a középiskolai oktatás és a tanárok továbbképzésének szempontjai voltak az irányadók. A jegyzékek kézi- és szakkönyveket, valamint folyóiratokat sorolnak fel.³⁰ A kézikönyvek közé elsősorban külföldi metodikai, didaktikai irodalmat vettek fel, ezenkívül átfogó jellegű, alapvető munkákat is. Magyar eredetű műveket azért vettek fel kisebb számban a listára, mert arra számítottak, hogy azokat úgymint megveszik az intézmények. Az állománygyarapítással foglalkozó cikkek hangsúlyozzák, hogy a tanári könyvtárnak nem lehet célja a teljességre törekvés. Ezért az enciklopédikus jellegű, „tartós becsű” könyveket ajánlják megvételre. Ajándékművek elfogadásánál pedig külön óvatosságra intenek. Minden jegyzék, utasítás, tanulmány kiemeli a folyóiratok jelentőségét. Ezeket azért tartják szükségesnek beszerezni, hogy a tanárok lépést tarthassanak a tudományok haladásával. Ezt az igényt már a korszak elején megfogalmazta *Eötvös József* „...az iskolai oktatás csak úgy felelhet meg a kor követelményeinek, ha a tanár illető szaktanulmányában nemcsak folytonosan míveli magát, hanem az annak körében fölmerülő tudományos mozgalmakat figyelemmel kíséri...”³¹

Ami a szombathelyi premontrai gimnázium tanári könyvtára állományát illeti, két katalógus is a rendelkezésünkre áll, lehetővé téve némi tájékozódást.³² Azonban az 1884-ben, illetve 1896/97-ben készült katalógusok alapján történő állomány-összehasonlítás sok nehézségbe ütközik. Komoly gondot okoz, hogy igazából nem lehet azonos kategóriákat alkalmazni, hiszen a korábbi katalógus 6 csoportjával szemben a későbbi 16 szakot alkot. Ráadásul a 1884-es katalógus külön csoportba sorolta a szépirodalmi műveket, míg 96-ban ez már megszűnt. További gond a katalógizálás minősége. Bár ebben az időben már felhívták a könyvtárat kezelő pedagógusok figyelmét a szakszerűsége, a címfelvételeknél

²⁹ Uo. 1. köt. 345. o.

³⁰ *Könyvjegyzék a középiskolai tanári könyvtárak számára.* Bp., 1895. 3. o.

³¹ *Magyarországi rendeletek tára.* 1868. 2. jav. bőv. kiad. Pest, 1871. 435. o. A VKM. 1868. szeptember 8-án kelt 5965. sz. rendelete.

³² Lásd 25. sz. jegyzetet az 1884. évi katalógusra, az 1896/97. évre pedig: *Értesítő* 1896/96. Első közlemény 62. o., *Értesítő* 1896/97. Második közlemény 76. o.

gyakran elmaradt a megjelenés idejének feltüntetése. Történt ez oly esetekben is, amikor igazán megállapítható lett volna az évszám, például a Ratio Educationis vagy az Entwurf esetében. Valószínűleg a második katalógus elkészítésére fordítható idő rövidege is közrejátszóhatott abban — a nyilvánvaló nyomdahi-bák mellett —, hogy a 1884-es katalógus csak 2,4 %-ban talált ismeretlen megjelenésű műveket, addig ez az arány 1896-ban meghaladta a 17 %-ot is.

Mivel nem vállalkozhatunk a teljes 1896/97-es állomány átvizsgálására, megállapításaink csak annak 63 %-án alapulnak. Úgy gondoljuk azonban, hogy az állománygyarapítási fő irányok, trendek kitapintására ez is elegendőnek bizonyulhat. Igyekeztünk a két katalógus szakjait tartalmuknak megfelelő párba állítani s a későbbi katalógus 9 szakját vizsgáltuk.

Amíg az első katalógus 5563, addig a második 6447 mű leírását adja, vagyis 13 év alatt 884 művel gyarapodott összesen az állomány.

Az egész anyag legrégebbi múltra visszatekintő részét, az állomány 8,6 %-át, a teológia képezte 1884-ben. Az összes hittudományi műnek 1884-ben a 42 %-a származott a XVI–XVIII. századból. Ez az arány valószínűleg nem módosult 1896-ra, hiszen csak 8 %-ra csökkent. Feltétlenül ki kell emelnünk azonban *Michaelis de Mediolano* „Quadragesimale” című munkáját, melyet Velencében nyomtattak 1476-ban, s így az egész bibliotéka egyetlen ősnymtatványa. Hasonló, értékes kötet *Káldy György* fordította Biblia 1626-os első kiadása. Ám modern műveket is forgathattak, például *Adolf Kolping*nek 1887-ben megjelent a katolikus legényegyletről írt munkáját. A teológiai állomány stagnálása jelzi más tudományok megjelenését, erősödését. Az 1896-os katalógus tanúsága szerint a filozófia és pedagógia, majd pedig a történelem részesedtek a legnagyobb arányban az összállományból, de egyikük sem haladta meg a 12 %-ot. A pedagógia szakban megtalálhatók voltak *Pestalozzi* munkái vagy például *Comenius Orbis Piectus*-ának 1708. évi kiadása. Rendkívül gazdag volt az állomány történelmi tárgyú művekben. Olyan nevek ötlenek a szemünkbe, mint *Theodor Mommsen*, *Ranke*, *Burckhardt*. Természetesen a kor magyar történetírói is képviselve voltak, *Horváth Mihály*, *Szalay László* vagy a *Codex diplomaticus Hungariae Thuróczi*, ill. Kézai krónikái. Ez utóbbiakra támaszkodva írta meg *Markovits Arnold* intézeti tanár *Az Árpád-királyok családi összeköttetései* című tanulmányát az 1886/87. évi értesítőben. Munkájában összesen 18 forrásra hivatkozott. Ezek közül 12 mű megtalálható volt a könyvtár állományában. Viszont *Bonfini*, *Anonymus* írásai, vagy *Katona István* *Historica critica*ja hiányzott.³³

³³ *Értesítő* 1886/87. évre 5–97. o.

Egyházi, humán irányultságú gimnázium létre tanári könyvtárában erősen képviselve voltak a természettudományok is. Ez az anyagrész 1884-ben az állomány mintegy 20 %-át tette ki, s ráadásul ennek a könyvanyagának több mint 95 %-a XIX. századi megjelenésű volt. Nagyon foglalkoztatta a tanári kart az emberi eredet, származás kérdése és a körülötte zajló vita. Ezért vehették meg Darwin 14 művét és S. Herbert Saing: Az ember származása című munkáját, A megcáfolt darwinizmus című kötetét. A tudomány állásának, változásának figyelemmel kísérése a fizika és egyéb természettudományi területeken is jól látható. Iustus von Liebig és Werner Siemens munkái éppúgy fellelhetők, mint Uhland Die Telephonanlagen vagy A. Wiessner Das Atom című művei.

Az 1896-os katalógus anyaga lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk milyen arányban részesednek az egyes tudományszakok az 1881 és 1896 között megjelent könyvekből. A legfrissebb megjelenésű anyaggal a történelem (15 %) és a földrajz (11 %) rendelkezett. A fizika, kémia együtt 10 % volt, igazán időszerűnek nevezhető, a sor legvégén a teológia állt 2,2 %-kal. Érdekes viszont, hogy 1891 és 1896 között egyetlen matematika tárgyú könyvet sem vásároltak.

A legfrissebb értesülések, információk megszerzését a meglepően magas számban (205) beszerzett időszaki kiadványok biztosították. Itt igyekeztek — a központi intencióknak megfelelően — figyelmüket minden irányba kiterjeszteni. Nem véletlen az Archeológiai Értesítő jelenléte, hiszen többen is publikáltak benne. Érdekesség, hogy a Tudományos Gyűjtemény valamennyi 1817–1837. közötti számával rendelkeztek. A történelem iránt megnyilvánuló érdeklődésüket például a Századok vagy a Történeti Tár lapjain elégíthették ki, de más oldalról pedig a Természettudományi Közleményeket vagy akár a Vegytani Lapokat is forgathatták. Az szinte természetesen tűnik, hogy a Szent István Társulat valamennyi évkönyve megtalálható volt az állományban. A Magyar Könyvszemlére már 1881-től, vagyis az indulását követő öt éven belül felfigyeltek és beszerezték.

A fentiek alapján, ha nem is túlzottan egzakt módon, de mégis érzékelhetővé vált a könyvtár állománya, és kivehetővé vált az egyes rétegek egymáshoz viszonyított aránya, s némiképp tetten érhetők a beszerzési politika elvei, szándékai is. A gimnázium könyvtárának jelentősége akkor érzékelhető igazán, ha a könyvtári környezetre is vetünk egy pillantást. 1917-ben Szombathelyen a premontrei tanárok rendelkezésére állt a gimnázium könyvtára 18720 kötettel, a püspöki könyvtár 12930 kötettel, s a szemináriumi könyvtár 11959 kötettel. Ehhez számítható még a Kultúregyesület 6546 kötetes gyűjteménye és esetleg a

premontrei rend csornai bibliotékájának 13084 kötete.³⁴ A választék meghaladta a 60 ezer kötetet, és ennek egyharmada saját intézetük falai között volt megtalálható. Ez a könyvtár alapot, információs bázist biztosít a tanári kar oktató, nevelő, ismeretterjesztő és tudományos munkásságához. Az általuk összegyűjtött könyvtári anyag teremtette meg annak a lehetőségét, hogy részt vehessenek a város kulturális életének szervezésében, irányításában. Ez a könyvtár értékes, a hagyományokat megbecsülő, a kor színvonalán álló könyvanyaggal és olyan szellemiséggel rendelkezett, melynek hatása az intézet falainál jóval szélesebb körben sugárzott szét.

³⁴ *Magyar Minerva*. 5. köt. 1912–13. Bp., 1915. 621., 622., 170. o.

A BUDAPESTI KERESKEDELMI AKADEÉMIA 1860 ÉS 1906 KÖZÖTT VÉGZETT HALLGATÓINAK REKRUTÁCIÓJA ÉS MOBILITÁSA¹

A *Budapesti Kereskedelmi Akadémia* 1857-ben alakult, alapítója a Pesti Nagykereskedelmi Testület és a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület voltak², amelyek később Budapesti Kereskedelmi Testület néven egyesültek — az első végzett évfolyamot az 1860/61-es tanévben bocsátotta ki. Hallgatói közé olyan későbbi neves személyiségek, illetve a gazdasági életben olyan nagy szerepet játszó családok gyerekei tartoztak, mint Jálics Géza, Heinrich Alajos, Lánczy Leó, Hatvany Deutsch Sándor és Ignác, Weisz Manfréd és Berthold, Haraszti Jellinek Henrik, Baranyavári Ullmann Adolf, Tornyai Schosberger Rezső és Lajos, Mautner Henrik, Zwack Samu, Légrády Károly, Hornyánszky Ernő, Ujpesti Wolfner Lajos. Természetesen az iskola nem minden hallgatója volt ilyen ismert, de a diákjai közül kikerültek a századfordulón általában a gazdasági élet középmezőnyében helyezkedtek el. Az iskola egy másik híressé vált hallgatója így jellemezte osztálytársainak karriermintáit: „A nagy átlag maradt középen, mint ahogy az iskolában is ott volt. Pályafutásuk: gyakornok, tisztviselő, évtizedek múltán cégvezető, némelyik aligazgató, egy páran most már nyugalmazott igazgatók. Mások ugyanakkor: gyakornok, tisztviselő, majd önálló cégfőnök.”³ A Kereskedelmi Akadémia egy évfolyama hallgatóinak pályaképe, amelyet már vizsgáltak, szintén hasonló képet mutat. Az 1888/89. tanévben végzett évfolyam hallgatóinak mintegy 1/3-a vált önállóvá 1906-ig, közel 10 %-a már főtisztviselő volt, 42 %-a pedig tisztviselő; jelentős hányada ennek az évfolyamnak a banki

¹ A kutatást a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Diákok a Tudományért Szakalapítványa és a Budapesti Önkormányzat Kulturális Bizottsága anyagilag támogatták. Az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke szakmailag kísérte figyelemmel munkánkat. Külön köszönettel tartozunk továbbá Benedek Gábornak, aki kutatásunkat végig segítette.

² Alapítását Appiano József kezdeményezte 1856 januárjában, aki ekkor a Pesti Lloyd Társulatnak, a Pest-Budai Kereskedelmi és Iparkamarának és a Kereskedelmi Banknak is elnöke volt. Alapítása körül bábáskodott még Jálics Ferenc is, aki Ijubjanai és lipcsei üzletbarátaitól kért tájékoztatást az ottani kereskedelmi középiskolákról (mintának végül a lipcseit vették), valamint Kochmeister Frigyes, Weisz B. Ferenc és Fuchs Rudolf, Kern Jakab. Szuppán Vilmos (szerk.): *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857–1907. Emlékkönyv az intézet fennállásának félszázados évfordulója alkalmából*. Bp. 1907.

³ Krausz Simon: *Életem*. Bp. [é. n.] 20. o.

szférában (26,8 %), illetve a kereskedelemben tevékenykedett (16,7 %), összesen pedig 81,4 %-uk kötődött pályája során közvetlenül a gazdasághoz, s mindössze egy töredékük (3,4 %) vált — feltehetően továbbtanulás után — értelmiségivé⁴.

Az alábbiakban a Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1906 előtti összes hallgatója pályaképét próbáljuk meg elemezni összevetve azzal a társadalmi háttérrel, amelyből indultak. Először az Akadémiát és általában a felsőkereskedelmi iskolatípusát mutatjuk be, majd a hallgatók rekrutációjának sajátosságait földrajzi, felekezeti szempontból és a szülők foglalkozásának, társadalmi helyzetének szempontjából. Ezután tárgyaljuk a volt hallgatók későbbi pályájának sajátosságait főként gazdasági ágak szerint, önálló-alkalmazott megoszlásban, összevetve a rekrutáció sajátos csoportjaival. Végül pedig más — statisztikai kiadványokból vett — adatok segítségével megpróbáljuk tágabb összefüggésbe helyezni az eredményeket.

A Kereskedelmi Akadémia alapítványi formában működött, s 1870-ig nem kapott állami támogatást. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia Alapítvány egy felsőkereskedelmi iskolát működtetett, amely polgári vagy valamilyen gimnáziumban, reáliskolában elvégzett első négy osztály után vette fel hallgatóit. Emellett azonban az alapítvány hosszabb-rövidebb ideig számos más intézményt is fenntartott; volt esti kereskedelmi tanfolyama segédeknek; 1884-ig előkészítő osztálya, ahova a felsőkereskedelmi felvételi követelményeinek meg nem felelők járhattak; volt abiturens tanfolyama, amely egy az érettségizettek számára fenntartott egy éves kereskedelmi tanfolyam volt, s 1900-ban átalakult egy két éves ún. Főiskolai Tanfolyammá, ahol már különféle szakirányok is léteztek — az illető gazdasági ágazatok testületeinek támogatásával — mint például: banküzlet, export-import üzlet, biztosítási üzlet, fakereskedelmi üzlet, textilkereskedelmi üzlet; 1891-ben a már a 80-as évek elejétől létezett keleti nyelvek tanfolyamából, Keleti Kereskedelmi Tanfolyamot szerveztek, ezt a felsőkereskedelmi másod- és harmadéves tanulói látogathatták (1899-ben ebből a tanfolyamból jött létre a szervezeten is önálló Keleti Kereskedelmi Akadémia, amelyet már bármely felsőkereskedelmi végzettje, illetve bármely érettségizett, egy éves kereskedelmi szaktanfolyam után látogathatott); különböző időszakokban létezett az Akadémia keretein belül még vasúti tanfolyam, adó- és vámügyi tanfolyam, vasúti szállítmányozási tanfolyam, amely utóbbin nem vasúti tiszteket képeztek, hanem a vasúti szállítás rendszabályait oktatták, mindemellett

⁴ Lengyel György: A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében. In: *Medvetánc* 1986/2–3. sz.

1899-től az Akadémia Felsőkereskedelmi iskolája a Magyar Királyi Tudományegyetem keretében szervezett Kereskedelmi Iskolai Tanárképző Intézet gyakorló iskolája is volt (a tanárképzősök előadásai is az Akadémia épületében folytak). Az Akadémia keretei között működő, és legfontosabb intézményének számító felsőkereskedelmi iskola a többi felsőkereskedelmi fiúiskola között — utóbbiakból négyet alapítottak a múlt század 80-as éveiben Budapesten, 1914-ben pedig összesen már 72 működött az országban — kiemelkedő helyzetet élvezett. Olyan elit iskola volt, ahová a többi felsőkereskedelmibe járó diákokénál lényegesen jobb társadalmi helyzetű szülők járták gyermekeiket, akikből pedig — mint azt egész sor máig is közismert név is jelzi — gyakran a kor gazdaságának elitpozícióit betöltők, vagy nagy vagyonok tulajdonosai lettek, de mindenképpen kedvezőbb karrieresélyekkel indultak, mint a többi kereskedelmi iskolából kilépők.

A felsőkereskedelmik, így a Kereskedelmi Akadémia is egy éves önkéntesi szolgálatra jogosító végzettséget adtak. Az órák összetételében a 80-as évektől nem volt különbség a Kereskedelmi Akadémia és a felsőkereskedelmi iskolák között, korábban azonban a Kereskedelmi Akadémia tananyaga nem volt teljesen megállapodott. Kezdetben az élő nyelvek sokkal nagyobb súllyal szerepeltek az órák között — négyet, ötöt is tanulniuk kellett a diákoknak — a 80-as évekre ez azonban a többi kereskedelmi iskolához hasonlóan a németre és a franciára redukálódott. A nyelveken kívül kereskedelmi szaktárgyak szerepeltek a tantervben; kereskedelmi számtan, kereskedelmi földrajz, közgazdaságtani ismeretek, kereskedelmi- és váltójog, vegytan és áruisme, kereskedelmi levelezés, irodai munkálatok, e két utóbbi feltehetően gyakorlati jellegű tárgy volt, mint a gyorsírás is, amelyet fakultatíve tanulhattak a diákok. Emellett természetesen általános tárgyakat is oktattak; hittant, magyar nyelvet és irodalmat, földrajzot, történelmet, természettant, mennyiségtan és politikai számtant. Ezeket az órákat nem mind egyszerre tanították, részben évente váltották egymást. A felsőkereskedelmik — 1919-ig — három évfolyamosak voltak, de a Kereskedelmi Akadémia előkészítő osztályaival hosszú ideig itt is kilógott a sorból, illetve 1872 és '79 között magát a felsőkereskedelmi iskolai képzést is négy évfolyamban folytatták.

A vizsgálat kiindulópontját egy 1906-os lista⁵ jelentette, amelyet az akkor alapításának 50. évfordulóját megünnepelni készülő Kereskedelmi Akadémia adott ki egy ünnepi kiadvány részeként, s amely az addig az iskolában sikerrel

⁵ 1896-ban az iskola fennállásának 40. évfordulója alkalmából is megjelentettek egy hasonló listát. A későbbiekben szeretnénk azt is összevetni az itt elemzett forrásokkal.

végzett tanulók névsorát tartalmazta, akkori — tehát 1906-os — foglalkozásukkal együtt (3376 fő)⁶. Utóbbi nem minden esetben adták meg, mivel a lista összeállítói sem ismerték minden végzett hallgató későbbi pályáját. A lista közreadásában vélhetőleg a dicsekvés szándéka vezette az iskolát, presztízsiüket — amely talán ekkor már hanyatlani kezdett — szeretnék volna az időközben nagy tekintélyt szerzett egykori diákok valóban hosszú listájával öregbíteni.

Az adatbázis felállításánál a másik forrást az iskola anyakönyve, illetve a diákok bizonyítványai jelentették. Az iskola anyakönyve az 1869/70-es tanévtől az 1871/72-es évig terjedő időszakra nézve található meg; itt minden évből a végzős évfolyamokat vettük föl az adatbázisba, valamint azokat akik a 72/73, illetve a 73/74-es tanévekben végeztek és az anyakönyvben — egy-két évvel végzésük előtt — alacsonyabb évfolyamokon szerepeltek (446 fő összesen). Év végi bizonyítványok, illetve az érettségi bizonyítványok is felhasználhatóak voltak az adatbázis felállításánál.⁷ A diákok adatait, ha csak lehetett itt is végzésüknek megfelelő állapotban vettük fel, azaz nem végzős osztályok adatait a korábbi bizonyítványokból csak akkor használtuk fel, ha abból a tanévből, amelyben végeztek, nem maradt fenn róluk adat egy-két évvel korábban pedig megtalálhatóak voltak.

E két forrás feldolgozásával a továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk milyen társadalmi csoportok „használták” ezt a nagy hírű iskolát, valamint azt, hogy a különböző társadalmi csoportokból kikerülő diákok milyen pályát futottak be iskolájuk befejezése után. A társadalmi csoportok körülhatárolására csupán a foglalkozás valamilyen megjelölése⁸, a vallási hovatartozás, az anyanyelv, illetve a születés helye és az 1906-os lakóhely állt rendelkezésünkre. A továbbiakban ennek a munkának első — még további részletes elemzést igénylő — eredményeit ismertetjük.

⁶ Szuppán Vilmos: i. m.

⁷ A bizonyítványok — osztályonként egybekötve, az anyakönyvvel együtt — a Budapest Fővárosi Levéltárban találhatóak VIII. 141. szám alatt, a Lengyel Gyula Közgazdasági Technikum címen. Bizonyítványok minden valószínűség szerint 1906 utánról is fennmaradtak, számunkra azonban a fenti listával való egybevetetőség miatt csak eddig az időhatárig volt érdekes a forrás.

⁸ A foglalkozási kódlistát lásd a függelékben.

A Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak rekrutációja

Összességében a Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak a vizsgált korszakban (1869–1874, 1887–1906) mintegy négyötöde izraelita vallású volt. A második legnagyobb felekezet a római katolikus volt, ezután pedig az evangélikusok, majd pedig a reformátusok következtek. Az arányok azonban nem voltak teljesen azonosak minden korszakban. 1870 körül 66 % volt a zsidóság aránya, 1900 után pedig már 82 %. Hasonlóan növekvő tendenciát mutatott az akadémisták között az evangélikus felekezet is, míg a katolikus és a református csökkent, utóbbi 1900 után teljesen hiányzik. A görögkatolikusok és görögkeletiek az egész vizsgált korszakban szinte teljesen hiányoznak. (lásd 1. és 2. táblázat)

Földrajzi szempontból a megoszlás a következő: A hallgatók közel fele (46 %) Budapesten született, egy elég tekintélyes hányad — 16 % — noha vidéken született, de az iskolába járáskor már a fővárosban élt, a maradék 38 % pedig vidéki családból érkezett a Kereskedelmi Akadémiára. Felekezetenként megvizsgálva némileg más eredmények adódnak. A katolikusok és az evangélikusok között sokkal nagyobb arányban találhatók budapestiek (közel 70 %), mint az egész mintában, az izraeliták között pedig a vidéki több. Ennek megfelelően a budapestiek között valamivel nagyobb a keresztények aránya, mint a vidékiek között, ahol a zsidók az összes akadémistán belüli arányukat is jócskán meghaladóan vannak képviselve. (lásd 3. és 4. táblázat) A vidék ez esetben az egész szűkebben vett Magyarországot jelenti, tehát csak Erdély és Horvátország marad kívül az iskola vonzáskörzetén. Néhány megye — mint például Nyitra, Zemplén, Tolna, Bács-Bodrog — környezetéhez képest különösen nagy létszámmal képviselteti magát az akadémisták között. Nyitra és Zemplén esetében ez jól magyarázható a zsidó közösségek ottani nagy létszámával, Tolna és Bács-Bodrog azonban relatív alacsony létszámú izraelita népesség mellett abszolút számokban Nyitránál és Zemplénnél is több hallgatót küldött a kereskedelmi Akadémiára,⁹ arányaiban a budapesti zsidóságnál is többet.¹⁰ Az északkeleti megyék, amelyek nagy izraelita népességgel rendelkeztek, alig küldtek hallgatókat az akadémiára, az északnyugati régióból származóakkal együtt is csak a vidéki hallgatók 25 %-a származik a Felvidékről. Valószínű, hogy az ország

⁹ Az említett megyék izraelita lakossága 1900-ban: Zemplén: 31533, míg az innen kikerült hallgatók száma 38; Nyitra: 24935, az innen kikerült hallgatók száma 61; ezzel szemben Bács-Bodrog: 10596, ahonnan származik 97 hallgató; Tolna: 8427, ahonnan 83 hallgató került ki.

¹⁰ A számítások forrásául szolgáló adatok: *Az 1900. évi népszámlálás I. köt.* Bp. 1902.

középső részéről a Kereskedelmi Akadémiát látogató diákok, az asszimiláció irányában eléggé nyitott neológ zsidó közösségek fiai voltak.¹¹ Ezen túlmenően azonban további magyarázatot igényel Tolnának és Bács-Bodrognak az ország középső vidékeiből is kiemelkedő aránya. Elképzelhető, hogy a magyarázat az egy rokoni-üzleti kapcsolathálón belüli mintakövetésben rejlik. Bács-Bodrog megyéből az akadémiára kerültek 18 %-a testvér volt és további 30 % esetében pedig van esélye a rokonságnak.

Figyelemre méltó, hogy a vidékről származó hallgatók nagyon nagy arányban falvakból és nem városokból érkeztek. A Bács-Bodrog megyéből származó diákok nagy többsége (65 %) községekből került ki. A szűrőpróbaszerűen megvizsgált megyék közül Trencsényben 85 % ez az arány, Veszprémben 60 %, Hevesben 52 %, Biharban 45 %, Békésben pedig csak 27 %.

Az ország északnyugati régiójából kikerült diákok rekrutációs sajátosságai térnek el leginkább a vidéki hallgatók átlagos eloszlásaitól, amennyiben e csoport sajátossága, hogy szinte száz százalékosan izraelitákból áll, s hogy körükben viszonylag magas a német anyanyelvűek aránya az összes vidékiek közti megfelelő arányhoz képest (34 % 12 %-kal szemben, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ebből a régióból származik az összes vidéki német anyanyelvű 55 %-a)¹². Ugyanakkor itt a legmagasabb azok aránya akik a Kereskedelmi Akadémia elvégzése után Budapesten maradtak, mintegy 25 % és éppen Tolnában és Bács-bodrogban a legalacsonyabb 16 %.¹³

Az apák, illetve gyámok foglalkozási, vagy társadalmi helyzete tekintetében kép a következő: Az apák nagy többsége — 82 % — önálló, az izraelitáknál ez az arány valamivel magasabb, a keresztényeknél viszont az alkalmazotti helyzetben lévők — nagyrészt tisztviselők — aránya nagyobb. Az önállóak legnagyobb része kereskedő, az ezt követő legnagyobb kategória a mezőgazdasági tulajdonosoké. Különösen magas e két csoport aránya az izraelita vallású apák között (63 és 10 %), míg a katolikusoknál viszonylag magasabbak az iparosok

¹¹ A zsidóság különböző magyarországi csoportjairól, asszimilációs hajlandóságukról és iskoláztatási sajátosságaiokról; Karády Viktor: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Laczkó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig*. Bp. 1994. 125–168. o.

¹² E régió megyéiben az izraelita vallásúak között még 1910-ben is 46 és 77 % között szóródik a német anyanyelvűek száma. Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. In: *Századvég*. 1990/2.

¹³ Ez a régió, ahol összességében a magyarországi zsidóság 9%-a élt, adta a Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak 13 %-át. Az északkeleti régió adta az összes hallgató 12 %-át, míg az ország zsidóságának 17 %-a élt itt (a keresztény hallgatók itt sem játszanak lényeges szerepet), Erdélyből pedig, mint említettük alig került ki hallgató.

(20 %), kocsmárosok és más vendéglátóiparban tevékenykedők (9 %), valamint a magánzók aránya (14 %), s kevesebb köztük a kereskedő (38 %). Igen alacsony a különféle alacsonyabb alkalmazottak aránya a nem önállóak között. A nem önállóak többsége tisztviselő, egy kisebbségük főtisztviselő. Ez utóbbiak között — nem meglepő módon — a minta egészéhez képest magas a keresztények, illetve a közszolgálatiak aránya. (lásd 5. és 6. táblázat)

Érdekes jelenség, hogy a Budapestre vándorolt apák között minden felekezetnél sokkal magasabb az alkalmazottak, döntően tisztviselők aránya, mint a fővárosiaknál vagy vidékieknél. Ez arra utal, hogy a tulajdonosok földrajzi értelemben nehezebben voltak mobilak, mint azok, akiknek az áttelepülés során új alkalmazást kellett találni, és nem egy önálló egzisztenciát áttelepíteni. A vidéki illetőségű hallgatók szüleinél ezzel szemben feltűnő a tisztviselő és főtisztviselő apák teljes hiánya. Ennek magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy vidéken a múlt század második felében még kevés tisztviselői állás volt, a nagy bürokratikus szervezetű vállalatok inkább a fővárosra voltak jellemzőek. (lásd 7. táblázat)

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a Budapesti Kereskedelmi Akadémia legnagyobb részét önálló egzisztenciájú izraeliták gyermekeinek iskolája volt, közülük is elég tekintélyes arányban vidékieké. Keresztények — elsősorban katolikusok, bár az idő folyamán egyre növekvő arányban evangélikusok is — nagyobb arányban inkább csak a fővárosból kerültek be a Kereskedelmi Akadémiára. Ugyanígy, alkalmazotti helyzetben lévők gyermekei is jellemzően inkább Budapestről jutottak be az iskolába. A zsidó önállóak legjelentősebb csoportja kereskedelemmel foglalkozott, de egy nem elhanyagolható kisebbsége már földbirtokot szerzett. Azok az alacsony beosztású alkalmazottak, akik számára a Kereskedelmi Akadémia jelentős mobilitást jelenthetett elég alacsony százalékkal képviseltették csak magukat. Körükben viszont az izraelitáknak nincs oly nagy aránya, mint az önállóak között, s ugyanez áll a fő- és más tisztviselőkre is. Azoknak a hallgatóknak az aránya, akik a Kereskedelmi Akadémiát nem gazdasági tevékenységet folytató családokból érkezve látogatták, elenyésző.

A Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak mobilitása

Az ünnepi kiadvány, a kiinduló adatbázis 3376 végzett hallgatót tartalmazott, róluk az iskolai végzésük évét, születési helyüket, nevüket az összes esetben tartalmazta az említett lista, 2084 esetben pedig foglalkozásukra, állásukra is utalt valamilyen megjelöléssel. Ez utóbbi esetekben gyakran a várost is megadták, ahol az illető személy dolgozott, sajnos azonban messze nem mindig tették

ezt, vélhetően azért, mert a lista összeállítói szerint közismert volt a cég székhelye is, az esetek legnagyobb részében valószínűleg Budapest, ezt azonban természetesen nem tudtuk adatként felhasználni.

A 3376 főből 1501 született Budapesten, illetve még az egyesítés előtti városokban (44 %), 1875 fő pedig vidéken (56 %).

A 2084 ismert foglalkozású személyből 25 % önálló volt, főtisztviselő 8 %, tisztviselő pedig 63 % volt. Ez utóbbiak 5 %-a azonban köztisztviselő. A magángazdaságban tevékenykedő tisztviselők 35 %-a a pénz- és hitelügyben dolgozott, ezt nagyság szerint a következőképp követik az ágazatok; gyártás, kereskedelem, közelebbről meg nem határozható részvénytársaságok, malomipar, biztosításügy.

A fővárosban valamivel alacsonyabb — 23 % — az önállóak aránya, mint a vidékiek között, ahol 27 %. A tisztviselők között egy határozott különbség mutatkozik ágazati szempontból; a budapestiek között 41 % a pénzintézetekben tevékenykedők aránya, míg a vidékieknél csak 30 %.

Azok között, akik vidékről a fővárosba vándoroltak, még alacsonyabb a többi tisztviselőnél magasabb presztízsű banktisztviselők aránya, mindössze 10 %.

Azok között a vidékiek között, akik ott is dolgoztak, ahol születtek, tehát akik földrajzi értelemben egyáltalán nem voltak mobilak, az önállóak aránya nagyon nagy, 75 %.

Időbeli metszetekben vizsgálva is jelentősebb eltolódásokat találhatunk a végzett hallgatók foglalkozási megoszlásában. Folyamatosan csökken az önállóak aránya (kétharmadról hozzávetőleg egyharmadra) és emelkedik a tisztviselőké, a főtisztviselőké 1890-ig nő, majd onnan már csökken. Ennek a nagyon jelentős változásnak kettős magyarázata lehet; egyrészt az magyarázza, hogy minél közelebb volt az iskola befejezésének éve 1906-hoz annál rövidebb idő állt a végzett hallgató rendelkezésére, hogy önálló vállalkozásba kezdjen, illetve karrierje magasra érjen, másrészt pedig az, hogy a nagyvállalatok, részvénytársaságok térnyerésével egyre több tisztviselői állás jött létre, illetve egyre nehezebb lett — legalábbis bizonyos ágazatokban — önálló céget alapítani, vagy fenntartani.

Az időbeli metszetekben nő azok aránya is akik bármilyen minőségben a pénz- és hitelügyben tevékenykednek: a kezdeti időkben 15 %, a korszak végén pedig már 30 % körül van. A tisztviselőkön belül azonban mindvégig egyenletesen magas a pénzintézeteken belül dolgozók aránya (31 %–36 %).

A születési helyek megoszlása korszakok szerint a következőképpen alakul: a fővárosi születésűek aránya az első 15 évben 44 %, a másodikban visszaesik 38 %-ra, az utolsóban viszont eléri a 48 %-ot. A tisztviselőként elhelyezkedett,

illetve főtisztviselővé vált végzett hallgatók között a közszolgálatban tevékenykedők aránya fokozatosan csökken az idővel — először 23, majd 9, végül pedig 3 % —, ami valószínűleg részben a keresztények hasonlóan csökkenő arányával függ össze, de azt meghaladja.

Mielőtt továbblépnénk az kereskedelmi akadémisták intergenerációs mobilitásának elemzéséhez egy forráskritikai kitérőt kell még tennünk, hogy pontosabban elhelyezhetők legyenek a kapott eredmények. A két különböző forrásból, tehát az anyakönyvből, illetve bizonyítványokból ismert személyek és a Kereskedelmi Akadémia ünnepi kiadványából ismert személyek közül 1956-ot sikerült azonosítani. Ebből 1372 olyan személy, akinek az apjára vonatkozó foglalkozási adatok és a saját 1906-os foglalkozása egyaránt ismert. Ez azt jelenti, hogy az azonosított személyek 70 %-ának ismert a foglalkozása. Azonban nem azonos minden csoport esetében az adatvesztés; a zsidóknál az azonosítottak 72 %-ának ismerték a foglalkozását a minta összeállítói, míg a keresztényeknél csak 60 %-nak. A budapesti születésűek esetében 71 %-ban, a vidékiek esetében viszont meglepő módon 85 %-ban. Ha a lakhely szerint vizsgáljuk az adatvesztést, akkor is azt kapjuk, hogy a vidéken élőket nagyobb arányban ismerik, mint a fővárosiakat (91 % szemben 80 %-kal; a magas arányok abból adódnak, hogy akinek a lakhelyét biztosan ismerték, annak foglalkozását is nagyobb valószínűséggel állapították meg). A felekezeti hovatartozás, a születési hely és a lakhely közül itt talán a legelső az a változó, amelyik a másik kettőt is befolyásolja, lévén a vidéken születettek és a vidéken élők között egyaránt nagyobb az izraeliták aránya, mint az egész mintában.

Az 1870 körülről ismert csoport esetében csak 34 %-nál ismerték a foglalkozást. Ha összevetjük az e csoporthoz tartozó ünnepi kiadványból ismert foglalkozású akadémisták szüleinek foglalkozási megoszlását az apáknak az eredeti, anyakönyvből ismert foglalkozási megoszlásával, akkor úgy tűnik, hogy az önállóak és alkalmazottak gyerekeinek későbbi sorsát egyforma arányban ismerték az ünnepi kiadvány névsorának szerkesztői. Azonban az önállóakon belül a kistulajdonos apák gyerekeinek pályája kisebb arányban ismert, az anyakönyvben szereplő szülők 10 %-a kistulajdonos, míg az azonosítottak között csak 4 % a kistulajdonos apáktól származóak aránya. Az egyéb önállóak pedig ennek megfelelően túlréprezentáltak. Az alkalmazottak gyerekei között a főtisztviselők fiai szintén jelentősen túlréprezentáltak; míg az anyakönyvben csak az akadémisták 3 %-a rendelkezik főtisztviselő apával, addig az azonosítottak között 7 %. A tisztviselők fiainak egy része viszont eltűnt az ünnepi kiadvány szerkesztőinek szeme elől; az anyakönyvben a gyerekek 11 %-a tőlük származik, az azonosítottak között viszont már csak 8 %.

Az összes azonosítottat tekintve azonban a foglalkozási csoportok szerint nem mutatkoznak lényeges eltérések sem egészében vizsgálva a mintát sem felekezeti bontásban. Összességében elmondható tehát, hogy a keresztények az intergenerációs mobilitásra alkalmas mintában valamelyest alul-, a zsidók pedig valamivel túlreprezentáltak. Természetszerűleg alulreprezentáltak a mintában az iskola fennállásának első évtizedeiben végzett évfolyamok, de a származástól nem függetlenül, mivel a kistulajdonosok és tisztviselők gyerekei vannak alulreprezentálva és az egyéb önállóak, illetve a főtisztviselők fiai túlreprezentálva.

A legfontosabb intergenerációs trend, ami az apák és a fiúk foglalkozási helyzetének összevetéséből kibontakozik az önálló alkalmazottváltás. A továbbiakban ezt próbáljuk meg lehetőség szerint minél részletesebben elemezni. Az apák és a fiúk foglalkozási vagy társadalmi helyzetének összevetéséből, ha a fiúk felől indulunk ki, az első feltűnő eredmény, hogy az önállóak közé belépni a Kereskedelmi Akadémia elvégzése után csak nagyon nehezen lehetett; a Kereskedelmi Akadémia volt hallgatói közül az önállóak 94 %-ának apja is önálló volt. A különféle ágazatokhoz tartozó önálló apák azonban nem ugyanolyan arányban szerepelnek az önálló fiúk szülei között, mint az egész azonosított mintában. A magánzók–vagyonukból élők, iparosok, vendéglátóiparban tevékenykedő önálló apák, akik az egész mintában 9, 8 és 3 %-ot tesznek ki, mind 1 % alatt találhatóak csak meg az önállóvá vált akadémisták szülei között. Ezzel szemben valamelyest fölülreprezentáltak közöttük a kereskedők (61 % az egész minta 58 %-ával szemben), az ipari önállóak (7 % szemben 2 %-kal) és a mezőgazdasági önálló apák (13 % szemben 9 %-kal).

Az önállóak gyermekei azonban a tisztviselővé és főtisztviselővé vált egykori hallgatók között is óriási többséget alkotnak; a tisztviselőknél csak 15 %-a származik tisztviselő családból, 76 %-uk apja önálló volt, a maradék pedig a főtisztviselő, illetve az alsóbb beosztású alkalmazottak gyerekei közül került ki. (lásd 8. táblázat) Az összes alkalmazásban álló egykori diáknak csak egy csekély kisebbsége (4 %) dolgozott a közszolgálatban. Ez utóbbiak szülei között csak 18 %-ot tettek ki a közszolgálatban tevékenykedő apák (míg az önálló apák 42 %-ot). Ugyanakkor — most már az apák felől kiindulva — az összes ilyen, tehát közszolgálatban alkalmazott apától származó diáknak csak még kisebb hányada volt közszolgálati pályán (14 %). Ez azt jelenti, hogy a Kereskedelmi Akadémisták szülei között nem jelenik meg egy határozott közszolgálati blokk, amelyik gyermekét is hasonló pályán indítaná el. Emellett természetesen sem az apák, sem a fiúk generációjában nem volt nagy a közszolgálatiak aránya, továbbá a közszolgálatiak között természetesen — apáknál és fiúknál egyaránt —

lényegesen alacsonyabb volt az izraeliták aránya, mint a minta egészében (38, illetve 34 %).

A tisztviselők ágazati megoszlásában legnagyobb súllyal a pénzüzetek szerepeltek (40 %), a főtisztviselők körében még ennél is nagyobb arányban voltak jelen a pénzüzetekben dolgozók (61 %). Csekély kisebbséget alkottak a tisztviselők között a közszolgálatban állók (5 %).

Az apák felől vizsgálva az adatokat, megfigyelhető, hogy az önállóak gyermekeként a Kereskedelmi Akadémiára került hallgatók nagyobbik része nem vitte tovább az apja üzletét vagy alapított helyette más önálló céget — ezt csak 28 %-uk tette — hanem valamilyen alkalmazásban helyezkedtek el, 64 %-uk tisztviselő lett, 7 %-uk pedig főtisztviselővé vált 1906-ig. Legnagyobb arányban a nagytulajdonosok gyermekei örítették meg az önállóságot, de még az ő többségük is alkalmazásban áll (52 %).

Az a csoport, amelyiknek gyermekei a legkisebb arányban maradtak pályájuk során a szüleik foglalkozási helyzetében, az alsóbb beosztású alkalmazottak csoportja, mindössze 2 %-uk került ugyanebbe a csoportba, nagy többségük a többi kategóriákban — jórészt a tisztviselőknél — oszlik el, számukra tehát az iskola egyértelműen megnyitotta a felfelé való mobilitás útját. (lásd 9. táblázat)

A kistulajdonosoktól származó diákok — amellet, hogy ők örítették meg a legkisebb arányban az önálló egzisztenciát — ágazati szempontból is jelentős eltéréseket mutatnak a két forrásból azonosított akadémisták összességének sajátosságaitól: a pénzüzetekben tevékenykedők a kistulajdonosoktól származó tisztviselők között lényegesen kisebb arányt tesznek ki, mint az összes pénzüzeti tisztviselő az egész mintában (26 % szemben 40 %-kal). Ehhez hasonlóan az ebből a kategóriából származó volt diákok között a közszolgálati pályán lévők aránya is alacsonyabb az egész minta hasonló arányánál. Viszont nem olyan alacsony az 1906-ig főtisztviselővé vált tisztviselők aránya (6 %) a kistulajdonos apáktól származó diákok között. A közszolgálati apák tisztviselő gyermekeiből 1906-ig azonban még nagyobb arányban lettek főtisztviselők (16 %).

A fenti adatokból kibontakozó legfontosabb intergenerációs mobilitási tendencia az önállóaktól a tisztviselők közé való áramlás. Ennek magyarázata lehet talán, hogy a Kereskedelmi Akadémia a cégeket nem tovább vivő fiúk számára nyújtott lehetőségeket — tudást és csatornákat —, amelyek lehetővé tették számukra a magángazdaság tisztviselői pozícióinak megszerzését. Sokak számára a más vállalatoknál biztosabb állást jelentő és nagyobb presztízsű részvénytársaságok, illetve nagyon nagy arányban a bankok tisztviselői apparátusába való

bekerüléssel az apák társadalmi nívójának megőrzése minden bizonnyal sikerült.¹⁴

Az így kirajzolódó kép tovább árnyalható, ha külön vizsgáljuk a vidéken és a fővárosban élőket. A minta egészét tekintve egyértelmű különbség, hogy a vidékiek között — ahol mint már említettük az önállóak aránya magasabb volt a kereskedelmi akadémisták szülei között, mint Budapesten — az önálló apától származóak sokkal nagyobb arányban örítették meg az önálló helyzetet (többségük), mint a fővárosban élők. A vidéki szülők 90 %-a volt önálló, a vidéken élő egykori akadémistáknak pedig 54 %-a). Ágazati szempontból is mutatkoznak különbségek, ugyanis a vidéki tisztviselőknek csupán 30 %-a dolgozott pénzintézeteknél, míg a fővárosiak között ezek aránya 42 %. Az önállóak között is mutatkoznak eltérések; vidéken — természetes módon — magasabb a mezőgazdasági tulajdonosok aránya, mint a fővárosban (29 % szemben 4 %-kal), viszont alacsonyabb a kereskedők aránya (37 % szemben 57 %-kal), míg körülbelül egyforma a gyártulajdonosok aránya (15 és 16 %).

Egy másik sajátos különbség a főtisztviselővé vált tisztviselők eltérő aránya vidéken és a fővárosban. Budapesten a tisztviselők csak egy töredéke vált főtisztviselővé (8 %), míg vidéken egy igen jelentős kisebbsége (36 %). Ennek magyarázata talán abban rejlik, hogy a Kereskedelmi Akadémiai végzettség többet ért vidéken, ahol kevesen tevékenykedtek a gazdaságban középfokú végzettséggel, viszont valószínűleg a vidéki főtisztviselői pozíciók nem vethetők egybe a fővárosiakkal.

Az önálló-alkalmazott váltásban — úgy tűnik tehát — a budapesti születésűek nagyobb arányban vettek részt, mint a vidékiek és nekik a banktisztviselői pálya is könnyebben elérhető volt.

A Budapestre vándoroltaknál még a fővárosiaknál is nagyobb arányban történt meg az önálló-alkalmazott intergenerációs váltás; náluk a legmagasabb az önállóaktól származóak aránya, ugyanakkor a legalacsonyabb az önállóra lett egykori akadémistáké. E csoportban, amelynek 95 %-a izraelita, a pénzintézeti tisztviselők aránya az összes tisztviselő között csak 22 %, ami azt mutatja, hogy a legkedvezőbb presztízsű tisztviselői pályákat Budapesten nehezebb volt elérni vidékről, mint a fővárosból, míg a helyben maradónak — akár vidéken, akár Budapesten — jobb esélyeik voltak erre, a legjobbak a fővárosban. Fővárosba vándoroltak csoportjában a közszerzési tisztviselők aránya 5 %, a már főtisztviselőkké lették pedig 11 %. Az önállóak többsége kereskedő, mellettük pedig

¹⁴ A banktisztviselői pálya vonzó voltát Krausz Simon is megerősíti: „A legtöbb fiúnak álma a Hitelbank volt.” Krausz Simon: i. m. 27. o.

még jelentős csoportot tesznek ki a magánzók, háztulajdonosok és akadnak mezőgazdasági tulajdonosok is, ipariak azonban nem. (lásd 10., 11. és 12. táblázat)

A hallgatók azon csoportjának eloszlásai, amelynél az apák Budapestre vándoroltak, nagyjából megegyezik a fővárosiakéval, tehát egy generáció alatt a vidéki származásúak karriermintáik szempontjából már budapestiekké váltak, bár a két csoport arányait az is közelítheti egymáshoz, hogy a fővárosiak között is sok olyan lehet, akinek apja vidékről került Budapestre, még az Akadémiára került fia születése előtt, s így számomra ismeretlenül. A régi, vagy régebbi pestieket viszont sajnos nem tudom kiszűrni.

Felekezeti tagolásban vizsgálva az önálló–alkalmazott váltást az tűnik ki, hogy bár a keresztény apák között alacsonyabb volt az önállóak aránya, mint az izraelitáknál, mégis az előbbieket gyermekei a zsidó akadémistáknál nagyobb arányban maradtak önállóak. Ágazati szempontból határozott különbség, hogy míg a zsidóknál 37 % a pénzügyi tisztviselők és főtisztviselők aránya e két kategóriákban, addig a keresztényeknél 63 %¹⁵; ennek megfelelően a minta pénzügyi tisztviselői és főtisztviselői között valamivel alacsonyabb az izraeliták aránya, mint az összes hallgató között (70 % szemben 79 %-kal). A keresztényeknél ugyanakkor 16 % a közszolgálatban tevékenykedők aránya, ami messze meghaladja az egész minta megfelelő arányát (ez utóbbi 4 %). A főtisztviselők tisztviselőkhöz mért aránya nagyjából megegyezik az izraelitáknál és a keresztény felekezetek között (10–11 %). Az önálló fiúk között is megfigyelhetőek eltérések a felekezetek között. Az izraelitáknál az önállóak többsége kereskedő, míg a keresztényeknél ezek csak kisebbséget alkotnak (54 és 37 %), ugyanígy a földtulajdonosok aránya is magasabb az izraelitáknál, mint a keresztényeknél (19 és 7 %), a gyártulajdonosok viszont arányokban számolva a keresztények között szerepelnek nagyobb súllyal (13 és 19 %).

Összefoglalva elmondható tehát, hogy a keresztények a zsidóknál lényegesen nagyobb vonzalmat mutattak a banktisztviselői pálya iránt, noha az önálló–alkalmazott váltást ugyanakkor az izraelitáknál kisebb arányban hajtották végre. (lásd 13., 14. és 15. táblázat)

Korszakok szerint bontva a mintát, szintén lényeges sajátosságok figyelhetők meg. A hallgatók legkorábbi csoportját, amelyre az apák és a fiúk vonatkozásá-

¹⁵ 1928-ban a keresztény budapesti tisztviselők 20 %-a dolgozott a hitelügyben, a zsidóknak pedig 16 %-a. A hitelügy tisztviselőinek ekkor 40 %-a volt izraelita vallású, míg az összes magántisztviselőnek 46 %-a. Hoffman Dezső: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Bp. [é. n.] Statisztikai közlemények. 74. o.

ban egyaránt állnak rendelkezésre adatok az anyakönyvből ismert diákok alkotják. Ezek között vannak a legmagasabb arányban azok a volt diákok, akik megőrizték az önálló egzisztenciát. (lásd 16. táblázat) Az önállóak ágazati megoszlása is eltér a minta egészének sajátosságaitól; magas a mezőgazdasági önállóak aránya (26 %) és alacsony a kereskedőké (26 %). Az alkalmazottak között a pénzügyészetiek aránya messze a legmagasabb (76 %) és emellett nagyon magas a közszerelői aránya is. A főtisztviselőknek a tisztviselőkhöz mért aránya ebben a korszakban szintén nagyon magas (54 %), ami jól magyarázható azzal, hogy az ekkoriban végzeteknek már volt ideje pályáján magasra emelkedni.

Az összes végzett hallgató között a tulajdonosok jelentős többsége (79,5 %) a minta 1890 előtti felére — ez számszerűen is körülbelül a fele az egész mintának — esik, s mint láttuk arányaiban az 1876 előttre jutó rész a legnagyobb. Az iskola fennállásának első két évtizedében még valószínűleg nem érvényesült oly mértékben az Akadémia tisztviselői pályákra orientáltsága, illetve még jelentékeny számban választották a kor nagytulajdonos családjai is gyermekeik képzésének egy állomásául (22 % a biztosan nagytulajdonos szülők aránya az anyakönyvből ismert diákoknál, tehát közel duplája, mint az egész mintában). Az 1860-as évek első felében a tandíj évi 105 Ft volt,¹⁶ tehát viszonylag jelentős összeg — vidékiek esetében ehhez még nyilván további költségek járultak —, ami azt mutatja, hogy ebben a korban az Akadémia kifejezetten a jómódú rétegek iskolája volt. Olyan önálló egzisztenciájú családok gyerekei jártak oda, akik ekkor még státusuk megőrzését vagy emelését az önálló egzisztencián keresztül látták megoldhatónak.

A német anyanyelvűeknél nem figyelhető meg lényeges eltérés az önállóalkalmazott váltásban vagy az ágazati megoszlásban a minta egészének sajátosságaihoz képest, kivéve, hogy a közszerelői aránya az alkalmazottak között duplája (8 %) az összes hallgató közti megfelelő arálynak. Ez meglepő, mivel a német anyanyelvűeknél — éppen mert valószínűleg a valóságban nagyobb a német anyanyelvűek száma, mint ahányan annak vallották magukat és így a németnyelvűség bevallása vélhetőleg csekélyebb asszimilációs hajlandóságot mutat — alacsonyabb közszerelői arány volna várható. A főtisztviselők aránya is meglehetősen magas (15 %), ami abból adódik, hogy a német anyanyelvűek nagyobb arányban a korai korszakban jártak a Kereskedelmi Akadémiára. (lásd 17. táblázat)

¹⁶ Weninger Vincze: A pesti Kereskedelmi Akadémia. In: Hunfalvy János (szerk.): *Statistikai Közlemények. II. köt.* 1862.

Összegzés

Kérdés, hogy a Kereskedelmi Akadémia nyújtott-e ebben a korban olyan szintű általános képzést, speciális szakismeretet, vagy esetleg presztízst, amely lehetővé tette az iskola hallgatói nagy részének egy sikeres karrier megvalósítását, vagy pedig más tényezőknek köszönhetik sikeres pályájukat. Ezt az egyes esetek részletes vizsgálata nélkül nehéz megállapítani, de néhány feltételezés megfogalmazható. Elképzelhető az is, hogy az Akadémiát fenntartó cégek körébe tartozó vállalatokhoz, azok vezető pozícióihoz vitt viszonylag rövid út az iskolából. A kezdeti években a kereskedők testülete csak az esti iskolát támogatta, a felsőkereskedelmi iskolai osztályok, azaz az ún. akadémiai osztályok fenntartását a nagykereskedelmi testület finanszírozta. A középfokú kereskedelmi oktatás szükségességéről és hasznáról maguknak a hallgatóknak egy igen jelentős része sem volt meggyőződve ebben a korszakban, amit mutat, hogy a beiratkozottaknak csak 30 %-a végezte el a felsőkereskedelmi mind a három osztályát.¹⁷ A lemorzsolódásban természetesen számos egyéb tényező is szerepet játszik, de az iskola idő előtti abbahagyásának ekkora aránya mellett valószínű a feltételezés, hogy sokak számára nem lehetett erős a motiváció az iskola befejezésére. Ez valószínűleg azzal függött össze, hogy a hallgatók kezdetben még inkább az önálló üzlet irányába orientálódtak, s az nem igényelt formálisan igazolt képességeket, ismereteket, ellentétben a nagyobb cégek, részvénytársaságok nyújtotta tisztviselői pályával. Ugyanakkor azok, akik az egész iskolát elvégezték — legalábbis egy elfogult forrás szerint — „igen gyorsan léptek előbbre az üzletben, jó fizetést, tiszteletteljes állomást s minden nagykereskedő helyen elsőséget nyertek”.¹⁸ Abban az esetben is, ha ez nem is igaz minden diákra, valószínűleg kezdetben tényleg a pesti nagykereskedők látták értelmét egy középfokú kereskedelmi tanintézet fenntartásának, s az ott végzetteket, akik közül egyesek később örökölték vagy átvették a cégeket ők is alkalmazták.¹⁹

¹⁷ Uo.

¹⁸ Idézi az iskola 1863-as értesítőjéből Vincze Frigyes: *A középfokú kereskedelmi szakoktatás hazánkban és külföldön a 19. század ötvenes éveitől napjainkig*. Bp. 1937.

¹⁹ „A nagy intézetek és cégek a Kereskedelmi Akadémiához fordultak, hogy megfelelő tisztviselőkhöz jussanak. Innen kerültek ki, a tantestület ajánlásával, a legszívesebben látott gyakornokok.” Krausz Simon: i. m. 27. o. Krausz Simon azért választott egy nagy magáncéget első munkahelyéül, mert úgy gondolta, hogy ott „többet lát és tanul, gyorsabban érvényesül”, mint az „irodai pályán” vagyis a bankokban, részvénytársaságoknál, amelyek bürokratikus szervezetében csak egy-egy részterületet láthatott át egy pozíció birtokosa, s csak lassan haladhatott

A későbbi időkben viszont, amikor már az iskola diákjainak többsége biztosan a tisztviselői pályák felé orientálódott, a lemorzsolódás csökkent is — 15 % körül volt — jeléül annak, hogy a bizonyítvány a nagy vállalatok bürokratikus szervezetében való érvényesüléshez fontos volt. A tisztviselői orientáció, a kereskedelmi akadémisták tisztviselői pályákon való elhelyezkedésének nagy aránya különösen magasnak tűnik, tekintetbe véve, hogy az önállóak aránya a dualizmus idején végig nem csökkent,²⁰ Budapesten pedig az önálló kereskedők száma végig nőtt. Ez megint csak azt valószínűsíti, hogy a Kereskedelmi Akadémiát a nem önálló pályára szánt fiúk látogatták, ugyanakkor, azonban az is elképzelhető, hogy éppenséggel a középiskolát nem végzettek kényszerültek önállóak maradni, a tisztviselői pályához szükséges képzettség hiányában.²¹ A Kereskedelmi Akadémiáról kikerült főtisztviselők, banktisztviselők és a tisztviselők egy részének anyagi helyzete, presztízse minden bizonnyal felette volt az önállóak számos csoportjának.

Az, hogy az iskolából kikerült diákok nem elsősorban kereskedők lettek nemcsak a Kereskedelmi Akadémiára volt jellemző, hanem általában a felsőkereskedelmikre. Azzal hogy a felsőkereskedelmik általában a tisztviselői pályákra készítettek fel a kortársak is tisztában voltak, mint az kiderül a múlt század 90-es éveiben a felsőkereskedelmik reformja előtt lezajló vitákból (ekkoriban egy olyan javaslat is elhangzott, amely szerint el kellene különíteni 6–8 igazi kereskedelmi iskolát, a többit pedig minden szempontból hivatalnokiskolákká kellene alakítani). Az 1910-es népszámlálás egyaránt tudakolta a foglalkozást és az iskolai végzettséget, ennek adataiból a következők derülnek ki: találtak 23000 felsőkereskedelmi végzettségűt (az iskolák értesítői 33000-at ismertek), ebből 46 % volt tisztviselő — köztük 17 % állami, törvényhatósági, vasúti, postai — 30 % valamilyen egyéb alacsonyabb beosztásban állt alkalmazásban, 17 % volt önálló, 7 % pedig a katona és egyéb kategóriába tartozott.²² Az összes felsőkereskedelmit végzett között a tulajdonossá váltak és a tisztviselők aránya egyaránt alacsonyabb, mint az Akadémisták megfelelő arányai (17 %,

előre, önállósítási lehetőségei korlátozottak. Krausz első principálisa, Schosberger Sándor is tagja volt a Kereskedelmi Akadémia Alapítvány tanácsának. Krausz Simon: i. m. 66. o.

²⁰ 1870 és 1890 között nőtt az önállóak száma, 1890 és 1910 között pedig nem változott. Harcsa István: A társadalmi struktúra változásainak néhány vonása. 1869–1910. In: *Statisztikai Szemle* 1977/3. sz.

²¹ 1910-ben az önálló kereskedők mindössze 5 %-a rendelkezett 8 középiskolai osztályos végzettséggel és 12 %-a 4 középiskolai osztálynyival, többségük iskoláztatása tehát elég alacsony szinten maradt (9 % írni-olvasni sem tudott). Harcsa István: i. m.

²² Vincze Frigyes: i. m.

24 %-kal szemben és 46 %, 68 %-kal szemben). A különbséget az alacsonyabb beosztású alkalmazottaknak az akadémisták közötti elenyésző aránya egyenlíti ki. A Kereskedelmi Akadémia tehát — valószínűleg a rekrutáció oldaláról is —, de hallgatóinak későbbi pályája szempontjából mindenképp, a többi felsőkereskedelminél magasabb társadalmi helyzetű rétegek iskolája volt.

Budapest vonatkozásában megerősíteni látszik az a feltételezés, hogy a Kereskedelmi Akadémiára a cégeket nem tovább vivő fiúkat küldték az a tény is, hogy 1929-ben — ekkor az önálló kereskedők 62 %-a 45 évesnél idősebb volt, tehát még a Kereskedelmi Akadémiáról a mintában szereplő nemzedékek egy jelentős része aktív volt — az önálló kereskedőkből mindössze 12,6 % járt felsőkereskedelmi fiúiskolába, ráadásul csak 8,7 %-uk végezte el az iskola mind a négy osztályát.²³ Ez azt jelenti, hogy a kereskedőknek a felsőkereskedelmi nem volt tipikus iskolájuk és ez talán áll a Kereskedelmi Akadémiára is. Ugyanakkor a magántisztviselők között a felsőkereskedelmit végzettek aránya 43 %, tehát lényegesen magasabb, mint a kereskedőknél.²⁴ A magántisztviselők apái között általában — ugyanebben a korszakban — 46 % volt az önállóak aránya,²⁵ míg az akadémiát végzett magántisztviselők között 76 % volt ez az arány. E két utóbbi megállapítás azt valószínűsíti, hogy a felsőkereskedelmik nagyrészt a tisztviselői pálya felé bocsátották ki diákjaikat, mégpedig tekintélyes részben önálló apáktól származó diákokat. A Kereskedelmi Akadémia elég egyenes utat biztosított a tisztviselői pályákhoz, és úgy tűnik, kimondottan az önállóak gyermekei számára, és valószínűleg kedvezőbb karrieresélyeket nyújtott a többi felsőkereskedelminél.²⁶ Ezt erősíti meg az a tény is, hogy az 1929-ben Budapesten dolgozó felsőkereskedelmit végzett gyárvezetők 30 %-a a Kereskedelmi Akadémiát végezte el²⁷, míg az összes végzett felsőkereskedelmi között 1910-ig az akadémisták csak 14,6 %-ot tettek ki.

A kereskedők között Budapesten — ugyancsak 1929-ben — 75 % volt az önálló apától származók aránya,²⁸ ami alacsonyabb lényegesen, mint az Akadé-

²³ Laky Dezső: *A kereskedők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Bp. [é. n.] Statisztikai közlemények. 110–111. és 262. o.

²⁴ Hoffman Dezső: i. m. 74. o.

²⁵ Uo. 217. o.

²⁶ Elképzelhető, hogy az ünnepi kiadványból éppen az alacsonyabb társadalmi helyzetben lévő egykori akadémisták maradtak ki, a kiségzisztenciák gyerekeinek alulreprezentáltsága a két forrásból azonosítottak körében azonban nem akkora, hogy az teljesen magyarázná a fenti különbségeket.

²⁷ *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. 1935. Bp. 666. o.

²⁸ Laky Dezső: i. m. 181. o.

miát végzetek közötti található önállóak esetében ez az arány (94 %), ami azt mutatja, hogy az iskolából a tisztviselő pályák felé vivő elég egyenes út nem akadályozta az önállóság megőrzését sem azoknál, akik ezt célozták meg, illetve akiknek ezt öröksége lehetővé tette.

Összességében elmondható tehát, hogy a Kereskedelmi Akadémia elsősorban a gazdaságban tevékenykedő önállóak — többségben izraeliták és jelentős arányban vidékiek — gyerekeinek iskolája volt, amely elsősorban a tisztviselői pályákra orientált képzést nyújtott, amely önmagában nem volt alkalmas arra, hogy a közepes, felsőbb tisztviselői pozíciók fölé emelje a volt hallgatókat. Erre a szintre azonban a többi felsőkereskedelmi iskolánál sokkal nagyobb valószínűséggel jutatta el volt hallgatóit. Az iskoláztatás a jóhírű Kereskedelmi Akadémián valószínűleg sikeres, esetleg sokak számára az önálló cég fenntartásánál ígéretesebb stratégiai választás volt. Ettől a képtől csak az iskola körülbelül első tizenöt évében bontakozik ki eltérő kép, amikor még számottevőbb arányban kerültek ki tulajdonosok is az akadémiáról, és amikor még olyan gazdag családok is a Kereskedelmi Akadémiára küldték fiaikat, akik később a gimnáziumokat részesítették előnyben, illetve felsőfokú képzést biztosítottak gyermekeiknek.

Az eddigi eredmények további vizsgálódásokat tesznek szükségessé, amelyeket részben már megkezdtünk. A további kutatások egyrészt az eddigi adatbázis továbbfejlesztését célozhatják a Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak — szintén az iskola által kiadott — 1896-os listájának feldolgozásával, illetve az eddigi eredmények értelmezését segíthetik az egyes életpályák elemzéseivel. A Kereskedelmi Akadémia helyének pontos feltérképezése is szükséges lenne a mobilitási tendenciák közelebbi értelmezéséhez; tehát meg kellene állapítani, hogy milyen más alternatívák közül választották az akadémiái oktatást azok, akik azt választották, illetve megvizsgálni, hogy egy családon belül esetlegesen több gyerek közül melyik került az Akadémiára, és milyen pálya jutott akkor a többi gyereknek. Az egyéni életpályák elemzése mellett ehhez az alternatívaként felmerülő iskolák, mindenekelőtt a többi felsőkereskedelmi iskola diákságából vett minta szükséges.

FÜGGELÉK

1. táblázat

*A Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak felekezeti megoszlása
korszakok szerint (% ,összesen: 2394 fő)*

	1869–74*	1887–1894	1895–1899	1900–1906
Római katolikus	23%	15%	14%	13%
Református	6,2%	1,4%	1%	0% ²⁹
Evangélikus	2%	4%	4%	5%
Izraelita	66%	79%	80%	82%

* A korszakolás ebben az esetben a meglévő iskolai anyakönyvekhez igazodik. A továbbiakban az iskolai bizonyítványok adatait korszakoltuk.

2. táblázat

*A keresztény felekezetekhez tartozó hallgatók megoszlása
korszakok szerint (% ,összesen: 526 fő)*

	1869–74 ³⁰	1887–1894	1895–1899	1900–1906
Római katolikus	73,3%	73%	71%	73%
Református	20%	7%	8%	0%
Evangélikus	6,4%	20%	21%	27%

²⁹ 1900 után egyetlen egy református hallgatója sem volt a Kereskedelmi Akadémiának.

³⁰ Az 1869–72 közötti időszakból nem csak a végzős évfolyamokat vettük föl, mint később, hanem az iskolában ebben a három tanévben megfordult összes hallgatót, tehát azokat is, akik ekkor alsóbb évesek voltak és az iskolát később, 1874-ig fejezték be. Ha csak a végzős osztályokat tekintjük, a zsidók aránya még alacsonyabb: 59 %. Ez azonban, mivel nem azonos évfolyamokat vizsgáltunk elsős és végzős korukban, és mert az évfolyamok között nagyobb ingadozások is előfordulnak, nem tekinthető az izraelitáknak a keresztényeknél nagyobb arányú lemorzsolódása bizonyítékának.

3. táblázat
A hallgatók gondviselőjének lakhelye felekezeti bontásban
(%, összesen: 2346 fő)

	Budapesti	Budapestre vándorolt	Vidéki	Összesen
Római katolikus	70%	17%	11%	100%
Református ³¹	42%	22%	35%	100%
Evangélikus	68%	19%	13%	100%
Izraelita	43%	15%	42%	100%
Összesen	46%	16%	38%	100%

4. táblázat
A hallgatók gondviselőinek felekezeti megoszlása lakhely szerint
(%, összesen: 2346 fő)

	Budapesti	Budapestre vándorolt	Vidéki	Összesen
Római katolikus	19%	15%	10%	15%
Református	2%	3%	2%	2%
Evangélikus	6%	5%	1%	4%
Izraelita	73%	77%	87%	79%
Összesen	100%	100%	100%	100%

³¹ Azoknak a reformátusoknak a létszáma, akiknek a születési helye is adott volt túlságosan alacsony (45 fő) ahhoz, hogy ezekből az adatokból messzemenő következtetéseket lehessen levonni.

5. táblázat
A hallgatók apjának foglalkozása felekezeti bontásban (%)

	Izraelita	Római katolikus	Evangélikus	Református	Összesen
Nagytulajdonos	84%	10%	5%	1%	(217) 100%
Egyéb önálló	87%	9%	2%	1%	(1222) 100%
Kistulajdonos	66%	26%	6%	2%	(244) 100%
Összes önálló	84%	11%	3%	2%	(1683) 100%
Főtisztviselő	46%	45%	3%	6%	(67) 100%
Tisztviselő	67%	25%	6%	1%	(232) 100%
Alsóbb alkalmazott	66%	24%	10%	0%	(82) 100%
A teljes mintában	79%	15%	4%	2%	(2064) 100%

6. táblázat
A hallgatók felekezeti megoszlása apjuk foglalkozásának bontásában (%)

	Izraelita	Római katolikus	Evangélikus	Református	Összesen a mintában
Nagytulajdonos	11%	7%	13%	10%	11%
Egyéb önálló	65%	36%	38%	45%	59%
Kistulajdonos	10%	21%	18%	17%	12%
Összes önálló	86%	64%	69%	72%	82%
Főtisztviselő	2%	10%	3%	14%	3%
Tisztviselő	9%	19%	18%	14%	11%
Alsóbb alkalmazott	3%	7%	10%	0%	4%
Összesen	(1654) 100%	(303) 100%	(78) 100%	(29) ³² 100%	(2064) 100%

³² Sajnos a reformátusok majdnem felénél hiányzik az apa vagy gyám foglalkozása.

7. táblázat

	Keresztények			Izraeliták		
	Bp-i	Bp-re vándorolt	Vidéki	Bp-i	Bp-re vándorolt	Vidéki
Nagytulajdonos	10%	8%	14%	7%	4%	39%
Kistulajdonos	11%	8%	10%	23%	14%	14%
Egyéb önálló	60%	56%	75%	42%	32%	40%
Összes önálló	81%	72%	99%	72%	50%	93%
Fő-, és más tisztviselők	14%	20%	0%	22%	43%	0%
Alsóbb beosztású alkalmazottak	4%	8%	1%	7%	7%	7%
Mindösszesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%

8. táblázat

Az apák foglalkozási helyzetének megoszlása
a fiúk foglalkozási helyzetének bontásában³³ (%)

FIÚK APÁK	Nagy- tulajdonos	Egyéb önálló	Önállóak együtt	Főtiszt- viselő	Tisztvi- selő	Összes
Nagytulajdo- nos	42%	19%	22%	11%	7%	11%
Kistulajdo- nos	2%	7%	7%	8%	14%	12%
Egyéb önálló	51%	68%	65%	60%	55%	58%
Önállóak együtt	96%	94%	94%	80%	76%	81%
Főtisztviselő	0%	1%	1%	5%	4%	3%
Tisztviselő	4%	3%	3%	11%	15%	13%
Alsóbb alkalmazott	0%	1%	2%	4%	5%	4%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	1372 fő

³³ A kistulajdonosok és az alacsony beosztású alkalmazottak száma annyira csekély a végzett hallgatók között, hogy rájuk vonatkozóan nem érdemes százalékos bontásban kiszámolni, hogy milyen foglalkozási csoportból származnak.

9. táblázat
A végzett hallgatók foglalkozási helyzetének megoszlása
az apák foglalkozási helyzete szerint bontva (%)

APÁK FIÚK	Nagy- tulaj- donos	Kis- tulaj- donos	Egyéb önálló	Önál- lók együtt	Fő- tiszt- viselő	Tiszt- viselő	Alsóbb alkal- mazott	Összes
Nagytulaj- donos	13%	0%	35%	48%	7%	44%	1%	100%
Kistulaj-do- nos	1%	2%	12%	15%	5%	79%	1%	100%
Egyéb önálló	3%	1%	23%	27%	7%	65%	1%	100%
Önállók együtt	4%	1%	23%	28%	7%	64%	1%	100%
Főtisztviselő	0%	0%	6%	6%	11%	82%	0%	100%
Tisztviselő	1%	1%	5%	7%	6%	86%	0%	100%
Alsóbb alkalmazott	0%	2%	5%	7%	6%	84%	2%	100%
Összesen	3%	1%	20%	24%	7%	68%	1%	1372 fő

10. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása a vidékiek között apa–fiú tagolásban (%)³⁴

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		52%	38%	90%
Alkalmazott		2%	8%	10%
Összesen		54%	46%	100% 277 fő

11. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása a budapestiek között apa–fiú tagolásban (%)

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		18%	59%	77%
Alkalmazott		3%	20%	23%
Összesen		21%	79%	100% 191 fő

³⁴ A kis elemszám miatt itt és a következő táblázatokban ennyire egyszerűsíteniünk kellett a minta felbontását.

12. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása a Budapestre vándoroltak között
apa–fiú tagolásban (%)

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		14%	80%	94%
Alkalmazott		1%	5%	6%
Összesen		15%	85%	100% 125 fő

13. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása a keresztények között
apa–fiú tagolásban (%)

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		18%	44%	62%
Alkalmazott		3%	35%	38%
Összesen		21%	79%	100% 261 fő

14. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása az izraeliták között
apa–fiú tagolásban (%)

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		23%	61%	84%
Alkalmazott		2%	14%	16%
Összesen		24%	75%	100% 1121 fő

*15. táblázat
Az izraelita vallású hallgatók foglalkozási helyzetének megoszlása az
apák foglalkozási helyzete szerint bontva (%)³⁵*

APÁK FIÚK	Nagy- tulaj- donos	Kis- tulaj- donos	Egyéb önálló	Önál- lók együtt	Főtiszt- viselő	Tisztvi- selő	Összes
Nagytuladonos	14%	0%	32%	46%	6%	48%	100%
Kistulajdonos	1%	1%	11%	14%	4%	82%	100%
Egyéb önálló	3%	1%	23%	27%	7%	66%	100%
Önállók együtt	4%	1%	22%	27%	7%	65%	100%
Tisztviselő és főtisztviselő	1%	0%	8%	9%	6%	85%	100%
Alsóbb alkal- mazott	0	2%	7%	9%	5%	87%	100%
Összesen	3%	1%	20%	24%	7%	68%	1121 fő

*16. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása az 1869–74 között végzeteknél
apa–fiú tagolásban (%)*

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		52%	28%	80%
Alkalmazott		4%	16%	20%
Összesen		56%	44%	100% 80fő

*17. táblázat
A foglalkozási helyzet megoszlása a német anyanyelvűeknél
apa–fiú tagolásban (%)*

FIÚ	APA	Önálló	Alkalmazott	Összesen
Önálló		26%	58%	84%
Alkalmazott		1%	15%	16%
Összesen		27%	73%	100% 101 fő

³⁵ Az izraeliták nagy létszáma miatt ők részletesebb bontásban is ábrázolhatóak voltak.

A FOGLAKOZÁSI KÓDLISTA

I. („hierarchikus”)

- 01 nagytulajdonos
- 02 egyéb önálló
- 03 kiségzisztencia
- 04 főtisztviselő
- 05 tisztviselő
- 06 segédtszt, díjnok, írnök, raktárnok, keresk. segéd, utazó, pénzbeszedő, pincér
- 07 művezető, munkafelügyelő, pincemester,
- 08 altiszt, hivatalszolga, kalauz, portás
- 09 munkás, iparossegéd,
- 10 szolga, cseléd, napszámos
- 11 nyugdíjas

II. („ágazati”)

- 01 erdészet, mezőgazdaság
- 02 ipar
- 03 kereskedelem
- 04 tőkeigényesebb és mezőgazdasági termékekkel való kereskedelem
- 05 ipari és import termékekkel való kereskedelem
- 06 vendéglátóipar
- 07 magánzó, háztulajdonos, vagyonából élő
- 08 pénzüintézet
- 09 biztosításügy
- 10 posta, vasút
- 11 főváros
- 12 pénzügyigazgatás
- 13 kisipar
- 14 malomipar
- 15 részvénytársaság (közelebből meg nem határozható)
- 16 közszolgálat (egyéb)
- 17 orvos, gyógyszerész
- 18 ügyvéd, ügyvédi iroda
- 19 mérnök

- 20 író, újságíró, szerkesztő
- 21 pap, egyházi alkalmazott, tanár, tanító
- 22 alkusz, ügynök
- 23 magángazdaságban (közelebbről meg nem határozható)
- 24 egyesület, szövetkezet

A foglalkozási kategóriák kialakítása

A kódolás legkényesebb része a foglalkozási megnevezések kódolása volt, hiszen ez a dolgozat legalapvetőbb kérdéseinek területe, s — szemben például a vallás megjelölésével és kódolásával — korántsem egyértelmű, hiszen a foglalkozási megnevezések vertikuma szinte végtelen vagy legalábbis nem olyan zárt mint a felekezeti hovatartozásé. Emellett olyan kódolási rendszert kellett kialakítani, amelynek nagyon 'szórt' foglalkozási megjelöléseket kellett tudnia lefedni, hiszen a kereskedelmi akadémisták apái és maguk a végzett akadémisták nagyon eltérő gazdasági szerkezetű korszakokban dolgoztak, a felsőkereskedelmi iskolákba járók szülei pedig mindkettőhöz képest egy harmadik szférát jelentettek. A kódrendszernek e kiterjedt érzékenységet úgy próbáltuk megvalósítani, hogy egy kettős kódlistát használtunk: minden, a mintában előforduló foglalkozási megjelölést két eltérő kódlista szerint láttunk el kódszámmal. Az egyik — egy hierarchikus — lista a napszamosoktól a nagytulajdonosokig terjed, a másik pedig egy ágazati rendszerű lista, amely a mintákban lényegesnek tűnő gazdasági ágazatokat öleli fel. E kódlista így természetesen az adott forrásokra szabva, illetve azok adott szempontú feldolgozásának igényei szerint lett kialakítva.

Voltak személyek, például tanárok, papok, ügyvédek, illetve az ilyen foglalkozásokkal jelöltek mint 'szikvíz gyárban', 'vasárú üzletben', akik csak az egyik vagy másik listából kaphattak kódszámot, az említettek például a másodikból, de arra is volt példa, hogy csak az első lista alapján tudtunk valakit kódolni, tipikusan ilyenek például a 'tisztviselő' megjelölésűek. Az önállóak kategóriáját a hierarchikus listában is lehetőség szerint szétbontottuk azokra, aki foglalkozási megjelölésük vagy ismert nevük alapján biztosan nagytulajdonosok, valamint azokra akik biztosan kistulajdonosok. A harmadik, az egyéb önállóak kategóriájánál nem lehetett pontosan megbecsülni a vagyont vagy jövedelem nagyságát, de nagyon valószínű, hogy ezek a két másik kategória között helyezkednek el ebből a szempontból. A nagytulajdonosok közé azok kerültek, akikről nevük alapján ez nyilvánvaló volt, valamint a kevésbé ismert nevű 'banküzlet-tulajdonosoknak' 'gépgyárosoknak' 'földbirtokosoknak', 'nagykereskedők'. A kistulajdonosok

közé pedig 'szatócsok', 'rongykereskedők', 'órák', 'címfestő', 'cukrász' stb. A külön megjelölés nélküli önállóak leggyakrabban 'kereskedők', de sok 'ügynök', 'szeszfőző' és más efféle megjelölést is ide soroltunk be, itt vannak a 'gazdálkodók' és a 'magánzók' is, akik között egészen nagy vagyonúak épp úgy előfordulhatnak, mint nyugdíjas özvegyek, akiknek gyermeke tandíjmentességet kap. Ide soroltuk be a 'bérelőket', a különféle mezőgazdasági terményekkel üzletelő 'bizományosokat', azokat a kereskedőket, akiknek üzlete megítélésünk szerint tőkeigényesebb volt, mint például a 'marhakereskedőké', a 'szénkereskedőké'. Az önállóknak ez a kategorizálása elég bizonytalan ugyan és valószínűleg számos hiba adódik abból is, hogy ugyan azok a megnevezések is takarhatnak egészen eltérő vagyoni, jövedelmi viszonyokat, mégis kár lett volna a biztos adatokat elveszíteni azáltal, ha az önállóakat egyben kezeljük, mivel az egészen nagy vagyonok, illetve az egészen kis egzisztenciák sok esetben biztosan azonosíthatóak voltak.

A 'tisztviselőktől' elkülönítve önálló kategóriaként kezeltük a 'főtisztviselőket' ide a magángazdaság valóban magas szintű vezetőit soroltuk be: 'vezérigazgató', 'cégvezető' (bár ez például már kérdéses lehet), 'cégjegyző', 'igazgató', nagy bankoknál már a fiókvezetőket is. Azokat viszont, akiket 'főtisztviselőként' jelöltek (ez az anyakönyvi, bizonyítványi adatoknál fordult elsősorban elő) tisztviselővé minősítettük vissza, azt gondolván, hogy ha az általunk alkalmazott kódlista szerint is főtisztviselők lennének, akkor titulusukat adták volna meg az egyszerű 'főtisztviselő' megjelölés helyett.

A tisztviselők alatt egy vegyes kategória következik kódlistánkban, ez az 'írnokokat', 'díjnokokat', 'segédtiszteket', 'raktárnokokat', 'pénzbeszedőket', 'kereskedelmi- és iparossegédeket', 'utazókat', utánuk pedig a 'művezető' 'munkafelügyelőket', 'pincemestereket' és hasonló alkalmazott, de nem munkás személyeket foglalja magába. Ezután az alkalmazotti réteg után következik kódlistánkban az 'altisztek', 'kalauzok', 'hivatalszolgák' csoportja, őket a 'munkások' követik, legvégül pedig a 'szolgákkal', 'cselédekkel', 'napszámósokkal' zárul a sor. Ez utóbbi kategóriákat azonban az elemzés során egyben kezeltük, mert elválasztásuk rendkívül bizonytalanul bizonyult a kódolás során, másrészt, mert a szóban forgó mintákban túl kevés személy került ezekbe a kategóriákba. Bizonytalanságukat jelzik, hogy csupán felsorolással voltak megjelölhetők, egyedül az altiszti kategória különül el világosan a többi közül.

Az ágazati logikát követő kódlista kategóriái a következők: 'erdészet és mezőgazdaság', 'gyáripar', 'kereskedelem', 'tőkeigényesebb és mezőgazdasági termékekkel való kereskedelem', 'ipari és import termékekkel való kereskedelem' (ez utóbbi két kategóriát azért különítettük el, hogy csökkentsük a 'keres-

kedők' amúgy is népes táborát, de az elemzés során nem tudtak nagyobb jelentőségre emelkedni), 'vendéglátóipar', 'magánzó, háztulajdonos, vagyonából élő', 'pénzintézet', 'biztosításiügy', ezután a 'posta' és a 'vasút' következik, majd a 'Főváros', utána pedig a 'pénzügyigazgatás' s van egy 'egyéb közszolgálat' kategória is. Ezeket követik a 'malomipar', 'iparos', 'közelebbről meg nem határozott részvénytársaság', itt következik az 'ügynökök', 'utazók', 'alkuszok' elég bizonytalan csoportja, majd az 'orvosok', 'ügyvédek', 'mérnökök', azután 'papok, tanárok, egyházi alkalmazottak', végül az 'egyletekben', 'szövetkezetekben' tevékenykedők következnek, a sor pedig a 'magángazdaságban közelebbről nem meghatározhatóan' tevékenykedőkkel zárult.

Az előforduló foglalkozási megnevezések közül az akadémisták szüleinél a nagyszámú 'kereskedő' okozott gondot — ők 2-es kódszámot kaptak a hierarchikus és 3-ast a jobb híján ágazatinak nevezhető listán, míg maguknál az akadémistáknál a nagyszámú hivatalnok, tisztviselő nehéz felbonthatósága jelentett nehézséget. Másféle problémát jelentettek a 'szállítók' — végül is ugyan azt a besorolást kapták, mint a kereskedők — továbbá bizonyos női foglalkozási megjelölések: 'varrónő', 'ápolónő', amelyek akár önállóak is lehetnek, de nem bizonyosan azok, ugyanakkor ágazati szempontból is nehezen elhelyezhetőek. Ha bizonytalan volt, hogy egy megjelölés önálló egzisztenciát takar-e vagy sem akkor a hierarchikus listán nem soroltuk őket sehova sem be, és ugyanígy jártunk el a másik listánál is, ha ott volt bizonytalanság.

MAGÁNTANINTÉZETEK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN SOPRONBAN

Sopron évszázadok óta Magyarország nyugati határvidékének jelentős iskolavárosa. Középszintű iskoláinak — különösen az Evangélikus Líceum, de akár a bencés gimnázium, vagy az orsolyiták leánygimnáziuma — történetével sokan foglalkoztak, már a múlt század közepétől íródtak összefoglaló tanulmányok, iskolatörténetek.

Kevesebb figyelmet szenteltek azonban a helytörténészek a XIX. század második felében virágkorukat élő, magánkézben lévő nevelőintézeteknek. A múlt század folyamán Sopronban magániskolák egész sora alakult: többségük magán-elemiként működött, vagy zene- és nyelvoktatással foglalkoztak. Ezen kívül főként a nőnevelés terén tevékenykedtek: az elemi elvégzése után a vagyonosabb polgárok leányai néhány évre zárdába, vagy valamely úrhölgy által fenntartott magánnevelőintézetbe kerültek, ahol nyelv- és zenetanulás mellett a társasági életre és a későbbi háziasszonykodásra készítették fel őket. Ilyen intézet volt *Lenk Wilhelmina* magániskolája az 1840-es években. 1849-ben, amikor hatóságilag feloszlatták a magániskolákat — összesen hat leányiskolát és négy elemi — megszűnt, majd 1867-ben újraindult. 1855-ben nyílt meg a Várkerületen *Gilek Jeanetta* magániskolája, *Bauer Alexandrina* egy évvel később a Szent György utcában nyitotta meg leányiskoláját *Pensionat und Mädchenschule* néven. A párhuzamos Templom utcában 1857-től működött *Konstantia von Hercliczka* Mädchen Lehranstaltja.

Bár a fiúk számára a polgári társadalom igényeinek megfelelően több lehetőség kínálkozott (gimnáziumok, reáliskola), az ő képzésükre is szerveződtek nevelőintézetek. Ezek kezdetben elemi iskolaként indultak — a *Laehne*-féle intézet 1853-ban, *Geronnay-Kossow Béla* Authorisierte Knaben- Lehr- und Erziehungsanstaltja 1860 körül, *Csöndes Ferenc* intézete 1866-ban, és a felekezeti, illetve állami elemi iskolák szintjénél színvonalasabb oktatást ígértek. Az intézeti neveléssel a vidékről bekerülő gyermekének felügyeletét is biztosítani tudták. Mivel volt rá igény, idővel ezek az intézetek tovább bővültek a középfokú oktatás irányába, a módosabb polgárok, sőt nemesi családok pedig szívesen megfizették a jónevű intézeteket, ahol biztosítottnak látták gyermekeik megfelelő felügyeletét, szellemi, testi és erkölcsi nevelését.

E magániskolák közül különösen kettő: a Laehne-, valamint a Csöndes-féle emelkedett ki. A Laehne-féle nevelőintézet és gimnázium 1853 és 1917 között, Csöndes Ferenc iskolája pedig 1866 és 1893 között állt fenn. Mindkét, akkoriban nagyon modern nevelési elveket valló — ma úgy mondanánk: kísérleti — intézmény több évtizeden keresztül érdekes színfoltja volt Sopronnak. Megfelelő anyagi háttérrel, jól felkészült pedagógusokkal valóban jelentős eredményeket értek el. Az alábbiakban ezt a két, tulajdonképpen konkurens iskolát szeretném ismertetni.

Munkám során elsősorban Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában és az Országos Pedagógiai Könyvtárban található értesítőkre, ismertetőkre, önképzőköri iratanyagra, egykorú újságokra, iskola-bizottmányi jegyzőkönyvekre támaszkodtam. Az iskolák történetére vonatkozó források legnagyobb részét az intézeti értesítők teszik ki: az 1870-es évekig német nyelvűek, az 1880-as években magyar és német nyelvűek, az 1890-es évektől pedig magyarul jelentek meg. Az értesítők sorozata sajnos nem teljes, és tantestületi jegyzőkönyvek, iskolai anyakönyvek sem maradtak fenn. A Soproni Levéltár egyesületi iratanyagában önképzőköri jegyzőkönyvek, illetve Sopron Város Iskola-Bizottmányának egyes iratai szolgálnak még adatokkal az intézetek történetéről.

Az alapítók, Csöndes Ferenc és *Laehne Frigyes* egyaránt pedagógusok voltak, akik egész életüket a magánintézeti nevelésről alkotott elképzeléseik megvalósításának szentelték, sőt a Laehne-család esetében pedagógus-családról beszélhetünk, hisz a 11 gyermek közül többen is a tanári pályát választották élethivatásul. Az intézeti értesítőkből és tájékoztató kiadványokban mindketten több ízben ismertették tanintézetüket, bemutatva általános célkitűzéseiket, nevelési elveiket, oktatási módszereiket és eredményeiket. Természetesen vannak bizonyos eltérések a két elmélet között, főbb vonalakban azonban mégis megegyezik a két igazgató nevelésről alkotott felfogása. Elképzelésük szerint a megvalósítandó gyermekközpontú nevelés egyik lényeges vonása, hogy az intézet családi keretek között nemcsak a növendék szellemi, hanem vallási, erkölcsi és testi nevelésére is gondot fordít. Ennek egyik eszköze az állandó felügyelet és erkölcsi irányítás, amely azonban nem lehet azonos a szüntelen dresszúrával. A gyermeket életkorának megfelelően kell kezelni, és biztosítani kell számára a lehetőséget, hogy képességeit az élet minden területén a lehető legnagyobb mértékben kibontakoztathassa, ugyanakkor törekedni kell az egyre nagyobb fokú önállóságra. 8–10 fős osztálylétszám mellett, jól felkészült pedagógusokkal és megfelelő technikai felszereltséggel, a diákok életkorát és teherbírását figyelembe vevő, szünetekkel, más jellegű tevékenységgel váltakozó tanórákkal, valamint elegendő szabadidő és játéklehetőség megadásával oda

tudtak figyelni a növendékek egyéni ambícióira és azok fejlesztésére is. A gyakorlati nevelés elméleti háttérének kidolgozásában az évek során összegyűjtött tapasztalataikat is hasznosították.

Az intézetek fejlődésének útját jól példázza a Laehne-intézet szervezetének kiépülése: 1853-ban nyílt meg a nevelőintézet elődjének tekinthető internátus. Hét év múlva már elemisták, reáliskolások és gimnazisták is diákjai voltak az intézetnek. Az elemi iskola tanulói az intézetben nyertek oktatást, a reáliskolások a városi evangélikus alreáliskolát látogatták, melynek Laehne Frigyes volt az igazgatója. Velük együtt tanulták a közismereti tárgyakat a gimnazisták is, akik ezen felül az intézetben külön latin- és a görögórákra jártak. Az 1860/61-es tanévtől kezdve, amikor Laehne lemondott reáliskolai állásáról, hogy idejét teljes egészében tanintézete fejlesztésének szentelhesse, már a reáltárgyakat is az intézetben oktatták.

1866-ban négy elemi, négy reáliskolai, és öt gimnáziumi osztályból állt az iskola. A gimnáziumi osztályok reálgimnáziumként is működtek, amennyiben a szülők a reáljellegű képzést is igényelték gyermekük számára. 1876 jelentős dátum az iskola történetében: ekkor nyíltak meg a reáliskolai és a gimnáziumi hatodik osztályok. A reáliskola a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1875. szeptember 1-jén kelt 17813. számú leiratával, a gimnázium pedig az 1876. április 20-i 8670. számú leirattal kapta meg a nyilvánossági jogot, azaz államilag érvényes bizonyítványokat állíthatott ki. A hatodik osztály elvégzése után a tanulóknak lehetősége volt arra, hogy továbbra is az internátusban maradjanak, és kijáró növendékként a városi középiskolák felsőbb osztályait látogathassák. Ugyanakkor a növekvő igényeknek megfelelően az intézet középiskolai osztályait is tovább bővítették. 1893/94-ben már volt hetedik osztályos növendéke is az iskolának, egy évre rá pedig megnyílt a nyolcadik osztály is. Az 1896/97-es tanévben az immár teljes, nyolcosztályú középiskola nyilvánossági jogot kapott, és az év végén megtartották az első érettségi vizsgálatot is.

A Csöndes-féle intézet, mint katolikus jellegű iskola felügyeletét az alapítás utáni években a káptalani prépost látta el, a Laehne-intézet 1879-ig a Dunántúli Evangélikus Egyházkerülethez tartozott. Az 1883-as középiskolai törvény megjelenése után az iskolák magánintézetekként a kultuszminiszter vezetése alá tartozó intézményként szerepeltek, a győri tankerület részeként. A tankerületi főigazgató ugyanúgy látogatta és ellenőrizte őket, mint az állami kezelésű középiskolákat. Az igazgatók emellett kötelesek voltak évente jelentést tenni intézetük állapotáról Sopron Város Iskola-Bizottmányának is.

Az iskolák tanári kara bentlakó és bejáró tanárokból állt össze. A bentlakó tanárok egyben nevelőtanárok is voltak, ami azt jelentette, hogy a napi tanítási

időn túl is részt kellett venniük az intézeti életben. Ez pedig számos kötöttséggel és viszonylag kevés szabadidővel járt, így érthető, ha sokan csak egy-két évre vállalták az intézeti tanárkodást. Minden évben volt néhány tanárjelölt is az intézeti nevelők között, akik képesítést szerezvén, valamilyen állami vagy egyházi középiskolába kérték kinevezésüket. Ugyanakkor volt a tantestületeknek több stabil tagja is, akik hosszú éveken át az intézetekben tevékenykedtek. A tantestületek állandó tagjai három–négy tantárgyat is oktattak, heti óraszámuk átlagban 18–22 óra körül mozgott. Az elemi iskolában és a középiskolában egyaránt taníthattak, nemegyszer az elemi iskolai tanító oktatta a középiskolásoknak a készségi tárgyakat.

A tantestületek tagjainak gyakori cserélődése nem is annyira az úgynevezett rendes tanárookra, mint inkább a más intézetekből átjáró tanerőkre jellemző: ők szinte évente váltották egymást. Bejáró tanárok voltak az evangélikus, katolikus és izraelita hitoktatók, az úgynevezett rendkívüli tárgyak tanítói: a zenetanárok, a vívómester, táncmester, az egészségtant oktató iskolaorvos. Az 1880-as, 1890-es években a reáliskola és az evangélikus líceum tanárai adták a legtöbb órát külsősökként: a líceumi tanárok magyart, latint, görögöt, a reáliskolaiak természetrajzot, mennyiségtant, geometriát, és szabadkézi rajzot oktattak. Általában egy vagy két osztályban, heti 4–8 órában tanítottak.

Az 1870-es évek a tanárok nagyobb része német és osztrák területekről érkezett, később — az intézetek magyarosodásával — egyre többen jöttek magyar területekről, illetve Sopron vonzáskörzetéből: ennek köszönhetően a legtöbb tanár mind a magyar, mind a német nyelvet beszélte.

A tanárok után essék néhány szó az intézetek növendékeiről is. Az értesítők kezdetben csak egy névsort közöltek a tanulókról, melyben a növendékek lakhelye mellett az osztályt tüntették fel. Ez a jegyzék az 1880-as évekre kiegészült a növendékek táblázatba foglalt, általános áttekintésével, melyben bennfoglaltatott az osztályonként a diákok száma, vallási megoszlásuk, nyelvtudásuk, és a szüleik foglalkozására utaló adatok. Az 1890-es években a névsor és az áttekintő táblázat mellett további táblázatok is megjelentek: „A tanulók honosságának áttekintése” és „A növendékek életkorának kimutatása”. A statisztikai kimutatások sorát az 1905/06-os tanévtől előforduló érettségi eredmények felsorolása zárta.

E táblázatok adatai szerint a Csöndes-féle intézet növendékeinek száma a kezdeti évek növekvő tendenciái után folyamatosan csökkent, míg a Laehne-intézeté az 1880-as évek végének igazgatóváltásaikor bekövetkező jelentős csökkenéstől eltekintve, hosszabb távon folyamatosan nőtt. Néhány adat összehasonlításképp: az 1872/73-as tanévben Csöndes Ferenc iskoláját 102, a Laehne-

intézetet 79, 1883/84-ben 46, illetve 54 tanuló látogatta. Csöndesnek 1890-ben 27, Laehneék-nek 63, az utolsó 1916/17-es tanévben 129 (!) növendéke volt.

Az 1860-as, 1870-es években, amikor még a német volt az iskolák tannyelve, a növendékek mintegy kétharmada a városból, Sopron szűkebb vonzáskörzetéből és Bécsből érkezett, de jöttek gyerekek Pestről, Prágából, Brünnből, Bukarestből, Lembergől is. Az 1880-as évek végétől vezetett honossági nyilvántartásokban szinte valamennyi magyarországi megye szerepel, az élen váltakozva Sopron és Pest–Pilis–Solt–Kiskun áll, ezen felül Alsó-Ausztria, Csehország, Szilézia, Stájerország, Szerbia, Bosznia, és Fiume neve tűnik fel a listán.

Az általános áttekintést nyújtó táblázatok adatai szerint a múlt század végén a diákok döntő többsége, mintegy 90 %-a magyarul és németül is beszélt, a fennmaradó 10 % nagyobbik része csak magyarul tudott, illetve voltak, akik valamilyen szláv nyelvet beszéltek anyanyelvükként, és mellette valamennyire a magyar vagy a német nyelvet is ismerték. Ez az arány századunk tízes éveire már eltolódott, a fent említett 90 % úgy oszlott meg, hogy a gyerekek körülbelül fele csak magyarul beszélt, a többiek mindkét nyelven értettek. A fennmaradó nem egészen 10 % továbbra is a magyart vagy németet és valamilyen szláv nyelvet beszélők között oszlott meg.

A szülők „polgári állására” vonatkozó statisztikai adatok tanúsága szerint a legtöbben a mintegy 25 %-ot kitevő földbirtokosok és bérlők kategóriájába tartoztak. Ezután megközelítőleg egyforma arányban, tízegynéhány százalékkal a kereskedők, az iparosok és gyárosok, a magánzók és a tisztviselők következtek, legkevesebben a katonatisztek és az értelmiségiek voltak. Érdekességként megjegyzendő, hogy a Csöndes-féle intézet diákjai között voltak az *Erdődy*, *Festetics*, *Niczky*, *Széchenyi*, *Teleki* családok gyermekei, valamint a későbbi zeneszerző, *Lehár Ferenc* is. Néhány név azon családok közül, akik a Laehne-intézetben neveltették fiaikat: *Batthyány*, *Csáky*, *Lónyay* a nemesek, *Lenk*, *Handler*, *Lederer*, *Storno*, *Winkler* a ma is ismert soproni polgárcsaládok közül.

Összegzésként elmondható, hogy a magánintézet, mint képzési forma új jelenség volt a múlt század második felében Magyarországon. Egy viszonylag szűk réteg igényeit elégítette ki — a fent említett gazdag nemesi famíliák és jómódú polgárcsaládok küldték ide fiaikat. A Csöndes- és a Laehne-intézetet külföldi példák nyomán szervezték meg alapítóik. Céljuk az volt, hogy egy olyan nevelési formát honosítsanak meg — ötvözve a nyilvános iskolák és a házitanítás pozitívumait —, amely a növendékeket későbbi, felsőbb szintű tanulmányaikra előkészíti, és többet ad az átlagos középiskolánál. Többet annyiban, hogy nemcsak szellemi, hanem testi és erkölcsi nevelést is kapnak a

diákok, biztosítják számukra az egyéniségüknek megfelelő képzést és bánásmódot.

Sopron földrajzi helyzetéből adódóan kedvező helyzetben volt ilyen intézetek alakulásához, hiszen vonzásköre magyar és német anyanyelvű területekre egyaránt kiterjedt. Az pedig, hogy az intézetekbe ily módon magyar és német anyanyelvű gyerekek kerültek össze, kifejezetten hasznos volt a nyelvtanulás szempontjából. De a tárgyi feltételek is megvoltak ahhoz, hogy az akkoriban igen modernnek számító, egyénre szabott, a gyermek egyéniségére odafigyelő, és annak mindennapi életét meghatározó pedagógiai módszereket alkalmazzanak.

Voltak persze hátrányai is ezeknek a tanintézeteknek. Mindkét esetben megfigyelhető a tanerők gyakori váltakozása, ami nevelési szempontból kifejezetten hátrányosnak mondható, valamint az erős függés a tulajdonos igazgató személyétől. A tulajdonos halálával, illetve igazgatóváltáskor a hanyatlás korszakai következtek, amely leginkább a tanulólétszám radikális csökkenésén mérhető. A Laehne-intézet több évtizedes fennállása nem utolsósorban annak köszönhető, hogy végig a család kezében maradt.

A fentebb vázolt, elsősorban az értékesítők adatai alapján kissé nagy vonalakban megrajzolt kép idealizált, de talán szolgál néhány érdekes adalékkal Sopron múlt századi magánintézeteiről.

ALAPÍTÁS – FENNTARTÁS – MŰKÖDTETÉS
Viták az Államilag Segélyezett Kőszegi Magyar Polgári Fi- és Leányiskola
anyagi ügyei körül (1872–1948)

A kiegyezést követő időszak bizonyos szempontból a maihoz hasonló problémák elé állította az oktatásügyben érdekelt pedagógiai és közigazgatási szakembereket, minisztériumi tisztviselőket és nem utolsósorban az intézmények fenntartásának anyagi terheit túlnyomórészt viselő önkormányzatokat. Akkoriban az oktatás jelentős átszervezése, megújítása folyt, a kor új, polgári igényeinek megfelelően. Új iskolatípusok meghonosításával tették többértévé az oktatást. Ezekkel az új intézményekkel, az elemi tankötelezettség bevezetésével és a tanulmányi idő hosszabbításával jóval nagyobb lett az oktatásban résztvevők száma. Ennek törvényi háttérét az országgyűlés biztosította. A megvalósítás költségeinek nagyobb részét azonban helyben, a községeknek, városoknak kellett vállalni. Ahogy a ma oktatásának terhei is egyre inkább az önkormányzatokra hárulnak. A korabeli gazdaság sem tette lehetővé minden helyen azt, hogy egyik évről a másikra, csak a helyi erőforrásokat felhasználva hozzanak létre új iskolákat. Kőszeg a hagyományos iparszerkezet gyors leépülésével pedig különösen nehéz anyagi helyzetben volt. Így nem csoda, ha a legkisebb költségekkel szerette volna teljesíteni a törvény által rá kirótt kötelezettségeket. A dolgozatban arról lesz szó, hogy hosszas alkudozás után, milyen feltételekkel alapították meg a polgári iskolát Kőszegen, hogyan próbált meg mindkét fél — minisztérium és városi közgyűlés — minél nagyobb terhet áthárítani a másikra a fenntartási költségeiből, és az iskola miként tudott működni két, a „gyermekét nevelni” már nem nagyon kívánó „szülő” között, és ehhez milyen egyéb anyagi forrásokhoz juthatott. Nem a számok a főszereplők — ennek a megváltozott viszonyok mellett nem is lenne értelme, nem mondanának sokat —, hanem az események, tendenciák. Így valamennyire az iskola és az iskolatípus történetének főbb csomópontjait is sikerül talán megismertetni az érdeklődővel.

Attól ugyan kevésbé kell félni, hogy új iskolákat nagy számban alapítanának manapság, főleg közpénzen, de a fenntartás körüli anyagi problémák megoldásának példái miatt nem haszontalan megismerni a mai szakembereknek, egy ilyen több évtizeden át húzódó vitát.

A polgári iskolák történetére vonatkozó 1945 előtt megjelent kötetek közül kiemelhető Sághelyi Lajos és Somogyi József munkája, újabb összefoglalásokat

Simon Gyula írt az 1970–80-as években. A polgári iskolára vonatkozó törvényeket és rendeleteket megtalálhatjuk „A tanterv elmélet forrásai” 8. és „A magyar neveléstörténet forrásai” című sorozat 6. kötetében.¹ Fő forrásként azonban az iskola által megjelentett évkönyvek (ezeket már az első tanévtől kiadták egészen 1944-ig), valamint Kőszeg város képviselőtestületének jegyzőkönyvei és iratai használhatók fel.

Kőszeg az 1870-es években

Mielőtt a problémákkal foglalkoznánk, nem tekinthetünk el attól, hogy adatokat soroljunk fel a várossal és lakóival kapcsolatban. Ezek az adatok a későbbiek során lesznek érthetőek, hozzásegítenek annak megértéséhez milyen környezetben hozták létre a polgári iskolát. Az 1876 előtti időszak számai lennének érdekesek, de nem minden adatsorozatban állnak ezek rendelkezésre, ezért az 1869-es népszámlálás adatait az 1880-as számokkal helyettesítjük, egészítjük ki ahol az szükséges. 1869-ben 6915, 1880-ban 7301 fő volt a lakosság száma. Vallás szerint csak két nagy csoportot lehet felállítani 4832 (69,9 %) katolikus, 1886 (27,3 %) evangélikus volt. Anyanyelve szerint mindössze 1505 fő, 20,6 % volt a magyar, a német pedig 5460 fő, 74,8 % (1880.). Érdekes megvizsgálni a vallás és nemzetiség arányát: e szerint a magyarok közül 1103 fő 21,1 %, a németek közül 3798 fő 72,8 % volt katolikus. 320 fő 17,4 % magyar és 1506 fő 81,8 % német nemzetiségű evangélikus lakos élt a városban (1880.). A 2977 kereső közül 492 foglalkozott östermeléssel, 1125-en dolgoztak az iparban, 121-en a kereskedelemben és közlekedésben, 158-an voltak közszolgálatban, míg a napszámosok és a cselédek 828-an voltak. Írni–olvasni 4605-en tudtak, a lakosság 76,3 %-a, a férfiak 83,7 %-a, a nők 69,9 %-a. Analfabéta csak a lakosság 15,1 %-a volt, férfiak 11,8, a nők 17,9 %-a (1869.). Érdekes még a nyelvtudás. A helyiek 46,1 %-a beszélt magyarul, 92,2 %-a németül. Viszont 53,9 % egyáltalán nem beszélt magyarul (1880.).²

¹ Sághegyi Lajos: *A magyar polgári iskolák hatvanéves múltja*. Bp., 1929., Somogyi József: *Hazánk közoktatási ügye a második világháborúig*. Bp., 1942., Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története*. Bp., 1979., Simon Gyula (összeáll.): *Szemelvények, dokumentumok a polgári iskola hazai történetéből*. Bp., 1987., Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. 2. kiad. Bp., 1995.

² Thirring Gusztáv: Kőszeg népességének fejlődése és összetétele. In: *Magyar Statisztikai Szemle* 1932. 2. sz. 88–100. o.

Maga a város a kiegyezés utáni átalakulás korában volt. A közigazgatási helyzete 1870 és 1876 között kétszer is változott. A középkori típusú szabad királyi városból először törvényhatósági jogú város lett, önálló jogkörű főispánok felügyelete mellett. 1876-tól rendezett tanácsú városként, addigi évszázados önállóságát elvesztve, a megyei közigazgatás hatásköre alá került, amelyet erősen sérelmeztek a város lakói.³ Mindez éppen az iskola alapításával egyidőben történt. Ez is konfliktusok forrása lehetett. A város gazdasági helyzete sem volt jó. A bevételek nem fedezték a kiadásokat, rendszeresen kellett pótdótot kivetni a lakosságra. 1876-ra például a 7552 Ft-os hiány miatt 25 %-ot kellett tervezni, de 1873-ban 66 %-ot szedtek be.⁴

Az alapítás és fenntartás körüli viták és egyezségek

Vitéz Dr. *Nagy Miklós* polgármester beszédet mondott 1936-ban az iskola alapításának 60 éves évfordulóján. Ebben idézte a város krónikájából a következő korabeli bejegyzést: „Kiemelkedőnek találom a város közönségének a tanügy iránt mindenkor viseltetett meleg érdeklődését és nagy áldozatkészségét. Nem keresett a város ürügyet, hogy a polgári iskolának felállítás aluli kötelezettsége alul kibújhasson, hanem sietett a törvényből ezen reá háramló kötelezettségének, bár a város pénzügyi helyzete, most nem a legkedvezőbb, eleget tenni. Tanhelyiségnek megvásároltatott a Várkörön levő két emeletes ház 26000 forintért, a polgári iskola felszereléséért, pedig a város 4000 forintot adott.”⁵ Ezekből az állításokból, a városi közgyűlés jegyzőkönyveit átnézve, azt mondhatjuk, hogy mindössze a vásárlás ténye volt igaz. Sokszor, elsősorban az ünnepségek hangulatában, a város vezetése is, mondjuk úgy, „felülemelkedett” azon a több évtizedes vitán, amit a minisztériummal és a megyével folytattak ezen ügyben. A polgári iskola történetét az évfordulók alkalmából megíró igazgatók és tanárok munkáiból is az derül ki, hogy nem volt probléma az iskola alapítása és fenntartása körül.

³ Söptei Imre: *Kőszeg szabad királyi város Főispáni Hivatala 1872–1876.* (kézirat). VaML KFL kéziratár.

⁴ Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltár (= VaML KFL) Kőszeg Város Képviselőtestületének iratai. Közigazgatási jegyzőkönyvek. (=Jk.) 1875. október 7. és 1333/1872.

⁵ VaML KFL. Kőszeg Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok. (= Közig. ir.) 4803/1936.

A polgári iskolákat az 1868. évi 38. törvénycikk az ún. Népiskolai törvény 67–79. paragrafusai alapján hozták létre Magyarországon⁶. Ezt a törvényt alapvetően az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter báró Eötvös József nevéhez kötötték, de a polgári iskolákról szóló rész kidolgozása inkább Csengery Antal munkája volt. Ezt a kettősséget mutatja maga az iskolatípus bizonytalan jogállása is. A „Népiskolai törvényben” való megjelenés kizárhatná a középiskolai jelleget, de az, hogy a 4 elemi elvégzése után, 10 éves kortól léphettek ide a tanulók, valamint a gimnáziumokkal és a reáliskolákkal meglevő átjárhatóság (különbözeti vizsgákkal az idegen nyelvi tárgyakból) mégis ennek ellenkezőjét mutatja. Csengery szándékait tükrözi későbbi megfogalmazása is. „Van a nemzetnek egy nagy osztálya a melynek szellemi szükségét az elemi oktatás távolról sem elégíti ki... e szükség érzete idézte elő hazánkban is a polgári iskolát, nem a polgári rendről vevén nevét, hanem onnan, hogy azt az általános műveltséget van hivatva megadni, a melyre egy tudományos pályára nem törekvő, jobb módú, művelt magyar állampolgárnak nélkülözhetetlen szüksége van... A polgári iskola mint középiskola... ugyanazon tárgyakat tanítja, a melyeket a tudós középiskola alsóbb osztályai...”⁷

A fenti Csengery idézet alapján azt mondhatjuk, hogy a korabeli városok közepretegének szüksége lehetett ilyen típusú iskolára. Igény Kőszegen is volt rá, csak anyagiak nem a megvalósítására. Ezért rászorult az állam segítségére. Az alapításnál a város meglepően nagy segítséget kapott a minisztériumtól. A miertre talán választ ad a város főispánjának a miniszterhez, az iskolaépület megvásárlásakor írt levelének részlete: „Miután a magyar államnak nemzetiségi szempontból tekintve az ügyet: itt e” ponton Kőszeg városában Magyar Polgári Oskola fel állittasában: fontos érdeke forog fenn — bátor vagyok Nagy méltóságodat: hivatalos tisztelettel megkérni méltóztasson... mielőbb akként intézkedni: hogy az ügy végmegoldást nyerhessen és ezen Tanintézet a jövő év elején működését megkezdhesse”.⁸ Ugyancsak *Takács Lajos* írta Tisza Kálmánnak, mint a belügyekkel foglalkozó miniszterelnöknek, hogy a „városban annyira kívánatos Magyar Polgári Oskola hova hamarébb felállítható legyen”.⁹ Tetten érhető tehát a magyarosító szándék.

⁶ 1868:38. tc. *Magyar törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek*. Bp., 1896. 459–461. o.

⁷ Csengery Antal: *A magyar közoktatás és közművelődés némely főbb kérdéseiről*. Bp. 1880. 82., 83. és 92. o.

⁸ VaML Szombathely. Vasvármegye Főispánjának iratai. Általános iratok. 239/1875.

⁹ VaML Szombathely. Vasvármegye Főispánjának iratai. Általános iratok. 240/1875.

A város 1874-ben valóban nem keresett kibúvót, nem úgy még 1872-ben. A megye tanfelügyelőjének kérdésére válaszolva úgy ítélték meg, hogy a városban működő 6 osztályos katolikus felső „néptanoda” megfelel a törvény által a városra rótt követelményeknek.¹⁰ A már említett törvény 59. paragrafusa azonban azt írta elő, hogy az 5000 lakosúnál nagyobb települések felsőbb népiskolát vagy polgári iskolát kötelesek alapítani, ezek felállításához államsegélyt is előíranyozott.¹¹ Mindössze a választás lehetősége állt tehát a vezetés előtt. A kisebb rossz mellett döntöttek. A felsőbb népiskola ugyanis szorosan kapcsolódott volna a városi katolikus elemi iskolához, amelyet kegyúri jogon a városnak kellett teljes egészében fenntartania, az új intézmény finanszírozása is, a város amúgy is üres kasszáját terhelte volna. Így a polgári iskola mellett döntöttek, aminek felállításához igénybe vehették az állami segélyalapot is.¹²

1874. július 15-én kelt Vallás és Közoktatási Minisztérium (VKM) által küldött felszólításra, a városi közgyűlés a következő választ adta. Hajlandók felállítani egy polgári iskolát 8 rendes tanárral, amelyben a fiúk 4 évig, a lányok 3 évig tanulhatnak. Ennek céljaira felajánlottak „egyre mindenkorra” 1000 Ft-ot, amit tőkésíténeken éves 6%-os kamattal. A kiadásokhoz pedig évenként 1500 Ft-ot biztosítottak volna. Lemondtak a megállapított 4 Ft tandíjról, 50 kr beiratkozási díjról, könyvtári egyesület díjairól és a büntetéspénzekről. Ugyanakkor elvárták, hogy a felállítással, fenntartással és berendezéssel járó összes kiadásokat a VKM az országos alapból viselje, valamint épületről is maga gondoskadjon. Mindezeket arra való hivatkozással, hogy a város „az itteni felekezeti iskolák fenntartásához már is 17 1/2 %val járul, lakosságának adóképesége e célra törvény szerint nagyobb városban igénybe [nem] vétethetné”.¹³ A miniszter Trefort Ágoston ezt nem fogadta el, mert alapfeltétele volt, hogy a város biztosítson épületet, ennek fejében viszont felmentette a közgyűlést előzőleg vállalt kötelezettségei alól. Ez a megoldás a városnak előnyösebb volt, kisebb költséggel járt. Ennek tudatában érthető, hogy miért fogadta el annyira készségesen a város vezetése és a közgyűlés az új feltételeket.

Több mint egy év telt el az előkészítéssel, míg aztán 1875. november 29-én Takács Lajos főispán elnökletével rendkívüli gyűlést tartott a város törvényhatósági bizottsága. Ezen mutatták be azt a szerződés tervezetet, amelyben meggyeztek az evangélikus konventtel a Várkörön található, 1841-ben épített, 2

¹⁰ VaML KFL. Jk. 1641/1872.

¹¹ 1868:38. tc. *Magyar törvénytár. 1836–68. évi törvénycikkek.* Bp., 1896. 458. o.

¹² VaML KFL. Jk. 1875. november 29. sz. n.

¹³ VaML KFL. Jk. 1454/1874.

emeletes ház megvételéről. Kedvező volt a vétel, mert a 31500 Ft értékű házat 26000 Ft-ért kapták meg, 10 éves részletfizetési lehetőséggel, így a szükséges átalakításra költött 4000 Ft-tal együtt is, értékén alul jutottak hozzá. Egy új épület felépítésére legalább 40000 Ft-ot kellett volna kiadnia a városnak. Ráadásul a Kőszegi Takarékpénztár által, reáliskola felállítására elkülönített 10000 Ft-ot is sikerült megszerezni e célra. A városnak mindössze 16000 Ft-ba került az épület, és a kifizetést csak 1878-tól kellett elkezdni. A házban található lakások és üzlethelyiségek bérleti díja is a várost illette, ez a törlesztés egy részét biztosította. Bierbauer Mihály polgármester által végzett számítások szerint a város terhei az eredetileg felajánlott évi 1500 helyett csak 700 Ft-ot tettek ki.

Ugyanekkor fogalmazta meg a közgyűlés a VKM felé a felállítandó intézettel kapcsolatos feltételeit is. Ennek értelmében a város a „...4 osztályos polg. fi és 3 oszt. polgári leányiskola elhelyezése céljára szükséges épület állítását és fenntartását magára vállalta...”. Ennek fejében azt várták, hogy az „...említett kettős intézetnél alkalmazandó összes tanerők fizetésével továbbá az iskoláknak a szükséges tanszerekkeli felszerelése és fenntartása, szóval irt iskoláknak létesítése és fenntartása körül felmerülendő mindazon kiadásokkal, melyek nem kizárólag az iskolák elhelyezése céljára szükséges épület meg szerzésével és fenntartásával...” kapcsolatosak „...a m. állam pénztárból...” fizetik. A későbbiekben ez a rész szolgált alapul az iskolafenntartás vitáihoz. A város tehát az épület fenntartását vállalta csak magára, a működtetését az államtól várta. A további pontokban a város kérte a felállítandó iskolaszék számára a tanárok kinevezésénél kijelölés, valamint a tandíj megállapításának jogát.¹⁴

A miniszter 1876. január 9-én kelt 324. számú rendeletében kijelentette, hogy az 1868. évi népoktatási törvény értelmében ugyan az első fokú hatóságot az iskolaszék gyakorolja, de mivel a tanítók a fizetésüket az állampénztárból kapják, ezért a kijelölés joga is a minisztériumot illeti meg. A fenntartást azzal a feltétellel vállalta, hogy a beszedett tandíjakat azonnal, az épület bérleti díjait pedig a vételár kifizetése után köteles a város átadni. Ezzel tulajdonképpen elfogadta a működtetést. Ugyanakkor nyilatkozatot akart kicsikarni a várostól, hogy anyagi helyzetének javulása esetén az „...állam részéről kezdetben elvállalható terheken lehetőleg könnyíteni fog...”. A vallásoktatásra a helyi felekezeteket kötelezte a törvény értelmében. A város vezetése ebbe ellenvetés nélkül beleegyezett, bár a felekezeteken keresztül ez a költség is őket terhelte, és utasításokat adott a ház átalakítására. Annyit jegyeztek meg, hogy mivel a „hasznot hajtó helyiségek utáni jövedelmek a vétár kamat járandóságát koránt-

¹⁴ VaML KFL. Jk. 1875. november 29. sz. n.

sem fedezik...” a város a már említetteken felül a jövőre nézve sem vállalhat további kötelezettségeket.¹⁵

Az első tanév és problémái

A ház vételének megerősítése napján került szóba a felállítandó iskolaszék is, mivel „...az itt létesítendő polgári iskola felállítása kétségen kívül van helyezve...”¹⁶ Az első iskolaszék a következő törvényhatóság által kijelölt tagokból állt: *Chernel Kálmán, Szovják Hugó, Kulcsár Alajos, Dr. Waisbecker Antal* (alelnök), *Freiberger István, Ege Miklós* (elnök), *Tipka Antal, ifj. Lauringer János, Szabó István, Mahortsich József* (gondnok), *Markovits József, Matits János, Czike Ferenc, Krötzl Imre, Jenny Fridolin, Freyler Ede és Vidt Géza* (jegyző) városi képviselők.¹⁷ A három legnagyobb felekezetet és a tantestületet képviselte: *Major János* plébános, *Schneller Vilmos* evangélikus lelkész, *Dr. Süsz Ignác* rabbi, valamint *Beyer János* tanár. Utólag, Ege Miklós javaslatára, kiegészítették még két izraelita polgárral *Schey Károllyal* és *Schey Sándorral*.¹⁸

A tantestület megszervezésének története is mutatja a minisztérium eltökéltségét az iskola felállítására. A miniszter már 1874. október 1-én „rendszeresítette” a tanítói állásokat. A város ajánlatának elfogadásával egy időben utasította *Mennyey Ferenc* tanfelügyelőt a pályázat kiírására.¹⁹ Az intézet első, akkor még ideiglenesen kinevezett igazgatója, *Csókás György* lett. Az első tantestület tagjai a következők voltak: *Beyer János, Gyurász Irén, Hanély Antal, Möszl Lajos, Wittinger Antal*. A tantestület tagjait 1876. április 4-én erősítették meg állásukban, augusztus elsején tettek esküt.

Az iskola egyenlőre az egyik udvari épületszárny második emeletét foglalta el. Itt kapott helyet a két tanterem, a rajzterem, a női kézimunka terem, a „tanácskozmányi” terem és a múzeum. A földszinten helyezték el a tornaszobát.²⁰

Minden készen állt tehát, szeptember 5-én került sor az ünnepélyes tanévnyitóra. Ezzel elkezdődött, egy a városban kicsit nehezen gyökeret verő, de végül elfogadott, és utóbb jelentős helyet elfoglaló intézet története.²¹

¹⁵ VaML KFL. Jk. 1876. február 8.

¹⁶ VaML KFL. Jk. 2002/1875.

¹⁷ VaML KFL. Jk. 745/2002/1875.

¹⁸ VaML KFL. Jk. 1876. február 8. sz. n.

¹⁹ *Értesítő* 1885/86. 15. o.

²⁰ *Értesítő* 1876/77. Kőszeg, 1877. 4. o.

²¹ *Értesítő* 1876/77. 3. o.

A fenntartás körüli első problémák

Kőszeg és a Minisztérium között kötött szerződéssel megalapított intézmény neve: Államilag Segélyezett Kőszegi Magyar Polgári Fi- és Leányiskola lett. Az iskola nevében a „magyar” megkülönböztető jelzőt használták. Talán a már említett magyarosítási szándékkal, egy jelentős német lakossággal bíró városban, nemzetiségi területen²², vagy megkülönböztetve az Adametz-féle intézettől, amely ekkor törekedett a polgári iskolai minősítés megszerzésére és a tannyelvre német volt.²³ Maga a név hordozza azokat a jegyeket, amelyek a finanszírozási vitákhoz vezettek. Elemzésénél felismerhető, hogy tulajdonképpen egy városi (közjogi értelemben: községi) iskola volt, amelynek fenntartását segíti az állam (közoktatási kormányzat). Ennek értelmében a fenntartás elméletileg a város feladata lett volna, ugyanakkor a külön szerződés ezzel merőben ellentétes helyzetet hozott létre. Ez az egyedi kötelezettségvállalás érvényben volt, de állandó vitákra adott lehetőséget. Mindehhez hozzájárult az is, hogy a névből indultak ki, így a Vas Megyei Tanfelügyelőség is, ahol még 1921-ben is mint községi iskolát tartották nyilván.²⁴

Az első tanévben már vitába keveredett az iskolaszék és a város vezetése. A fűtéshez fát a várostól kértek. A minisztériummal kötött szerződésre hivatkozott a város vezetése, mondván abban ilyen kötelezettséget nem vállaltak.²⁵ Ám egy 1879. évi közigazgatási jegyzőkönyvi bejegyzés bizonyítja, hogy nem volt annyira egyszerű ügy. Először Vas megye Közigazgatási Bizottsága, majd a VKM is kötelezte a fűtőfa kiszolgáltatására a várost. A közgyűlés ennek ellenére eltiltotta a polgármestert ettől és kijelentette, hogy „csak az erőszaknak enged”.²⁶ Ez aztán be is következett. Az alispáni hivatal értesítette a várost, hogy ha a rendelt fűtőfát a város ki nem szolgáltatja, akkor a „polgármester ellen a tisztí fenyíték fog alkalmazásba vétetni, a fűtőfa megtagadását elrendelő képviselők felelősségre fognak vonatni”. Ekkor kénytelenek voltak engedni, de a kincstár

²² *Értesítő* 1895/96. Kőszeg, 1896. 9. o.

²³ VaML Szombathely. Vas vármegye Tanfelügyelőségének iratai. Általános iratok. Iskolatanácsai jegyzőkönyvek 1874–1876. 158/1875. sz. Beszámoló az Adametz-féle intézet év végi vizsgáiról.

²⁴ VaML Vas vármegye Tanfelügyelőségének iratai. Mutatókönyv 1921.

²⁵ VaML KFL. Jk. 2160. és 2161/1876.

²⁶ VaML KFL. Jk. 3036/1879.

ellen fellebbeztek. Ekkor került először szóba az intézmény teljes államosításának lehetősége.²⁷

Egy másik vitás ügy a közgyűlés győzelmével végződött. A tanárok útiköltség-térítésének kifizetését követelte ugyanis 1879-ben a Tanfelügyelőség a várostól, hivatkozva a népiskolai törvényre és az ahhoz kiadott 1872. évi miniszteri utasításra. A közgyűlés szerint ugyanakkor az idézett 147. paragrafus csak községi tanítókra vonatkozik, a községi pedig az államtól kapják fizetésüket. Ezért a polgármestert eltiltják a 26 Ft 28 kr kifizetésétől.²⁸

Az iskolaszék lemond

A visszautasított kérések és felső utasítások ellentéte az iskola választott testületén, az iskolaszéken csapódott le. 1879 novemberében az elnök Czike Ferenc, majd a testület öt tagja lemondott, „a működtetés nehézségeire és egyéb bajokra” hivatkozva, közöttük a fűtőfa kiszolgáltatás ügyét nevezték meg.²⁹ Az iskolai értesítő szerint ugyanakkor ez már június 8-án bekövetkezett, a polgári iskola költségvetésének tárgyalása alkalmával. A kormányzat ugyanis, az addigiakon felül még 20 %-os kiegészítést követelt a várostól a költségekre, amit az államszegélyből már eleve le is vontak.³⁰ A lemondás jobban érthető, ha rávilágítunk arra a tényre, hogy az iskolaszék tagjainak többsége a város képviselőtestületének is tagja volt. A meg hasonlóság oka: egyrészt feladatuk az iskola minél jobb körülmények közötti fenntartása, másrészt a város anyagi érdekeit és nehéz helyzetét is szem előtt kellett tartaniuk. Ehhez társult még a felső helyekről (vármegye, minisztérium) érkező utasítások betartásának kényszere is. Nem csoda, hogy november 20-án az iskolaszék ülésén az elnöki posztot már nem vállalta senki, sőt a többiek is lemondtak.³¹

A viták után a város sértettsége itt ütött vissza. A fentről jövő sorozatos felszólítások ellenére sem választottak új tagokat, mert indoklásuk szerint a lemondást kiváltó okokat nem orvosolták.³² A város helyett az 1876. évi 28. törvény-

²⁷ VaML KFL. Jk. 3747/1880. Alispáni Hivatal 21370/1879. sz. leirata alapján

²⁸ VaML KFL. Jk. 2540/1879.

²⁹ VaML KFL. Jk. 3134/1879.

³⁰ *Értesítő* 1878/79. és 1879/80. Kőszeg, 1880. 5. és 37. o.

³¹ Bizonyíték erre, hogy a Belügyminisztérium engedélyezte a polgári iskola számára vett épület árának törlesztését felfüggeszteni az 1878. és 1879. évekre. VaML KFL. Jk. 600/1880.

³² VaML KFL. Jk. 3678., 3472. és 3404/1879.

cikk alapján a Vas megyei Közigazgatási Bizottság nevezte ki az új tagokat.³³ Csak 1883-ban választott újra a város közgyűlése, mely ettől kezdve, az iskola tényleges államosításáig (1922), mindkét fél megelégedésére működött.

Ideiglenes béke

A helyzet rendezését az iskolaépületben levő üres helyiségek bérleti díjának átadása hozta meg. Ezt a minisztérium már 1888-ban követelte, de a városnak még 8000 Ft adóssága volt, így 1890-ben is halasztást kértek. A következő évben az iskolaszék javítási kérelmét már azzal utasították el, hogy a bérleti díjakat a VKM 52581/890. számú rendelete értelmében át kellett adniuk, így a városnak semmi jövedelme nincs az épülethől, ezért az említett javításokra nem kötelezhető.³⁴

1892. évi 6075. számú leiratával pedig a VKM mentesítette a várost a polgári iskola fenntartási költségei alól³⁵. A továbbiakban erre a rendeletre hivatkozva utasíthatta vissza a város vezetése a különböző kéréseket. Egyetlen kötelezettség maradt, a fűtőfával való ellátás.

Újabb problémák

A 88.979/899. számú rendelettel a miniszter megszüntette a leányiskolát³⁶. Ugyanis 5 év alatt a leányiskola beíratott tanulóinak száma több mint felére csökkent (89-ről 42-re). Mégis meglepetés volt a döntés gyorsasága. A felmérést csak 1899-ben végezték, és bár a városi közgyűlés haladékat kért³⁷, a következő évben már végre is hajtották. Sikertelen volt a város kísérlete a leányiskola megmentésére, mert anyagilag nem járult hozzá megtartásához.

³³ VaML KFL. Jk. 759/1880.

³⁴ VaML KFL. Jk. 3096/1890. és 514/1891.

³⁵ VaML KFL. Jk. 2474/1898. Éppen egy visszautasítás kapcsán szerezhettünk tudomást a rendelet meglétéről.

³⁶ *Értesítő* 1899/1900. Kőszeg, 1900. 9. o.

³⁷ VaML KFL. Jk. 460/1900. Indokok a következők: „A polgári leányiskola itt fontos missiót teljesített. A kezdetben szinte gyéren látogatott iskola feladatát[?] részben felelhetett meg. De a leánynevelés, kiképzés előtérbe tolásával a tanulók száma megkétszereződött s ide vonzotta a többnyire idegen ajkú vidék leánygyermekkeit. Fájdalommal látná tehát a képviselő testület, ha a polgári leányiskolának beszüntetésével missiójának betöltésétől oly hirtelen elvonatnék”. Ugyanakkor a város vezetése tisztában lehetett a létszámcsökkenés okával, ők is támogatták a Domonkos-rend polgári leányiskolájának beindítását 1894-ben.

Az 1913-ban, az Evangélikus Felsőbb Leánynevelő Intézetet szerették volna fenntartói leánygimnáziummá alakítani, ehhez nagyobb épületre lett volna szükségük. Ezért vetődött fel a polgári iskola átköltöztetésének ötlete. Az iskola tantestülete, *Endrédi Gábor* igazgatóval az élen, még az iskolaszékkal szemben is, a régi épületben maradás mellett érvelt. A vitát végül az anyagiak hiánya döntötte el. Sem a város sem a minisztérium nem vállalta a többletköltségeket.³⁸

A fenntartás tényleges költségei

Az iskola igazgatói szinte évről évre híven megjelentették a költségeket. Ezek két fő részből álltak. Az egyik a személyzet, a tanári kar és az iskolaszolga fizetése, illetve lakbére, a másik a dologi szükségletek.

Mint már említettük annak nem lenne értelme, hogy a teljes számsort közzétegyük. Érdekes azonban az arányok érzékeltetésére kiemelni az első olyan év, az 1879/80. tanév számaint, amikor már mind a hét osztály működött.

Ekkor 3 rendes tanár (800 Ft/fő), 1 rendes tanárnő (600 Ft), 3 segédtanár és 1 segédtanárnő (400 Ft/fő), 1 műsz. tanítónő (350 Ft), 1 jutalomdíjas tornatanító (200 Ft) valamint 1 szolgálta (200 Ft) fizetését és lakbérét (60–120 Ft) kellett biztosítani. Ehhez járult még az igazgató tiszteletdíja (200 Ft) és egy területi pótlék (100 Ft). Mindez összesen az adott évben 6172,80 Ft-ot tett ki.

A dologi szükségletekre a minisztérium 868 Ft-ot utalt ki. Ebből 534 Ft az újonnan beszerezett bútorokra kellett. A fenntartási költségekre a hiánynak azonban csak a 80 %-át adták (334 Ft).³⁹

A tanintézet fennállásának 20. évfordulójára *Steierlein Gábor* igazgató részletes statisztikát tett közzé. Ebben nemcsak a minisztérium és a város által juttatott összegeket adta meg, hanem a százalékos arányokat is kiszámolta. A 20 év alatt az iskola 203936 Ft bevételhez jutott, ebből az állam 167150 (81,96 %), a város 25081 Ft-tal (12,29 %) vette ki a részét. A tandíjából 10701 (5,26 %), egyéb forrásból 1004 Ft (0,49 %) folyt be. A városi hozzájárulást részletezte is az igazgató. E szerint lakbér egyenértéknek tekintette évente az épület árának 6 %-át, az 1880-tól adott fűtőfa évente 190 Ft-ot ért, a hittan tanításra 200 Ft-ot utaltak ki. Ebből a kimutatásból kitűnik, hogy az éves házadót 180 Ft-ot is a

³⁸ VaML KFL. Közig. ir. 494/1913. A Dunántúli Közművelődési Egylet közvetítési kísérleteire 261., 423. és 488/1913.

³⁹ *Értesítő* 1878/79. és 1879/80. Kőszeg, 1880. 49–50. o.

város fizette. Kiderül az is, hogy az épület gondozása mindössze a kapualjak és az udvarok tisztántartásából állt.⁴⁰

Támadás és védekezés: az államosítás lehetősége

Az iskola történetének első évtizedeiben többször felvetődött az államosítás lehetősége. Ezt felvetette a város vezetése mintegy fenyegetésként a minisztériummal szemben, természetesen akkor, amikor a fenntartás körüli viták csúcsozdak. Ugyanakkor kérelmezte a tantestület is, az iskolaszék támogatásával, mintegy lehetséges kiutat remélve a kilátástalan helyzetből. Ugyanis a két „mostohaszülő” nem volt jó sem a fenntartás, sem a tanári kar jogállása szempontjából, ezek pedig mindenképpen visszahatottak a pedagógiai munkára is.

Először 1879–80-ban fenyegette a város a minisztériumot azzal, hogy teljesen lemond az iskoláról és semmi támogatást nem folyósít a továbbiakban. Ekkor ez még csak fenyegetés maradt, de 1894-ben kapva–kaptak az alkalmon, hogy esetleg megszabadulhatnak a kötelezettségtől. Indok a következő volt: „Mert az iskolának tisztán állami jellege mellett további fejlesztésénél, az iskola csak nyer, teljesebb felszerelése könnyebb volna elérhető és végül az iskola tanító testülete kiszabadulhatna azon ferde helyzetből, mely ma tényleg fennáll azon különös állapotban, hogy a testület tagjai nem községi sem állami közegeknek nem tekinthetnek”. Jellemző módon az átadást az akadályozta meg, ami miatt átadták volna: a pénztelenség. A Takarékpénztárnak vissza kellett volna fizetni azt a 10000 Ft-ot, amit a vásárláskor kaptak. Erre azonban a városnak nem volt anyagi ereje.⁴¹

„Tekintettel arra, hogy a cím megváltoztatását adminisztrációs szempontok teszik kívánatosná, mert az iskola személyi és dologi kiadásait az államkincstár fedezi, mégis mint községi jellegű iskola kezeljük s minden tekintetben hátrányban van az állami iskolákkal szemben, a város ahhoz, hogy „Állami Polgári Iskola” címen neveztesse el [hozzájárul], de kijelenti, hogy ezen elnevezés a városnak esetleg biztosított jogait nem érintheti.”⁴² 1922-ben ezekkel a feltételekkel egyezett bele a város vezetése az államosításba. A VKM által 1922. jún. 30-án⁴³ keltezett okirat véglegesítette az új állapotot. A helyzet érdekes volt,

⁴⁰ *Értesítő* 1895/96. Kőszeg, 1896. 100–102. o.

⁴¹ Az iskolaszék 1894-ben tette államosítási javaslatát és egészen 1900 végéig húzódtott. VaML KFL Jk. 3139/1894., 1837/1897., 1194/1900. és 2332/1900.

⁴² VaML KFL. Jk. 878/1922.

⁴³ VaML KFL. Jk. 3483/1922. A VKM 74801. sz. leirata.

mert bár a név állami lett (néhány év múlva Széchenyi István nevét vették fel), de ugyanazt a kötelezettséget vállalták mint addig és az épület is városi tulajdonban maradt. Az iskolaszék is megszűnt. Helyét, a felügyelet terén, a Vas Megyei Magyar Királyi Tanfelügyelőség vette át. Azt, hogy a viták nem értek véget, már a következő év bizonyította. 1923-ban Nährer Mátyás igazgató nehezményezte a juttatott fa minőségét. A város szerint csak a fa mennyisége meghatározott a minősége nem. Azért mentségül felhozták, hogy a „város elveszítette erdeinek jó részét, így nem áll módjában a nem megfelelő minőségért mennyiségi kárpótlást adni, illetve minőségi kötelezettséget vállalni”.⁴⁴

Városi adományok

Ezekből nem sokat tudunk felsorolni. Sőt, ha az iskola vagy az iskolaszék fordult kérelemmel a városhoz, nem egyszer elutasították azt. Így történt ez 1890-ben is, amikor egy gyors tankönyvváltás miatt került nehéz helyzetbe az iskola szegény tanulókat segítő könyvtára, ahonnan tankönyvhöz juthattak a rászorulóknak. Egy év alatt kellett volna beszerezni az új könyveket, de erre nem volt fedezete az intézménynek. Ekkor fordultak a város vezetéséhez segítségért. Erre a következő választ kapták: „Miután a segélyben részesíteni kívánt tanulók nem kizárólag városi származásúak és a város szorult anyagi ereje...” a kérés teljesítését nem teszi lehetővé, azt nem támogatja a közgyűlés.⁴⁵ A történet folytatása nem javította a város és az iskola viszonyát. Az iskolaszék ugyanis a megyéhez fellebbezett, és a Törvényhatósági Bizottság 21089/890. számú leiratában kötelezte a várost a tankönyvekkel való ellátásra. A közgyűlés fellebbezése után, azonban a belügyminiszter 7675/891. számú határozatával felmentette őket a kötelezettség alól.⁴⁶

E nem éppen szép, de jellemző példa után nézzük meg, mikor és mire adott segítséget a város képviselőtestülete. 1912-ben került sor a járdák portalanítására. Az erre kifizetendő költséget engedték el a polgári iskolának, de a többi kérelmező intézetnek is.⁴⁷

1913-ban, az előző évben megváltoztatott nyugdíj szabályok miatt, a városnak nem kellett évi 100 K-t befizetni a nyugdíjalapba a polgári iskola tanárai számára. Ezt az összeget kérték átutalni az iskola könyvtára részére. A javuló

⁴⁴ VaML KFL. Jk. 4267/1923.

⁴⁵ VaML KFL. Jk. 2050/1890.

⁴⁶ VaML KFL. Jk. 824/1891.

⁴⁷ VaML KFL. Jk. 1935/1912.

viszonyokra enged következtetni az, hogy a vezetés minden további nélkül beleegyezett.⁴⁸ 1920-ban, az infláció idején ezt 500 K-ra emelték „tekintettel a fontos cultur célra”, míg 1944-ben 50 P-t tett ki ez az összeg.⁴⁹

1926-ban az iskola 50 éves fennállásának ünnepeire adtak 2000000 K-t (ami az ijesztően magas szám ellenére csak kb. 160 P), mert az indoklás szerint „mindig kedves kötelességének tartotta minden kulturális intézményt támogatni és ezen tradíciójának tesz eleget”.⁵⁰

Amint látható, a város vezetése nem volt a legkegyesebb ezen ügyekben. Ha adott is, annak egy része csak más jellegű költségek átirányítása, vagy elengedése volt. Ugyanakkor mondvacsinált indokokkal elutasították kérését, amikor pedig adtak — néhanapján —, annak rögtön nagy jelentőséget tulajdonítva, szinte önmagukat ünnepelték.

A városi polgárok segítségnyújtása

A város polgárai között voltak olyan áldozatkész személyek akik felismerték a polgári iskola jelentőségét, támogatandónak is tartották, ezt anyagi lehetőségeiknek megfelelően meg is tették. Mindjárt az első évben többen közülük jelentős támogatást adtak, elsősorban a tanulók jutalmazására. Így *Schey Fülöp* báró 40, a *Takarékpénztár* 15, *Ege Miklós* 15, *Markovits József* 3 Ft-ot adományozott. De a további években is többen adakoztak. Így pl. az iskola épületében könyvüzlet is működött, amelynek tulajdonosai minden évben könyveket ajándékoztak.

Ege Miklós egy tanulmányi jutalmakra fordítható alapítványt is tett. A 40 Ft 53 kr kamata (2,32 Ft) azon túl minden évben rendelkezésre állt erre a célra⁵¹. Ezt a későbbiekben a rajzban jó előmenetelt mutató tanulók kaphatták meg.⁵²

Ugyancsak már az első évben felhasználhatták a *Waisbecker József*-féle alapítvány egyik ösztöndíját (59,10 Ft). Ezt még az első tanév őszén hozták létre. Az alapszabály szerint az eredetileg 2000 Ft-os alaptőke kamatait egy katolikus és egy evangélikus szegény, jó tanuló és jó magaviseletű kőszegi intézetbe járó diák részére adhatták ki.

A város vezetése egy korábbi alapítványt terjesztett ki a polgári iskolára. Az 1868-ban elhunyt *Mesko Józsefné* által hagyományozott 2000 Ft-os összeg

⁴⁸ VaML KFL. Jk. 1690/913.

⁴⁹ VaML KFL. Jk. 4304/1920. és 3275/1944.

⁵⁰ VaML KFL. Jk. 5630/1926.

⁵¹ *Értesítő* 1876/77. Kőszeg, 1877. 8. o.

⁵² *Értesítő* 1913/14. Kőszeg, 1914. 4. o.

kamatait két kőszegi katolikus szegény diák kaphatta meg. Az 1916-ban kiadott módosított alapítólevelél a polgári iskolában tanulókat is a kedvezményezettek közé vette.

1880-ban a lelkes helyi polgárok által Deák Ferenc emlékére gyűjtött összegből (1570,62 Ft) hoztak létre egy alapot. Ennek kamatait olyan diákok közt osztották fel, akik idegen anyanyelvüként a magyar nyelv tanulásában jelentős előrehaladást értek el.⁵³

Időrendben a Kőszeg Szabad Királyi Város Szegény Tanulókat Segélyező Egyesületének létrejötte következik (1893). Ez tehát nem alapítvány volt, hanem — bár rendelkezett alaptőkével — évente gyűjtött adományokat, „végleg megszüntetni a ruha–hiányból származó iskola mulasztásokat”. Az egyesület létrehozásában jelentős szerepe volt Steierlein Gábornak a polgári iskola igazgatójának, ő lett az egyesület elnöke is.⁵⁴

1894-ben az elhunyt Kossuth Lajos emlékére, a polgároktól gyűjtött pénzből tettek a kőszegi tanulóifjúság számára alapítványt. A több mint 2200 K alaptőke kamatait kőszegi iskolába járó, szegény, jó magaviseletű, tanulásban jeles előmenetelt tanúsító, helyi gyermeknek rendelték kiadni. Itt nem az idegen ajkúakat célozták meg a kedvezménnyel, de előnyben részesítették őket.

Waisbecker János 1898-ban tette le azt a 2000 K-t, amely a polgári iskola legnagyobb összegű alapítványa volt és csak a „polgáris” diákok vehették igénybe. Egyetlen megszorítást tett csak, „magyar honos szegény” kellett legyen a kedvezményezett.⁵⁵

Ezután beszámolhatunk még három alapításról, de ezek már nem városi alapításúak voltak, hanem valamiképpen a polgári iskolához kapcsolódó személyek kezdeményezték őket. 1920-ban a volt igazgató Endrédi (Steierlein) Gábor emlékére alapítottak szegény tanulókat gyámolító egyesületet. Ennek elnöke *Nährer Mátyás* igazgató, titkára pedig *Lóránt Gyula* tanár lett.⁵⁶

1923-ban az iskola tanulóifjúsága a már említett Nährer Mátyás tiszteletére tett alapítványt, a diákok között gyűjtött 14000 K-ból. Ez a koronában gyűjtött összeg aztán értékét veszítette, de újabb gyűjtésekkel 1936-ban több

⁵³ VaML KFL. Kőszeg város Számvevőségének iratai 1908–1944. Alapítólevelek.

⁵⁴ VaML Szombathely. Vas Vármegye alispánjának iratai 1872–1945. Alispáni iratgyűjtemények. Egyesületek különgyűjteménye. Kőszeg, 5. sz.

⁵⁵ VaML KFL. Kőszeg város Számvevőségének iratai 1908–1944. Alapítólevelek. sz. n.

⁵⁶ VaML Szombathely. Vas Vármegye alispánjának iratai 1872–1945. Alispáni iratgyűjtemények. Egyesületek különgyűjteménye. Kőszeg, 44. sz.

mint 250 P-t gyűjtöttek össze. A megszokott kitételeken felül megint előtérbe került a magyar nyelvben való jó előrehaladás.⁵⁷

Az utolsó alapító *Pavetits Endre* tanár volt, aki velemi telkét ajánlotta fel egy diákok számára épített nyaralóház részére.⁵⁸

Láthatjuk, hogy a város polgárai által tett alapítványok álltak többségben az iskola rendelkezésére. Ezek közül, azonban kettő (Deák, Kossuth) a város képviselőtestületének javaslatára jött létre adományokból. Ugyanakkor a korai alapítványok közül csak kettő (Ege, Waisbecker János) volt az amelyik kimondottan a polgári iskola számára tétetett. A későbbi alapítványok, egyesületek viszont azt mutatják, hogy az alapítási kedv alábbhagyott, mert már csak az iskola pedagógusai, diákjai akartak tenni intézményükért.

Az 1927. évi 12. törvénycikk hatása

A törvény megerősítette az 1868. évi jogszabály azon kitételét, hogy 5000 lakos feletti városban polgári iskolát kell létesíteni. Erre az állam kötelezheti a települést, de segítséget is nyújthat. Létrehozták az ún. Országos Polgári Iskolai Építési Alapot, amiből a VKM segélyt és építési kölcsönt adhatott az iskolák építéséhez.⁵⁹ Ennek igénybevételevel szerették volna új épülethez juttatni a város vezetői, *Jambrits Lajos* polgármester indítványára a polgári iskolát.⁶⁰ Ez nem sikerült, a minisztérium nem vállalta egyedül a költségeket. 1928 februárjában a Tanítóképző felállításával kapcsolatban újra felmerült a lehetőség, hogy felépítik az új épületet⁶¹, de március 1-én a közgyűlés a polgári iskola építésének jobb időkre való elhalasztását kérte⁶².

Az 1927. évi 12. törvénycikk 19. paragrafusára szerint az önkormányzatoknak hozzá kell járulni az államilag segélyezett iskolák fenntartásához. Ennek értelmében kapott a város értesítést, hogy Vas Megye Közigazgatási Bizottsága évi 2126 P-ben állapította meg a hozzájárulás összegét a dologi kiadásokra.⁶³ A város vezetése az annak idején megkötött egyezségekre hivatkozva kért felmentést, mondván „a régi szerződést csak kétoldalúan lehet felbontani”. Ezért szerették

⁵⁷ VaML KFL. Közig. ir. 7073/1936.

⁵⁸ VaML KFL. Közig. ir. 2830/1936.

⁵⁹ Simon Gyula: i. m. 66. o.

⁶⁰ VaML KFL. Közig. ir. 2966/1927.

⁶¹ VaML KFL. Közig. ir. 959/1928.

⁶² Uo.

⁶³ VaML KFL. Közig. ir. 10186/1928., 1580/1928. Közigazgatási Bizottsági leirat.

volna a befolyó bérleti díjak visszaadását, vagy valamilyen segílyt, mert a Trianon által megcsönkített város anyagi helyzete nem bírta az újabb kiadásokat.⁶⁴ A minisztérium méltányolta az indokokat: az épület karbantartásának, szünidei tisztogatásának és a tüzelő biztosításának feltétele mellett a dologi finanszírozás alól felmentette a várost.⁶⁵

A Budapesti Polgári Iskolai Tankerület létrehozásakor (1931) — annak felügyelete alá került a kőszegi iskola is —, új helyzet állott elő. Újra végig kellett vinni az 1928–29. évi vitákat. Az 1934/35. évi hozzájárulásra 2605 P-t kértek, ami alól a város az 1928-ban nyert mentességre hivatkozva akart kibújni.⁶⁶ A Főigazgatóság méltányolta a kérést, de a már meglevők mellé újabb terhet tett a városra. A befolyó bérleti díjak felhasználását engedélyezték a fenntartásra, de a különbözetet a város volt köteles befizetni. A kőszegi vezetők nem vették figyelembe az említett leiratot, mondván a bérleti díjak értékének csökkenése esetén, azok a költségeket nem fedezik.⁶⁷ Az Igazgatóság az 1927. évi 12. törvénycikk 19. paragrafusát idézi, miszerint minden előzetes megegyezés ellenére kötelezhetik a városokat a fenntartásra.⁶⁸ A fenyegetés ellenére, csak az említett követeléseket támasztották velük szemben.

1936. július 1-től megszüntették a Főigazgatóságokat⁶⁹, az iskola felügyelete visszakerült a Vas Megyei Tanfelügyelőséghez. Az újra meginduló vita részletezése nélkül, csak a végeredményt nézzük. Az 1944-ig tartó többszöri levélváltás következménye: újabb teher. Amennyiben a város emeli az áram és víz díját, kötelesek a különbözetet hozzájárulás formájában az iskola rendelkezésére bocsátani.⁷⁰

A II. világháború vége és a megszüntetés között

A háború idején Kőszeg nem szenvedett nagy veszteségeket. A polgári iskola azonban az egyik légitámadás során megsérült. A bombázás utáni erős légnyomás mintegy 300 ablaküveget tört ki⁷¹, az áprilisi tűzvészben kiégett 3 ajtó és 3

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ VaML KFL. Közig. ir. 3365/1929., 95550/1929. sz. VKM rendelet.

⁶⁶ VaML KFL. Közig. ir. 7629/1934. A Főigazgatóság 6207/1928. sz. leirata.

⁶⁷ VaML KFL. Közig. ir. 810/1935., 2171/1935. sz. főigazgatósági irat.

⁶⁸ VaML KFL. Közig. ir. 1640/1936. Főigazgatóság 2797/1936. sz.

⁶⁹ Simon Gy: i. m. 71. o.

⁷⁰ Az ügy fejleményei végigkísérhetők a 2899/1941. és az 1734/1944. számú közigazgatási iratok alapján.

⁷¹ VaML KFL. Közig. ir. 1844/1945.

ablak⁷², az orosz katonaság „igénybevétele” utáni takarítás is jelentős összeget kívánt⁷³. „Az épület a katonai alakulatok gyülekező és felszerelő helye volt. Sok értékes felszerelési tárgy, tanítási eszköz, könyv pusztult el”⁷⁴ — számolt be a károkról *Tihamér Gusztáv* igazgató. Az igazgató először a városhoz fordult támogatásért. Május közepén 300 ablaküveget kért, hogy az iskolakezdésig legalább ezeket a hiányokat pótolni tudják.⁷⁵ Ősszel a hiányzó üvegek miatt a tanítás nem indulhatott meg. A város vezetése a beküldött költségvetést azzal küldte vissza, hogy nincs rá fedezet.

Újra kezdődtek a viták. Szeptember 14-én a város kifizette a Nádasi és társa cég számláját (3843 P), de kijelentették, hogy „nem az évi rendes takarítás, hanem az orosz katonaság igénybevétele után” kellett rendet tenni, ezért az állami segítyből visszakérik. Október 14-én még mindig 158 ablak várt üvegezésre, ezek közül 26 a földszinten.⁷⁶

Az iskola a fenntartójához, a miniszterhez is fordult segítségért. Kaptak is 130000 P-t a felújításokra és 40000 P segítyt, amit az üvegezési munkákra költöttek⁷⁷, de a dologi kiadásokra ebből nem jutott. Ezért megint Kőszeg városához fordultak támogatásért. A beadvány hű képet ad a háború utáni inflációs időszak nehézségeiről. A bérleti díjakból befolyó 1000 P még az iskola portó költségeire sem volt elegendő. A minisztérium a fenntartás ügyében a városhoz utalta az iskolát, hogy abból legalább 30000 P-t vállaljon. Kőszeg helyzete sem lehetett jobb, ezért visszairányították a kérést a minisztériumhoz.⁷⁸ Ennek ellenére decemberben átutaltak 50000 P-t, de ez csak ideig-óráig volt elég. Már a második félév elején az igazgató saját zsebből előlegezett a dologi kiadások egy részére. Megköszönve hát a küldött pénzt, már februárban újra segítséget kértek a záruk és lakatok javítására. A város most is elzárkózott. Az indok, mint az iskola 70 éves története alatt oly sokszor: az ingyen átengedett épület és a „sok évtizedes gyakorlat”.⁷⁹

Ez az utolsó irat, ami a polgári iskola fenntartási ügyeivel kapcsolatban fennmaradt. Nem is csoda, mivel az 1945/46. tanévben új első osztályt nem

⁷² VaML KFL. Közig. ir. 3843/2/1945.

⁷³ VaML KFL. Közig. ir. 3843/1945.

⁷⁴ VaML KFL. Közig. ir. 343/1946. A Polgári Iskola 53/1946. sz. levele.

⁷⁵ VaML KFL. Közig. ir. 1844/1945.

⁷⁶ VaML KFL. Közig. ir. 3714/1945. és 3843/1945.

⁷⁷ VaML KFL. Közig. ir. 343/1946.

⁷⁸ VaML KFL. Közig. ir. 4470/1945.

⁷⁹ VaML KFL. Közig. ir. 343/1946.

indítottak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a 6650/1945. számú miniszterelnöki rendelettel augusztus 16-tól megszüntette a polgári iskolákat. Az ugyanakkor felszámolt nyolcosztályos népiskola és a gimnázium 1–4. osztálya helyett létrehozta a nyolcosztályos általános iskolát⁸⁰. A kőszegi iskola további sorsa a fokozatos leépítés. 1948-ban az alapítás után 72 évvel, az utolsó osztály végeztével a Széchenyi István Magyar Királyi Állami Polgári Fiúiskola is bevégezte sok vitával terhelt történetét.

⁸⁰ Mészáros István: i. m. 22. o.

ZSIDÓK ÉS NEM-ZSIDÓK A BUDAPESTI POLGÁRI ISKOLÁKBAN A XX. SZÁZAD ELEJÉN: REKRUTÁCIÓ ÉS ISKOLAI TELJESÍTMÉNY

Dolgozatomban arra kerestem választ, hogy gyermekeik túliskolázása csak az elitoktatásba bekapcsolódó zsidó családokra jellemző-e vagy a magyarországi zsidókra általában igaz, és a gyermekeiket nem-elit oktatási intézménybe küldő zsidó szülők szintén nagyobb hangsúlyt fektettek az oktatásra, mint a hasonló társadalmi-gazdasági háttérű nem zsidók. Kutatásom tárgyául egy az oktatástörténeti kutatások által eddig meglehetősen elhanyagolt, ugyanakkor jellegzetes nem-elit oktatási intézményt, a polgári iskolát választottam. Bár a kutatás egy 14 budapesti polgáriból¹ álló mintára és egy adott év diákjaira (akik 1909–13 között jártak a kiválasztott iskolákba) terjedt ki, célom az volt, hogy a lehetőségekhez képest általános — legalábbis a községi polgárik tekintetében általánosítható — trendeket, magyarázatokat és konklúziót találjak. Az 1605 tanulót magában foglaló minta a tanulók nemére és az iskolafenntartóra (községi, egyházi vagy

¹ A mintában szereplő osztályok iskolai anyakönyvei, melyek a kutatás elsődleges forrásául szolgáltak Budapest Főváros Levéltárában található meg (az iskolák után zárójelben található a levéltári szám). A mintába az alábbi iskolák kerültek be. **Községi polgári fiúiskolák:** I., Fehérsás tér 12. (VIII/247); V., Ügynök u. 20. (VIII/213); VII., Nagydíófa u. 8. (VIII/221); VII., Egressy út 71. (VIII/251). **Községi polgári leányiskolák:** IV., Gróf Károlyi u. 10. (VIII/212); VII., Egressy út 71. (VIII/252); VII., Dohány u. 32. (VIII/219); VII., Aréna út 25–27 (VIII/250). **Felekezeti polgári fiúiskolák:** VII., Wesselényi u. 44. Pesti Izraelita Hitközség polgári fiúiskolája (VIII/265). **Felekezeti polgári leányiskolák:** VI., Vörösmarty u. 49. Református Egyház Skót Misszió polgári leányiskolája (VIII/256); VI., Próféta u. 1–3. Paulai Szent Vince római katolikus polgári leányiskola (VIII/262); VII., Síp u. 12. Pesti Izraelita Hitközség polgári leányiskolája (VIII/266); IX., Gyep u. 38. Ranolder Intézet Szent Vince Szeretet Leányai római katolikus polgári leányiskolája (VIII/273). **Magánpolgári:** VI., Gyár u. 19. Verő-féle nyilvánossági joggal felruházott polgári leányiskola (VIII/274). Polgári fiúiskolát semmilyen keresztény felekezet nem tartott fenn. Az egyetlen budapesti magán polgári fiúiskoláról nincs adat, ez azonban nem befolyásolja jelentősen a minta reprezentativitását, mivel az összes budapesti fiú polgáristának mindössze 1 százaléka járt ebbe az iskolába. Mivel számos budapesti polgári iskola anyaga nem került be a levéltárba, a kiválasztott iskolák, és ezek között is elsősorban a községi polgárik többsége a VII. kerületben található, és ez az összes budapesti polgárik tekintetében bizonyos torzításokat eredményezhet. Ahol rendelkezésemre álltak más forrásokból származó adatok is, ott ezeket is megpróbáltam figyelembe venni, a torzítást azonban nem minden esetben tudtam kiküszöbölni.

magániskola) nézve reprezentatív, mivel a diákok megoszlása e két tekintetben megfelel a korabeli budapesti polgári iskolák diáksága — alábbiakban részletezendő — megoszlásának.

Az egyes diákok személyi (családi) adatait és érdemjegyeit feltüntető iskolai anyakönyvek alapján egyrészt azt próbáltam meg feltárni, hogy milyen rétegekből rekrutálódott a polgári diáksága (az apa foglalkozása alapján), másrészt azt, hogy a társadalmi, vallási és nemi hovatartozás befolyásolta-e, és ha igen, mennyiben, a diákok iskolai teljesítményét.²

Budapesti polgári iskolák

Az 1909/10-es tanévben 51 polgári iskola működött Budapesten, amelyben 17463 diák tanult. Az 51 polgáriból 33 községi (16 fiúiskola és 17 lányiskola), egy állami, 13 felekezeti (7 katolikus, 1 református, 1 evangélikus és 4 izraelita) és 4 magániskola volt. A diákok 40,5 %-a fiú, 59,5 %-a pedig lány volt. A polgáristák többsége (83,3 %) községi iskolákba járt; mindössze 15,1 %-a tanult felekezeti polgáriban, és 1,8 %-a magánszemélyek által fenntartott iskolákban. Az összes budapesti polgárista diák 48,9 %-a volt katolikus, 39,0 % izraelita és 12,1 %-a tartozott más keresztény felekezethez. Akárcsak az elitoktatásban³, a polgáriban is megfigyelhető a zsidók felülreprezentáltsága, mivel budapesti számarányuknál jóval nagyobb számban képviseltették magukat ebben az iskolatípusban.

² Az anyakönyvből kigyűjtött adatokat az SPSS statisztikai programmal dolgoztam fel. Az adatok értelmezésénél a 0,05 alatti szignifikanciaértékeket tekintettem statisztikailag szignifikáns különbségnek, mivel ez alatt az érték alatt tekinthetjük biztosnak azt, hogy a kontingenciatábla egyes celláiban az eloszlás nem a véletlennek köszönhető.

³ Karády, Victor: Social Mobility, reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Ancien Régime Hungary. In: *CEU History Department Yearbook 1994–1995*. Bp. 1996. 137. o.

1. táblázat
A budapesti lakosság és az összes budapesti polgári iskolás felekezeti megoszlása⁴

Felekezet	Budapest lakossága*	Polgári iskolások	A polgári iskolások felekezeti megoszlása a budapesti lakosság felekezeti megoszlásához viszonyítva
	N=880 371	N=17 463	
Keresztények	76,9	61,0	0,8-szoros alulrepresentáltság
Izraeliták	23,1	39,0	1,7-szeres felülrepresentáltság
Összesen	100,0	100,0	–

* Forrás: *Budapesti Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1909–12.* Bp. 1913.

1910-ben a keresztények 0,8-szorosan voltak alulrepresentálva a polgári iskolában, szemben a zsidók 1,7-szeres felülrepresentáltságával. Még ennél is magasabb volt a zsidó lányok felülrepresentáltsága, ami arra enged következtetni, hogy a zsidó szülők legalább polgári iskolai végzettséget kívántak biztosítani a lánygyermeknek, míg fiúgyermeküket középiskolába próbálták küldeni, amennyiben anyagi háttérük ezt lehetővé tette és/vagy az iskoláztatást jó befektetésnek tartották. Bár az arányok évről évre valamennyit változhattak, a zsidók mindenkor felülrepresentáltsága valószínűsíthető.⁵ A jelenség azzal magyarázható, hogy a zsidóknál a polgárosodás folyamata előbb indult meg és szélesebb rétegekre terjedt ki, mint a keresztényeknél, mivel a zsidók többsége történetileg a polgárabb szakmákban helyezkedett el (ipar, kereskedelem), és sok

⁴ Megnyugtatóbb lenne, ha a polgári iskolába járók megoszlását az összes budapesti illetőségű 10–14 éves korosztály felekezeti megoszlásához viszonyíthatnánk, ilyen bontásban azonban a statisztikákban nem lehet adatot találni, sőt olyan adatok sincsenek, amelyekből ez kiszámítható lenne. Ebben az esetben lehetne ugyanis egyértelműen kizárni azt a feltételezést, hogy a zsidók azért felülrepresentáltak a polgári iskolák tanulói között, mert a zsidó családokban nagyobb az átlagos gyerekszám. Azonban — ha ez az adat nincs is meg — jó megközelítéssel lehet valamit mondani a különböző felekezeti családok termékenységéről. Ha Budapest Székesfőváros bármelyik statisztikai évkönyvében összevetjük az adott évben született gyerekek számát a családok számával, akkor azt találjuk, hogy míg a keresztény családoknál egy adott évben minden kilencedik családra jut egy élveszületett gyerek, addig a zsidóknál minden huszonegyedik családra. Azt a feltevést tehát elvethetjük, hogy a zsidók polgári iskolai felülrepresentáltsága a nagyobb gyerekszám miatt van.

⁵ Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történeti funkcióváltása Magyarországon (1867–1900). In: *Educatio* 1995. Ősz. 655. o.

szempontból „készebb volt” a modernizációra. A zsidók felismerve, hogy a polgári iskola olyan képzést nyújt, amely jól hasznosítható a zsidóság körében elterjedt foglalkozásokban, megpróbálták minél több gyermeküket legalább polgáriba járatni, ha már arra nem volt lehetőségük, hogy középiskolába küldjék őket. A vallással összekapcsolódó tudás és tanulás, amelyet igen nagyra értékelték a hagyományos zsidó közösségekben, a modernizálódás és a szekularizálódás következtében átfordítódott a mindennapi életben és a szakmában használható tudásra (bár természetesen a vallásos családokban az előbbi sem vesztette el jelentőségét). A tanulás és tudás fontossága a polgáriban tanuló zsidók esetében — szemben az elitoktatásban résztvevőkkel — nem feltétlenül kapcsolódott össze kiemelkedő iskolai teljesítménnyel, hanem inkább abban az igényben érhető tetten, hogy a zsidó szülők minél több gyereküket megpróbálták iskoláztatni. A zsidók felülreprezentáltsága a polgáriban jelentős foglalkozási és társadalmi mobilitásukkal is összefügg. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésemre a különböző felekezetű polgáristák továbbtanulásáról, Karády Viktor rámutat, hogy a századelőn a felső kereskedelmiben tanuló diákok mintegy 50 %-a zsidó volt⁶, ami azt jelenti, hogy a keresztény szülők többségével szemben a zsidó szülők jelentős része a polgárit a felsőbb szakmai tanulmányokra előkészítő iskolának tekintette, nem pedig végcélnak. Az érettségit adó felső kereskedelmi iskola (és kisebb mértékben a felső ipariskola) pedig nemcsak szakmai, hanem társadalmi emelkedést is jelentett, mivel egyrészt a kisiparos–kiskereskedő szintnél magasabb foglalkozásokra kvalifikálta az érettségizetteket, másrészt az érettségi szakmai–társadalmi értékénél fogva lehetővé tette az alsó középosztályba való felemelkedést (pl. középszintű magántisztviselőként). A polgári iskolai végzettség még a gyermekek továbbtanulását nem kívánó vagy azt finanszírozni nem tudó zsidó családokban is kismértékű foglalkozási mobilitást (ha rétegváltást nem is) vagy legalábbis biztosabb megélhetést jelenthetett, egyrészt mivel a 6 elemnél magasabb iskolai végzettség előny volt a munkaerőpiacon, másrészt mert a polgári olyan ismereteket nyújtott (pl. könyvvitel, idegen nyelv), amelyek hasznosíthatók voltak (sőt akár költségmegtakarítással is járhatott az üzletmenetben) azoknak, akik saját üzletet vagy műhelyt készültek nyitni vagy a családtól átvenni. A kisiparban és kiskereskedelemben hasznosítható ismeretek különösen vonzóvá tehettek a polgári iskolát a hagyományosan üzleti önállóságra törekvő zsidók szemében. A zsidók felülreprezentáltsága a polgáriban azt sugallja, hogy a hasonló réteghelyzetű keresztény családok jelentős része más iskolázási

⁶ Uo.

stratégiát választott: az elemi után nem polgáriba íratta gyerekeit, hanem inkább iparostanoncnak, kisebb mértékben kereskedőtanoncnak adta őket. A szegényebb családok számára a tanoncság vonzó lehetett, azért, mert kevesebbet kellett a gyerek eltartására fordítani, sőt a tanoncként dolgozó gyermekek, ha kismértékben is, de hozzá tudtak járulni a családi kiadásokhoz.

A lányok esetében a polgári némileg más funkciót töltött be, mint a fiúknál, hiszen csak elenyésző hányaduk ment kereső pályára: az 1914-ben végzettek közül a lányoknak csak 7,4 %-a, szemben a fiúk 38,6 %-ával.⁷ A lányok többsége otthon maradt: 1914-ben 43,8 %-uk.⁸ A polgárit végzett lányoknak azonban egy része, még hozzá majdnem akkora százaléka, mint a végzett fiúknak, továbbtanult.⁹ Ez nemcsak valamiféle mobilitási vágyra utal, hanem egyfajta szemléletváltozást is jelez a női szerepekkel kapcsolatban, mivel azt jelzi, hogy a nem proletár vagy parasztcsaládból származó nők között is egyre többen kezdenek kilépni a háztartásból és munkába állni.

A polgári iskola tanulóinak társadalmi összetétele

A vizsgált budapesti polgárik diáksága a kispolgárságból rekrutálódott, ezt mutatja az is, hogy az apák 75–80 %-a a kisiparban és a kiskereskedelembe dolgozott, az állami vagy magánszférában töltött be valamilyen szolgazerepet (elsősorban a vasútnál és a postán, illetve magánüzletekben, házmesterként stb.), illetőleg az állami szférában (ide értve az államapparátust) valamilyen alacsonyabb pozíciót töltött be. Mindez azt mutatja, hogy a polgári iskola az 1910-es években már azokat a rétegeket szolgálta ki, amelyeknek az iskolatípus megálmodói szánták. A polgáriban a kispolgárságból érkező tanulók mellett, bár jóval kisebb százalékban, találunk középosztálybeli családból származó diákokat — elsősorban lányokat — is. Ez részben a kispolgárság fölötti rétegeknek a nők oktatásával kapcsolatos felfogásával magyarázható — amennyiben a lányok számára a polgári iskolai végzettséget is elégségesnek tartották, míg a fiúkat lehetőleg középiskolába küldték —, részben pedig azzal, hogy a foglalkozásuk alapján a középosztályhoz sorolható szülők sem voltak különösebben jó anyagi helyzetben, amint azt a tandíjmentesek magas száma is mutatja. A tandíjmentességgel kapcsolatos adatok is alátámasztják, hogy a polgáriba járók többsége

⁷ Sághegyi Lajos: *A magyar polgári iskolák 60 éves múltja*. Bp. 1929. 11. és 12. Függelék

⁸ Uo.

⁹ Uo. Abszolút számokat tekintve ugyanannyi vagy több lány tanult tovább mint fiú, mivel a polgáriba járó lányok száma meghaladta a fiúkét.

alacsonyabb és nem túl jómódú rétegekből (illetve egy kis részük szintén nem túl jó módú alsó középosztálybeli családból) származott. A diákok 68 %-a tandíjmentes, és csak két foglalkozási csoport van, az önálló kereskedők és a középszintű magánhivatalnokok, amelyeknél a tandíjmentesek száma nem éri el az 50 %-ot, míg a tanulók mintegy egyharmadát kitevő kisipari alkalmazottak és az állami, illetve a magánszférában dolgozó szolgák gyerekeinek 90–95 %-a tandíjmentes volt.¹⁰

A községi polgári iskolák rekrutációja

Első lépésben a községi polgárik „használói” körét veszem szemügyre, majd a felekezeti iskolák (és a magániskola) rekrutációját tekintem röviden át. Azért kell különválasztani a községi iskolákat a más fenntartók által működtetett iskoláktól, mert csak ezekre található összesített budapesti adat, amely lehetővé teszi a vizsgált iskolák területi koncentrációjából fakadó torzítások csökkentését. A felekezeti polgárik diákságát, bár erre nézve csak a mintából nyert adatok állnak a rendelkezésre, azért tartom érdemesnek megvizsgálni, mert némileg eltér a községi iskolákba járó tanulók szociális összetételétől.¹¹

¹⁰ Az 1903-ban kiadott hivatalos szabályzat (*Szabályzat a székesfőváros községi iskoláiban fizetendő díjakról*) szerint a tandíjkezdvezmény nemcsak a tanulók szüleinek anyagi helyzetétől függött, hanem a diákok iskolai előmenetelétől is. A tanulmányi eredmények és a tandíjmentesség, illetőleg az apa foglalkozása és a tandíjmentesség összevetéséből viszont az derül ki, hogy a vizsgált iskolákban — és ez feltehetően más polgárikra is igaz — elsősorban nem az iskolai teljesítményt vették figyelembe, hanem a családok anyagi helyzetét.

¹¹ Itt, akárcsak más táblázatokban csak az első osztályos tanulók adatait használom fel, mivel az elsősök száma jóval meghaladja a negyedikesekét, ugyanis az osztályok 1/3-a lemorzsolódott negyedikre. Ez azonban nem vezet jelentős torzításhoz a tanulók társadalmi–gazdasági háttérét illetően, mert az első és negyedik osztályban is feltüntetett tanulók apjának foglalkozását meg nézve azt találjuk, hogy a polgári négy éve alatt elenyésző volt a foglalkozási mobilitás. A legjelentősebb, de kis mértékű mobilitást a nem–elit kisiparban alkalmazott apák körében figyelhetjük meg, akiknek 1/5-e (10 egyén) vált önálló iparossá, mire gyermeke a negyedik osztályba került. Ez a mobilitás anyagi szempontból mégsem lehetett igazi emelkedés, mivel a 10 gyermek közül 7 továbbra is teljes tandíjmentességet élvezett, míg a másik 3 féltandíjmentes volt.

2. táblázat
Foglalkozási megoszlások

Foglalkozási csoport	Budapest férfila- kosságának foglalkozási megoszlása 1910-ben* N=297 498	A tanulók eltartó- jának foglalkozási megoszlása az összes budapesti községi polgári iskolában 1910/11-ben** N=14 622	Az első osztályos tanulók apjának foglalkozási megoszlása a kiválasztott iskolákban 1909/10-ben N=960
Önálló iparos és kereskedő	10,9	16,9 ⁺	28,5
– ebből iparos	6,4	–	19,8
– ebből keres- kedő	4,5		8,7
Ipari és kereske- delmi alkalmazott	44,7	19,4	27,2
– ebből kis- és nagyiparban	36,4	–	18,1
– ebből keres- kedelemben	8,0		9,1
Szolgaszerepek	18,4	8,3	13,7
Alsósztű köztisztviselő/ közalkalmazott	2,2	9,7	8,5
Közép- és felső- szintű köztisztvi- selő	8,3	9,8	10,2
Magántisztviselő	7,2	8,6	6,5
Szabadértelmiség	1,6	2,7	0,7
Magasabb szintű egzisztenciák	2,1	9,2	1,7
Östermelő, napszámos	3,8	4,0	2,2
Egyéb ⁺⁺	0,9	10,1	0,4
Összesen	100,0	97,9	99,6

*Forrás: *Budapesti Statisztikai Évkönyv 1913–20*. Bp. 1921. (A Budapesti Statisztikai Évkönyv az összes kereső férfit tünteti fel, amiből én kivettem a tanoncokat, mivel ők nem abba a korcsoportba esnek, mint a polgári iskolai tanulók szülei. A tanulók szülei 30–50 év közöttiek lehetnek, attól függően, hogy hányadik gyermekük jár a mintába bekerült polgárba, ez a csoport tehát egy átlagos népességnek tekinthető.)

**Forrás: *Budapest Székesfőváros községi polgári fiú és lányiskoláinak értéstitője az 1911–12-es iskolai évről*. Bp. 1912.

+Az összes budapesti polgárra vonatkozó statisztikákban az ipari és kereskedelmi önállók és alkalmazottak együtt szerepelnek, itt tehát nem tudom felbontani ezeket a kategóriákat.

++Az „egyéb” kategóriát nem tudjuk elemezni, mivel a különböző statisztikák más–más csoportot sorolnak ide. Az összes budapesti polgárit feltüntető statisztikákban ez részben azért ilyen magas, mivel ide kerültek a gyermekeiket eltartó nők és a gyámolítottak is.

Kisiparosok és kiskereskedők — ipari és kereskedelmi önállók

A vizsgált községi polgárik használóinak jelentős része az ipari és kereskedelmi önállók és alkalmazottak közül került ki, a diákok több mint 50%-a ebből a rétegből származik. A mintában szereplő iskolákban a kisiparos és kiskereskedelmi önálló apák erősen (2,6-szorosan) felülreprezentáltak voltak mind a budapesti kereső férfilakosságbeli arányukhoz képest, mind a budapesti összes községi polgárral összevetve. Ez abból adódhat, hogy ez a réteg nem egyenletesen oszlott el Budapest területén, hanem bizonyos kerületekben, így például a VII. kerületben, ahol a vizsgált iskolák többsége található, nagyobb számban éltek az iparral és kereskedelemmel foglalkozó kispolgári önállók. A kispolgári elem felülreprezentáltsága a polgári iskolában azzal hozható összefüggésbe, hogy a polgári olyan általános gyakorlati ismereteket és tudást nyújtott, amelyet a kisiparban és kiskereskedelemben dolgozók jól tudtak hasznosítani. A középiskola, és elsősorban a gimnázium, ebben az időben korántsem tömegiskola volt, hanem a társadalom egy viszonylag szűk rétegét kiszolgáló elitképző intézmény, és sem az oktatás jellegénél fogva (klasszikus ismeretek átadása), sem anyagi okokból (drágább, mint a polgári), sem a kispolgárságot a középiskolától elválasztó mentális/szemléletbeli távolság miatt (a középosztály iskolája) nemigen merült fel a kispolgári családok többségénél a gyerekek középiskolába íratása. A kiskereskedő és kisiparos rétegekben a családi oktatási stratégia olyan, a gyakorlati életben felhasználható ismeretek megszerzésére irányult, amely a felnövő generáció számára megkönnyíthette, hogy átvegye szülei üzletét vagy műhelyét, illetve munkaerőpiaci esélyeit növelte, és lehetővé tette, hogy idővel önállóvá váljék. Meg kell azonban említeni, hogy a kisipari és kiskereskedelmi önállók nem egyforma mértékben jelentek meg a polgári iskola használói között. Míg az

önálló iparosok több, mint háromszorosan, addig az önálló kiskereskedők csak alig kétszeresen felülreprezentáltak budapesti népességbeli arányukhoz képest. Nem zárható ki, hogy az iskolák területi koncentrációja némi torzulást eredményez, és a kisiparos szülők magas száma abból adódik, hogy a mintában domináns kerületekben több kisiparos lakott, mint kiskereskedő.¹² Az is elképzelhető azonban, hogy a számbeli különbség a két réteg eltérő oktatási stratégiáit és anyagi lehetőségeit tükrözi. A kiskereskedőket valamivel polgárosultabb rétegnek tekinthetjük, mint a kisiparosokat, egyrészt jobb anyagi körülményeik miatt, másrészt azért, mert a kisiparral szemben a kiskereskedelem általában (bár ez nem minden válfajára igaz, lásd ószeres) kevesebb nehéz fizikai munkával jár, ellenben több jártasságot feltételez az írás, olvasás, számolás terén, nyelvtudás és földrajzi ismeretek szükségesek hozzá, és egy földrajzilag viszonylag kiterjedt személyes kapcsolatrendszerrel is megkíván.¹³ A kiskereskedők tehát polgárosultabb szemléletmódjuk és jobb anyagi lehetőségeik miatt a kisiparosoknál nagyobb számban írathatták gyermekeiket (főleg a fiúgyermeket) gimnáziumba vagy legalább reáliskolába. A kisiparosokkal szemben a kiskereskedők körében valószínűleg nem volt túl gyakori a fiúgyermek tanoncnak adása, mivel az ipari tanoncság — és ez volt a gyakoribb, mert a tanoncság intézménye a kisiparban volt igazán jelentős¹⁴ — lefelé mobilitást jelentett volna mind életszínvonalban, mind presztízsből. Ez alól csak az elit iparosszakmát (pl. nyomdász, ötvös, fényképész) tanuló gyerekek jelenthettek kivételt. Természetesen a kisiparosok — főleg elit szakmákban dolgozó, illetőleg jól menő műhellyel rendelkező iparosok — között is voltak olyanok, akik gyermekeiket, főleg tehetségesebb fiúgyermeket középiskolába írtatták.

Kisiparosok és kiskereskedők — ipari és kereskedelmi alkalmazottak

A kiskereskedelmi alkalmazott szülők aránya a vizsgált iskolákban megfelel budapesti népességbeli arányuknak, ezzel szemben az ipari alkalmazott szülők erősen (kétszeresen) alulreprezentáltak. Ezt részben az magyarázza, hogy a

¹² Az iskola körzetébe nemcsak a VII. kerület tartozik, ahol a kiválasztott iskolák többsége található, hanem a VI. és kisebb mértékben a VIII. kerület is, mivel a mintába bekerült diákok nagy része e három kerületben lakik.

¹³ Ez természetesen eltérő mértékben vonatkozik a kiskereskedelem különböző ágaiban dolgozókra; a házalókra például kevésbé igaz.

¹⁴ Budapesten 1910-ben 15 994 ipari tanonc volt, ugyanakkor csak 1805 kereskedőtanonc. Lásd *Budapesti Statisztikai Évkönyv 1913–21*. Budapest, 1921. 42–43.o.

budapesti statisztikában az ipari alkalmazott kategória nemcsak a kisipari alkalmazottakat foglalja magában, hanem a nagyipari munkásságot is, és ennek köszönhető a budapesti kereső népességen belüli magas arányuk. A nagyipari munkásság gyermekei azonban erősen alulreprezentáltak lehetnek a polgári iskolában, részben szüleik anyagi helyzetéből, részben a polgárosodási törekvések hiányából adódóan. A kisipari alkalmazottak (akiket sajnos a budapesti statisztikában nem lehet különválasztani) tehát a 2. táblázatban feltüntetettnél nagyobb arányban írathatták gyermekeiket a polgáriba. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a vizsgált iskolákban az önálló kisiparos apák száma nagyjából megegyezik a kisipari alkalmazottként dolgozókéval, míg az apáknak mindössze 2,6 %-a tartozott a gyári munkás kategóriába. Mindazonáltal — a fent leírt torzító tényezőket is figyelembe véve — valószínűnek látszik, hogy a kiskereskedelmi alkalmazottak nagyobb arányban járatták gyermekeiket a polgáriba, mint a kisipari alkalmazottak. Ez részben azzal magyarázható, hogy a kiskereskedelmi alkalmazottak jobb anyagi helyzetüknél fogva — amit a tandíjmentesek kisebb aránya is alátámaszt — többet tudtak áldozni gyermekeik iskoláztatására, részben pedig azzal, hogy a gyakorlati ismereteket (mint például számtan, gazdaságtan, könyvvitel) nyújtó polgári jó befektetésnek tűnt azoknak a szülőknek a szemében, akik gyermekeiket szintén kereskedelmi pályára szánták. A kiskereskedelmi alkalmazottak magasabb aránya a polgári használói között azzal is összefüggésbe hozható, hogy a kereskedelmi alkalmazottak, akárcsak az önálló kiskereskedők, inkább készen álltak a társadalmi és szakmai mobilitásra, és egyáltalán a polgárosodásra, mint a kisipari alkalmazottak — ami nem meglepő, hiszen a kiskereskedelmi alkalmazottak, akárcsak az önállók túlnyomó részben zsidók voltak. A kereskedelmi alkalmazottakkal szemben a kisipari alkalmazottak feltehetően nagyobb számban adták az elemiből kikerülő gyerekeket tanoncnak, egyrészt azért, mert az ott megszerezhető tudás ismerősebb volt számukra, másrészt, mert a szakirányú ismereteket és szakmai gyakorlatot nyújtó tanoncság hasznosabbnak tűnt, mint az általános ismereteket adó polgári.

Szolgák

Az állami és magánszférában szolgaszerepet betöltő apák (hordár, váltóór, postaszolga, iskolaszolga, üzleti solga, kihordó stb.) budapesti arányukhoz képest alulreprezentáltak mind a mintában szereplő községi iskolákban, mind az összes budapesti községi polgáriban. Ez abból adódhat, hogy e réteghez tartozó családok többségében nem is igen merült fel a gyermekek polgáriba íratásának gondolata, egyrészt mert anyagi lehetőségeiket meghaladó befektetést jelentett

volna, még akkor is ha a gyermek tandíjmentes (hiszen tanoncként még mindig hozzá tudott volna járulni a háztartáshoz), másrészt mert a réteg társadalmi önreprodukciója nem tette szükségessé az eleminél magasabb iskolai végzettséget. Így valószínűleg csak a jobb anyagi helyzetben lévő és/vagy mobilisabb szülők járaták gyermekeiket a polgáriba. A mintába bekerült iskolákban azonban magasabb a szolgarétegből származó gyerekek aránya, mint az összes budapesti községi polgárira vonatkozó statisztikákban. Ez részben a kategorizáció különbségeiből, részben a vizsgált polgárik területi koncentrációjából adódhat. Elképzelhető, hogy az V., VI. és VII. kerületben — ahol az ezekből a családokból származó gyerekek többsége lakott és iskolába járt (70 %, illetve 80 %-uk) — nagyobb számban laktak a szolgarétegbe tartozó családok, illetőleg az itt lakó szolgálcsaládok a budapesti átlagnál valamivel jobb körülmények között éltek, és így egyrészt meg tudták fizetni gyermekeik iskoláztatását, másrészt ezt az átlagnál fontosabbnak is tartották.

Alsósintű köztisztviselők és közalkalmazottak

Az alsósintű köztisztviselők és közalkalmazottak (jegyző, postai altiszt, vasúti kalauz stb.) erősen, mintegy négyszeresen felülreprezentáltak budapesti lakosságbeli arányukhoz képest mind a mintában, mind az összes budapesti községi polgárira vonatkozó statisztikákban. Ez azt mutatja, hogy az ebben az iskolatípusban megjelenő rétegek közül ők tették a legnagyobb erőfeszítést azért, hogy gyermekeiknek polgári iskolai végzettséget biztosítsanak — bár százalékos arányuk nem éri utol a két domináns kategória, a kisipari és kiskereskedelmi önálló és alkalmazottak arányát. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a polgáriban dominánsan jelenlevő csoportok közül ennél a rétegnél játszott a legnagyobb szerepet a formális iskolai végzettség mind a társadalmi önreprodukcióban, mind a következő generáció szakmai és társadalmi emelkedésében, amennyiben a szülők a gyermekek felfelé mobilitását az állami bürokráciában, illetve a közszolgáltatási szférában betöltött álláson keresztül vélték megvalósíthatónak. Ugyanakkor ez az a réteg, amely leginkább tudatában volt annak, hogy az állami szférában betölthető állások még az alsó szinteken is formális iskolai végzettséghez kötöttek. Míg a kisiparban és a kiskereskedelemben a polgáriban szerzett általános gyakorlati tudás feltehetően fontosabb volt, mint az iskola elvégzését igazoló bizonyítvány, addig azok számára, akik az állami bürokráciába kívántak belépni, elengedhetetlen volt a formális iskolai végzettség. Bár a középiskolai végzettség sokkal nagyobb karrierlehetőségeket, társadalmi felemelkedést biztosított volna az alsósintű köztisztviselők gyerekeinek, ez

feltehetően meghaladta a rétegbe tartozó családok többségének anyagi lehetőségeit.

Közép- és felsőszintű köztisztviselők

A közép- és felsőszintű köztisztviselő apák (alispán, ispán, díjnok, tanár stb.) aránya megfelel a budapesti keresőnépeségbeli arányuknak mind a vizsgált iskolákban, mind az összes budapesti községi polgárikban. A mintába bekerült iskolákban azonban csak elenyésző számban találunk felsőszintű tisztviselőt az apák között (3 apa szemben a 96 középszintű tisztviselővel), és feltehetően más budapesti polgárikban is hasonló lehetett a közép- és felsőszintű köztisztviselők aránya. A középszintű köztisztviselők között a keresztények mintabeli átlagukhoz képest valamivel (1,3-szorosan) felülreprezentáltak, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy a közszolgálati szféra és az állami bürokrácia kevésbé volt vonzó a zsidók számára, illetőleg azok a zsidók, akik mégis ilyen állásba kerültek, gyermekeiket inkább középiskolába, mint polgáriba írták be. A minta alapján feltételezhető, hogy a középszintű köztisztviselők közül elsősorban azok írták polgáriba gyermekeiket, akiknek szűkös anyagi lehetőségeik miatt megterhelő lett volna a középiskolai tanulmányok finanszírozása (ami természetesen elsősorban a fiúknál merülhetett fel), és/vagy akinek a gyermekei nem tűntek különösebben jó képességűnek vagy erősen motiváltnak¹⁵, így a magasabb iskolára költött pénz nem térült volna meg. A középszintű köztisztviselő családokból származó tanulók többsége leány volt, és mindössze 12 %-uknak kellett tandíjat fizetnie. A lánytanulók magasabb arányára az lehet a magyarázat, hogy a fiúkkal szemben az ő esetükben a formális iskolai végzettség nemigen segítette őket a gazdasági és társadalmi felemelkedésben, így a szegényebb középosztálybeli családok elégségesnek tartották a lányok polgáriba íratását, és amennyire lehetőségeik engedték, inkább fiúgyermeküket járatták középiskolába.

Magántisztviselők

A minta alapján úgy tűnik, hogy a polgári használói között a magántisztviselő szülők a budapesti kereső népeségbeli arányuknak megfelelően képviseltetik magukat. Az azonban feltűnő, hogy egyetlen felsőszintű magántisztviselőt sem

¹⁵ Ez utóbbit a minta adatai is alátámasztják, mivel a közép-, és felsőszintű közhivatalnokok gyermekei nem nyújtottak (statisztikailag szignifikánsan) jobb teljesítményt a polgáriban, mint az alsóbb rétegekből érkező tanulók.

találunk a vizsgált polgárikban, és amint arra a tandíjmentesség alapján következtethetünk, a közép-, és alsósintű magántisztviselők is viszonylag alacsony fizetésű hivatalnokok lehettek — az alsósintű magánhivatalnok gyerekek mind tandíjmentesek voltak, és a középszintű tisztviselők gyerekeinek is mindössze 30%-a fizetett valamilyen mértékű tandíjat. Az alsósintű magánhivatalnokok inkább fiúgyermeküket járaták polgáriba, ami azt jelzi, hogy az oktatási befektetés nem terjedt túl a fiúk eleminél magasabb, de nem középszintű oktatásán, míg a középszintű tisztviselők elsősorban lánygyermeküket írták a polgáriba, és fiúgyermeküket megpróbálták középiskolába küldeni.

Szabadértelmiség

A mintába bekerült iskolákban a szabadértelmiségi szülők (ügyvéd, orvos, művész, újságíró, zsidó egyházi értelmiség¹⁶ stb.) aránya jelentős mértékben eltér az összes budapesti községi polgárit feltüntető statisztikáktól, ami feltehetően a vizsgált iskolák területi koncentrációjára vezethető vissza. Míg az 1,7-szeres felülreprezentáltságot mutató összesített budapesti adatok arra engednek következtetni, hogy a szabadértelmiség (vagy legalábbis annak egy része) előszeretettel íratta gyermekeit a polgáriba¹⁷, addig a kiválasztott iskolákban tapasztalható 3,2-szeres alulreprezentáltság erősen ellentmond a fenti tendenciának. Erre talán az szolgálhat magyarázatul, hogy a mintába bekerült gyermekek kétharmada VII. kerületi iskolába járt, és 87,5 %-uk a környező VI., VII. és VIII. kerületben lakott, amelyekben a budapesti átlaghoz képest jóval több zsidó lakott. Ezekben a kerületekben feltehetően kevés keresztény szabadértelmiségi élt, az itt lakó zsidó értelmiségiek pedig gimnáziumba vagy a Pesti Izraelita Hitközség polgári iskolájába írták gyermekeiket. A mintában szereplő 16 zsidó

¹⁶ A korabeli statisztikák az egyházi értelmiséget a közszolgálat kategóriájába sorolják. Mivel én külön akartam választani az állami és magánszektorban dolgozókat, nem sorolhattam az egyházi értelmiséget az első kategóriába, mert bár az egyházi intézmények közhasznú intézményeknek tekinthetők, nem részei az állami szektornak. Mivel véleményem szerint az izraelita hitközség által alkalmazott értelmiség (a mintában az egyházi értelmiség kategóriájába csak ilyenek tartoztak) mind végzettségét, mind életmódját tekintve a szabadértelmiséghez áll a legközelebb, ebbe a kategóriába soroltam őket.

¹⁷ Bár a polgári iskolára vonatkozó korabeli statisztikákban tapasztalható anomáliák némileg kétséget ébresztenek az adatgyűjtés módszereit illetően, és egyes esetekben aláássák az adatok összehasonlíthatóságát. Ilyen kiugró eset a VIII. kerületi Németh utcai polgári fiúiskola, ahol 163 szülő tartozik az „egyéb értelmiség” (írók, művészek, stb.) kategóriájába.

értelmiségi közül¹⁸ — akik az e rétegbe tartozó szülők több, mint felét jelentik — 9 az izraelita polgárba járatta gyermekét, ami azért nem meglepő, mert heten közülük hitközségi alkalmazottak — rabbi, főkántor, kántortanító, hitoktató — voltak. A kisszámú értelmiségi család elsősorban lánygyermekét íratta a felekezeti polgárba, feltételezhető tehát, hogy a fiúkat, ha anyagi hátterük lehetővé tette, inkább gimnáziumba küldték.

Magasabb szintű egzisztenciák

A mintába bekerült iskolákban az ebbe a kategóriába tartozó szülők (nagykereskedő, gyáros, háztulajdonos stb.) budapesti arányukhoz képest alulreprezentáltak, míg az összes budapesti községi polgárit feltüntető statisztikákban erősen felülreprezentáltak. A különbség részben abból adódhat, hogy a mintában domináns kerületekben kevés ehhez a réteghez tartozó család lakott, részben pedig abból, hogy az itt lakó családok a gyermekeiket nem polgárba, hanem középiskolába járaták. Az ebből a rétegből származó tanulók kétharmada lány volt a vizsgált iskolákban éppúgy, mint a többi budapesti községi polgárban. Ez arra enged következtetni, hogy a szülők a fiúkat általában középiskolába küldték, mivel ez tette lehetővé az úri középosztályhoz tartozás elengedhetetlen kellékének számító érettségi megszerzését, és csak a gyengébb képességű, kevésbé motivált és/vagy a középiskolából kibukó fiúkat irányították a polgárba. A lányok esetében azonban a polgári iskolai végzettséget is elégségesnek tekintették, hiszen az ő osztályhelyzetüket nem az érettségi, hanem születésük és házasságuk határozta meg.

Östermelők, napszámosok

A vizsgált polgárikban ez a réteg erősen (1,7-szeresen) felülreprezentált, míg az összesített statisztikákban az östermelő/napszámos apák aránya megegyezik a budapesti kereső népességbeli arányukkal (4,0 % a 3,8 %-hoz). Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a réteg nem képviseltette magát a 6 eleminél magasabb szintű oktatásban, az eltérést feltehetően az okozza, hogy a mintában domináns kerületekben viszonylag kevés östermelő/napszámos család lakott. Mivel a vizsgált családok többsége belső kerületekben lakott, valószínűleg nem östermelőként, hanem napszámosként, illetve kubikosként dolgoztak. Amint azt az ebből a rétegből származó fiútanulók felülreprezentáltsága is jelzi, ezek a

¹⁸ Az elemszám olyan alacsony, hogy nem lehet százalékolni.

családok elsősorban a fiúgyermeket küldték polgáriba, mivel a megterhelő anyagi befektetés náluk térülhetett meg, amennyiben növelte munkaerőpiaci esélyeiket, és akár kismértékű szakmai–társadalmi mobilitást is biztosíthatott számukra. Ezzel szemben a lányok iskoláztatása csak abban az esetben térült meg, ha a polgári elvégzése után — a szokásokkal ellentétben — munkába álltak, és nem csupán a háztartásban dolgoztak. Az pedig feltehetően elképzelhetetlen volt e hagyományos mentalitású családok számára, hogy a gyermekek nem a gyakorlati életben hasznosítható ismeretek, hanem valamiféle műveltség megszerzéséért járjanak iskolába. Azok az ismeretek azonban, amire egy a háztartást vezető és gyermekeket nevelő nőnek szüksége volt, a lányok otthon is elsajátíthatták.

A felekezeti polgárik rekrutációja

Bár a polgári iskolai tanulók többsége (az 1909/10-es tanévben 83 %-a) községi iskolába járt, meg kell említenünk a felekezeti és a magániskolákat is, amelyekben elsősorban lányok tanultak. Az adatok azt mutatják, hogy a felekezeti és magánpolgáriba járó gyerekek szülei között jóval több volt az életvitel és mentalitás tekintetében polgárosult elem, mint a községi iskolába járó tanulók szülei között. Polgárosultabbnak tekinthetők egyrészt a kisszámú középosztálybeli családok, másrészt pedig azok a kispolgársághoz tartozó szülők, akik foglalkozásuknak köszönhetően jobb anyagi helyzetben voltak, mint a polgáristák szüleinek többsége, és akiknek a szakmája viszonylag kevés nehéz fizikai munkával jár, ellenben feltételezi az írás–olvasás–számolás készségét és szabadpiaci gazdasági magatartásmintákat (pl. vállalkozói–gazdasági racionalitást, kockázatvállalást, versenyképességet, kapcsolatrendszert). Ennek értelmében a következő foglalkozási csoportokba tartozó szülőket tekinthetjük polgárosultabbnak: önálló iparosok és kereskedők, kereskedelmi alkalmazottak, és a kispolgárságon túlmenően a magánhivatalnokok, közép- és felsőszintű köztisztviselők, a szabadértelmiség és a magasabb szintű egzisztenciák.

3. táblázat

Az apák társadalmi–foglalkozási megoszlása az iskola fenntartója szerint
(1909/10, első osztályosok)

Foglalkozási csoport	Községi N=960	Felekezeti N=191	Magán* N=19
Önálló iparos és kereskedő	28,6	40,8	36,7
– ebből iparos	19,8	26,7	–
– ebből kereskedő	8,8	14,1	–
Ipari és kereskedelmi alkalmazott	27,2	17,8	15,8
– ebből kis- és nagyiparban	18,1	5,2	5,3
– ebből kereskedelemben	9,1	12,6	10,5
Szolgaszerepek	13,7	7,8	–
Alsósintű köztisztviselő/ közalkalmazott	8,4	4,7	–
Közép- és felsősintű köztisztviselő	10,3	10,5	5,3
Magántisztviselő	6,6	5,8	15,8
Szabadértelmiség	0,7	7,9	21,1
Magasabb szintű egzisztenciák	1,7	3,7	5,3
Östermelő, napszámos	2,2	0,5	–
Egyéb	0,6	0,5	–
Összesen	100,0	100,0	100,0

* A reprezentatív mintába csak 22 magánpolgárba járó tanuló kerülhetett be (akik közül hármat az anyjuk tartott el, ők tehát nem szerepelnek a táblázatban). Bár ilyen kis elemszám esetén nem szoktak százalékolni, az összehasonlítás kedvéért mégis feltüntettem a százalékokat a táblázatban, a magániskolák rekrutációját azonban nem lehet önállóan elemezni egy osztály alapján.

A 3. táblázatból kiszámítható, hogy a községi iskolákban az apák 57 %-a tartozott a polgárosultabb rétegekhez. Ezzel szemben a felekezeti iskolákban 81 %-uk, a magániskolában pedig 19 apából 18 (ez az adat akkor is figyelemreméltó, ha nem is tekinthetjük általános tendenciának, hiszen egyetlen iskola egyetlen osztályáról van szó). Ezt a jelenséget azzal lehet magyarázni, hogy csak a polgárosultabb rétegek tartották fontosnak azt, hogy a gyermekek egy egységes világgépet és értékrendet sajátítsanak el az iskolai szocializáción keresztül, amely a modernitásban lassanként háttérbe kezdte szorítani az elsődleges családi szocializációt. A keresztény szülők számára a felekezeti iskola a keresztény úri

középosztály éthoszáát testesíthette meg bizonyos mértékig, és bár a felekezeti iskola nem emelte fel a gyermekeket a keresztény középosztályba, az úri mentalitás és gondolkodásmód elsajátítása azt az illúziót kelthette, hogy közelebb kerültek ehhez az osztályhoz. A zsidó szülők az izraelita hitközség polgári iskoláitól feltehetően azt várták, hogy a zsidó vallási és életmódbeli hagyományokat és értékrendet közvetíti gyerekeiknek. Bár a szabadértelmiség általában a szekularizáltabb rétegek közé tartozik, a mintába bekerült zsidó értelmiségi szülők többsége a hitközségi polgáriba járatta gyermekeit, ami azzal magyarázható, hogy hitközségi alkalmazottak voltak.¹⁹

A polgári iskolai tanulók vallási összetétele

A dolgozat elején már röviden vázoltam, hogy milyen mértékben vettek részt a különböző felekezeti családok a polgári iskolai oktatásban. Ebben a részben azokban a foglalkozási kategóriákban fogom megvizsgálni a különböző felekezeti eltérő iskoláztatási stratégiáját, amelyek viszonylag erősen (1,5-szörösen) alul- vagy felülreprezentáltak voltak a polgáriban.²⁰ Ennek megfelelően a következő csoportokat veszem szemügyre: önálló kisiparosok és kiskereskedők, kereskedelmi alkalmazottak és alsósintű köztisztviselők/közalkalmazottak.²¹

¹⁹ A mintába bekerült református polgári anyyiban eltér a többi felekezeti iskolától, hogy ide zsidók és keresztények egyaránt jártak. Bár egy iskola alapján nem nagyon lehet általános megállapításokat tenni a protestáns iskolákat illetően, mégis szeretnék néhány hozzávetőleges megjegyzést fűzni a Skót Misszió által fenntartott polgárihoz. Feltételezhető, hogy a református polgári zsidó diákjai olyan családokból jöttek, amelyek már valamennyire eltávolodtak a zsidó hagyományoktól (ez persze nem feltétlenül jelenti a vallási hagyományok teljes elutasítását, hiszen a protestánsok viszonylag toleránsak voltak a máshitűekkel szemben), és részben a fent tárgyalt okok (stabil világnézet és értékrend), részben az iskola hírneve — mint erős vagy gyenge és könnyen elvégezhető iskola (az érdemjegyekben található anomáliák alapján egyik feltételezés sem zárható ki) — vonzhatta ide.

²⁰ Az egyes foglalkozási kategóriák felekezeti megoszlására vonatkozó adatok a *Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei* 56. kötetéből származnak.

²¹ Mivel az elemszám mind a szabadértelmiség, mind az őstermelő/napszámos kategóriában nagyon alacsony, így nem százalékolható, ezzel a két foglalkozási csoporttal csak itt foglalkozom. A mintába bekerült 26 szabadértelmiségi szülőnek több, mint a fele zsidó (míg a budapesti szabadértelmiségnek csak mintegy 50 %-a), ami azzal hozható összefüggésbe, hogy nagyobb részük az izraelita hitközség alkalmazottja volt, és elsősorban lánygyermeküket írárták a polgáriba. A 15 őstermelő/napszámos közül 7 volt zsidó, míg a budapesti statisztikákban e rétegnek csak mintegy 5,6 %-a volt az. Ez arra enged következtetni, hogy az alacsonyabb osz-

4. táblázat

Az első osztályos tanulók felekezeti megoszlása az apa foglalkozása szerint (1909/10)

Foglalkozási csoport	Zsidó N=460	Keresztény N=710
Önálló iparos és kereskedő	47,6	52,4
– ebből iparos	37,3	62,7
– ebből kereskedő	68,6	31,4
Ipari és kereskedelmi alkalmazott	50,0	50,0
– ebből kis- és nagyiparban	29,7	70,3
– ebből kereskedelemben	83,2	16,8
Szolgazerepek	14,4	85,6
– magánszférában	29,4	70,6
– állami szférában	6,3	93,7
Alsószintű köztisztviselő/közalkalmazott	22,2	77,8
Közép- és felsőszintű köztisztviselő	16,7	83,3
Magántisztviselő	51,9	48,1
Szabadértelmiség	61,5	38,5
Magasabb szintű egzisztenciák	50,0	50,0
Östermelő, napszámos	31,8	68,2
Egyéb	50,0	50,0

Az önálló kisiparoscsaládból származó elsős gyerekek vallási megoszlása nagyjából megfelel a budapesti kisipari önállóak vallási megoszlásának, akiknek 1/3-a volt zsidó, és 2/3-a keresztény. Ez azt jelzi, hogy a kisiparosok egy része felekezetre való tekintet nélkül fontosnak tartotta a polgári iskolai végzettséget, amely kismértékű szakmai–társadalmi és gazdasági mobilitást biztosíthatott a

tálybeli szegény zsidók többet fektettek be gyermekeik oktatásába, mint az ugyanezen rétegből származó keresztények.

következő generációnak. A kisiparos családból jövő zsidó és keresztény diákok között nagyjából egyforma és elég magas (több, mint 50 %) volt a tandíjmentesek aránya²², ami azt mutatja, hogy mindkét csoportból a hasonló, nem túl jó anyagi körülmények között élő szülők iskolázták gyermekeiket polgáriban. Ezek a családok vagy azért vállalták az iskoláztatás költségeit, mert a budapesti kisipari önállók többségénél mégiscsak valamivel magasabb anyagi szinten éltek, vagy azért, mert az átlagnál polgárosultabbak voltak, és fontosabbnak tartották az eleminél magasabb iskolai végzettséget, amelyben a következő generáció felemelkedésének útját látták.

A kiskereskedő szülők gyermekei között a zsidók erősen felülreprezentáltak voltak, ugyanis míg az összes tanulónak csak 39 %-a, addig ezeknek a diákoknak kétharmada volt zsidó. Ez az arány azonban megfelel a korabeli Budapesten élő önálló kereskedők vallási megoszlásának. A jelenségre az a magyarázat, hogy a kereskedelemben hagyományosan sok zsidó dolgozott, egyrészt azért, mert ez egyike volt azoknak a korlátozott számú szakmáknak, amelyet szabadon gyakorolhattak, másrészt azért, mert itt viszonylag kis konkurenciával találták magukat szemben, mivel a keresztények szemében (leszámítva bizonyos etnikai csoportokat, mint például a görögök és a szerbek) a pénzügyletek és a kereskedelem lenézett foglalkozásnak számítottak. Az, hogy a vizsgált polgárikban a kiskereskedelemmel foglalkozó szülők vallási megoszlása megfelel a budapesti megoszlásnak, azt mutatja, hogy az önálló kisiparosokhoz hasonlóan, a kiskereskedők felekezettől függetlenül egyformán fontosnak tartották az eleminél magasabb szintű iskolai végzettséget.

A vizsgált iskolákban megjelenő kisipari alkalmazott és gyári munkás szülők között a zsidók erősen felülreprezentáltak voltak budapesti arányukhoz képest (12 %). Ezt azonban elég nehéz értelmezni, mivel a korabeli budapesti statisztikák nem választották külön a kis-, és nagyiparban dolgozó alkalmazottakat. A zsidók aránya feltehetően azért ilyen alacsony a budapesti statisztikákban, mert az ipari alkalmazottak nagy részét jelentő proletariátusban viszonylag kevés zsidó volt. Ezzel szemben a mintában az ipari alkalmazott kategóriának mindössze 15,6 %-a volt gyári munkás, és több mint 80 %-a kisipari alkalmazott volt, akik között a zsidók sokkal nagyobb számban voltak jelen, mint a nagyipari alkalmazottak között. Bár részletes budapesti adatok nem

²² A zsidó kisiparosok gyermekeinek mintegy 55 %-a, míg a keresztény kisiparos gyerekek 59 %-a kapott egész tandíjmentességet. Az eltérés azzal magyarázható, hogy a zsidók között valamivel magasabb volt az elit iparosok száma, akik nagyobb hányadban fizettek tandíjat, mint a nem-elit iparosok és a kisszámú keresztény elit iparos.

állnak rendelkezésre, feltételezhető, hogy a polgáriban azért találunk jóval több zsidót a kis-, és nagyipari alkalmazottként dolgozó apák között, mivel a többségében keresztény nagyipari munkások közül kevesen írták gyermekeiket polgáriba. Ami pedig a kisiparban dolgozókat illeti, a zsidó alkalmazottak, akik hagyományosan fontosnak tartották a tanulást és az iskoláztatást, mint a keresztények, nagyobb anyagi áldozatra is készek voltak gyermekeik taníttatása érdekében.

Az állami szférában, főleg az alsóbb szinteken, viszonylag kevés zsidó dolgozott — a budapesti alsósztintű köztisztviselőknek és közalkalmazottnak mindössze 4,6 %-a volt zsidó. A zsidók hagyományosan inkább a magán-szektorban, és ha teheték, önállóként dolgoztak. Az állami szektor (főleg az alacsonyabb pozíciók), annak ellenére, hogy biztos megélhetést (havi fizetést, nyugdíjat) biztosított, nem nagyon vonzotta a zsidókat. Ennek ellenére a vizsgált iskolákban az alsósztintű köztisztviselő és közalkalmazott apák egyötöde zsidó volt. A zsidók felülreprezentáltsága azzal magyarázható, hogy az ebbe a rétegbe tartozó zsidó és keresztény családok más-más iskolázási stratégiát választottak. Az állami szféra alsó szintjein dolgozó zsidó szülők egy része feltehetően azt szerette volna, ha gyermekei az állami szférával szemben inkább a magánszférában helyezkednek el, és valamilyen a zsidóság körében elterjedt foglalkozást választanak (pl. kisipar, kereskedelem). A viszonylag olcsó polgári iskola, amely egyrészt a hagyományos szakmákban jól hasznosítható tudást nyújtott, másrészt továbbvezetett az érettségit adó középfokú szakiskolákba, vonzó lehetett a az alsósztintű állami alkalmazottként dolgozó zsidó szülők szemében. Az állami szektor alsó szintjein elhelyezkedő keresztény apák alulreprezentáltsága arra vezethető vissza, hogy ők a felemelkedés útját az állami szektor, illetve az állami bürokrácia magasabb pozícióinak megszerzésében látták, amelyekhez legalább érettségi kellett, ezért gyermekeiket lehetőség szerint középiskolába írták.

A polgári iskola tanulóinak nem szerinti megoszlása

A vizsgált iskolákban, akárcsak a polgáriban általában, jóval több lány (60,8 %) tanult, mint fiú (39,2 %), bár a lánytöbbség nem egyenletesen oszlott meg a különböző rétegekből származó tanulók között. A polgárosultabb rétegek, akik a gyerekek magasabb iskoláztatását fontosnak tartották, a fiúgyermekeket elsősorban középiskolába próbálták küldeni, míg a lányok számára elégségesnek vélték a polgári iskolát is, így az ezekből a rétegekből származó tanulók között jóval több lányt találunk. Ezzel szemben az alsóbb osztályokból származó diákok

között magasabb volt a fiúk aránya, ami arra enged következtetni, hogy ezekben a családokban a lányok eleminél magasabb iskoláztatása — akár anyagi okokból, akár az életmódnak és mentalitásnak köszönhetően — fel sem merült. Mindez azt is jelenti, hogy a polgárba járó lányok valamivel jobb gazdasági-társadalmi háttérből érkeztek, mint a fiúk. A szegényebb kispolgári családok több okból is másodlagosnak tarthatták a lányok iskoláztatását. Egyrészt ez a legtöbb esetben nem járt semmilyen közvetlen társadalmi-gazdasági haszonnal, hiszen a nők elenyésző része ment kereső pályára. Másrészt a nők anyagi szintjét és társadalmi pozícióját nem formális végzettségük, hanem házasságuk határozta meg. Az iskolázottság viszont, különösen a kisebb presztízsű polgári iskolai végzettség, nem garantálta a „jó parti” lehetőségét. A lányok esetében tehát az iskoláztatás nem tette lehetővé a merev osztályhatárok átugrását.

Ezzel szemben a fiúk esetében az iskoláztatás jelentős mértékben meghatározta társadalmi helyzetüket, mivel a formális végzettség a társadalmi és gazdasági felemelkedést, illetve szinten maradást jelentette. Míg az alsóbb osztályoknál a polgári iskola biztosította a társadalmi pozíció megtartását, illetőleg a felfelé mobilitást, a középosztályból származó fiúk számára az „úri társadalomhoz” tartozáshoz elengedhetetlen volt a szimbolikus és gyakorlati előnyöket is hordozó érettségi megszerzése. Ez érthetővé teszi, hogy miért találunk olyan kevés középosztálybeli fiút a polgári iskola diákságában. A polgári könnyen a következő generáció lecsúszásához vezethetett, hiszen az érettségi megszerzésének esélye elég kicsi volt, hacsak az illető különbözeti vizsga letételével át nem ment középiskolába, vagy el nem végezte a felsőkereskedelmi iskolát. Feltételezhető tehát, hogy egyrészt olyan középosztálybeli fiúk jártak polgárba, akik gyenge képességűek és alacsonyán motiváltak voltak és/vagy kibuktak a gimnáziumból, másrészt pedig olyanok, akiknek a családja nem volt elég gazdag ahhoz, hogy a gyermek nyolcéves középiskolai oktatását fedezze, és azzal a szándékkal íratta be az olcsóbb polgárba, hogy a négy év elvégzése — és a különbözeti vizsga — után átíratja középiskolába. Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a középosztálybeli családokból érkező tanulók többsége lány volt. Van azonban egy kispolgári foglalkozási csoport, a kereskedelmi alkalmazottak kategóriája, ahol a lányok kis mértékben, de szintén felülreprezentáltak voltak. Ez azért némileg meglepő, mert a jobb anyagi körülmények között élő önálló kiskereskedők gyerekei között a nem szerinti megoszlás megfelel a mintaátlagnak. Ez azzal magyarázható, hogy a vizsgált iskolákban a kiskereskedelmi alkalmazottak túlnyomó része zsidó volt, akik a fiúgyermeket megpróbálták gimnáziumba vagy reáliskolába íratni, és csak lányukat küldték

polgáriba. Ezzel szemben a kiskereskedelmi önállók között sokkal magasabb volt a keresztények aránya (a kategória egyharmada), és míg a zsidó kiskereskedők a kereskedelmi alkalmazottakhoz hasonlóan nemcsak a fiú, hanem a lánygyermek oktatásába is hajlandók voltak befektetni, és legalább polgári iskolai végzettséget akartak nekik biztosítani (míg a fiúkat ők is inkább középiskolába küldték), addig a keresztény kiskereskedők feltehetően elsősorban a fiúk taníttatásába fektettek be, és őket is inkább az olcsóbb és rövidebb idő alatt elvégezhető polgáriba küldték, nem pedig középiskolába.

5. táblázat

Az első osztályos tanulók nem szerinti megoszlása az apa foglalkozása szerint a községi polgári iskolákban (1909/10)

Foglalkozási csoport	Fiúk N=459	Lányok N=711
Önálló iparos és kereskedő	39,0	61,0
– ebből iparos	39,0	61,0
– ebből kereskedő	39,0	61,0
Ipari és kereskedelmi alkalmazott	38,9	60,1
– ebből kis- és nagyiparban	47,0	53,0
– ebből kereskedelemben	25,7	74,3
Szolgaszerepek	49,3	50,7
– magánszférában	47,1	52,9
– állami szférában	50,5	49,5
Alsószintű köztisztviselő/közalkalmazott	50,0	50,0
Közép- és felsőszintű köztisztviselő	33,3	66,7
Magántisztviselő	31,2	68,8
Szabadértelmiség	11,5	88,5
Magasabb szintű egzisztenciák	25,0	75,0
Östermelő, napszámos	50,0	50,0
Egyéb	25,0	75,0

A fiúk kis mértékben felülreprezentáltak az alsószintű közalkalmazottak, az állami és magánszférában szolgaszerepet betöltő apák és az östermelők/napszámosok gyermekei között, akiknek 47–50 %-a volt fiú. Ez abból adódhat, hogy ezeknek a családoknak gondosan mérlegelni kellett a gyermekek taníttatásának költségeit és várható hasznát, mivel az iskoláztatás jelentős anyagi megterhelést jelentett a szülők számára — legalábbis erre enged következtetni az, hogy ezek a

rétegek erősen alulreprezentáltak a polgáriban. Ezek a rétegek a lányok iskolázását feltehetően nem tartották túl fontosnak, mivel sem gazdaságilag nem térült meg — hacsak munkába nem álltak —, sem olyan a háztartás vezetéséhez és a női szerepek betöltéséhez szükséges tudást nem adott, amelyet a lányok ne tudtak volna otthon elsajátítani. A fiúkat ezzel szemben azért iskoláztathatták, mert ebben látták a felfelé mobilitás útját — még ha ez csak kismértékű mobilitást jelentett is. Amint arra már utaltam, az állami szférában dolgozó apák sokkal fontosabbnak tarthatták a gyermekek (elsősorban persze a fiúk) iskoláztatását a szakmai-társadalmi felemelkedés szempontjából, mint más kispolgári rétegek, hiszen nap mint nap szembesülhettek azzal, hogy a hierarchiában való előrejutáshoz elengedhetetlen a formális iskolai végzettség.

A tanulók felekezeti és születési hely szerinti megoszlása a községi és felekezeti polgári iskolákban

A vizsgált községi iskolákban mind a zsidó, mind a keresztény tanulók több mint háromnegyede Budapesten született (6. táblázat), és ez nagyjából meg is egyezik a budapesti községi polgáriba járók születési helyéről készített korabeli összesített statisztikákkal²³. Figyelembe kell azonban venni, hogy az országon belüli migráció igen nagy volt ebben az időszakban — Budapest lakosságának több mint a fele vidéki születésű volt —, tehát a Budapesten született gyermekek egy jelentős hányada első generációs fővárosi lakos lehetett, akiknek a szülei a családalapítás vagy a gyerekek születése előtt telepedtek le a fővárosban.

²³ 72,2 % 1910-ben. Vö. Babirák Mihály – Katonai Lajos: *A székesfővárosi polgári iskolák kialakulása és jelentősége*. Bp., 1935. 35. o. A 6. táblázatban azért szerepel ennél magasabb szám, mivel a Budapest közelében — az agglomerációban — fekvő településeket is hozzászámoltam.

6. táblázat

Az első osztályos tanulók születési helye felekezet szerint a különböző fenntartók által működtetett polgárikban (1909/10)

Születési hely	Zsidók		Keresztények	
	Községi N=384	Felekezeti N=108	Községi N=681	Felekezeti N=107
Budapest és agglomeráció	77,9	68,5	77,7	80,4
Vidék és külföld	22,1	31,5	22,3	19,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A községi iskolákkal szemben, a felekezeti polgárikban a budapesti születésűek aránya jelentős mértékben eltér a zsidók és keresztények között. Míg a katolikus és református felekezeti iskolába járó keresztény tanulók szülőhely szerinti megoszlása nagyjából megegyezik a községi polgáriban tanuló keresztény gyerekekével, addig az izraelita hitközség iskolájában jóval nagyobb a vidéken született gyerekek aránya, mint a községi iskolákba járó zsidók között. Ez részben talán azzal magyarázható, hogy a több nemzedék óta Budapesten élő, modernizáltabb és szekularizáltabb zsidókkal szemben a vidékről felkerülő zsidók jobban kötődtek a valláshoz és a hagyományos életvitelhez, és azért választották a felekezeti iskolát, mert itt látták biztosítottnak a különböző szabályok (pl. kóserség, a Sabbat és egyéb ünnepek) betartását és a hagyományok átadását. Valószínűsíthető, hogy a vidékről felkerült családok egy része ortodox volt, akik számára a hagyományokat tisztelő és továbbadó tradicionális zsidó közeg alapvető volt, és ezért kézenfekvőnek látták gyermekeik felekezeti iskolába járatását. Mivel az Autonóm Ortodox Hitközségnek az első világháború előtt nem volt saját polgári iskolája, a vidékről felkerült, de talán a budapesti ortodox családok is az izraelita hitközség valamelyik iskolájába írtatták gyermekeiket. Az is arra utal, hogy a vidékről felköltöző családok szorosabban kötődtek a hagyományokhoz, és így a hitközséghez is, hogy a hitközség alkalmazásában álló apáknak mintegy fele (24-ből 11) vidékről származott, és mindannyian a hitközségi polgárba járatatták gyermekeiket.

A vidékről felköltöző zsidó családokat nemcsak a hagyományokhoz való erősebb kötődésük vezethette a felekezeti polgári felé, hanem az is, hogy Budapestre kerülve egy új, ismeretlen és ezért fenyegető környezetben találták magukat, ahol az egyetlen ismerős és megbízható pont a rokonságon kívül, ha volt, a hitközség lehetett. Míg a fővárosba költöző keresztényeknek csak

vidékiességüktől kellett megszabadulniuk, addig a vidékről jövő zsidóknak zsidóságukból eredő másságuk is hátrányt jelentett a többségében keresztények lakta metropoliszban. A biztonság és ismerős közeg utáni vágy tehát valószínűleg nagyobb számban vezette őket az izraelita polgári felé, mint a budapesti, szekularizáltabb zsidókat.²⁴

Lemorzsolódás a polgáriban

A lemorzsolódás meglehetősen nagy eltérést mutat a zsidók és keresztények között. Míg a keresztény tanulók 64,4 %-a tűnt el negyedike, a zsidóknak csak 52,9 %-a morzsolódott le. A negyedik osztályban már nem szereplő tanulók egy része mindkét csoportban valószínűleg elköltözött és/vagy más iskolába ment át (egy kis része gimnáziumba vagy reáliskolába mehetett), de feltételezve, hogy ez az arány nem tér el jelentősen a zsidók és a keresztények között, azt mondhatjuk, hogy az utóbbiak közül valamivel többen maradtak ki a polgáriból és mentek el tanoncnak vagy dolgozni (a fiúk), illetve maradtak otthon (a lányok). Ezt egyrészt azzal lehet magyarázni, hogy a zsidó diákok valamivel jobb anyagi körülmények között élő családokból származtak — amint ezt a tandíjmentesek felekezeti szerinti megoszlása mutatja, másrészt azzal, hogy a zsidó szülők készek voltak többet fektetni gyermekeik iskoláztatásába. Valószínűleg a keresztény családok nehezebben viselték az iskoláztatás anyagi költségeit, és nagyobb arányban vették ki gyerekeiket az iskolából, főleg akkor, ha azok nem mutattak túl jó előmenetelt. A zsidó családok ezzel szemben hajlandók voltak nagyobb anyagi áldozatot hozni a gyerekek taníttatásáért (illetve egy részük jobban megengedhette magának), és még akkor is jó befektetésnek találták az iskoláztatást, ha a gyerek nem tanult jól. Ez arra enged következtetni, hogy a zsidó kispolgárság, akár csak a közép-, és nagypolgársághoz tartozó zsidók, több okból is fontosabbnak tartotta a tanulást és a műveltséget, mint a keresztény kispolgárság (még ha ez nem is igen tükröződik a zsidó tanulók érdemjegyeiben), és még azok a zsidó szülők is beírták gyermekeiket a polgáriba, akik maguk nem voltak iskolázottak, mivel a beilleszkedést és a

²⁴ Itt kell megjegyezni, hogy a kispárosok és kiskereskedők esetében — és a zsidó apák többsége ebbe a két foglalkozási kategóriába tartozott — jelentős eltérést találunk a migrációban. Míg a legtöbb kispáros budapesti, a vidékről felköltözött kiskereskedők százaléka kicsivel meghaladja a mintaátlagot. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a kereskedők polgárosultabbak, és ebből következően mobilisabbak voltak, mint az iparosok.

szakmai–társadalmi mobilitást az iskoláztatáson keresztül vélték megvalósíthatónak.

7. táblázat

*A tandíjmentes tanulók megoszlása felekezet szerint a polgáriban**

Tandíj	Zsidók		Keresztények	
	Első oszt. N=482	Negyedik oszt. N=332	Első oszt. N=650	Negyedik oszt. N=409
Egész tandíjmentes	61,8	55,1	76,3	62,3
Féltandíjmentes	9,1	22,3	10,5	21,8
Tandíjfizető	29,0	21,8	13,2	15,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* Itt csak azoknak az iskoláknak a diákjai szerepelnek, amelyeknél volt adat a tandíjról.

A 7. táblázat is mutatja, hogy a keresztények közül a szegényebbek maradtak ki (illetve talán a szegényebb és nagyon rosszul tanuló diákok, akiknek tandíjat kellett volna fizetni), hiszen negyedik osztályra kétszeresére nőtt a féltandíjat fizetők, és valamivel nőtt a teljes tandíjat fizetők száma. Feltételezhető, hogy — leszámítva az elköltözést és az átiratkozást — a kimaradó fiúk tanoncnak mentek, a lányok pedig otthon maradtak, és besegítettek a háztartásba. A tandíjmentesek száma a zsidóknál is csökkent, tehát a kimaradók egy része valószínűleg szintén munkába állt — és mivel a zsidók között hagyományosan nagyobb volt az önállóak száma — feltehetően a családi műhelyben vagy üzletben. Ugyanakkor a tandíjmentesek számának csökkenése alatta maradt a keresztényekének, és a fizető diákok száma — szemben a keresztényekkel — szintén csökkent, ami arra enged következtetni, hogy a zsidó tanulók kimaradása elsősorban nem az anyagi körülmények romlásának tudható be, és még a szegényebb zsidók is nagy erőfeszítést tettek a gyerekek iskoláztatására.

Iskolai teljesítmény az érdemjegyek tükrében

Amint az egyes tantárgyaknál elért átlagosztályzatokat feltüntető táblázatokból láthatjuk, a polgári iskolások általában véve meglehetősen gyenge előmenetelt mutattak, és szemben az elitoktatásban tapasztaltakkal (Karády, 1996. 140–142. o.) a különböző társadalmi–kulturális és anyagi háttérből érkező tanulók iskolai teljesítménye között nincsenek jelentős (statisztikailag szignifikáns) eltérések. Ezt több tényezővel lehet magyarázni. A tanulók többsége a kispolgárságból

rekrutálódott, és feltételezhető, hogy — szemben az elitoktatásban résztvevőkkel — egyrészt nem hoztak otthonról jelentős kulturális és oktatási tőkét, másrészt nemigen számíthattak tanulmányaikban szülői segítségre, hiszen szüleik sem voltak különösebben tanultak. Ráadásul, mivel a polgári iskolában kisebb volt a szelekció, mint az elitoktatási intézményekben, a kevésbé tehetséges vagy motivált, illetve kevesebb oktatási tőkével rendelkező gyerekek is könnyebben bekerülhettek ide, és nagyobb esélyük volt az iskola elvégzésére. A középiskolásokhoz képest a polgári iskolások között kisebb lehetett a verseny is, mivel a polgári elsősorban nem továbbtanulásra készített elő, és így az elért eredmények nem voltak olyan fontosak, inkább az számított, hogy a gyerekek elvégezzék az iskolát. A diákokra nehezedő családi nyomás is kisebb lehetett a polgáriiban, mint a továbbtanulásra előkészítő középiskolában, mivel a polgárit végzett diákok csak kevés intézményben folytathattak további tanulmányokat.

A polgári iskola számos különórát kínált tanulói számára — így például zenét, idegen nyelveket és gyakorlati kurzusokat (szlőjd²⁵, gyors- és gépírás) —, a polgáristák többsége azonban semmilyen különórát nem vett fel. Bár ezen a ponton nehéz lenne pontos magyarázattal szolgálni erre a jelenségre, néhány feltételezés mégis megfogalmazható. A diákok elenyésző része (1 %) járt külön zeneórára, amely azzal hozható összefüggésbe, hogy a zene, a zenélés és a zenetanulás nem tartozott szorosan hozzá a kispolgárság mindennapjaihoz, sokkal inkább része volt a közép- és felsőpolgárság életének, ahol a zenei műveltség szerves része volt a rétegek tagjaitól elvárt általános műveltségnek. Ezzel szemben a kispolgárság körében a zenét és a zenetanulást luxusnak tekinthették, hiszen a zenei műveltség nemcsak, hogy nem emelte be őket a középosztályba, de még csak ennek illúziójába sem ringathatták magukat, ráadásul a felnövekvő generáció karrierjének szempontjából fölösleges kiadásnak és erőfeszítésnek tűnhetett.

A nyelvórák (elsősorban persze a német) valamivel népszerűbbek voltak, hiszen a polgáristák 10 %-a járt az iskola által szervezett külön nyelvórákra. Ennek ellenére, akárcsak a zene, az idegen nyelvek (különösen a francia és az angol) is a középosztálybeli életformához kapcsolódtak. Feltételezhető, hogy a kötelező óraként is tanított németet a kispolgár szülők többsége elégségesnek tekintette, és nem tartotta fontosnak, hogy gyermekei más nyelveket is tanuljanak (azt persze nem tudjuk, hogy hány polgárista járt nyelvórára a polgárin kívül, de nem látszik valószínűnek, hogy sokan tanultak volna

²⁵ A szlőjd egyfajta kézügyességi foglalkoztatás az iskolában, amelynek keretében a tanulók különböző anyagok — fém, fa, stb. — megmunkálását gyakorolják.

magánúton). Az iskolákban szervezett külön németórákra valamivel nagyobb számban jártak keresztény gyerekek, mint zsidók, ami feltehetően azzal függ össze, hogy a zsidók nagyobb része már saját családjában szert tett egy bizonyos szintű némettudásra.

Az alábbiakban a rendes tantárgyakból elért iskolai eredményekkel foglalkozom, és megpróbálok magyarázatot találni a nemek és a nemeken belül a felekezetek közötti teljesítménykülönbségekre. Ezen a ponton a felekezeti különbségeket még nem tudom értelmezni minden egyes tantárgy esetében, mindazonáltal szeretnék néhány általános észrevételt fűzni a jegyekhez. A fiú és lánytanulókat egyrészt azért választottam külön, mert a lányok (statisztikailag) szignifikánsan jobban tanultak minden tárgyból, mint a fiúk, másrészt azért, mert a felekezeti eltérések változása első és negyedik osztály között más mintát követ, és ez egy minden tanulót egybevonó táblázatban nem mutatkozna meg.

8. táblázat

*Első és negyedik osztályos lánytanulók átlagosztályzatai
felekezet szerint az összes polgáriban*

Tantárgyak	Első osztály		Negyedik osztály	
	1 Zsidók	2 Keresztény ek	1 Zsidók	2 Keresztény ek
Magyar nyelv	2,63	2,62	2,42	2,32
Német nyelv	2,33*	2,52	2,41	2,57
Földrajz	2,78	2,64	–	–
Történelem	–	–	2,20	2,18
Számтан	2,73	2,68	2,61	2,57
Természetráajz	2,64	2,47	–	–
Természettan	–	–	2,74	2,62
Gazdaságtan	–	–	2,31	2,25
Ráajz	2,66	2,34*	2,30	2,11*
Kézímunka	2,50	2,02*	2,16	1,75*
Ének	2,42	2,25*	2,00	1,74*
Testnevelés	2,12	1,82*	2,04	1,65*
Szépírás	2,53	2,23*	–	–

* A különbség statisztikailag szignifikáns.

A lányok jobb iskolai teljesítményét részben azzal lehet magyarázni, hogy a fiúknál jóval nagyobb részüik származott középosztálybeli, illetve a polgárosodásban előljáró kispolgári családból, amelyek mindent megtettek azért, hogy fiúgyermeküket középiskolába küldjék, és lánygyermeküknek is az eleminél magasabb szintű oktatást nyújtsanak. Feltételezhető tehát, hogy a lányok több kulturális tőkét hoztak otthonról, és több szellemi segítséget is kaphattak. Az sem kizárt, hogy ezek a családok magát a tanulást is fontosabbnak tartották, és nemcsak a végbizonyítvány érdekelte őket, ezért jobb teljesítményt vártak el gyermekeiktől.

A keresztény lányok a német kivételével minden tárgyból jobban tanultak, mint a zsidók, ami a zsidó és keresztény családok eltérő oktatási stratégiájával függ össze. A zsidó szülők a keresztényeknél fontosabbnak tartották lánygyermekük iskoláztatását, ezért nagyobb arányban írárták be lányukat a polgárba — a zsidó lányok 1,9-szeresen voltak felülreprezentálva, míg a zsidó fiúk csak 1,4-szeresen — függetlenül a lányok szellemi képességeitől és szorgalmától. A keresztény lányok ezzel szemben feltehetően felülszelektáltak voltak, azaz a keresztény szülők csak az ígéretesebb lánygyermeküket járatták polgári iskolába, így nem meglepő, hogy ők jobb jegyeket szereztek. Azt azonban meg kell említeni, hogy a keresztény lányok csak a készségtárgyakban, mint például a testnevelés, kézimunka, rajz, stb. mutattak fel (statisztikailag) szignifikánsan jobb teljesítményt a zsidóknál. Ez talán abból fakadhat, hogy a zsidó családokban nagyobb hangsúlyt fektettek a módszeres tanuláson alapuló tárgyakra, mint az ügyességen múló készség-tárgyakra — bár ez a zsidó lánytanulók alulszelektáltsága miatt az érdemjegyek-ben nemigen mutatkozik meg. Amint arra már fentebb utaltunk, az egyetlen tárgy, amelyben a zsidók szignifikánsabban jobban teljesítettek, mint a keresztények, a német volt. Ez természetesen nem túl meglepő, hiszen sokuk többnyelvű családból jöhetett, ahol egyrészt már a polgárba kerülése előtt elsajátított bizonyos szintű német nyelvtudást (vagy jiddist²⁶), másrészt némi nyelvtanulási gyakorlatra is szert tehetett a vallásgyakorláshoz szükséges héber tanulásán keresztül. A némettudás bizonyos, a zsidók körében elterjedt szakmákban (pl. kereskedelem) is igen hasznos volt, és ez a felismerés is jobb tanulásra készítette a zsidó diákokat, és azon belül is elsősorban a fiúkat.

²⁶ Az iskolai anyakönyvek az anyanyelv mellett a második nyelvet is feltüntetik, és nem kizárt, hogy a zsidó tanulók egy része, aki otthon jiddist beszélt vagy legalábbis hallott, a németet jelölte meg második nyelvként.

9. táblázat
Első és negyedik osztályos fiútanulók átlagosztályzatai
felekezet szerint a községi polgárikban²⁷

Tantárgyak	Első osztály		Negyedik osztály	
	1 Zsidók	2 Keresztények	1 Zsidók	2 Keresztények
Magyar nyelv	3,57	3,46	3,07	3,31
Német nyelv	3,31*	3,56	3,15*	3,50
Földrajz	3,42	3,26	3,00	3,06
Történelem	–	–	3,05	3,08
Számтан	3,34	3,24	3,06	3,11
Természetráajz	3,06	3,01	3,16	3,01
Természettan	–	–	3,29	3,26
Könyvvitel	–	–	2,94	3,00
Szabadkézi rajz	3,36	2,86*	3,02	2,51*
Mértani rajz	3,50	3,10*	3,08	2,84
Ének	3,31	3,19	2,97	3,21
Testnevelés	2,95	2,60*	2,61	2,17*
Szépírás	3,22	2,97*	–	–

* A különbség statisztikailag szignifikáns.

A lányokkal szemben, akiknél a zsidó diákok teljesítménye negyedik osztályban is alatta marad a keresztény tanulóknak, a fiúknál azt figyelhetjük meg, hogy a zsidók, akik elsőben szinte minden tárgyból alulmaradtak a keresztényekkel szemben, negyedikre sok tárgyban utolérték őket, és több tárgyból jobban is teljesítettek (kivéve a készsége tárgyakat, amire talán hasonló magyarázat adható, mint a lányok esetében). Feltételezhetjük, hogy a zsidó polgáristák kevésbé polgárosult környezetből érkeztek, mint a keresztények, mivel a zsidó kispolgárság — és azon belül is a polgárosultabb családok — jelentős része középiskolába íratta be fiúgyermekét. Így tehát a polgáriba kerülő zsidó fiúk valószínűleg kevesebb, az iskolai teljesítményt segítő kulturális tudást hoztak otthonról, mint keresztény társaik, és időre volt szükségük, hogy ezt a

²⁷ A fiútanulóknál csak a községi iskolába járók jegyeit használtam az átlagolásnál, hogy elkerüljem azokat a torzításokat, amelyek abból adódhatnak, hogy a felekezetek közül csak az izraelita tartott fenn polgári fiúiskolát.

hátrányukat behozzák, és utolérjék a keresztényeket. A zsidó polgáristák elsősorban az ún. „kulturális tárgyakból” (Karády Viktor kifejezése) és a polgári foglalkozásokban jól hasznosítható gyakorlati tárgyakból (például számtan, könyvvitel) mutattak fel látványos javulást negyedik osztályra. A gyakorlati tárgyakban tapasztalható teljesítményjavulás részben azzal függhet össze, hogy a zsidók közül többen kívántak továbbtanulni (és nagy részük a felsőkereskedelmiben), részben pedig azzal, hogy a zsidók nagyobb arányban lettek kiskereskedők, mint a keresztények — és ezek az ismeretek itt sokkal fontosabbak voltak, mint a kisiparban, ahol a keresztények száma is magas volt. A kulturális tárgyakban tapasztalható javulás elképzelhető, hogy valamiféle kompenzációból fakadt, amennyiben a zsidók jó teljesítményükkel próbálták etnikai–vallási pária–státuszukat kiegyenlíteni. Az sem kizárt, hogy a zsidó szülők a gyerekeikre vetítették ki beilleszkedési vágyukat, és ezért hangsúlyt helyeztek arra, hogy gyermekeik elsajátítsák azt a tudást, amivel ők, a szülők még nem rendelkeztek, de amiről úgy gondolták, hogy elősegítheti beilleszkedésüket. Elképzelhető, hogy a zsidó polgáristák szülei közül sokan gyermekkorukban vagy fiatal felnőttkorukban vándoroltak be Magyarországra, így nemigen ismerték a magyar irodalmat és történelmet, viszont — a feltehetően szintén nem túl művelt keresztény népességgel szemben — kompenzálni akartak kulturális tudatlanságukért. Az a tény, hogy a zsidó fiúk teljesítménye a polgári utolsó évére látványosan javult, míg a zsidó lányok negyedikben is rosszabbul tanultak keresztény osztálytársaiknál, feltehetően azzal függ össze, hogy a fiúk esetében az iskolázás sokkal inkább elősegíthette a beilleszkedést és a szakmai–társadalmi felfelé mobilitást, mint a lányoknál.

Néhány végkövetkeztetés

A kutatás alapján megállapítható, hogy a polgári iskola az 1910-es évekre — alapítói elképzelésének megfelelően — az intergenerációsan felfelé mobil, vagy legalábbis erre törekvő kispolgárság iskolájává vált. Az adatok azt mutatják, hogy az iskolai teljesítmény alapvetően a nem szerinti, és nem a felekezeti megoszlástól függ. Kiugró iskolai teljesítmény nem a zsidók, hanem a lányok, és köztük is a keresztény tanulók körében mutatható ki. Az iskolai teljesítményről kapott általános képet némileg árnyalja a zsidó diákok negyedik osztályra javuló teljesítménye a községi fiúpolgáriban.

A zsidó diákok rekrutációja és teljesítménye alapján azt állíthatjuk, hogy a polgári iskola a zsidó kispolgárság alsóbb rétegeiben volt igazán népszerű — az azonos réteghelyzetű keresztények kevésbé törekedtek gyermekeiket a polgáriba

íratni. A zsidó kispolgárságon belül a módosabb rétegek inkább a középiskola felé törekedtek, míg a velük azonos társadalmi státuszú/jövedelmű keresztények számára azonban a polgári iskola jelenthetett lépést a modernizáció felé. Következtetésem természetesen — a minta nagyságának arányában — csak hozzávetőlegesek, amelyeket egy országos mintavételen alapuló átfogó kutatás árnyalhat vagy cáfolhat meg.

IRODALOM

- Babirák Mihály – Katonai Lajos: *A székesfővárosi községi polgári iskolák kialakulása és jelentősége*. Budapest, 1935.
- Budapest Székesfőváros községi polgári fiú és lányiskoláinak értesítője az 1911–12-es iskolai évről*. Budapest, 1912.
- Budapest Székesfőváros községi iskoláinak évkönyve. Évi jelentés az 1910–11-es iskolai évről*. Budapest, 1911.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1909–12*. Budapest, 1913.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között I. In: *Valóság* 1976. 4. szám
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között II. In: *Valóság* 1976. 5. szám
- Gerő András: Liberálisok, antiszemita és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: Kovács Mária–Kashti, Yitzhak–Erős Ferenc (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest, 1992.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992.
- Györi Vilmos: *A polgári iskola gondolatának kialakulása*. Budapest, 1929.
- Hanák Péter: Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: *Magyarország története*. Vol. 7/1, Budapest, 1978.
- Hanák Péter: Az alapítások kora. In: *Magyar Tudomány* 10–11. szám.
- Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Fűzfa Balázs – Szabó Gábor (szerk.): *A zsidókérdésről*. Szombathely, 1989.
- Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Világosság* 1993. 3. szám
- Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történeti funkcióváltása Magyarországon (1867–1900). In: *Educatio* 1995. Ősz.
- Karády, Victor: Social Mobility, Reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Ancien Régime Hungary. In: *CEU History Department Yearbook, 1994–1995*. Budapest, 1996.
- Köte Sándor: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában*. Budapest, 1975.
- Kürti Béla: *Eltűnt iskolák nyomában. A polgári iskola Cegléden 1869–1948*. Cegléd, 1989.
- Németh László: *A Medve utcai polgári*. Budapest, 1988.
- Sághelyi Lajos: *A magyar polgári iskolák 60 éves múltja*. Budapest, 1929.
- Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története*. Budapest, 1979.

Somogyi József: *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Budapest, 1944.

Szabályzat a Székesfehérváros községi iskoláiban fizetendő díjakról. Budapest, 1903.

Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában: a közoktatás fejlődése. In: Péter Hanák (szerk.): *Magyarország története*. Vol. 7/2. Budapest, 1978.

Tájékoztató a fővárosi polgári leányiskolákról. Budapest, 1911.

A BALASSAGYARMATI ÁLLAMI TANÍTÓ- ÉS TANÍTÓNŐKÉPZŐ TÖRTÉNETE (1951–1959)

Balassagyarmat történetében az elmúlt bő évszázad során három jelzővel is találkozhatunk. Nevezték kereskedő városnak¹, de ez a jellege a század húszas éveitől elhalványult vonzáskörzetének elvesztése miatt. A század első feléig hívták hivatalnokvárosnak² lévén megyeszékhely, azonban eme jelzőjétől az 1950. évi megyeszékhely-áthelyezés ütötte el. Talán éppen azért, mert a történelem az előbbi kettőtől megfosztotta, keletkezhetett a harmadik, a napjainkban is hallható mintegy arculatformáló megnevezés: az iskolaváros³. Ezt az elnevezést igazolni látszanak a 90-es években történt iskolabővítések, illetve -építés.

Az utóbbi száz évben az alsó és középfokú iskola sok típusa (felekezeti, magán, állami, fiú, leány, polgári, népiskola, általános, kisegítő, zene-, gimnázium, tanonc-, szakmunkásképző, szakközép) volt Balassagyarmaton, amik sora 1951-ben egy újabb iskolatípussal gazdagodott; a középfokú tanítóképzővel. Tekintve, hogy Nógrád megye Trianon után egyetlen felsőfokú tanintézetét, a losonci Állami Tanítóképzőt elveszítette, felsőfokú képzés (ipari tagozat formájában) csak 1972-ben indult meg Salgótarjánban a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán. Ezért a középfokú tanítóképző nagyobb jelentőséggel bírt az 50-es évek Nógrád megyéjében, ahol az 1951–52-es tanévben összesen 6 középiskola volt, mint a többi 64 hasonló intézmény szerte az országban. Különösen igaznak kell ezt a megállapítást elfogadnunk, ha figyelembe vesszük esetleges felsőfokú tanítóképző intézetté, illetve a 70-es években főiskolává válásának lehetőségét.

¹ „A kereskedelem legtöbb ága képviselve volt a városban... A kereskedelemből és hitelből élők száma 1900-ban 1152 fő volt... A kereskedelem fellendülését...főleg a hiteléletben bekövetkező javulás mozdította elő.” Németh Béla – Gulya Pál: A kiegyezéstől a polgári demokratikus forradalomig. In: Balogh Sándor (szerk.): *Balassagyarmat története 896-1962*. Balassagyarmat, 1977. 211–212. o.

² „Nálunk van főváros, mezőváros és hivatalváros. Balassagyarmat hivatalváros.” Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Bp. 1931. 218. o.

³ 1994-ben a városban 6 általános, 1 zene-, 4 közép- és 1 szakmunkásképző iskola működött.

A tanítóképző létrejötte Balassagyarmaton

A balassagyarmati középfokú tanítóképző létrejötte a tanítóképzés hagyományos intézményrendszerének a felszámolásával függ össze. A helyébe létrehozott pedagógiai gimnáziumok és pedagógiai főiskolák nem tudták kielégíteni a megnövekedett igényeket. Újra tanítóképzőkké kellett őket szervezni az 1950. évi 43. tvr. alapján⁴. A rendelet meghatározta, hogy a tanítóképző négyéves szakiskola, amit érettségi zár le. Ezután 1 éves tanítói gyakorlat következik, ennek letelte után írásbeli és szóbeli tanítóképesítő vizsgát kell letenni, aminek eredményeként nyerhetnek tanítói oklevelet a jelöltek. A megyén belül a hely kiválasztásában szerepet játszhatott az akkor már félévszázados, rangos Balassi Bálint Gimnázium. A tanítóképző 1951-es megindulása előtt, az 1949-es tanévtől, pedagógiai gimnázium nem működött, amit Balassagyarmaton is a képző előzményének tekinthetnénk, mégis a városi iratokban⁵ ilyen néven szerepel az első években. Végül is 1951. szeptember 1-én indult meg az oktatás az Állami Tanító- és Tanítónőképzőben. Nyolc éves fennállása alatt neve kétszer változott meg. 1956-ban, amikor már elkezdődött leépítése, elnevezése Állami Tanítóképzőre változott, majd 1957. szeptember elsejétől neve Állami Tanítóképző és Leánygimnázium. Az oktatás a tanítóképzőben 1959-ben szűnt meg, s lett belőle a 2. sz. Állami Gimnázium⁶. 1952-ben az intézmény gyakorló iskolával bővült (a képző épületében volt), jelentésekben gyakran szerepel ezzel kiegészülve. Elnevezésével kapcsolatban érdemes még megjegyezni, hogy 1952-ben az igazgató kérését a Szondi György név felvételére a Minisztérium elutasította. *Hegedűs Rajmund* igazgató 1955-ben újra kísérletet tett arra, hogy az intézmény nevet kapjon. Miután Szondi György az időközben létrejött szakmunkásképző névadója lett, az igazgató levelében egy másik nevet javasolt: „A tanítóképző választása ezért Mikszáth Kálmánra esett. Úgy véljük, Mikszáth Kálmán egész élete, irodalmi munkássága lelkesítőleg hathat a leendő tanítókra. Ezért szeretnők az ő nevét választani, Mikszáth Kálmánt példaképül odaállítani a tanulók

⁴ A magyar tanítóképzés általános problémáiról Bízó Gyula: Az általános iskolai nevelőképzés. In: *Nevelésügyünk húsz éve 1945–1964*. Bp., 1965. 419–450. o.

⁵ A városi költségvetési iratokban mint pedagógiai gimnázium vagy mint pedagógium szerepel.

⁶ Molnár János: Az iskola rövid története. In: *A Szent–Györgyi Albert Gimnázium és Szakközépiskola Évkönyve 1993/1994*, 4. 1961-től Szántó Kovács János Gimnázium, 1969-től Szántó Kovács János Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, 1972-től Szántó Kovács János Szakközépiskola, 1984-től Szántó Kovács János Gimnázium és Szakközépiskola, 1994-től Szent–Györgyi Albert Gimnázium és Szakközépiskola.

elé, hogy ugyanazzal a hűséggel szeressék és szolgálják a népet, az „apró” embereket.”⁷ E kezdeményezésnek sem lett eredménye.

Mivel a megyében az egyetlen tanítóképző volt, ezért amikor a Művelődési Minisztérium intézkedéseket tett a felszámolására a megyei tanács végrehajtó bizottsága 1957. november 5-i ülésén, tekintettel a nagy pedagógushiányra, úgy foglalt állást, hogy kérni fogja a kormánytól a megtartását, mert „...szükségesnek tartja a Balassagyarmati Tanítóképző további fenntartását”.⁸ 1958-ban még 27 fős ún. párhuzamos osztály nyílt meg a tanítóhiány enyhítése érdekében. A róla készült igazgatói jelentés⁹ szerint „azzal az érzéssel foglalkozunk az osztály tanulóival, hogy derék, jól helytálló nevelőkké lesz az osztály zöme”. Ennek ellenére a tanítóképzőben 1959-ben végleg megszűnt az oktatás. Balassagyarmat nem vehette fel a versenyt a jobb kondíciókkal és régi tanítóképzős hagyományokkal bíró városokkal (Debrecen, Esztergom, Győr, Jászberény, Kaposvár, Nyíregyháza, Sárospatak, Szeged, Szombathely, Budapest). 1958-ban a tanulók átcsoportosítását kellett elvégezni, mivel az akkori harmadikosok itt nem fejezheték be tanulmányaikat. Ezzel kapcsolatban a legnagyobb gondot az okozta, hogy 6 főnek a sárospataki képzőt rendelték látogatni, ami a nagy távolság miatt nem kis ellenérzést váltott ki a szülőkből, diákokból s tanárokból egyaránt¹⁰. Ezért kérte *Környei József* igazgató e 6 főnek is az átirányítását Jászberénybe. A megszűnő képző eszközeiből¹¹ jutott Esztergomba, Salgótarjánba és a helybeli Leánygimnáziumba. Fennállása alatt közel 200 pedagógust képzett, legtöbbjük Nógrád megyében működött, vagy működik tanítóként, tanárként.

A tanítóképző működésének tárgyi feltételei

Megalakítása után ideiglenesen a Bercsényi utca 2. szám alatt helyezték el, azonban az sem a pillanatnyi, sem a távolabbi követelményeknek és elképzeléseknek nem felelt meg. A minisztérium figyelmeztette a várost, amennyiben

⁷ Szent–Györgyi Albert Gimnázium Irattára (továbbiakban SZAGI) 228/1955.

⁸ Schneider Miklós (szerk.): *Nógrád megye tanácsai a művelődésért 1950–1970*. Salgótarján, 1975. 33. o.

⁹ SZAGI 105/1958., 737/1958. A művelődési Minisztérium átirányított további 9 főt, de a decemberi létszám már csak 31 fő volt.

¹⁰ SZAGI 737/1958.

¹¹ SZAGI 771/1958. A hangszerek (ez esetben zongorák) szétosztását a minisztérium határozta meg.

nem találnak megfelelő helyet a tanítóképző számára, akkor megszüntetik, illetve elviszik más városba, ahol a fejlődési lehetőségei megvannak. Hegedűs Rajmund igazgató a városnak írt beszámolójában két objektumot nevezett meg, amelyek szerinte megfelelnek a képző céljára; a rendőrségi és a törvényszéki épület. A város oktatási állandó bizottsága tárgyalta a képző elhelyezésének ügyét, amelynek kapcsán még felmerült az az elképzelés is, hogy új épületet kell építeni, amelynek költségéhez 1 millió forintot társadalmi úton a megyéből gyűjtenének össze, a többit állami támogatás címén szereznek meg. Másik elképzelés szerint bonyolult cserék révén lehetett volna megoldani az ügyet. A városi tanács végrehajtó bizottsága áthárította a problémát a tulajdonképpen döntési helyzetben lévő Közellátási Bizottságra, magára csak az ügy sürgetését vállalva¹². Végül is a képző a törvényszék épületének déli szárnyában (Köztársaság tér 2.) nyert elhelyezést. 1952-ben a „Tanulj tovább középiskolában!” című megyei beiskolázási broszúra számára írt szöveg¹³ már csábító távlatokat rajzolt az intézménybe lépni szándékozóknak. Ez évben költözött új otthonába az iskola. A „tág és világos” tantermeken kívül természettudományi előadóterem, zene-, rajz- és zongoraterem, biológiai, kémiai szertár, DISZ-terem „támogatja a tanulók harcát a jobb tanulmányi eredményért”. 1954-ben 29 helyiség szolgálta az oktatást, a hasznos alapterület 1766 m² volt¹⁴. Hegedűs Rajmund elképzelése¹⁵ az volt, hogy az 1955-ös tanévben már a törvényszék teljes épülete a képző és a gyakorló iskola rendelkezésére fog állni. De a felújítások ellenére is jelentkező problémák hatására írhatta; ezekből látszik, hogy „épületünk eredetileg nem iskolának épült”. 1954-től 6,5 kh. gazdasági gyakorló és bemutató kerttel rendelkezett az intézmény Újköváron¹⁶. 1957-ben azonban az igazgató, tekintettel a képző fokozatos megszűnésére, kérte a bérlet felmondását. Gyakorló iskola 1952. szeptember 1-től három osztállyal, 70 fővel indult a képző épületében (négy osztály volt tervbe véve, de a padok hiányában a 4. osztály nem indulhatott el)¹⁷. Ez lett a város negyedik általános iskolája, bár nem tartozott a város vezetése alá, lévén a képző megyei intézmény. (A Melnyikov-módszerrel a

¹² Nógrád megyei Levéltár (a továbbiakban NmL) XXIII. 502. 2. kötet

¹³ SZAGI 841–39/1952. A törvényszéken végzett építési munkák késése miatt néhány hónapig a gimnáziumot is igénybe kellett venni.

¹⁴ SZAGI 99/1954.

¹⁵ SZAGI 121/1953.

¹⁶ SZAGI 342/1954., 136/1956. és 438/1957. Érdekes megjegyezni, hogy ebből kifolyólag a képzőnek „beadási kötelezettsége” is volt; 1955-ban 245 kg kukorica, 37 kg napraforgó és 484 kg burgonya. SZAGI 426/1955.

¹⁷ SZAGI 234–8/1952.

nyírjespusztai iskolában ismerkedtek meg a növendékek.) 1954-ben 30 tanulóból álló tanulócsoporttal foglalkoztak napközis rendszerben a tantermet használva fel a délutáni foglalkozásokhoz. Megoldatlan probléma a vízellátás biztosítása volt¹⁸. Az iskolai könyvtár 2 részből állt: nevelői és ifjúsági könyvanyagból. 1952-ben összesen 81 kötetet tett ki az állomány, kétharmad részben szépirodalmi művek voltak köztük. 1954-ben 24 kötetel gyarapodott az állomány¹⁹. 1957-re 1044 darabra nőtt az állomány²⁰; 611 a tanári, 433 az ifjúsági könyvtárban. Ezen kívül járt 16 féle folyóirat²¹, amely száma 1955-ben 21 félére növekedett. 1952 elején még nem volt sem rádió, sem iskolarádió, sem lemezjátszó, sem filmvetítő, azonban ezek a hiányosságok az év második felére megszűntek²². Az intézmény költségvetési összege folyamatosan emelkedett, ami a tanulólétszám emelkedésével függ össze. 1952–53-ban még a gimnázium cím alatt együtt szerepelt a Balassival, de megosztott költségekkel. 1954-től önálló cím a városi költségvetésben, de itt még egyszer utalunk arra, hogy igazgatásilag a megyei tanács oktatási osztálya alá tartozott.

1. táblázat
A tanítóképző éves költségvetése 1954 és 1958 között²³

Év	1954	1955	1956	1957	1958
Költségvetés összege	404560	463300	590000	586000	647400

Az éves költségvetési összegeknek legnagyobb részét a főfoglalkozásúak és az állományon kívüliek bére tette ki; 1954-ben 65 %-át, 1957-ben 77 %-át. A

¹⁸ SZAGI 50/1954.

¹⁹ SZAGI 150/1954. Főképpen magyar szépirodalom: Mikszáth, Jókai, Móricz, Vajda, Illyés, Berzsenyi.

²⁰ SZAGI 26/1957.

²¹ SZAGI 202–4/1952. A következő folyóiratok voltak megrendelve 1952-ben: *Csillag, Élet és Tudomány, Irodalmi Újság, Köznevelés, Közoktatási Közlöny, Szovjet Kultúra, Tartós Békéért Népi Demokráciáért, Társadalmi Szemle, Természet és Technika, Új Világ, Művelt Nép, ..., Magyar Sakkélet, Sport és Testnevelés, Repülés, Szabad Művészet*. 1955-ben bővült a lista az alábbiakkal: *A matematika tanítása, Anyanyelvünk az iskolában, Oktatási Közlöny, Pedagógiai Szemle, Magyar Nyelvőr, Irodalomtörténet, Földrajzi Közlemények, Századok, Középiskolai matematikai Lapok, Szabad Ifjúság, Új Zenei Szemle, Nevelők Lapja, Fizikai Szemle*.

²² SZAGI 853–97/1952.

²³ Nml XXIII. 504/B.

fenti két évben kiküldetésre 860, illetve 2540, ruházatra 390, illetve 300, felújításra 10000–10000 forint jutott. A költségvetésben a második legjelentősebb összeg a működtetés költségeit fedezte, ami 10 és 20 % között mozgott.

2. táblázat

A tanítóképző költségvetésének néhány fő tétele 1954 és 1958 között

	1954	1955	1956	1957	1958
Alapbér	250020	269990	362726	374700	412320
Pótlék + túlmunka	14380	34080	42850	57210	66220
Állományon kívüliek	–	18670	19680	15840	33950
Egyéb személyi	–	7920	6790	3280	–
Kiküldetés	860	580	2790	2540	2350
Iroda és gazdaság	50460	83920	76980	58920	56280
Gyógy-, vegyszer	4280	2200	380	570	–
Textil, ruházat	390	420	340	300	–
Egyéb anyag	1880	6170	–	2950	–
Közteher	15870	19350	42520	46540	–
Felújítás	10000	10000	20000	10000	15000
Beszerezés	–	10000	9000	–	–
Összesen	404560	463300	585000	586000	647400

A tanítóképző működésének személyi feltételei

Az elhelyezkedési, berendezkedési gondok mellett nem kis problémát jelentett a tanári kar összeállítása. Hegedűs Rajmund a képző megindulása után egy évvel arra hívta fel az oktatási osztály figyelmét, hogy az intézmény nevelői még nincsenek kinevezve²⁴. Jellemző, hogy a képző egész működése alatt hol több, hol kevesebb külső óraadó tanár bevonására volt szükség (elsősorban Balassi Bálint Gimnáziumból). A megalakulás évében a tantestület tagjai a következők voltak: *Farkas András, Hegedűs Piroska, Pock Klára, Réti Zoltán és Györgyffy Sándorné*. A nevelőtestület titkára *Sugár György* volt. A másik nem kisebb nehézség, amely a harmadik évfolyam kezdetekor, a gyakorlati kiképzés megindulásakor jelentkezett, az volt, hogy a tantestület olyan pedagógusokból állt össze, akik korábban nem tanítottak tanítóképzőben. Ez elsősorban a szakmód-

²⁴ SZAGI 853–61/1952.

szertan tanításánál okozott gondot. Ezért tapasztalatcserére²⁵ az egyik budapesti tanítóképzőbe utaztak. 1952–53-ban 13 főállású és 4 óraadó nevelő dolgozott a képzőben²⁶. A 13 főállású között szerepel az igazgató, 1 helyettes, 8 nevelő és 3 gyakorló iskolai nevelő. Az intézményvezetői teendőket a megindulás első hónapjaiban dr. *Szabó Károly*, majd 1951. október 1-től 1958. október 1-ig a Zalaegerszegről származó Hegedűs Rajmund látta el, akinek személyében „áldozatkész, magas fokú hivatástudattal, kiváló szakmai képességekkel rendelkező pedagógus”²⁷ állt az intézmény élén. Eltávozása után az esztergomi tanítóképző igazgatója lett. Az igazgatói teendők mellett magyart és pedagógiát oktatott. A képző utolsó évében „a nagy tudású, hivatásának élő”²⁸ Környei József volt az igazgató. A kémia tanára előbb *Balanyi Mihály*, később *Balázs Pál*, a földrajzé *Ethei Lajos*, a rajzé *Farkas András*, a biológiáé *Kalvach Ferenc*, a matematikáé *Kovalcsik András* és Környei József, az oroszé *Környei Éva*, éneké és rajzé *Réti Zoltán*, a testnevelésé *Havassy László*, majd *Szemerédi László*, a magyaré *Lelkes Zsuzsanna* és Dr. *Zomborka Béláné*, hegedűt *Gyenes Izsó*, zongorát *Galgóczy Béláné*, pedagógiát *Csiki Jolán* oktatott, aki több évig helyettes is volt. A gyakorló iskolában tanított *Kollárovi Lászlóné*, *Gellén Zoltánné*, *Mantuano Janka* és *Szabó István*. Meg kell jegyeznünk, hogy e tanári karból többen nem csupán a város kulturális életében (akkor és később) szereztek elévülhetetlen érdemeket és lettek a 90-es években a város díszpolgárai, mint a helytörténeti munkában kiemelkedő Kovalcsik András, hanem megyeszerte, sőt országosan ismert és elismert művészeti munkásságot fejtettek ki: a rajzot tanító Farkas András, az énektanár Réti Zoltán. 1954-ben az alkalmazottak összlétszáma 20 fő volt²⁹. 1955-ben 27 főre nőtt a létszám, ebből 1 igazgató, 1 helyettes, 1 vezető tanító, 15 nevelő, 1 gondnok, 1 hivatalsegéd valamint 4 időszaki fűtő³⁰. 1956 és 1958 között 20 tanár (köztük két óraadó), tanító és

²⁵ SZAGI 221/1953.

²⁶ SZAGI 315–27/1952., 226/1953.

²⁷ Molnár: i. m. 4. o., Hegedűs Rajmund zalaegerszegi éveiről Petrák Katalin – Tóth Lászlóné (szerk.): *Sorsfordító évek Zalában – visszaemlékezések az 1945–1948-as évekre*. Zalaegerszeg, 1985. 123–137. o.

²⁸ Molnár Pál – Andrassy Péter: Adalékok a Nógrád megyei középiskolák történetéhez. In: *Művelődés Nógrád* 1969/1. 70. o.

²⁹ SZAGI 163/1954.

³⁰ NmL XXIII. 504/B A KSH kiadványa szerint a következőképpen alakult a tanerők létszáma a tanítóképzőben: 1953/54 – 12, 1954/55 – 14, 1955/56 – 16, 1956/57 – 14, 1957/58 – 9, 1958/59 – 14.

szakoktató végezte az oktató munkát. 1955–57-ben kertészt is foglalkoztatott a képző.

A képző oktató–nevelő munkájáról

A képző oktató–nevelő munkájának feltétele a megfelelő beiskolázás volt, amellyel támadtak nehézségei. Természetes vonzáskörzete az egykori balassagyarmati járás volt. Az 1951/52 és az 1952/53-as tanévben innen jött a legtöbb tanuló (67 fő). A valamikori salgótarjáni és szécsényi járás községeiből fele–feleannyian származtak (33, illetve 32 fő). Alacsony volt a beiskolázottak száma a rétsági (19 fő), még inkább a pásztói járásból (9 fő). A megye határain túlról (Gödöllő) 1 tanuló származott.³¹ 1951-ben a balassagyarmati járásból beiskolázott³² 242 tanuló közül 48-at vettek fel a képzőbe, ez a szám a gimnázium reál tagozata után (79 fő) a legmagasabb. Az 1953/54-es tanévben a városból 16-an, a balassagyarmati járásból 26-an, a salgótarjániból 43-an, a szécsényiből 23-an jelentkeztek³³. Egy–egy 40 fős fiú, illetve leányosztály indítására volt lehetőség (vegyes osztályt a minisztérium nem engedélyezett), de a fiúk jelentkezési létszáma szinte állandóan alatta maradt a lehetőségeknek. 1953-ban a Közoktatási Minisztérium körlevélben³⁴ hívta fel a figyelmet a beiskolázásra, különösen a fiútanulók beiskolázására, ennek ellenére: „...kevés azonban a tanítóképző fiúosztályába a jelentkező. Ezen a téren komoly nehézségeink vannak”.³⁵ 1952-ben például csak 34 fiú, ellenben 47 leány jelentkezett. Pedig sok formában igyekeztek toborozni a leendő osztályokat. A módszerek közé tartozott, hogy a képző tanulói a szünetek idejére feladatul kapták az ismerőseik és barátaik körében végzett agitációt. Levelezési mozgalom indult, ami azt jelentette, hogy a

³¹ SZAGI 847–63/1952.

³² NmL XXIII. 209. 124–4–11/1951. „Folyó hó 5-én megtartottuk a Járási Iskolabizottság ellenőrző értekezletét, melynek eredményeként elbírálást nyert minden továbbtanuló növendék, s a keretek figyelembevételével átirányítást végeztünk az egyes iskolák között. Az átirányítás után beiskolázásunk a következő képet mutatja; humán tagozat 29, reál tagozat 79, testnevelési gimnázium 3, zenei gimnázium 2, képző- és iparművészeti 1, kohóipari 1, általános gépészeti 15, villamos ipari 6, vegyipari 5, magasépítő 9, élelmiszer–ipari 1, tanítóképző 48, óvónőképző 6, közgazdasági 7, mezőgazdasági 30. Összesen 242. A járási Iskolabizottság nem javasolt 9 tanulót szociális és politikai okból. Otthon marad, ipari vagy kereső pályát választ 129 tanuló. Összes VIII. osztályos 380.”

³³ SZAGI 93/1953.

³⁴ SZAGI 54/1953.

³⁵ SZAGI 3/1953. Igazgatói jelentés

környező iskolák faliújságjára cikkeket küldtek. Igénybe vették a DISZ segítségét is olyan formában, hogy a „fejlettebb DISZ-tagok levélben keresik fel a tanulókat, figyelmeztetik őket kötelességükre a dolgozó néppel szemben és felkérlik őket, hogy a beiratkozáson pontosan jelenjenek meg”³⁶. Az oktatási osztály felhívására a megyei tájékoztató broszúrába ismertető³⁷ készült a képzőről is. A tanulók létszáma az 1954/55-ös tanévben érte el a legnagyobb számot, ettől kezdve pedig a leépítés megindulása miatt a létszám folyamatosan csökkent.

3. táblázat

*A tanítóképző létszámának és az érettségizettek számának alakulása
1951 és 1958 között*³⁸

Év	Létszám	Előző év: 100 %	Érettségizett
1951/52	82	100	–
1952/53	158	193	–
1953/54	210	133	–
1954/55	208	99	49
1955/56	161	77	75
1956/57	122	76	60
1957/58	59	48	39
1958/59	74	125	43

³⁶ SZAGI 841–20/1952.

³⁷ SZAGI 841–39/1952. Az iskola bemutatása után ekképp zárul az ismertető: „Tanulóink büszkék arra, hogy a megye első tanítóképzőjének diákjai lehetnek. Boldogság és öröm számomra az a tudat — írja egyik leánytanulónk — hogy elsők között léptem át az új iskola küszöbét. Az otthon helyett otthont, szüleink helyett szerető nevelőket találtunk, akik mindig figyelemmel kísérik életünket, tanulásunkat. Ez a büszkeség és öröm nemcsak szavakban jut kifejezésre. Megmutatkozik elsősorban a tanulmányi eredményben. A tanítóképzőben az elmúlt tanévben nem bukott meg senki, a megyében a mi tanulmányi átlagunk volt a legmagasabb. Miért tanulnak a képzősök ilyen szorgalmasan, komolyan? Az egyik másodikos fiútanuló ezt válaszolta erre: Igyekszünk minél jobban tanulni, tavalyi eredményünket is túlszárnyalni. Mégpedig azért, mert az állam mindent megad számunkra, hogy kellőképpen fel tudjunk készülni a hivatásunkra. A lehetőségeket kihasználva, tudásunkat továbbfejlesztve igyekszünk pártunknak és államunknak szerető gondoskodását meghálálni.” Leányok! Fiúk! Benneteket is vár a balassagyarmati tanító- és tanítónőképző. Munkátokkal, jó tanulástokkal járuljatok hozzá Ti is iskolánk falai között a szocialista ember kialakításához”.

³⁸ KSH Nógrád Megyei Igazgatósága 1958. Ettől némileg eltérő adatokat közöl a *Nógrádi Művelődés* 1969/1: 1953/54. 237, 1954/55. 220, 1956/57. 131, 1957/58. 89, 1958/59. 74

A beiskolázás mellett a másik nagy gond, amivel meg kellett küzdeni a lemorzsolódás volt. 1954-ben a meglévő 6 osztály 237 tanulója közül 27 maradt ki; tehát ebben az egyetlen évben a létszám 11,4 %-a. A lemorzsolódás nagyságát a 4. táblázat számai jól tükrözik. Az 1951/52-ben kezdő 82 főből 49 tett érettségi vizsgát. A képzőt sikeresen elvégző tanítójelöltek elosztására először 1955-ben került sor. A jelöltek nagyobb része Nógrád, kisebb része Pest megye valamelyik települését célozta meg.³⁹ A beiskolázás, de azután a tanulmányi előmenetel szemmel tartásánál fontos szempont volt minden éves jelentésben a diákok szociális összetétele. Az első két évben ez nagyjából egyformán alakult (amennyiben hinni lehet ekkor a statisztikának)⁴⁰:

	1951/1952	1952/1953
Munkás	48,7 %	44,0 %
Paraszt	27,5 %	34,2 %
Értelmiségi	2,5 %	4,8 %
Egyéb	21,3 %	17,0 %

Mivel a diákok több mint háromnegyede vidékről járt be, fontos szerep jutott az 1951–1957 között működő 70 férőhelyes⁴¹ diákotthonnak (Ady Endre u. 16.). A képző növendékeinek 60 %-a vette igénybe.

Bár a testnevelés oktatása kezdetben megfelelő tornaterem hiánya miatt nehézségekbe ütközött a képző próbálta szélesíteni e téren is lehetőségeit. Ezért hozták létre a saját sportkört (Balassagyarmati Tanítóképző S. K.)⁴², patronáló egyesületet kerestek (Vörös Meteor SE), és a későbbiek során megalakult az egyesület atléta, asztalitenisz, labdarúgó, röplabdázó, sakkozó, tornász és úszó szakosztálya⁴³. Ezenkívül természetesen az iskola részt vett a MHK mozgalomban, rendezett ún. postaversenyt is.

A nyári szünetben különféle termelő munkán kellett a diákoknak részt venni. 1952-ben a pásztoi és a hényelpusztai állami gazdaság foglalkoztatott képzősöket, emellett 9 diák Sztálinvárosba utazott. A mezőgazdasági munkákat normában végezték, amiknek legtöbb esetben nem tudtak megfelelni, ráadásul a

³⁹ SZAGI 122/1955.

⁴⁰ SZAGI 853–61/1952.

⁴¹ SZAGI 26/1957.

⁴² SZAGI 881–7/1952. A járási Testnevelési és Sport Bizottság 1952. június 1-én vette tudomásul a sportkör megalakulását.

⁴³ SZAGI 882–7/1952.

gazdaságok a megkeresett kevés pénzt sem adták meg, vagy csak késve és hiányosan. Hegedűs Rajmund jelentésében néhány visszásság kivételével hasznosnak ítélte meg a nyári termelő munkát, ugyanakkor megállapította: „Sok tanuló több ruhát és cipőt szagatott el, mint amennyit megkeresett. Biztosítani kell tehát, hogy a jól dolgozó tanulók teljesítményükkel megfelelő keresethez jussanak. Ez a begyakorlott munkások számára megállapított normák mellett elérhetetlen. Az eredmény mindig ugyanaz lesz: csalódás, elkedvetlenedés”.⁴⁴ 1953-ban a magyarnándori állami gazdaság mohorai telepén és a balassagyarmati Mezőgazdasági Technikum szügyi tangazdaságában, illetve Sztálinvárosban voltak munkán a diákok, és az előző évihez hasonló tapasztalatokat szereztek, jóllehet mindkét mezőgazdasági munkahellyel szerződésben rögzítette a feltételeket a tanítóképző⁴⁵. A mezőgazdasági munkák mellett a növendékek nyáron a megye településein napközi otthonok vezetését végezték⁴⁶. Ha kisebb mértékben, de nyílt mód a nyár kellemesebb eltöltésére is, üdülés, táborozás vagy országjárás formájában.⁴⁷

A tantermi munka mellett szorgalmazták a szakkörök tevékenységét a tanulmányi eredmény, a fegyelem növelése, a természettudományos világnézet kialakítása érdekében. 1952-ben híradástechnikai⁴⁸, 1953-ban matematikai, biológiai, drámai és kémiai szakkör működött. 1956-ban ezekhez járult még a népművelési szakkör tevékenysége⁴⁹, 1957–58-ban ezen kívül pedagógiai, fotó- és bábszakkört szerveztek⁵⁰. Összességében a szakkörök száma a kezdeti 4-ről 1958-ra 9-re emelkedett⁵¹. 1952 végén megalakult az 50 fős színvonalas énekkar⁵² és a táncsoport. Az ének, pedagógiai, biológia, fizika, földrajz, kémia szertárak fennmaradt jegyzékei alapján azt mondhatjuk, hogy a szükséges

⁴⁴ SZAGI 847–29–7–/1952. A megoldást a következő módon látta megoldhatónak: „Javaslatom ezért a következő: az a tanuló, aki a normát általában 80–100 % között teljesíti, 3 heti munkája ellenértékéért 350 Ft-ot kap függetlenül attól, hogy milyen munkát végzett. A kereset a teljesítménytől függően progresszíve emelkedik. Az államnak anyagilag is jutalmazni kell az ifjúság munkakedvét”.

⁴⁵ SZAGI 102/1953., 53/1953.

⁴⁶ SZAGI 103/1954.

⁴⁷ SZAGI 53/1953., 235/1957., 501/1957.

⁴⁸ SZAGI 853–58/1952., 58/1953.

⁴⁹ SZAGI 214/1956., 33/1956.

⁵⁰ SZAGI 396/ 1957., 584/1958.

⁵¹ NmL XXIII. 504/B.

⁵² Az énekkar számos belföldi és külföldi fellépésen vett részt. 1956 szeptemberében rádiószeplésre is nyílt alkalom (*Rádió Újság* 1956. szeptember 21.)

szemléltető eszközök rendelkezésre álltak⁵³, jóllehet nem egyenlő arányban. A szemléltetés jegyében az iskola udvarán botanikus kert⁵⁴ létesítettek. Ifjú Tanító címmel iskolai lapja is volt 1954-től az iskolának. 1952 és 1956 között számos színvonalas kiállítást rendeztek, gyűjtötték a palóc táj néprajzi hagyományait⁵⁵.

Vallásoktatás a képzőben nem volt, ezzel szemben a mellette működő gyakorló iskolában igen. Ide a tanulók mintegy fele⁵⁶ iratkozott be. Az osztályfőnökök feladata volt megértetni a növendékekkel, hogy cselekedetük összeegyeztethetetlen jövő hivatásukkal. A vallásos érmek és jelvények viselésétől „mentesíteni” kellett a tanulókat. A párttagoktól és nevelőktől elvárták, hogy gyerekeik ne járjanak hittanra: „Világossá kell tenni a párton belül azt a százéves marxi megállapítást, hogy a vallás ópium, s a mi viszonyaink között a háborús törekvések, az imperialista ideológia baktériumhordozója”.⁵⁷

Az oktatással, az iskola életével kapcsolatosan felmerülő kérdéseket a tanév eleji alakuló, a félévi osztályozó, nevelési (esetleg fegyelmi) vagy negyedévi ellenőrző értekezleteken tárgyalták meg. Hegedűs Rajmund igazgató pl. a második év legfontosabb feladatainak egyebek mellett a hazafiságra nevelést, az osztályfőnöki órák, a tanulmányi színvonal, az ifjúsági szervezet (DISZ) munkájának emelését, valamint a családlátogatást, a vidéki szülői értekezleteket, az intenzívebb szakköri munkát, a nevelők önképzését és az igazgatói munka javítását jelölte meg. Egyetlen évben sem maradt el a tanárok ideológiai, politikai, szakmai továbbképzése. A féléves értekezleten határozatokat⁵⁸ hoztak (becsületnap, békeőrség, természettudományos előadássorozat, testnevelés ügyének megoldása, lecke számonkérés, nyilvános dicséret, szakköri tagok megválogatása) a tanulmányi munka színvonalának további emelése érdekében. Az 1951 szeptemberében megalakult ifjúsági szervezettől, a DISZ-től az iskola

⁵³ SZAGI 315/1955.

⁵⁴ SZAGI 841–6/1952., 253/1953.

⁵⁵ SZAGI 853–20/1952. Ezt egyébként az Oktatási Osztály rendelte el 1952 márciusában: „Felhívom Igazgató Kartársat, hogy a Szovjetunióban járt pedagógusküldöttség tapasztalatainak meghonosításával kapcsolatban a szovjet iskolákban bevezetett gyakorlat alapján az egyes középiskolák sajátos arculatot igyekezzenek kialakítani, s ezen keresztül az igazi hazafiaságot elmélyíteni. A balassagyarmati tanítóképző a palóc népművészet kis múzeuma legyen”.

⁵⁶ SZAGI 244/1957.

⁵⁷ SZAGI 75/1952.

⁵⁸ SZAGI 841–6/1952.

vezetése elsősorban a fegyelem erősítését várta.⁵⁹ Az Ifjú Gárda családlátogató brigádokat szervezett, elindították a „miénk az iskola” mozgalmat, tájmúzeum kialakítását kezdték meg. 1956 után az ifjúság szervezését a KISZ vette át, amely 1957 tavaszán alakult meg, akkor a tanulók 45 %-a lett tag. Működött az önképzőkör is, amiről Hegedűs Rajmund azt írta, hogy „a KISZ transzmissziós hajtószíja az ifjúság felé”⁶⁰, bár ugyanakkor némi fenntartással kezelték, mert elsősorban nem KISZ-tagokból állt.

Rendkívüli tanévnek az 1956/57-es évet kell tekintenünk. Az október 26-i tüntetéskor a intézményről lesztek a címert, majd négy nappal később választották meg titkos szavazással⁶¹ az iskola munkástanácsát és elnökségét. A testület tagjai voltak; Farkas András, Kollárovi Lászlóné, Kovalcsik András, Nagy János és Réti Zoltán. Úgy tűnik a helyi eseményekben az iskola diákjai nem vettek részt; „az ifjúság az ellenforradalom napjaiban nem hőzöngött, az itt lezajlott tüntetésen való részvételt határozottan visszautasították...nem hallottunk tőlük nacionalista, sovinszta megnyilatkozásokat, pedig ilyenek hangzottak el szép számban Balassagyarmaton is”⁶². A képzőből ketten hagyták el az országot. A forradalmi események után csak 1957. január 14-én kezdődött el a tanítás 122 tanulóval. Zavart okozott a nyelvtanítás körüli bizonytalanság, az orosz mellett a németet is elkezdtek tanítani. Ez évben az érettségi és a képesítő vizsgák igen rosszul sikerültek, mert „részben az ellenforradalmi események következményeként a tanulók szorgalma nem volt kielégítő”⁶³.

Végezetül egy hosszabb idézet⁶⁴ kívánczik a történet végére, amit a tanítóképző megszűnése után 10 évvel, 1969-ben fogalmaztak meg a tevékenységét, jelentőségét összegezve: „A tanítóképző rövid működése során is igen fontos szerepet töltött be megyénk közoktatásában. Mindenképpen fejlődést, előrelépést jelentett. Rendkívül agilis tantestülete, jó iskolavezetés mellett néhány év alatt

⁵⁹ Schneider: i. m. 23. o. Részlet a járási végrehajtó bizottság 1952. áprilisi jegyzőkönyvéből: „Az iskolai DISZ-szervezet az elmúlt hónapokban fokozottabb segítséget nyújtott a nevelőtestületnek. Ennek köszönhető, hogy a tanulók óra előtti és alatti magatartása egyre fegyelmezettebb, öntudatosabb lesz. A DISZ különösen a 3/4 8-as mozgalom megszervezése és tudatosítása terén ért el szép eredményeket. A tanulók már 3/4 8-kor az iskolában vannak, ellenőrzik a házi feladat elkészítését, átismétlik az aznapi tananyagot.”

⁶⁰ SZAGI 87-1/1958.

⁶¹ Á. Varga László (szerk.): *1956 Nógrád megye kronológiája és személyi adattára*. Salgótarján, 1996. 136. o.

⁶² SZAGI 87-1/1958.

⁶³ SZAGI 433/1957.

⁶⁴ Molnár Pál – Andrassy Péter: i. m. 69. o.

kiemelkedő pedagógiai munkát produkált, amelynek megyénk szempontjából legfontosabb eredménye az volt, hogy a képesítést szerzett tanítók többsége Nógrádban maradt, jelentősen csökkentve a falusi iskolák nagy nevelőhiányát. A Balassagyarmaton végzett nevelők ma is erősségei sok általános iskolánknak.”

FÜGGELÉK

A tanítóképzőben 1952 és 1958 között foglalkoztatott személyek⁶⁵

Név/Év	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Aradi István	+	-	-	-	-	-	-
Ádám Andorné tanulószobás	-	-	-	-	-	+	-
Balanyi Mihály óraadó nevelő	+	+	-	-	-	-	-
Balázs Pál tanár	-	-	-	-	-	-	+
Bojtos Margit hivatalsegéd	-	-	+	+	+	+	+
Butykay István	-	-	+	-	-	-	-
Csiki Jolán ig. h., tanár.	+	+	+	+	+	+	+
Csomor Gyuláné gyak. isk. nev.	+	+	+	-	-	-	-
Dubovszky Károly óraadó tanár	-	-	-	-	-	+	+
Ethei Lajos tanár	-	-	+	+	+	+	+
Farkas András nevelő, tanár	+	+	+	+	+	+	+
Földesi József nevelő	+	+	-	-	-	-	-
Galgóczy Béla gondnok	-	-	+	+	+	+	+
Galgóczy Béláné óraadó tanár	-	-	+	+	+	+	+
Gellén Zoltánné gyak. isk. nev.	+	+	+	+	+	+	+
Gulya Pál külső óraadó	-	-	-	+	+	+	-
Gyenes Izsó óraadó	+	-	-	-	-	+	-
Györgyfi Sándorné nev., óraadó	+	+	+	+	+	+	-
Havas Péter	-	-	+	-	-	-	-
Havassy László óraadó nevelő	+	+	+	-	-	-	-
Hegedűs Rajmund ig.	+	+	+	+	+	+	+
Jáki László	-	-	-	+	+	-	-
Jánoska Józsefné hivatalsegéd	-	-	-	-	+	+	-
Juhász Béláné	-	-	-	-	-	-	+
Kalvach Ferenc tanár	-	-	-	+	+	+	+
Karabélyos Imréné óraadó nev.	+	+	-	-	-	-	-
Kollárovits Lászlóné gyak. isk. nev.	+	+	+	+	+	+	+
Kovalcsik András nevelő	+	+	+	+	+	+	+

⁶⁵ SZAGI 315–27–2/1952., 226/1953,163/1954., 131/1957., 326/1957., 537/1957., sz. n./1958., 106/1958.

Név/Év	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Környei Éva tanár	-	-	-	-	-	-	+
Környei József ig. h., tanár	-	-	-	+	+	+	+
Lelkes Zsuzsanna nevelő	-	-	-	-	-	+	+
Mantuano Janka gyak. isk. nev.	-	-	-	+	+	+	+
Mezei Lajos óraadó tanár	-	-	-	+	+	+	-
Molnár Albertné	-	-	-	-	-	-	+
Molnár Gizella gyak. isk. nevelő	-	-	-	+	+	+	+
Nagy János hivatalsegéd	-	-	+	+	+	+	+
Nagy Katalin tanár	-	-	-	-	-	-	+
Petrovics István kertész	-	-	-	+	+	+	-
Nagy Rezsóné (Pock Klára) nev.	+	+	-	-	-	-	-
Plachy Erzsébet hivatalsegéd	-	-	-	-	+	+	+
Rátkai István óraadó tanár	-	-	-	+	+	+	+
Rátz Tibor	-	-	-	+	+	+	-
Réti Zoltán nevelő	+	+	+	+	+	+	+
Sárkány Irén tanár	-	-	-	-	-	+	-
Sugár György nevelő	+	+	+	-	-	-	-
Szabó István gyak. isk. nevelő	-	-	+	+	+	+	+
Szalai László	-	-	+	-	-	-	-
Szemerédi László tanár	-	-	-	-	-	-	+
Takács Imre	-	-	-	+	+	+	-
Varga András	-	-	-	+	+	-	-
Versényi Györgyné óraadó tanár	+	+	-	-	-	+	-
Dr. Zomborka Béláné tanár	-	-	-	-	-	-	+
Wolcsánszky Jánosné tanár	-	-	-	+	+	+	+

A Zalai Gyűjtemény sorozatban eddig megjelent:

1. Blázy Árpád: A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében. 1711-1847. 1974.*
2. Tanulmányok. (régészeti, történelmi, néprajzi) 1974. *
3. Lagzi István: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. 1975.*
4. Béli József: Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében. 1976.
5. Tanulmányok Deák Ferencről. 1976.*
6. Régészeti tanulmányok. 1977.*
7. Szentmihályi Imre: Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. 1977.
8. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1978.
9. Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. 1978.
10. Vajda József: Hallottad-e hírt Zalaegerszegnek? 333 zalai népdal. 1979.
11. Vaska Miklós: Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. 1979.
12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1979.
13. Horváth Károly: Egy hernyéki parasztember dalkincse. 1981.
14. Horváth László: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. 1980.
15. Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. 1980.
16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1980-1981.
17. Petánovics Katalin: Liber contractum. A keszthelyi Festetics-uradalom szerződése. 1981.
18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1982-1983.
19. Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig I-II. 1982.
20. Kerecsényi Edit: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. 1984.
21. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1984-1985.
22. Gaál Antal: Zala megye közigazgatási beosztása és a tanácsok tisztségviselői 1950-85. 1986.*
23. Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. 1986.
24. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. 1986.
25. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1986.
26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1987.
27. A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete.
28. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1988.
29. Bilkei Irén-Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555-1711. I.
30. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790-1849. 1990.
31. Művelődéstörténeti tanulmányok. 1990.
32. Kovács Imre: A türjei premonteri prépostság története. 1991.
33. A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. 1992.
34. Gazdaságtörténeti tanulmányok. 1993.
35. Zalai történeti tanulmányok. 1994.
- 36/I. Hadtörténelmi tanulmányok. 1995.
- 36/II. Hermann Róbert: Perczel Mór első honmentő hadjárata. 1995.
37. Dokumentumok Zala megye történetéből 1944-1947. 1995.
38. Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. 1995.
39. Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1996.
40. '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956-1958.

Beszerezhető: Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3. (Pf. 110.)

* Elfogyott